

А 2011
29582к

БЕРІК ШАХАНҰЛЫ

ТАҢДАМАЛЫ

1

АЛМАТЫ

“АНА ТІЛІ”

БАСПАСЫ ЖШС

2011

БЕРІК ШАХАНҰЛЫ

ТАҢДАМАЛЫ

1

АЛМАТЫ

“АНА ТІЛІ”

БАСПАСЫ ЖШС

2011

УДК 821.512.122 - 3
ББК 84 Қаз 7-44
Ш 31

*Қазақстан Республикасы
Байланыс және ақпарат министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитеті
“Әдебиеттің әлеуметтік маңызды
түрлерін басып шығару”
бағдарламасы бойынша
шығарылды.*

Шаханұлы Берік.

Ш31 Таңдамалы. 1 том. — Алматы: “Ана тілі” баспасы ЖШС, 2011 ж.
— 480 бет.

ISBN 978-601-251-055-3

Жазушы Берік Шаханұлының таңдамалы шығармаларының бірінші томына “Құса”, “Алтын кездік”, “Қоңыр жон”, “Көгілдір қойнау”, “Қаратаудың самалы” атты повестері мен бір топ әңгімелері топтастырылған. Автордың шығармаларының қай-қайсысы да шынайылығымен, көркемдігімен, жүрекке жылы лирикалық иірімдерінің молдығымен ерекшеленетін шұрайлы туындылар.

Кітап көпшілік оқырманға арналады.

УДК 821.512.122
ББК 84 Қаз 7-44

ISBN 978-601-251-055-3
ISBN 978-601-251-054-6

© Шаханұлы Б., 2011
© “Ана тілі” баспасы ЖШС, 2011

ПОВЕСТЕР

ҚҰСА

Пролог

Колхозды ұйымдастыру мен соғыстың алды-артындағы қиыншылық жылдары үлкенге ілтпаты түзу іні, кішіге жанашыр аға бола білген; ел игілігіндегі шаруаның қай-қайсысынан да табан ақы, маңдай терін аямаған; сыйы дұрыс, қадірі бар жігіт ағасы санатында жүрген Серәлі қазір жасы жүзге иек артып, бұл ауылдың көзі тірісінің жалғыз үлкені болып қалған.

Уақыттың үкіміне ешкім шәк келтіре ала ма, кәрілік дегенін жасаған. Бір кездегі қамшының өріміндей шымыр, қаршығадай шапшаң, жинақы, епті, қайратты кісі; қонышына қол создырмайтын, басынан сөз асырмайтын сергек, сезімтал, алғыр жан қазір отыр мен тұрды ғана түсінетін мүскін пенде сыңайлас.

Жылына бір рет, демалысында, аз күнге көріп кетуге келген Берден әкесінің осы бір сәбидей қалт-құлт еткен, бейкүнә, кәріп пошымына қарап елжіреп, баладай аялағысы келеді. Қасына отырып, қолын сипап, аяғын уқалайды. Өзімен-өзі мең-зең күйдегі қария осы сәт көңілі әлдене жылылықты, жақындықты сезгендей сергек бұрылып:

— Бұл қайсың? — деп ықыластана сұрайды.

Берден атын айтады.

Ә дегенде санасына бірден жете қоймайды.

— Берден дейсің бе? Ол қай Берден? — деп шұқшия қайта сұрайды.

Берден ұғынықтылау етіп жөнін айтады.

Санасына әлдене жеткендей жүзіне жылу жүтіре бастайды. Мұның бетіне бетін тигізердей таяп келіп:

— Бәрекелді, — деп шықылықтай мәз бола күледі. Ол күлкісінде өзінің танымай қалғанын жуып-шаю да, мұның келгеніне қуанған ризашылық та бар. Балаша жайраңдайды. Қасына таяна түсіп, қолын мейірлене қысып қояды.

— Ат-көлік аман ба? Бала-шағаңның дендері сау ма? Олардан келгендері бар ма? — дейді.

Бұл дүниемен шаруасы жоқ, мәңгіріп, баз кешіп отырған күйінен айығып, көрер көзге сергек тартып, қунақтанып қалады. Әңгімеге ыңғай беріп, ойына келген әденелерді сұрастырады. Өз жайын аңдатқан болады.

— Ес кірелі-шығалы,— дейді өз күйін пайымдап.— Бір нәрсені қазір ойлап отырып қазір шатысып кетемін. Жасым жүзге таяп қалған шығар. Өлінің де, тірінің де санатында жоқ бір күй екен бұл. Бірақ шүкір деймін. Күпірлік ойым жоқ, Тәңірдің бұл көрсеткен жарығына шүкір. Маңдайға жазылғанды көрдік. Бұйырған несібені теріп жедік. Бізді енді бар, жоқ дейтін емес. Сендер аман болыңдар.

Әкесінің қазір де өстіп, оқта-текте бұрынғы әдетіне бағып, жүйесімен сөйлеп кететіні бар. Ағын судың сарқындысы да бірден тартылып сіңіп кетпей біразға дейін жылбырап жататыны тәрізді бұрынғы мол ақылдың, сезімтал сананың тақыл-тұқыл шұқанағы әлі де бар тәрізді.

Әрненің басын шалып отырып, бір кез санасы шаршайтын болса керек, қамыға бастайды:

— Бір әкеден он ұл, бір қыз — он бір ағайынды едік, бәрінен ерте айырылдым,— деп кейбірін іздегендей атын айтып кемсеңдейді.

Берденнің ол әңгімеден бала күнінен хабары бар. Әкесі бір ұзақ жолға ертіп шыққанда, не бірге мал қайырған кездерінде, зердесінде жүрсін дегендей өткен-кеткен тарихты, өз басынан кешкен жайларды талай айтқаны бар.

Ол кезде бәрін бастан өткізген сол өткеннің бәрін ақыл таразысымен өлшей алған, сол арқылы өмірден өзі түйін түйіп, қорытындысын шығарған пайымды жан ретінде, бұрынғы-соңғы әңгімені салқын қан, сабырмен сөйлеп, бала зердесіне сіңімді маққаммен шертер еді. Соларды әңгімелей келіп сөзінің түп-төркінінде: Мына тіршіліктің алдамшы аз күнінде пәнденің басынан жақсы да, жаман да өтетінін; дүниенің бір күйде бір қалыпты тұрмайтынын; өмір — жалғанның бірде көл, бірде шөл екенін; әу баста жарық дүниеге шыр етіп, періште болып

келген адам баласын ақ жолынан адастырар әзәзілдіктің көп екендігін; бірақ осының бәрінде кісінің кісі болып қала алатынын; кісінің кісілігі дегеннің — жігіттің нашарға істеген қайыры, досқа істеген адалдығы, қиянатқа қарсы тұра білген, қарлығаштай да болса, қайратымен өлшенетінін; бәрінен де адалдық пен тазалықтың дұрыс екенін; адамды байлық та, бақ та емес қанағат қана мұратына жеткізетінін өсиеттер еді. Бір қызығы әкесі осы әңгімелерінде біреуді жамандап, тілдеп көрген емес екен. Әлде кімдердің жағымсыз істерін, тіпті, өзіне қиянат көрсеткен біреулерді сөз еткенде де солардың әлгі әрекетіне кіжініп, жек көріп, "ит", "нәлет" деп жатпай, қайта бір кешірім жасап отырғандай, мүсіркегендей: "Бейшара", "сормандай", "әй, байқұс-ай", — деп аяушылық білдіретін тәрізді еді. Ал өзінде қызыну, күйіну, ызаның табы болмайтын. Сапырылған қымыздай салқын, сырбаз қалпын жоғалтпайтын. Ақылының бүтін кезі екен де ол. Енді жүйке тозған, шаршаған. Кейінгі жылдары осылай өткен күнді есіне түсіріп әңгімелессе, босап, қамығып, көзіне жас алатынын Берден келген сайын байқайтын.

Бұрын бетінен қаны тамған қызыл шырайлы өңді пайым, зерде аңғартып тұратын, жылылық толы нұрлы қоңыр жанарлы, иманжүзді жан еді. Қазір терісі сары тап болып суалып босаңсыған жүзіне теңбіл-теңбіл қара дақ қаптап, кең жанары кіртііп, сығырайып, ажары қашқан.

Әкесінің қазіргі күйі тартылған айдынның орнындағы көлшік тәрізді.

Осыдан біраз жыл бұрын, тоқсанға келген тұстарында:

— Жасымда мен еңкейген кәрі көрсем "өзім жүзден аспай қартаймайтын шығармын. Кәрілік деген не тәйірі, кісінің сүйегінің жасықтығы ғой. Мықты адам қартаймаса керек" деп ойлаушы едім. Күпірлік екен. Бұл итің алдымен аяқ пен көзден айналдырады екен. Сонан соң-ақ қақпанына түстім дей бер. Қайтып тырп еткізбейді-ау. Қазір мендегі кемістіктің ең өтеген-айы осы көздің бұлдырағаны болып тұр. Бірте-бірте көрістен қалдырады-ау осы, — деп әңгімелеп отыратын.

Енді ол әңгімелердің бірі жоқ, Келіп, қолын алып сәлем берген кісінің ет жақын жуығын көбіне дауысынан ажыратады. Көпшілігін шүңірейіп қанша қараса да шырамытқанымен жыға тани алмайды. Өзінің осы күйін зерделеген соң қасына таянған кісіге:

— Бұл қайсың?! Бұл қайсың?!— деп отырғаны.

"Күлсең кәріге күл" деген. Әр нәрсеге бір зауал. Кезінде ешкімге сөзден дес бермейтін, үлкенді де кішіні де тәтті әзілмен түрткілеп, күлкіге айналдырып отыратын Серәліні енді бір есемізді қайтарайықшы дегендей балдыз, бажа, жиеншатыс — ойыны өтетіндері әжуалап, қажғауға шыққан. Серәлі шал оларға тойтарыс беруден қалған. Әзіл-оспақтарына балаша нанып, бас шұлғып, қолға тұрған асаудай көнімпаздық танытады.

Сүтпен сіңген, әзір жоғалмай, қалмай келе жатқан ауыл ішінің сыйластық жоралғысы бойынша төңіректегі жақын-жуықтары, көршілері, өзінің ізін өкшелеп келе жатқан қадау-қадау қалған, бірен-саран қарттар таңертеңгілік шайын ерте іше салып, Серәліге сәлемдесіп, "бақуат барсыз ба" айтысып кіріп шығады. Шаруадан қолы бостары біразырақ қауқылдасып, әңгімелесіп отырып барып тарасады.

Бүгінгі таңертеңгілік осындай келушілердің ішінде бажалық жақындығы бар, жасы кіші болса да сонысын арқаланып, көрген жерде әзілдесіп қалғысы келіп тұратын Бөрітай салдырлақ та бар еді. Шелекке сүрінгендей абыр-дабырлау жүріс-тұрысына, аспа-төкпе мінезіне бола қауқары бар кездерінде Серәлінің көбірек қажайтын кісілерінің бірі осы болатын. Енді дүние кезек, "ә, бәлем, қолға түстіңбені" бұл жасап жүр. Омыраулай келіп, айқайлай сәлемдеседі, созған қолын жұлқылай қысады.

— Әй, шалжмай, жиналыңқырай отырсайшы. Орын бермейсің бе келген адамға?! Әлі кісілігің, көкірегің қалмайды-ау, ә,— деп үйдегі басқа жұртқа мәз бола көзін қысып қойып, шалды иықтай келіп тізелесе отырады. Серәлі ананың екпіндеген түрінен ығыса, бойын жинай әдене сақтық жасағандай бәсеңдеу үнмен:

— Бұл қайсың?— деп сұрайды.

Бөрітайға да керегі сол. Іздегенін тапқандай қоқиланып:

— Млиса Жылымбекпін. Не танымайсың ба? Танығың келмейді, ә?!— деп екілене таянады.

— Кім дейді?!

— Жылымбек деймін!

— Жылымбек! Ойбай, бұл бәле қайдан жүр?!— Серәлі оқыс шошына күбірлей, отырған орынынан шегіншектеп, ысырыла береді.

Үйдегілер қыран-топан күлкіге батады. Күле отырып Серәліні әңгіме етіседі:

— Алда, ит кәрілік-ай, кісіні қор етеді екен-ау,— дейді бірі әлденеге опына.— Шіркін-ой, қайран Секең-ай, қандай жан еді.

— Ой, айтары бар ма. Көкемдей адам қайда. Бұл кісінің ақылы, адамшылығы... Ой, енді қайтып болады дейсің бе, мұндай кісілер. Көненің көзі, асылдың сынығындай адамдар ғой.

— Бала болған кезі ғой, жарықтықтың. Күнәдан пәк қой бұл кісілер қазір.

— Әй, Жылымбектің тізесі өзіне өткен-ақ екен. Атын естігенде ыршып кетті ғой.

— Өткен ғой, өткен. Көрдiк қой шет жағасын. Қара жер хабар бермесін, алакүлік, қара ниет адам еді ғой. Ой, талайға қиянат жасады-ау.

Үй ішіндегі абыр-дабырға да Серәлі үркектей қарап, ештеңенің байыбына бара алмай, аңтарыла бүтежіктеген күйде еді. Оның жасқаншақ балаша қорғалақтап, шегіншектеп, онсыз да шөгінкі тұлғасы бір уыс болып, кішірейіп, құржиып кеткеніне Берденнің жаны ашыды. Отырған орынынан сырғып, жанына жақын келіп, ықылас таныта қолынан жайлап ұстап:

— Көке, бері таман жылжып, мына дастарқанға таяныңыз, мә, кесеңіз,— деп шай кесесін қолына ұстатты. Сонан соң қолтығынан демеп дастарқанға таянтып жатып:

— Көке, Жылымбек дегенге неге сонша шошыдыңыз. Не жұмысы бар оның сізде,— деп үніне мейлінше жылылық ұялата сипай сұрады.

Мұның үніндегі жақындықты, мейірімді сезгендей, аңғалағы тарылып, шүңірейіп кеткен, бояуы оңған боз жанарымен бір сәт сығырая күлімсірей қарап:

— Берденбісің? — деп танып, қолын мейірлене қысып-қысып қойды. Сонан соң батылсыздау, некүмән сыңайда торығыңқы үнмен: — Қайдан білейін? — деп әлденеден тартынғандай сөзінің соңын жұмбақтай тоқтады.

Жүзінде бір сақтық, қорғаншақтық бар.

— Көке, неге сонша жасқаншақтайсыз. Жылымбек болсаң мә саған деп маңайдан қоймайсыз ба? Қайтып маңайыңызға жоламасын, — деп бұл күліп, жігерлендіргендей әкесін арқасынан еркелете құшақтады.

Әкесі бұған жас нәрестенің көзіндегі уытсыз жуас жанармен жәудірей қарап, сенімсіздеу үнмен сыбырлай түсті:

— Қайдан білейін. Бидің тұқымы деген сөзін қайта көңірітіп тағы әурелеп жүре ме қайтеді деп қорқақтайсың ғой, — деді.

Осыны айтқанда әлде неден қаймыққандай бұғыншықтап, кейін қарай шегіншектей жылжып, жаурағандай бүрісіп, жан-жағына жалтақтап, шарасыз жандай жәутең-жәутең қарады. Көңілінде өз биігінен еш қашан төмендеп көрмеген асқар тауы әкесінің мына аянышты, мүсәпір кейпіне Берденнің жүрегі сыздағандай еді. Осы бір көне тарих, қара шалды тап қазір де торғайдай қалтыратқан қаяуы көңілден кетпей дат болып қалып қойған сонау бір кездегі жан құсасының запыраны екенін бұл аңдағандай еді. Сол бір үрей мен қиянаттың зардабы оның жан дүниесіне өшпестей дақ қалдырып, зердесіне шегелене сіңіп қалғандай екен-ау. Әйтпесе әлгі үрей салқыны өзінен туған балаларының атын бірде біліп, бірде ұмытып қалып, кәріліктен періште болып отырған кейуананың әбден тозған санасында әлі күнге дейін жоғалмай, өшпей тұрар ма еді?! Сонда өмір бойы ұмытпа алмай, әрдайым қауіп ойлап, сезік-секеммен өмір сүріп келгені-ау. Обал-ай! Дүниеде өзің адал, ақ болып тұрып, күдіктің сұғына іліккеннен қиын не бар екен. Өзіңе өзің сенбегендей қобалжумен, қылмысты жандай жалтақтаумен күн кешкеннен қиын не бар екен. Ойпырым-ай, қиянат қалай ұмытылмайды десеңізші?! Адам санасына сіңіп қалған үрейдің сызы қалай өміршең еді... Жамандық антұрғанның жаны не деген сірі...

Бірінші тарау

Бұралаң дүние кісіні не түрлі жан, не түрлі тағдырға кезіктірмейді. Бірақ соның көбісі күн өткен сайын көнеленіп, бірте-бірте ұмытыла берсе керекті. Уақыт — өмірші, уақыт — емші нелер айықпастай болған қайғыны да сейілтп, ұмытылмастай болған қуанышты да көмескілеп, елес тозаңына айналдырып жібермей ме?! Алайда, сол тозаңның ішінде үгітілмеген түйірдей белдеуленіп-белдеуленіп жататын естен кетпес кезеңдер, уақиғалар, адамдар болады-ау. Серәлінің де бұл тірлігінде басынан өткізген азды-көпті жаманшылығының, қиыншылығының себепшісіндей, куәсындай бір бейне осы Жылымбек еді.

Жылымбекті Серәліге тағдыр жиырмасыншы жылдардың аумалы-төкпелі кезеңінде кезіктірді. Серәлінің шыққан жері Сарыарқаның Сарысу бойымен Қаратаудың Мойынқұмының арасын бетпақты тіктей өтіп, ен жайлап жататын көпшелі тайпаның бір ауылы еді. Бұл ауыл кезінде осы аймаққа қадірлі сыйлы, ел қамын, жұрт қамын ойлаған, айтулы кісілер көп шыққан ата болатын. Солардың бірі өз тұсында ақылымен, адалдығымен, қара қылды қақ жарғындай әділдігімен аты аңызға айналған, Серәлінің өз атасы Бектібай би еді. Атасы дүниеден қайтқанда Серәлі он төрт-он беске шыққан, ес жиып, оң солын танып қалған жасөспірім жігіт болатын. Ол кісінің өсиетін тыңдап, тәрбиесін көріп өсті. Табиғатынан қарапайым, астамшылығы аз, жұрт ыңғайлас, сыпайы жан елдің кейбір атақтыларындай тым бекзат, паң күй кешпейтін. Тұрмыста шаруақор жан болатын. Ас, той, елдің бас қосу жиындарына барғанында жас немерелерін алды-артына мінгестіріп жүретін әдеті бар-тын. Серәлінің өзі де атасының артына көп мінгесті, бертін келе атасының бөйге аттарына шабатын болды. Басқалардан гөрі бұл ол кісінің қасында көбірек жүріп, әңгімесін көбірек тыңдау бақытына ие болғандай еді. Атасының алдынан тірі жан кесе өтпейтін қадырменді, санаттағы санаулы ел басылардың бірі болғанымен қора-қора қой, үйір-үйір жылқысы бар, дәулеті шалқыған кісі емес екенін бұл өз көзімен көрді. Өзіне ғана жетерлік дөңгеленген

орта шаруасы ғана бар-тын. Игере алмай жатқан мал-жаны болмаған соң да ма есігіне кісі ұстап, жалшы салған емес. Азын-аулақ қара-құрасын өз ауылының ересек балалары-ақ айналдыратын. Атасы үлкен басымен шаруадан жеркенбейтін, бейнетқор кісі-тін. Таңертең малды ертелеп өзі өргізіп, кешке қарай өзі қораласатын. Ересейіп қалған балалары, жақын-жуық, жан ашыр ағайындары кейде қарияның мал шетіне шыққанына ыңғайсызданып:

— Мұныңыз не? Сырт көзге түсіп! Сарандық жасап малын өзі бағып жүр деп басқа жұрт сөз етіп күлмей ме,— дейтін намыстанғандай.

Атасы сабырлы қара-торы жүзіне мейірімді жымыиыс ұялап, мол пішілген зор денесін сергек көтеріп, еңселене қозғалып қойып:

— Ой, сендер не білесіңдер!— дер еді.— Қанша шашып-төксе де кемерінен ортаймайтын бөленше-түгеншелердің (атасы осы аймақтағы белгілі бай бірер кісінің атын атайтын) дәулетіндей қоры мол, таусылмайтын байлық емес менікі. Табан ақы, маңдай теріммен тірнектеп жүріп құраған, бала-шағаның несібесі ғой бұл. Өзім көз алдымнан өткізіп, бір мезгіл қайырмалап, қоғамдап тұрғым келетіні сонан,— дейтін.

Атасының жетім-жесірге, қаріп-қасірге жасаған қайырын; нашарға ара түсіп, қол ұшын берген құдайшылығын; қиянатқа қарсы тұра алған қажырын; кісінің ала жібін аттамайтын адалдығын ел арасында қыру-қыру әңгіме ететін. Осы менмін деп жүрген талайлардың тәнті бола, бас шұлғысқан бір әңгімесін Серәлі бала кезінде естіген-ді.

Осы төңіректе атасымен тұстас Отыншы атты мыңды айдаған белгілі бай, мырза, жұртқа сыйлы кісі болған. Отыншы бір тұстарда ұзақ жылдар қайта-қайта болыс сайланып, әбден үстемдігі жүрген өзінің немере ағасы Бақтыбаймен қырғи қабақтау болады. Билік шіркін кісінің мейманасын тасытпай қоя ма. Мейманасы тасыған кісі қинатқа бармай тұра ма. Бақтыбай да кезінде елге тізесін батырыңқырап жіберген тәрізді. Ол кездегі Ақмола уезінің "әміршісі", қазақ арасында "сарықасқа" атанған айбынды ояздың болыс тілін таба білген. Екеуі бірбірімен жекжат-жұрттай араласқан.

Әбден сеніміне кіріп алған соң ояз болыстың айтқанынан шықпауға айналған. Осы артықшылығына иек сүйеп, ояз келіп ел арасында өткен үлкен бір сайлауда, әр түрлі себептер тауып, Бақтыбай болыс өзіне қырын келіп жүрген Отыншыны Сібірге жер аудартпақ болады. Ол үшін алдымен билер үкім шығару керек екен. Соған ояз бен болыс билерді жинап алып осындай үкім шығарындар деп тізеге салады.

Ол кезде бұл аймақта үкім айтатын бес бидің шығарған шешімін төрелеп бекітетін төбе биі мұның атасы Бектібай екен. Отыншыға тағылған айыптың жала, қиянат екенін көріп-біліп тұрғанымен ояздың, қаһарынан сескеніп, лажсыздан кейбір билер үкімге мақұл болған. Бірақ үкімді бекітерге келгенде мөрін басып заңдастыратын төбе би қарсы болып, қасарысып отырып алған. Ояздың бетіне жан келмейтін заман. Би-болыстың оның айтқанын істемегені былай тұрсын оны ойлаудың өзі бұл жұртқа ертегідей жәйіт. Дегенімен төбе би бетінен қайтпаған. Мына күтпеген қарсылыққа шыдамаған "сарықасқа":

— Протоколға мөріңді бас, жаныңның барында! — деп ақырған.

— Баса алмаймын, тақсыр,— деген төбе би.

— Неге?

— Тағылып отырған айып жала. Ол бойынша үкім шығару заңға қайшы.

— Заңды маған қоя бер. Ол жағын өзім реттеймін. Омбыда губернатордың кеңсесімен өзім сөйлесем. Онан саған сөз келмейді.

— Тақсыр, бәрібір мен оған мақұл дей алмаймын. Сібірге жер аударатындай кінәлы адам емес Отыншы. Мен мөрімді баспаймын.

— Неге?

— Бұл мәселе, керек десеңіз, ағайынды екі кісінің арасындағы араз-құраздық. Уақытша бір өткінші реніш. Оған сіздің мәртебелі ұлықтығыңызды араластыру орынсыз. Бұл жерде заңға жүтінетіндей зәрулік жоқ. Елдің ақсақал қауымы өздері араласып ағайыншылықпен реттейтін шаруа.

— Менің айтқанымға мойынсұнғың келмейтін сен кімсің?!

— Әміріңізге құлдық, Мен бағынышты пендеңізбін. Бірақ көпе-көрінеу кісіге қиянат жасай алмаймын.

— Өзіңді Сібірге айдаттырармын. Тұқымыңды құртамын.

— Еркіңіз білсін, тақсыр.

Мынаның ашу жоқ, адыраңдау жоқ, сыпайы отырып сірескен қарсылығына істер шарасы болмай ояздың күрең сары жалпақ жүзі талақтай қызарып, ісініп кетті.

Ауыр-ауыр балағаттап жіберіп:

— Тап қазір мөріңді баспасаң сақалыңды күзеймін, — деп салалы қауға сақалынан шап беріп ала кетті. Күні бойы сабыр сақтап, шыдаммен тіл қатып отырған төбе бидің зор қара сұр жүзі суық тартып, сазарып жүре берді.

— Мейліңіз! Бірақ бізде сақалдың құны бастың құнынан қымбатырақ, — деді тайсалмайтын тәуекел мінезбен.

Жуастан жуан шығып мынаның аруақтанып алған сесінен тайсақтады ма ояз-әмір басқа шұғыл қимылға бара алмады. Бидің ызғарын сыртқа теуіп, әлем-тапырақтанып кеткен қайсар жүзіне ызамен безірейіп қарап отырып қалды. Сол ұстаған күйі сақалын сүт пісірім сығымдап отырып, бір кез босатып қоя беріп, жиіркенішті бір нәрсе ұстағандай тыжырына алақанын өңіріне сүрткілей орнынан тұрып кетті.

Отыншыны Сібірге айдаттырамын деген әмірін жүзеге асыра алмай ояз Ақмолаға қайтты. Ол кезде бұл аймақ, бұл жұрттың тарихында Сібірге жер аударылған кісі болмаған. Бұл ел үшін өлімнен де қиын естілген жаза еді. Осынау суық үкім, суық жазадан азаматтың аман қалғанына уһ деп демін бір алысты қалың ел.

Атасының осы бір сөзді, қайындай қатты табанды қасиеттерін сөз қылатын ел ол кісінің кейде баладай ақ көңіл, адал, әпенде мінездерін де әңгімелеп отырушы еді.

Атасы жасы ұлғая келе ат үстіне көп шыға бермей, билік айтуды үлкен ұлы Тырнақбайға — Серәлінің әкесіне тапсырған. Әкесі алғаш рет алқа бір жиында ел арасының дау-дамайына қазылық жасаған. Жұрт жас бидің шешіміне, тапқырлығына ризалық білдірген. Айтқан төрелігіне риза болған дау иелері билік жасаған

кісіге "би ақысы" деп сый-сияпат ұсынатын үрдіспен біреулер осы жолы Тырнекеңе екі жақсы ат, екі қап күріш береді.

— Біздің әкейдің дәстүрінде жоқ зат еді, алмаймын, ықыластарыңызға рақмет,— деп ризалықпен бастартады.

Ол кезде егіншілік, отырықшылық дегеннен мүлдем қашық, мал әуенімен кең сахараны кезіп жүрген көшпенді жұртқа дән атаулы таңсық, ал күріш деген, тіпті қолдарына түсе бермейтін қат дүние. Жас бидің қасындағы жолдастары:

— Оу, біреуден сұрап алған жоқсың, ұрлап алған жоқсың, арам дүние емес. Адал ақың. Алғашқы билік жолың, неге бастартасың, алу керек, — деп кеу-кеулейді.

— Әкей кәсіп етпеген нәрсе еді, керегі жоқ маған,— деген ыңғайдан қайта қоймады. Сонан соң әлгілер:

— Жарайды, жылқысын алмасаң алмай-ақ қой. Күріші әуес нәрсе ғой. Тіпті майға бұқтырып беріп отырса әкейдің өзінің тісіне жұмсақ, кәрінің асы,— десіп екі қап күрішті теңдеп ала қайтады.

Жиын тарқағанымен Тырнекеңдер жол-жөнекей ел аралай, бір үйге түстеніп, бір үйге қона жатып дегендей, ауылға араға күндер салып асықпай жетеді. Ал жанындағы жүк артқан, жеңіл-желпі жігіттері жеделдете жүріп, олардан бұрын келген. Келгендермен үйде жатқан атасы әңгімелесіп, жиында не болып, не қойғанынан хабар біліп, өз баласының алғашқы жасаған билігі қалай өткенін, қандай дау, қандай шешімдер болғанын сұрастырады.

Әңгімеге қошуақ ыңғай білдіріп отырған қарияның екі қап күріштің жайын естігенде:

— Ой, әттеген-ай! — деп қабағы түйіліп жүре береді. Сонан баласы келіп сәлем бергенде қолын алмай, теріс қарап жатып алыпты:

— Мен қырық жыл билік айтқанда елден екі уыс дән алып көрген жоқ едім. Сен бір сапарыңда екі қап күріш артып келіпсің, менен тумаған шығарсың, пәтшағар,— деп кейіпті десетін. Сонан қайтып Тырнекең де азды-көпті билік жасаған дәуренінде біреуден бір сабақ жіп алып көрмеген екен дегенді көне кездер кейінгілеріне үлгі ете әңгімелейтін.

Кезінде атасымен тұстас, сыйлас, үзеңгілес, бірге

жүрген, ел билеп, билік айтысқан, Торжан, Шал, Төреқұл деген кісілер өтіпті. Осыған не деп жауап берер екен деп сынағысы келген болса керек, әзілдесетін қатарларының бірі бас қосуда:

— Бектібай, Торжан, Шал, Төреқұл... болып қатар жүрсіңдер. Ел бәріңді бірдей атайды. Беке, осы шыныңызды айтыңызшы, қайсыңыздың мойныңыз озық. Қайсыңыз әйтеуір дақпыртқа ілесіп жүрсіз,— деп сұрақ қойыпты.

Сонда атасы:

— Бәрі де жұрт қамын жеп жүрген азаматтар ғой, мен бірін де төмендете алмаймын. Ал, әйтеуір, біреуінің артықшылығын айт десең, Төреқұл оқтаулы бердеңке ғой,— деген екен.

Қазаққа "менен бәленше артық едіні" айта қою сирек кездесетін мінез болса керек. Сонда ана кісі:

— Ойпырмой, Беке-ай, кісі алдына шыққыңыз келмейтін сыпайылығыңыз-ай!— деп жантая кетіпті.

Атасының қартайғанда айтып отыратын бір әңгімесін Серәлі жиі еске алушы еді.

"Он бес, он алты жасар кезім еді. Көрші ауылдарды қыдырыстап жүріп: "Бір үйде көріпкелі бар кісі қонақтап жатыр екен. Соған жұрт келіп бал аштыратын көрінеді" деп естідім. Балалық аусарлығым ауып, мен де бал аштырып көрейінші деп жетіп бардым. Әлгі кісі жүзіме байыппен салмақпен қарап отырып: "Негізің бар, пейілікұның адал, жақсы азамат екенсің. Белгілі үлкен кісі боласың. Біреудің ала жібін аттамайсың. Жұртқа қайырды көп жасайсың. Бірақ тұзың жеңіл. Сол істеген жақсылығың қайтып алдыңнан шыға бермейді. Ал осы екі қасиетің тұқым-тұқымыңа мұра болып кетеді" деді. Тыңдап алдым да атыма мініп жөніме кете бардым. Ол кезде ол сөздің байыбына зер де салғаным жоқ. Енді ойлап отырсам, ойпырым-ой, не деген білгір жан. Шіркін-ай, адам баласында неше түрлі кереметтер, дүлдүлдер бар-ау".

Осыны айтқанда атасы әрі таңданғандай, әрі әлде неге опынғандай басын шайқап, ауық-ауық күрсіне, ұзақ ойланып қалатын.

Атасы Бектібай — аты шулы "Ақтабан шұбырындыға" түскен халқының кезінде кегін қуған атақты Баян

батырдың Түрке есімді қалмақ әйелінен туған ұлы — Тасыбай әулиенің немересі еді. Ол кісі үнемі төңірегіндегі бала-шағасына Баян батырдың ерлік істерін, Тасыбай атасының көрегендігі мен әділдігін, ел-жұртына жасаған қызметін аңыз етіп айтып отыратын. Ел ішіндегі жақсылардың жақсылығын үлгі етіп отыратын.

Серәлінің есінде — атасы сексеннің үстінде дүние салды да, келер жылы күзде әкесі арқаның ат жетер жеріне сауын айтып хабарлап, айтулы ас берді. Сол жылдың қысы бұл өңірдегілер әйдік ақ сүйек жұтқа ұрынып, таяғын ұстап, тап-тақыр болып шыға келді. Нелер мыңды айдағандар аяқ артар жалғыз тұғырға зәрулікке шықты. Көп сөзі жоқ, сабырлы, сыпа, насат жаратылыс әкесі уайымға берілмейтін, көнтерлі мінез кісі еді. Көңілге тоқ қоңыр дәулетінен жұрдай болып, тігерге тұяқсыз қалғанына қайғырған жоқ. Қайта келер жылға қалдырмай, өткен күзде ас бергеніне шүкір айтып, қуанды.

— Япыр-ай, күзде асты өткізіп алмағанда, қария атаусыз қалғандай екен-ау. Құдай бір абырой берді-ау. Жарықтық, тәңірі тегін жаратпаған жан еді, несібесі бар екен, — деп толқыды.

Сонан көп кешікпей, бірер жыл өткен соң, елудің үстіне шығып тұрғанда Тырнекеңнің өзі де қайтыс болды. Он ұлдың ортасындағы жалғыз қыз күйеуге ұзатылған. Қалған балалары бір тән болатын. Ең үлкендері Бекті отыздан жаңа асқан, соңы әлі жас. Серәлі өзі үлкенінен кейінгілердің бірі еді. Қыруар жан енді қоңторғайлау күн кешті.

Осы кезде қала, шойын жол, керуен сарайы дегендерден мойны қашық, сахараның алыс түкпірінде жатқан бұл ауылдарға "патша тақтан түсті" деген хабар еміс-еміс естілгенімен тұрмыс-тіршіліктеріне еш өзгеріс, қозғалыс ене қоймаған. Сол баяғы ауа жайылған қалыппен күн кешіп жатқан.

Бірде Серәліні ендігі бас иелері болып қалған үлкен ағасы Бекті шақырды. Ептеп ел ісіне араласып ненің не екенін зерделеп, заман ағымын аужайлап қалған ол:

— Дүние бұл қалпында тұра бермейтін тәрізді, — дейді айтатын тосын шаруасы бар сыңайда. —

Тіршіліктің тіпті қалай ыңғай алары белгісіз. Біздің жұрт бір бейқам жұрт қой, "кіш-кіш" әуенмен жүріп жатқан. Оның арғы жағында не барына ой жүгіртіп жүргеніміз шамалы.

Ағасының бір көрмеге суықтау, тәкаппар, сесті, ақ сұр жүзіне көз тоқтата отырып, мына төркіні бөлек әңгімені неге бастағанына, нені меңзегелі келе жатқанына ой жүгіртпек болғанымен, әзірге байыптай алмады. Мұның осы сұраулы қалпын аңдаған ол әңгіменің түйініне көшті.

— Неге шақыртты, — деп отырған шығарсың.

— Иә, ойыңызда бір шаруа бар сияқты.

— Көптен бері ойымда жүрген іс еді. Соған енді тәуекел етсем деп отырмын. Осы Бабырды үлкен қаланың біріне оқуға апарсам деймін.

— Қандай оқуға?! Қайда апармақсыз?

— Соны сенімен ақылдаспақ едім. Өзі ұғынықты, зерек. Оқуға ынталы. Ауылдың молдасының мектебін тауысты. Молда әрі қарай медіресіге бер дейді. Менің байқауымша осы заманның райын байқаған, зерделі қазақтың біразы орыс оқуын қолайлайтын тәрізді. Қолы жеткені балаларын онда оқытып жүр. Әсілі сол оқудың түбі терең бе деймін.

Ағасының сөзіне қарсы келмейтін әдетімен:

— Қайдан білейін, мейліңіз. Өзінің ойы қалай екен, — деді.

— Өзі, айтқанымызға келіседі ғой. Сол мектепке берейік. Оқып, орналасып, кісі санатына ілігіп кетіп жатса мына Откен мен Қунақты да кейін қолына апарып тапсырамын. Бұлар оқысын. Ішкен мәз, жеген тоқ, біз сияқты көр болып қалмасын. Заманның әуселі ілімге қарай ойыстап бара жатқан сияқты.

Бұл үшеуі он ағайындылардың ішіндегі ең кішілер еді. Үшеуінің ересектеуі Бабыр он үшке шыққан. Алғыр, өжет, пайымды, зерек, бауырмал, өзгеше туған бала болатын. Бәрі жақсы көретін. Жасы кіші демей-ақ, ағалары ақылына бола, салауатты кісінің санатында сөйлесетін. Ол да бұларға еркін, жайдары еді. Сонан соң да ең үлкен ағасы Бектіні ғана "Жәке" деп басқаларын атымен атайтын. Серәліге айырықша еркелейтін. Қатарындай тартынбай әңгімелесетін.

Ағасының алыс қалаға оқуға апарып тастағалы отырғаны сол Бабыр. Серәлі жанындай жақсы көретін, ақ үрпек ботадай сүйкімді, кішкентай інісін қимағандай болды. Бірақ ағасының шешіміне қарсы келген жоқ.

— Отағасыға бір ауыз айтғыңыз ба?— деп қана сұрады.

— Жоқ, енді айтамын. Отағасы мақұл көреді ғой.

Әкесімен құрдас, сыйлас, әрі жақын туыс Бекболыс отағасы осы төңіректегі елдің қазіргі бас иесі саналатын. Алыс-жақын ағайын ауыр-жеңіл шаруасын осы кісінің ақылынсыз шешпейтін.

Отағасы да баланы оқуға апарамын дегенді құп көріпті.

— Бабырды оқытамын дегендерің дұрыс. Жолына қосқаным, біздің жылқының үйірінен таңдап екі ту бие ал,—депті.

— Оқуға қыруар қаражат керек. Оған енді тәуекел еткен соң шыдаймыз. Құдай жеткерер,— деді ағасы Серәліге.— Ел ішіндеміз ғой лаждап күнелтерміз.

Солай байлам жасаған соң қолдағы азын-аулақ қарақұраның іске татырын сатып қаражатқа айналдырмақ болып, базар шығып қайтты. Сонан күз ел арқадан қыстауға — Шу бойына құлаған бойда Бабырды қалаға орыс мектебіне өткізіп қайтты. Екі-үш жылдан кейін Ташкент шаһарына үлкен оқуға ауыстырыпты деп естіді. Сонан бірер жылдан кейін жаз, ауылға демалысқа келіп қайтты. Бас-аяғы төрт-бес жылдың ішінде інісі көп өзгеріпті. Он жетіге енді жаңа толған жасөспірімнің қырым етсіз, сүйекті, жас қайындай сымбатты, тіп-тік бой-тұлғасынан әлі балғындығы байқалғанымен күнбекүн толысып келе жатқан қажыр-қайраттың нышаны да аңғарылатындай. Ойлы жанарында сергектік, пайымдылықпен бірге жігер ұшқыны бар. Сесті, сенімді. Өмірге деген бір құштарлықпен лапылдап, қызулы, отты жас болып есіп келе жатқаны байқалады. Серәлі інісінің көз ұялғандай сұлу келбетіне, жас батырдай келісті тұлғасына іштей мақтана, қуана, қызыға әрі "тәңірім-ай, тіл-көзден сақтай көр" деген уайыммен қобалжи қараған.

Сөз саптауы, жүріс-тұрысы ысылып, жасына қарағанда көп есейіп, егделеніп кеткен. Әңгімесінің

тақырыбы да басқа. Бұларға тосын, таң, беймәлім бірақ ұзын құлақтан ара-тұра естіп елеңдесіп жүрген, анық-қанығына жете алмай жүрген жағдаяттар.

Өздері күпті жайларды білгісі келіп, оқыған көзі ашық азаматтан құныға сұрастырады.

— Заман қалай ауып барады. Ақ патшаны тақтан түсірген қандай күш. Ендігі өмір кімнің қолында, — деп сұрайды Серәлі інісінен.

— Дүниеде ұлы дүбір жүріп жатыр, Серәлі, — дейді ол құлшына сөз бастап. — Онан сендер де шет қалмайсыңдар. Шыдай тұрыңдар, жақында дүмпүі бұл аймаққа да жетеді. Жаңа үкімет орнайды. Бұрын-соңды адамзат баласы көрмеген жаңа өмірдің куәсы боласыңдар. “Жаңа өкімет”, “жаңа өмір” деген сөздер Серәліге жұмбақ тәрізді.

— Бұларың кімдер? — дейді. — Орыстың өз патшасын өзі құлатқаны несі? Енді патшасыз өмір сүре ме? — дейді.

Мұның сұрағына жылы жымылып алып, ежіктей отырып, жағдайды түсіндіреді. Оның айтқанынан мұның ұғатыны: Ресейдің билігі патшаны құлатқан соң, қызылдардың қолына біржола көшкен. Жаңа үкімет солар. Ал өкімет басына таласқан әр түрлі топтар, бұрынғы ірі бай-шонжарлардың жоғын жоқтаушылар олардан билікті тартып алмақ болып жанталасып бағуда. Шет мемлекеттің біразы олардың қолтығына су бүркуші көрінеді. Қазір дүниеде қиян-кескі күрес жүріп жатыр. Қызылдарды жалпы халық қолдайтын тәрізді.

Бұл жаңа өкіметтің басында Ленин дейтін дана адам бар. Ол өте әділ. Жұрттың бәріне бірдей қарайтын көрінеді. Кедейлер мен аш-жалаңаштарға жақ. Жалпы халықты теңеймін, бәрін оқу, білімге, жақсы тұрмысқа жеткіземін деп жаны тынбай жүрген тәрізі бар.

Інісінің лебізінен осы қызылдың өкіметіне іш тартатынын, соның сөзін сөйлейтінін байқайды.

— Онысы жақсы екен. “Патшадан әділдік кетсе, пенденің құлқы бұзылады, дүние тарының қауызындай тарылады” деген. Патшаның әділ, кең болғанына не жетсін, — деп бұл да қош алады.

Інісі үйінде біраз күн болып аунап-қунап мауқын басқан соң қайта қайтты. Кетерінде өзінің комсомол

қатарына өткенін, жаңа өкімет қалада оқып жүрген қазақ жастарын революция ісіне тартып жатқанын, өзін де барған соң Созақ өңіріне Совет өкіметін орнату, комсомол ұяларын құру жұмыстарын жүргізу үшін бері қарай жібермек екенін айтты.

— Оқуың бітіп пе еді? — деген бұлардың сұрағына:

— Оқуды кейін қайтып барып жалғастырамын. Қазір тапсырма солай. Істің жағдайы осыны талап етіп тұр. Кемі бір-екі жыл оқудан қол үзе тұрамын-ау, — деді.

— Өз тірлігінді өзің білесің де. Біздің саған ақыл айтып, жол сілтегендей шамамыз қайсы. Мына беймәлім заманның не сырын ажырататындай өре, сауат бар. Ауайы жүрген бір жұртпыз. Тек амандығыңа тілектеспіз. Сен мынау қасиетті қара шаңырақ — көне ұядан шырқап ұшып шыққан бір тұйғынсың, қашан қайтып ораларың, оралмасың белгісіз. Ол жағы бір тәңірге аян. Есің бар еді ғой, оның үстіне оқыдың, көзіңді аштың, оң-солыңды таныдың. Өз жолыңды өзің таңдай білсең керекті. Патша көңліңмен таразылап, ақылыңмен шеш. Бізден рұқсат. Жолың болсын, — деді үлкен ағасы Бекті.

Сонан көп ұзамай Созақта Совет өкіметі орнапты. Аудан құрылыпты. Ауданды басқарып тұрған үшеудің бірі Бабыр көрінеді деген хабар жетті. Ол туралы ел аузынан әр түрлі әңгімелерді де есітіп жатты.

— Ой, Бабыр деген кәтте өкімет. Алдынан адам арылмайды. Созақтағы қызылдың мықты тұтқасы өзі тәрізді.

Өкіметтің жолынан басқаға бұрылмайтын турашыл болып алған. Алды қатты. Бұлтақ-салтаққа илікпейді. Созақтың кедейлері қит етсе соған баратын болыпты. Арыз-мұңын соған айтады екен. Өкіметке иліккісі келмеген ірі байларға қырын келіп тұрған тәрізді.

— Ау, өзі де белгілі бидің, мықтының тұқымы емес пе? Оның бай-шонжарларды қыспақтайтындай не реті бар.

— Қызмет бабы да.

— Кейбір байлардың өкіметке қарсы әрекеті бар шығар.

Сонан соң қырына алады да. Тыныш жүрсе не қылсын.

Осы сарыңдас әңгімелердің бірі бұларды қуантып, бірі ойландырып тастайтын. Қарға тамырлы жұрт.

Інісінің алдынан сағы сынған кейбір тұстастарының бұларға өкпе білдіріп, арыз айтып жататындары да кездесетін:

"Жұмысының жөні, заманының талабы шығар,— дейтін бұлар інісін іштей қорғаштаған ойға жүгініп.— Әйтпесе Бабыр кісіге көпеу-көрінеу қиянатқа бармаса керек қой".

Ағасының жұмсауымен Серәлі Созаққа келген соң інісін барып көріп, есендесіп қайтқан. Бабыр он сегізге жаңа толды дейтіндей емес үлкен, салқынқанды азамат болыпты. Иықты тұлғасына қона кеткен, сықырлаған былғары бешпент, маңдайлығына шоқтай қызыл жұлдыз таққан былғары шөпкі, жалпақ қайыс белдікпен қынай буынған беліндегі тапанша өңіне сұс беріп, есейтіп көрсетеді. Шаруасы қауырт, мойын бұрғызбайды екен. Күні-түні тыным жоқ. Соның салдары болса керек еңі бозарыңқы, зор ақ сұр жүзінде шаршағандықтың ізі байқалады. Бірақ ажары сергек, көңілі жақсы. Сесті. Мұнымен біраз отырып, есендік-саулық айтысып, елдің жай-жапсарын, жағдаятын сұрастырды. Өкіметтің қазіргі жүргізіп жатқан саясатының бағыт-бағдарын түсіндірді.

— Сендерде де — Сарысу бойындағы ауылдар мен Қарағыз болысындағы елде де жақында өкімет орнайды.

Аудан құрылады,— деді сөз арасында.

— Ендеше сонда қызметке ауыспайсың ба?— деген бұл әйтеуір өздеріне таяу жүрсе деген тілекпен.

— Ол жаққа жібере қоймас. Созақ Шымкентке қарасты. Ал сендер сол бұрынғыша Ақмолаға бағынасыңдар.

Мені әзір бұл жақтан босатпайды. Осы жердегі істі тындырып, ретке келтірсек, сонан соң Ташкентке қайта шақыртып алып кететін шығар,— деді.

Хабардар болсын деп Серәлі кейбір Бабыр туралы естіген әңгімелерін құлақ қағыс етті.

— Сені біреулер "алды қатты, мінезі тік, ағайынға жылы ұшырамайды екен",— деп жүр, оның қалай?

Серәлі жас кезінде кішкене інілерін үнемі мойнына мінгізіп ойнататын. Осы Бабыр тіпті түспейтін. Беріге дейін дардай болғанша:

— Серәлі мойныңа мінгізіп жүгірші, — деп қиғылық салатын.

Бертін келе есі кіре ол әдетін тастағанымен анда-санда мойнынан тас қылып құшақтап, бар салмағымен асыла еркелейтіні болушы еді. Сонысы есіне түсті ме ақ жарқын күліп келіп, қатты қысып құшақтап иығына асылды. Інісі әкесі пошымдас, теректей бойшаң, денелі еді де, Серәлі шешесіне тартқан қағылездеу, орта бойлы болатын. Алпамсадай інісінің құшағында, тіпті, кішірейіп көрінді. Оған қарап жатқан жоқ, сомадай жігіттің осы сәт балаша еркелегендей қалпы бар еді.

“Қанша есейіп, кісі болып кетті дегенімен он сегізге енді ғана толды емес пе? Көптен елден жырақ, шетте жүр. Ауылды, жылы ұясын, ата-ананың мейірімін, бұлардың ортасындағы бұла кезін аңсап, сағына ма екен”, — деп көңілі бостау, сезімтал Серәлі елжірей толқып:

— Көкежаным, көкежаным, — деп маңдайынан сүйді.

Бір сәтке балалық аусарлығы ұстап кеткен ол енді байсалды қалыпқа түсіп:

— Серәлі, сен көңілшексің ғой, — деді. — Жұрттың айтқанының бәрін жүрегіңе жақын ала берме. Кім не демейді. Мен ешкімге қиянат жасағаным жоқ. Жасамаймын да. Ал жұмыстың тәртібі, міндет деген нәрсе бар. Оны орындау парыз. Жұрттың бәріне бірдей жаға алмайсың. Ол мүмкін емес. Кейде істеген ісің бірі болмаса бірінің шымбайына батады. Сонан соң байбаламдап шыға келеді. Менің жүргізіп отырған тірлігім — өкіметтің талабы. Ал өкіметтің түптің-түбінде көздегені — халықтың өзінің мүддесі. Жұрт осыны жете түсіне алмай қиындықтың түп-төркіні сонан шығып тұр. Қоғам жаңа орнап жатыр. Атқарылуға тиіс шаруада ұшы-қиыры жоқ. Бізге де оңай емес. Іште де, тыста да жау жеткілікті. Арандату көп. Мұндайда өзің де қателікке ұрынып қалуың қиын емес. Онан сақтанудың бірден-бір жолы — өзіңе де, өзгеге де қатал болу, тура болу.

Серәлі елден естіген, көңілінде түйіткіл болған жайларды сұрады.

— Осы жоғары жақтарда, үлкен қалаларда ұрыс тоқталмай жатыр дейді. Бұл өкімет сонда кіммен соғысуда.

Байларды, бұрынғы патша тұсында қызмет қылғандарды қамап, жер аударады екен дейді. Неге олай етеді? Бәрі бір патшалықтың қол астындағы жұрт емес пе?

— Бұрын бәрі бір патшалықтың қол астында болған жұрт қазір екі тапқа бөлінген. Ұрыс солардың арасында.

Ақтардың армиясының біраз бөлігін әлі де ырықтарында ұстап тұрған кейбір патша генералдары мен бұзақы саясатшылар босқа қантөгіс жасап, нәтижесіз соғыстарын жалғастыруда. Мұнан мемлекет те, халық та қатты күйзеліс шегуде. Бірақ бұл уақытша қиындық. Жалпы халық қызылдардың жағында. Түпкілікті жеңіс күні қашық емес. Жаңа өкіметтің саясатында ірі байлардың мал-мүлкін мемлекет қазынасына алу, оны жалпы халықтық меншікке айналдыру жоспары бар. Егер жұрт өзі саналылық танытса бұл шаралар зорлықсыз жүргізілуге тиіс. Өкімет негізі кедейдікі, жалпы халықтікі болған соң жекеменшікке тізгін салу, ірі байлардың қазынасын орталыққа алу — бұл саясаттағы басты бағыттың бірі болатыны сөзсіз. Ал осы істерге кімде-кім кедергі келтіргісі келсе, көнбесе, қарсыласса, оларға жаңағы өзің айтқандай жазалар қолданылады.

— Сонда өкімет өзіне қарсы болмағандарға, зиян келтірмегендерге тимейді ғой.

— Жоқ, тимейді.

— Ендеше ел ішінде үрейлі сыбыс тарап жүр. Байлар, би-болыстар, олардың тұқымдары жер аударылады екен дейді. Олардың мал-мүлкі түтел хатталады екен дейді. Сонан соң сұрап білейін дегенім ғой. Олай болып жатса біз сөзге ілінбейміз бе? Ел ішіндегі аты бар, әлділердің қатарында аталатын тұқымнанбыз ғой.

— Өйтіп бекерге дауырықпаған жөн. Ірі байлардың ғана мал-мүлкі есепке алынады. Орта дәулеттілер мен ортадан төмендерге тиіспейді. Ал сендер тіпті уайымдамай-ақ қойыңдар. Қолдарыңдағы шаруаларыңның жобасын білемін ғой. Сендер керек десе ортадан төменге жатасыңдар. Ал белгілі тұқымнан болсаңдар несі бар. Сол әулеттен тараған мен осы өкіметтің қызметін атқарып отырған жоқпын ба? Елдегі ағайындарға айт, әр түрлі қауесет, алыпқашпа әңгімелерге құлақ аса бермесін. Бұл өкіметтің жүргізіп отырған саясаты — әділ саясат. Халықтың қамын ойлаған саясат. Лениннің жолы — ең әділ, тура жол. Соған илансын. Бұл өкімет халықтікі болса — сол халықтың бірі сендерсіңдер.

Мұны бөтенсінбеңдер. Тәртібіне бағынып, жүргізген ісін қолдаңдар. Сырттан болса да мен зер салып, хабарларыңды біліп тұрармын. Ешнәрсені уайымдамаңдар. Жәкеме осылай деп сәлем айт.

Інісімен арадағы осы әңгімеден соң Серәлінің жағасы жайлау күйде елге қуанышты жеткен. Мұның ала келген хабарын құп көріп, бұл төңіректегі ағайын-жұртта көңілдерін бір демдегендей болып қалған. Бірақ сонан көп ұзамай Серәлінің ауылына суық та, суыт хабар тосын жетті.

— Түркістанда, Созақта байлар бүлік жасап, қызылдың өкіметін құлатыпты. Билікті қолдарына алыпты. Өкіметтің адамдарын тегіс атып, асып, жазалап жатқан көрінеді,— деген хабар бұл ауылдың төбесінен жай түсіргендей әсер етті.

— Ойпырым-ай, мына сөздің беті не деген жаман. Бабыр не болды екен? Өлі не тірісінен хабар білейік, Серәлі, сен суыт барып қайт. Екі арада күзет болуы, бұл жақтан әрі-бері қатынасқандарды тексеруі кәдік. Ағайыншылап жүрген кісі болып көрінерсің. Ішке кірген соң, Созақтың елі шетінен тегіс таныс қой астыртын сұрастырып хабар тартарсың. Бабырдың жағдайын қай-қайсысы да білсе керек. Өкіметтің құлағаны рас болса оның басына бір зобалаң туды. Не жағдай болса да бара көрерсің,— деді ағасы Бекті әлденені сезгендей пайыз таппай.

— Енді тәуекел дейік. Сабыр етіңіз. Құдайға сыйындық, Бұйрықты іске дауа жоқ,— деді бұл ақ сұр жүзі қуқылданып, қаны қашып кеткен ағасының үрейлі жүзіне өзі де мазасызданып қобалжи қарағанымен басу айтып, көңілін жайландырмақ болып.— Осыдан біраз бұрын түсініксіз түс көріп, еш нәрсеге дәлдеп жори алмай басым қатып, "осы Бабыр бір төтенше ауыртпалыққа кезігеді-ау, бірақ жаны аман қалатындай ма, қалай" деп өз ойымнан өзім қорқып, үндемей қойып едім.

— Ол не түс?— деді ағасы елең етіп.

Бұл көрген түсін әңгімелеген:

Түсінде інісінің арқасына желбіреп бір газет жабысып қалған екен. Соған біреулер от қоймақ болып ұмтылады. Оған от тисе баланың өзі де бірге өртенетін түрі бар.

Соны сезген ол әлгі газетіне от тигізбеймін деп жанұшыра қашады. Әлгілер қуып қоятын емес. Бала оларға жеткізбейді, бірақ інісінің жанталаса қатты қиналған, шыбын-шіркей шырқыраған аянышты түрін көріп, бұл ышқына қыстығып, ұйқыдан шошып оянған.

Осыны айтқанда ағасы үнсіз тыңдап алып:

— Не де болса болған шығар, тез барып қайт,— деді.

Бұл жол жүруге дайындалып, енді аттанайын деп жатқанда, Созақтағы таныс, сыйлас, жамағайын кісіден астыртын хабар келді. "Бабыр тірі көрінеді. Бірақ қалы нашар, ауыр жаралы. Бүлікшілерден жасырып, бөтен біреудің үйінде тығып ұстап отырған көрінеді. Тез біреуі жетсін". Бұл жолға қос атпен шыққалы отырған. Осы хабарды естіген соң ағасы:

— Сен аттың бірін таста, оның орнына жүрдек, жүрісі жайлы атан ал. Аман-есен жетіп көруге жазса, алып жүруге жарайтындай халы болса атанға жайлап орап, жатқызып салып, елге алып қайт. Не де болса қолымызға жеткіз. Ажалдан алыс болса қатарға қосылып кетер,— деді.

Жылы ішік, көрпе, жабағы, атанның үстіне қом жасайтын қос-қос текеметті теңдеп буып, үйтілген тұтас құнан қойды бір қапқа, семіз жылқының жылы-жұмсағын бір қапқа салып, салт атпен үлкен қара атанды жетекке алып салдыртып жүріп кетті. Қыстың қысқа күнін жолда атырып, жолда батырып екі тәулік дегенде Созаққа келіп кірді. Сақтана жүріп, байқастай келіп, сәлем салған ағайынның дарбазасына ат басын тіреген. Мұның келгенін көріп, дереу қақпасын ашып, ат пен атанды қораға жасырып, өзін үйге енгізді.

Тағаты таусылып, уайыммен езіліп әрең жеткен Серәлі кірген бойда амандық-саулықтан да бұрын:

— Бабырдың қалы нешік? Тірі ме?— деді

— Тірі, тірі. Уайымдама, Бері қарап келеді. Інің туралап келген бір ажалдан қалды, әйтеуір. Көретін жарығы бар екен, бейшараның. Талқаны таусылмаған да.

— Өзі қайда? Қалай жолығамын мен?—деген бұл қашан көзімен көргенше көңілі тынбай, дегбірі басылмай.

— Шыда, сабыр ет. Әйтеуір жаны аман қалғанына

шүкір де. Ескерусіз деген бір үйге жасырғанбыз. Сонда жатыр. Қазір жарық барында көзге түсуге болмайды. Қараңғы қоюланып, ел аяғы басылғанша күте тұру керек. Қала қазір бүлікшілердің қолында. Біліп қалса ешқайсымызды аямайды. Өкінішке ұрынамыз. Сабыр ет.

Қанша тыпыршығанымен қазір кездесудің сәті түспесін сезген соң, бұл болған уақиғаның мән-жайын сұрастырған.

Бүлікшілер таң алдында, ел шырт ұйқыда жатқанда, аңдаусызда келіп соғыс ашып, өкіметтің кеңселері мен қызылдардың адамдары тұратын үйлерді қоршап, басып кіріп, талқандаған, кісілерін ұрып-соғып өлтірген. Бір үйде салт басты екі-үш кісі — аудандық партия комитетінің хатшысы мен аудандық комсомол комитетінің жетекшісі болып жүрген Бабыр екеуі қатар тұрады екен. Бүлікшілер екеуінің де есік-терезелерін бұзып кіріп, сүйреп шығарып, көкпар жасаған. Түнгі дүрлігістен өре түрегелген жұрттың көбісі, аласы-бересі болмағанымен, бүлікшілердің сойқанын сырттай бақылап, соңдарынан еріп жүрген. Ішінде Серәлілермен көңілі жақын, ағайын-жекжат біраз кісілер де болған. Солар Бабырды жығып салып сойылдап, балталап, мылжалап жатқан топтың ішіне, ешкімді-ешкім танып болмайтын қараңғыны пайдаланып, қоян-қолтық араласып, екі-үшеуі жатқан жігіттің үстіне қона кетіп, ұрып, соғып, тепкілеген болып:

— Бұл күштің сүйегін енді бізге тастаңдар, әбден ызасы өтіп еді, бәлемнің. Өлімтігін енді өзіміз өртейміз. Құдай қолға қашан берерсің деп жүруші едік, сәті келді, — деп қауқылдасқан. Олардың сөзімен, қимылына сезік келтірмеген бүлікшінің басшысы:

— Ал, еселеріңді қайырып, құмардан бір шығыңдар, өлтірген соң денесін аналардың қасына сонау апанға апарып тастаңдар, — деп ауданның басқа басшыларының мәйітін тұс-тұстан сүйреп әкеп лақтырған шұңқырды нұсқап, бұрылып кете барған. Олар көз таса болысымен әлгілер өлі-тірісі белгісіз шалажансар денені көтеріп алып, қазір Серәлі отырған осы үйге жеткізген.

— Өлсе бір ауыз дұға оқып өз қолымызбен топырақ салайық. Ажалы жоқ болып, ғайыптан аман қалса азаматқа жасаған бір еңбегіміз шығар. Ағайыншылық

қарызымыз емес пе, мынаны жасырайық. Көз алдымызда өлімге тастасақ — елдігіміз қайсы. Инедей жақсылық-жамандығын көрмегенімізбен кешегі Бектібайдың бір бұтағы екенін білеміз ғой. Олар да іргелі, қоралы жан. Ертең келіп: "оу, қанымыз бір, туыс емес пе едік көз алдарында қалай ажалға қидындар" десе жерге қарамаймыз ба? — дескен.

Сонан ақылдаса келіп: "Кім біледі біреу-міреу сезік алып, мұның денесі қайда деп іздей қалса оны білетін қай-қайсымыздан да күдік алары сөзсіз. Сондықтан ескерусіз, ешкім білмейтін жерге жасырайық, Шықпаған жаннан үміт бар — бейопа тіршілік қой, қатарға қосылуы екі талай болғанымен әзір тірлік белгісін жоғалтпаған сияқты. Күзетіп, күтіп көру керек. Тездетіп сенімді кісіден ағаларына хабар жіберейік", — деген шешімге келген.

Жаралы жігіттің денесін өзінің кәсіп еткен азын-аулақ саудасынан басқа іспен, сөзбен хақ-соғы жоқ бір өзбек шалдың үйінің астындағы ұрасына апарып жасырған.

Қалада жаңа өкімет орнағалы жасы мосқал тартқан, иман жүзді, ақ шаш орыс дәрігер пайда болған. Қазақшаға шорқақтығына қарамай елмен сәлемі жарасып, байырғы тұрғындай-ақ етене араласып кеткен. Сырқаттарын емдеп, жұртқа шипасы тиіп, оңды болып қалып еді. Бүлікшілердің қаладағы қолына түскен қызылға тиесілі деген адамдардан өлтірмей аман ұстап тұрғаны осы дәрігер ғана. Олардың өздерінің ішінде де жаралылар бар, әсілі, солар үшін қалдырған сияқты. Бабырды өзбектің үйіне жасырған соң "өз адамы ғой, зиян істемес, көмектесер" деп тәуекел етіп, бұлар әлгі дәрігерге жағдайды айтқан. Ол:

— Мен аңдудамын. Жұрт көзіне түсіп, сезік алдырмайық. Тек таң қараңғысында ғана хабарласып, ертіп барып тұрындар, — деген.

Жаралы жігіт апта өткенге дейін ес-түсін жиып тілге келмеген. Кеудеде тек шықпаған жаны бар, оның бар екенін сездіріп тұрған кез келген сәтте үзіліп кетуі мүмкін, бір үзіліп кетсе қайтып жалғанбайтын, түпсіз түнек құрдымға бір жола батып жүре беруі кәдік, әлсіз ғана тыныстың болар-болмас сырылы еді. Үміт сәулесін

өшірмей, тіршілік белгісінен хабар беріп, сол сырыл үзілмей тұрды әйтеуір.

Осы халдегі жігітті алғаш көргенде дәрігер орыс:

— Ой, Бабур, Бабурчик!— деп күйзеле басын шайқап, ернін тістелей, ішін жаза алмай, екі бүктеліп бүгіліп, егілді-ай келіп.

Атпалдай азаматтың қыздай сыңсып, езіліп жылағанын көргенде төңірегіндегілердің де көңілі босады.

— Пенденің басын жел қуған қаңбақтай сенделтіп қойған қиыр-шиыр дүние-ай. Мұның да артында қатын-баласы, от-басы қалды ғой. Ал өзінің жай-күйі мынау — су бетіндегі жаңқадай қалт-құлт еткен. Соны ойламайды, уайымдамайды дейсің бе?

— Ой, бұл қай бір жетісіп жүр дейсің. Өлмегеннің күні де, жазғандікі. Кеше жолдастарын жуадай жусатып салғанын көзімен көрді. Оларды іздемейді дейсің бе? Жаны ауырмайды дейсің бе? Ішінен қанжыламайды дейсің бе?

Енді мынау ес-түссіз жатса да тірі қалған өз кісісін көріп, көңілі босап, шағынғаны ғой, бейшараның.

— Бүлдіршіндей жастың осыншама азап шеккенін аяйма екен, әлде. Асты-үстіне түсіп өбектеуін, байқұстың,— деп бұларды көріп тұрғандар да көздеріне жас алысқан.

Дәрігер орыс күн сайын сол таң қараңғысында бір соғып, емін жасап, жараларын қайта таңып, ауруды күтімге алған. Бір аптадан кейін науқастың беті бері қарағандай ыңғай таныта бастаған. Бірте-бірте тілге келген. Ауызына қасықпен апарған сұйық асты жұтатын халге жеткен. Серәлі осы кезге іліккен еді. Әйтеуір тірі қалғанын көңілге медет тұтып, шүкірлікпен келген ол інісін алғаш көргенде зәресі ұшып, сең соққандай теңселіп кетті. Жігіттің тек кеудесінде жаны бар демесең екі талай, неғайбыл күн кешіп жатқан сыңайлы. Көркінен кісі көз айыра алмайтындай ажарлы, сымбатты, нар тұлғалы, падиша жігіттің орынында әлдеқандай тірі аруақ жатқан тәрізді. Кірпігі ғана қыбырлайды. Салқын, отсыз сығырайған бозғылт жанарынан үстіне түсе үңіліп тұрған мұны шырамытқандай бір жылт жүгіріп өткендей болды. Сонан соң көзін жұмып, кірпігін айқастырған бойы басын

изегендей ишара жасады. Әлдене айтқысы келгендей ерінін қыбырлатты.

Серәлінің шыбын жаны шығып кете жаздады. Әл үстіндегі жігіттің денесіне қолын тигізуге де батылы бармай:

— Көкежаным-ай, көкежаным-ай!— деп іші-бауыры езіліп, шыр-пыр күйі қасына тізерлеп отыра кетті. Өз бойына өзі ие бола алмай, безгек бұғандай селкілдеп, үнсіз егілді келіп.

— Әй, Серәлі, мұның не?

— Оу, батыр-ау, жаны қалғанына шүкір демейсің бе. Тірі көргеніңе қуанбайсың ба, қайта.

— Бұл бері қарағаны ғой. Қатерден қалды, әйтеуір. Ажалы жоқ екен. Соған құдай-құдай де. Қой, жылағаның не? Біраз күнгі бейнеті, азабы бар енді. Жанының амандығын айт. Жас адам ғой жазылып кетеді. Бір күнгідей болмайды әлі.

— Қайтсін, бауыр шіркін оңай ма? Мынандай күйде жатқанын көрген соң шыдай алмаған да.

Үй иелері, мұны ертіп келген таныстары осылай қауар-қуар тіл қатысып, бірі басу айтып, бірі аяушылық танытып, Серәліні қолтығынан демесіп, сабырға шақырысты.

Інісінің денесінде сау тамтық жоқ. Жаралары ауыр. Бас бірнеше жерден жарылған. Қол сынған. Ауыздағы отыз тісті түгел қағып алған. Қан жара болып қатқан, ісік шалған, жаңа туған сәбидікіндей тұп-тұқыл қызыл иекке жүрегі дауалап қарай алмай-ақ қойды Серәлі. Денедегі жарасының ең қатерлісі, жанына айырықша зәбір келтіріп жатқаны жон арқадан шапқан балтаның ізі екен. Ауызы бітпеген. Қанды сары су ағып тыйылатын емес.

— Сол жара ушығып, қағынып кетпесе болды. Басқа кемдігі орнына келеді. Жазылып адам қатарына қосылады,— дейді орыс дәрігері бұған. Серәлі онымен алғаш көргеннен кейін-ақ іш тартып, жақын болып алған. Інісінің жанына жалау бір ғана сол сияқтанып, оған күні түсіп тұрған кісідей құрақ ұшады. Мұның осы ниетін аңғаратын шығар, әрі жаралы қызыл жауынгердің жақыны болған соң өз адамы санайтын шығар, оның да бұған ықылас ниеті дұрыс. Жылы

амандасады. Әр түн сайын келгенде үшеуі оңаша отырып бірер сағат шүйіркелеседі.

Өзі басын әрең көтеріп отырып інісі орыс дәрігерінен хабар тартады. Әлденендей әңгімеге елеңдеп қуаныш білдіреді, енді бірін естігеніне көңілсізденіп қабаржиды. Серәлінің байқағаны осы әңгімелерінің қай-қайсысында да інісі Мәскеу мен Петербордың хабарын көбірек сұрастыратын тәрізді.

"Өзі әл үстінде жатып оны қайтеді екен. Ит арқасы қияндағы бір қалалардың жағдайының керегі не екен, сонша мазасызданып", — деп ойлайды бұл.

Кейде ол ойын жасырмай айтады да.

— Ол қалаларда жағдай дұрыс болса, шаруа оңға басады. Өкіметтің тірегі сол жерлерде, — дейді ол бұған түсіндіріп.

Созақта өкімет құлаған соң, Серәліге дүниенің бәрі солай тәрізді сезілген. Бұл өкіметті біттіге санаған.

— Түркістанды да бүлікшілер басып алыпты. Созағың мынау. Енді ақыры неге соғады. Осымен тынғаны ма бұлардың, — деп сұрайды.

— Жоқ, бұл өткінші нәрсе. Революция жеңілмейді. Түркістан, Созағың не? Бұл иненің жасуындай-ақ жер. Бүкіл Ресей қазір большевиктердің қолында. Күні ертең-ақ мұнда қызыл әскерлер келіп жетеді. Мына бас бұзарларды тас-талқан етеді. Өкімет қайта орнайды.

— Қашан келеді олар? — дейді бұл сенер сенбесін білмей.

— Келеді, кешікпейді. Бұл жерлерді азғантай бүлікшілерге беріп қоймайды. Бірақ босқа қантөгіс болды.

Жұртты бекерге арандатты, ақымақтар. Өкіметке қаншама зиян келтірді, — деп күйіне қынжылады інісі бүлікшілерге нәлеті айтып.

Серәлінің інісін ауылына алып кетпек ниетін дәрігер де құптаған.

— Ой, бұған аяғынан тік тұрып, жұрт қатарына қосылу үшін әлі көп күтім, демалыс керек. Ондай жағдай бұл күнде тек ауылдарыңнан ғана табылады. Елге апарамын дегенің өте дұрыс. Бірақ тап қазір алып жүруге жарамайды. Асықпа. Біраз емдеп, күтіп қарайық. Аздап ес жисын, денедегі ісігі қайтсын, арқасындағы жараның ауызы қара қотырлансын, жолда жүрісті көтере алмай

қайтып ашылып кетіп қан ақса қиын болады,— деп ақыл берді.

Бұл да ол ақылды жөн көрген. Құлақ аспауға мүмкін де емес. Ауру әлі түйір тамаққа жарамайды. Ауызда бір тіс жоқ. Көнтиіп кеткен ісік әзір қайтар емес, еріндері өрең икемге келеді. Сонан соң Серәлі бас жағында отырып, жылы сүтке жылқының қазысын езіп араластырып мезгіл-мезгіл қасықпен ұрттатады. Әрі тамақ әрі әл болсын дейді. Дегенімен осы күтім, дәрігердің шипасы жаққан тәрізді. Науқас көрер көзге оңалып келе жатты. Енді алып жүруге жарайды-ау деген соң Серәлі кешігіп жата беруге тағаты жетпей, тәуекелге бел байлап, түйесінің үстіне ауылдан ала келген текеметтерін қабат-қабат жаймалап, төсеп, қом тартып, қоршау жасап, науқас кең әрі жайлы жататындай орын ыңғайлап, соған ішікпен, жабағымен, көрпемен орап, қымтап орналастырып, таң елең-алаңнан жолға шықты. Таныс соқпақ, үйреншікті жер. Жол бойы таныс ел. “Жаман үйдің құдайы” бар дегендей, қыстың күні де бұларға болысқандай май тоңғысыз қабақ танытып, жаурамай, қиналмай, аман-есен ауылдарына жетті.

Бұлар ауылдарына келіп мәре-сәре болып жатқанда арттарынан: “Созаққа қызыл әскер еніпті. Бүлікшілерді түп түгел тұтқынға алып, жойып жіберіпті. Совет өкіметін қайта орнатыпты”, — деген хабар да жеткен еді.

Бабыр сол қыс, көктем үйде болып, жазға қарай Ташкентке қайта жүрмекке қамданды. Бұл кезде денедегі жара, сынық бәрі жазылған, ауыздағы тістен бөтен кемдігі жоқ еді.

— Созақта “Жартытөбе” деген жерге үлкен қызыл отряд келіп өкімет орнап жатқан көрінеді. Сонда үлкен жиын өтпек. Мені жеткізіп сал, — деді бірде Серәліге.

Шудағы ел бетпақ асып, арқаға жайлауға шыққан кез. Екі ара елсіз-күнсіз қыруар күндік жол. Соны кесіп өтетін болған соң ас-ауқат, су-суанды молырақ қамтып, қос ат бір түйемен жолға шықты. Жолай далаға бірнеше түнеп мәрелеп келе жатқан “Жартытөбеге” сәске түстің кезінде іліккен. Қаратаудың бауырындағы кең жазықта үлкен шеру, салтанат бар тәрізді. Желмен желбіреген қызыл жалау, жазу жазылған қызыл маталар оттай

шалқып көз тартады. Маңдайларында, кеуделерінде, жең, иықтарында шоқтай-шоқтай қызыл белгілері бар әскерлер, адамдар құж-құж қайнайды. Қатар-қатар киіз үйлер, кенеп шатырлар тігіліп тасталған. Тең-тең жүк, қару-жарақ тиелген арбалар сіресіп тұр. Айбыны асқан, келбеті келіскен тосын таңсық көріністі нөпір топқа Серәлі әрі қызыға, әрі тосырқай қараған. Олардың болмысынан тау суындай тасқынды екпін аңғарылғандай еді.

"Е, қызыл әскер дегенің осындай екен ғой. Пай-пай сесін-ай. Мынаған да жан қарсы келе ме екен", — деп таңырқаған.

Олардың қарасына кірген соң інісі:

— Сен осы жерде аттан түсіп тұра тұр. Мен басшыларына жолығып қайтайын, — деп қалың нөпірдің ішіне сіңіп көрінбей кетті. Сонан аз өткен соң әскер киімін киген жастау қазақ жігіті қасына келіп, сәлемдесіп, маған еріп жүріңіз деген ишара танытты. Бастап келіп қатар тігілген киіз үйлердің бос тұрған біріне тоқтап:

— Осында кіріп жайласып демала беріңіз. Көліктеріңізді біз жайғаймыз. Алаңдамай-ақ қойыңыз. Сәлден соң ас-ауқат әкеледі, — деп мәлімдеді. Осыған қызыметшілікке тағайындалғандай-ақ құрақ ұшып тұрған қызыл әскерге не дерін білмей аңтарыла қараған. Ол мұны бір нәрсе сұрағысы келіп тұр деп ойлаған болу керек:

— Не айтпақ едіңіз?— деді.

Бұл жөппелдемеде не дерге білмей сасып қалып:

— Жаңа менімен бірге келген жігіт қайда кетті екен? Маған еш нәрсе деген жоқ па? — дей салған.

— Мені жіберген сол кісі. "Дұрыстап орналастыр. Жатып демала берсін. Өзім кейінірек хабарласам" деді. Басқа еш нәрсе айтқан жоқ.

— Жарайды онда. Алла разы болсын сізге,— деп рахметін айтып үйге кірді. Шапанын шешіп керегенің басына іліп, төрдің алдындағы жастыққа жантая қисайды.

Өзі кірген алты қанат ақ үйдің сүйегі келісті екен. Ағашын тауып басқаны, шебердің қолынан шыққаны көзі қарақты кісіге аңғарылып-ақ тұр. Үйдің қайдан алынып келгенін кім білсін, бірақ, ішкі әбзелі, бау-шуына қарағанда күзірлі біреудің мүлкі екені байқалады. Үйдің

ішкі бояу, өрнегінен қаратаулықтардың мақамын танып, қызықтай зер салып жатқанда бір жігіт тегешпен қымыз алып кірді. Бал татыған, салқын қымызбен шөл басып болған соң жалғыз өзіне үйме табақ ет тартылды.

“Мыналар өзі мені төредей күтті-ау. Бұлардың арасын-да Бабырдың абыройы болғаны-ау. Әлде бастығы таныс біреуі болып шықты ма екен”, — деп ойлап қойды. Сөйтіп жатып мызғып кетіпті. Біреудің:

— Серәлі, Серәлі, — деген таныс даусынан, жайлап түрткенінен оянды.

Інісі екен:

— Ұйқы қанды ма? — деп күлімсіреп тұр. Ажары жақсы, өзі көңілді тәрізді.

Серәлі тұрып, далаға шығып қайтты.

— Күн бесінен ауып барады ғой. Ұйқыны соққан екенмін, — деді.

— Мана бір әзірде келіп кеткенмін. Ұйықтап жатыр екенсің сонан соң оятпадым.

— Сен өзі қайда болдың?!

— Мен штабыңда басшыларымен біргемін. Қазір тағы сонда кетемін. Саған келгенім: бүгін осында түнеп жақсылап тынығып ал. Ертең ертелеп жолға шық. Ауылға қайта бер. Мені мұнан ары қарай бұлардың өзі апарып салады. Енді уайым жоқ. Маған алаң болмаңдар. Хабарды өзім біліп тұрармын. Елге сәлем айт, — деді.

Ертесіне бұл таң алагеуімнен жолға қамданып, көліктерін жинастырып, атын ерттеп жатқанда інісі қоштасуға келді. Қасында мылтық ұстаған бір жігіті бар.

— Ал енді хош-сау бол. Жуық арада жолығысудың сәті түсе ме, түспей ме. Қайда жүрсек аман жүрейік. Хабардар болып тұрармын, — деп келіп мұны құшақтап бауырына қысты. Серәлінің қарадан-қарап жүйе-жүйкесі босап, көңілі бұзылғаны. Бір түрлі боркеміктеніп, көзінің жасын тоқтата алмады.

— Тәңірім амандықпен көрісуге жазсын, — деп інісінің иығына басын сүйеп, ажырауға қимағандай, айқасқан құшағын жазбай, бір қауым уақыт тұрып қалды.

Қоштасып болып атының үстіне шыққанда інісі жаңағы жанындағы жігіттің қолындағы мылтықты алып бұған ұсынды.

— Ой, мұның не, кімдікі? — деді күтпеген нәрсесіне.

— Жаралы большевикке көрсеткен қызыметің, жолдастығың үшін саған сыйлық, — деді ол әзілдей күліп. Сонан соң: — Жалғыз қайтып барасың. Жолың ұзақ. Екі ара елсіз қу дала. Түрлі адамдар кезігуі мүмкін. Ұрықары бар дегендей. Мылтық жалғыз кісіге сес, қару болады. Ал, — деп келіп өзі тақымына басып берді.

Қоштасарда егіліп болмай қойған қу көңілі бір нәрсені сезген-ақ екен. Тағдыр Бабырды қайтып көруді бұларға жазбапты.

Сол кеткеннен кейін ұзын құлақтан: "Ташкентке барыпты. Үлкен қызыметке кіріпті", — деген; енді бірде "Қырғызстанда бір ауданды басқарады екен, Өзбекстанда бір облыста бастық екен" деген-деген тәрізді хабарын ғана естіп жататын. Осыдан арада үш-төрт жыл өткенде төңіректегі біраз сыйлас кісілер жиналып келіп Бабырдың қаралы хабарын айтсын. Бұл да ұзын құлақтан жеткен хабар. Бірақ жаманат бекер шықпайды. Мұның тегін сөз емес екеніне естігенде-ақ шүбәланбады. Ал қалай, қайтып жазым болғанының анық-қанығын еш қайсысы білмейді. Тек "қайтыс болыпты" деген хабары ғана жеткен.

Бұлардың елінің жайлау қонысы — Сарыарқаның бетпақтың пұшпағына таяу бір қиыс-қиыры болатын. Иісі бұл төңіректе не қала, не темір жол бойы деген кезікпейтін. Сонан соң, әрине почта, телеграф дегендерді көрмек түгілі естіген де емес. Хат-хабар дегенді білмейтін. Үлкен дүниеден мүлдем бөлініп қалған тәрізді оқшау тұрмысты, нағыз тағы жұрт еді. Оның үстіне бұл хабар шығып отырған Ташкент төңірегімен Сарыарқаның мына қиырының арасында қатынас мүлдем жоқтың қасы. Біреу-міреу арқылы сұрап біле қоятындай жағдайдың қисыны жоқ. Қара жамылып азынап отырған ауылға тірліктің мына иінсіздігі "жығылғанның үстіне жұдырық" тәрізді қосымша қайғы еді.

Серәлі сол "Жартытөбеге" апарып салған сапардан кейін, жұмыс бабынан мойын бұра алмаған болу керек, Бабыр ел жаққа ат ізін салмаған. Жердің осы шалғайлығынан бұлардан да ешкім барып, қатынаса алған жоқ. Сырт естулерінде осыдан бірер жыл бұрын

Бабырдың үйленгенінен, кішкене бір нәрестелі болғанынан хабардар тұғын. Бірақ әзірге барып, от басын көрген ешқайсысы жоқтың. Төбеден жай түсіргендей мына тосын жағдай енді есеңгіретіп тастады. Не істерге білмей аңтарылсын. Бәрінің естияры, бас иесі болған жауапкершілігін сезгеннен бе, жоқ әлде дейі қатты, қайсар, табиғатындағы мықтылығынан ба ең алдымен есін жиып, алдағы шаруа жайын ойластырған ағалары — Бекті болды.

— Тағдырдың бізге салған бір тауқыметі, сергелдеңі шығар бұл. Не шара. Тәңірдің өзінікі өзіне жөн. Өлгеннің артынан өлмек жоқ. Тірі тіршілігін жасау керек. Басты тауға ұр, мейлің, тасқа ұр Бабыр енді бізге жоқ. Өкініштің уын ішкізіп кете барды, жарығым. Жарық етіп сөнген жұлдыздай ағып өте шықты. Өмірі соншалықты қысқа болар ма еді, сабаздың. Соншалықты сүйкімді, тәтті болармысың бауырға. Ықылас ниетіміз неге сонша құлады екен пақырға. Өзі де болмайтындай бала еді-ау басынан жанып туған. Тіл-көздің отына өртеніп кетті ме, қайтті. Не де болса өтті-кетті, — деді өзін де, бұларды да әрі жұбатып, әрі қайғырғандай, әрі күйіне, әрі тағдырдың жазғанына мойынсұна.

Хабар жеткен күннен апта өткенге дейін көңіл айтып ағылып келіп жатқан жұрттың әуенін бағып, қарайлап үйде болды да, сонан кейін жолға жиналды:

— Барып не жағдай, хабарын біліп қайтамын. Артында қалған қатын-баласы не күйде екен. Ілессе елге алып келе-мін, — деді.

— Біреуімізді серік етсейші. Жалғыз өзіңіз қалай кетпексіз, — деген Серәлі.

— Мені жау алар дейсің бе? Өлсем жаным Бабырдан артық емес шығар. Қайдан бәріміз шұбатылып жүреміз.

Түркістанға дейін барып, көлігімді сонда қалдырып, арғы жағына от арбаға мінімін. Жол қаржы да тапшы. Оның үстіне баласы мен әйелін ала қайтсам қаражат керек шығар.

Ағасының әлгі айтқанына тосылып, бұл қайта сөз қайтарған жоқ. Тәуекел деп аттандарып салды.

— Жаным тірі болса кешікпей оралармын, — деген ол сол айтқан уағында шаң берген. Бірақ жалғыз өзі келді.

Іштей жеген, орны толмас күйік-қайғының азабы шығар, алыс жол, ауыр сапардың азабы шығар көнін сүйретіп, құр сұлдері келді. "Денсаулығы жоқ па, бір жері ауыра ма" екен деп күдіктенген мұның:

— Науқастанып қалғаннан саусыз ба?— деген сұрағына күйрей күрсіне отырып:

— Ауруы қайсы бұл тірліктің, сауы қайсы, кім айырыпты оны. Не деуге болады,— деп күйзеле қабаржып, мән-жайды баяндаған.

Өкіметке қарсы әрекетін тоқтатпай қашып-пысып жүрген бандылар топ-топ болып, Қызылқұмның елсіз қойнау-қойнауларын паналап ұстатпай қойған. Олардың соңына ілесіп, сөзіне алданып "өкіметке бағынбаймыз" деп адаса көшкен қыруар жұрт, тұтас ауылдар қарадан-қарап босқынға айналған. Сол бандыларды жойып, босқа үркіп жүрген әлгі ауылдарды қайтарып әкеп, отырық-шыландыру үшін өкімет арнайы үлкен отряд шығарған. Сол отрядты басқаруды Бабырға тапсырған. Осы сапарда құм ішінде жүріп кенеттен ауырып, қайтыс болған. Қалай неден ауырғаны белгісіз. Әсілі суық әрекет араласқан тәрізді. Бірақ ұшығын ұстатқан қылмыс жоқ. Дәлел жоқ. Сонан соң ешкімді жазықты ете алмаған. Өзіменен қызыметтес болған тәуір-тәуір азаматтардың да қабырғасы қайысып, күйзеле айтатын көрінеді. Төңірегіне айырықша қадірлі, сыйлы екен. "Нағыз большевик, нағыз қайраткер еді. Өкімет те өзін жоғары бағалайтын. Елден Ташкентке келісімен Совнаркомның арнайы қаулысымен орыны жоқ отыз тісін түгелімен мемлекет қаржысы арқылы алтыннан салдыртып берген еді. Бұл оның еңбегіне деген зор құрметтің белгісі. Өзі де жанып тұрған жігіт еді. Аса керек адам еді",— деп еске алатын көрінеді жолдастары.

Жасқа әлі тола қоймаған ұлы бар екен. Әйелі "он екі де бір гүлі ғана ашылған" өрімдей жас адам көрінеді. Ұлты татар. Туған-туыстары Уфа жақта тұрады-мыс. Мұнан біраз бұрын үйіне ел жағынан әпкесі келген екен, сол қайтып алып кетемін деп, буынып-түйініп жиналып отырғанның үстінен шығады.

— Шырағым уақыттың үкімі шығар, екеуміздің бұлай кезігіп, жүздесіп отырғанамыз. Әр кезеңнің өз сүреңі болады деуші еді. "Балапан басымен, тұрымтай тұсымен"

заман болып кетті. Хабар — қалыс, жер — шалғай. От басы, босағаларыңды енді ғана көріп отырмын және мынандай жағдайда кезіктік. Мені жатырқап бөтенсіме. Мен Бабырдың бірге туған ағасымын. Менен де басқа бірге туған аға-інілері, жанашыр ағайындары, ел-жұрты бар, құдайға шүкір. Солардың ешқайсысы сені шетке қақпайды, өгейсіме, — деген сөзіне келіні іш тартып жақындық сездірген.

— Білемін, туыстарын, ауылын Бабыр көп айтатын. Сізді "Жәкем", "Жәкем" деп аузынан тастамайтын, — деп өздерінен хабардар екенін аңғартқан.

Келіннің қабағының жылы екенінен үміттеніп, ойын іркілмей білдірген:

— Шырағым, мына кішкентай жұрағат тұрғанда сен енді біздің жұрттың кісісісің. Бізге тән адамсың. Мына нәресте аман-есен ержетіп, азамат болса ертең ел-жұрт, туған-туысын сұрайды әлі. Оны үйірінен бөлме. Екеуіңді елге алып кетпекке келдім, маған ілес, — деген.

Мұның сөзіне қарайлап, келіні алғаш әпкесіне ілесіп кетпек райынан қайтып, бері қарай илігіп, солқылдай бастаған тәріз аңғартқандай. Бекті де шаруасы орайласатындай малданып қалған.

Әпкесі бірақ тулап шыға келіпті. Әрі мұның айтқан үгіт, уәдесінен гөрі оның уәжі келіннің көңіліне қонатындай да еді.

— Айтуына қарағанда бұл кісілердің қонысы тым қиыр шетте. Маңайларыңда не қала, не тұрғылықты ел жоқ. Өте алыс жер. Үйренбеген орта. Өздері қысы-жазы көшіп-қонып жүреді екен. Ол жақта қалай күнелтесің. Біз қалай қатынасып, хабарласамыз. Әуре болма. Менімен бірге Уфаға қайтасың, — деп отырып алған.

— Ел-жұрттыңның ортасында боласың. Біз көргенді көресің. Жанымыз тірі болса арқалап жүрсек те сендердің табандарыңа тас батырғызбаспыз, — деп жақауратып, жалбарынғанымен келіні суырылып шыға алмады. Әпкесінің мысы баса берді. Қанша дегенмен әйел адамдардың әңгімесі жақын ғой, оның үстіне туған бауыры, жатып та, тұрып та құлағына құя бергені әсер еткен шығар, жеме-жемде сіңлісі оның сөзінен шыға алмайтын ыңғай танытты. Бұл енді не лаж жасасын. Күштеп ертіп кете алмайды. Олай тыпырлады, бұлай

тыпырлады. Еш ретін таба алмай тығырыққа тірелді. Енді қайтып өзінің көрер-көрмесі белгісіз, азамат санатына қосылып жұмыр жердің үстінде тірі жүрсе кім болып, қалай болып жүрері; қай ұрпақ, қай ата-бабаның нәсілі болып жүрері белгісіз ана кішкентай пендені — өз тұқымының бір тал шыбығын көзі қиып қалдырып кетуге дәті шыдамай қанжылады. Қайта-қайта бауырына басып иіскегеннен басқа, иіскеген сайын бауыр еті езіле егілгеннен басқа шарасы болмай, өлі мен тірінің арасында сүлесоқтанып, бармақты шайнай-шайнай маңдайды тағдырдың тас қабырғасына ұрғылай-ұрғылай, айырылысып кете барды.

Сонан сенделіп, жол бойы сары уайымның сыбызғысын тарта-тарта, күйіктен күйіп өртеніп кетуге шақ қалған.

Жүрек сыздатқан мына әңгімені жан дүниесі күйзелістен қылбұрау салғандай қыстығып шыдатпай, қиналып, әрең тыңдап отырса да Серәлі басу айтуға жарады:

— Ойбай-ау, құдай салса пенде неге көнбейді. Ақылыңыз бар еді ғой. Мұныңыз не? Өзіңізді-өзіңіз өлтіресіз бе, өстіп? Азаптанып іштей желіне бергеннен бір нәрсе өне ме, енді. Не шығады онан. Сонымен дүние орнына келетін болса — Бабырдың жолына құрбандыққа мен-ақ шалынар едім. Ондай атты күн қайда?! Алланың ісіне араша түсе алар ешкім жоқ. Болары болды. Не істейміз?! Басыңызды көтеріңіз енді! Мұны қойыңыз. Бәріміз сізге қарап отырмыз. Бізді де қажытпаңыз бүйтіп.

— Ей, Серәлі батыр-ай, маған Бабырдың өлгенінен де артында қалған тұяқ — ана бір шаранадан тірідей айырылғаным, көзін жәудіретіп қиып, қалдырып кеткенім батады-ау. Жанымды жегідей жейді-ау, — деп ағасы еңгезердей денесіне ие бола алмай селкілдей егілген еді сонда.

Мұның да қу жаны мұрнының ұшына келген.

— Қайтейік, қайтейік! Не ылаж, не ылаж, — дей берген...

Осыдан кейін ағасы төсек тартып сарғайып ұзақ жатып қалды. Жуық арада аяғынан тұрып қатарға қосыла алмады. Мұнан бес-алты жыл бұрын бір төтенше

бейнетке кезігіп, көп азап шеккені бар еді. Денсаулығына сол уақиға ақау салып кеткен.

Сарыарқаның сауырын қанға бояп өткен Колчактың дүрбелеңі шет жағалап бұл ауылды да шарпыған. "Ақ пен қызылдар соғысысып жатыр дейді. Қызылдар жеңіп, ақтарды қуып келеді екен. Ақтардың бастығы Колчак деген көп әскерімен шегініп, осы Сарыарқаны басып өтіп, Сібірге қарай ығысып барады екен..." деген әңгімелерді бұл теңіректегі жұрт әуелде өздеріне қатыссыз, әлемнің бір шетінде болып жатқан оқиғадай құлақтың ұшымен тыңдайтын. Бірте-бірте әр түрлі жаманат хабардың шеті жақыннан естіле бастады. "Колчактың солдаттары бөлен ауылды шауыпты. Әйелдерін масқаралап, еркектерін атып кетіпті". "Жылқы көрінсе айдап кетеді екен". "Жолында кезіккен ауылдарда ат тауып беріңдер деп қиғылық салады екен". ...осындай суық сөздер бұлардың да денесін түршіктіре бастаған. Өстіп елендесіп жүргенде бірде "Колчактың солдаттары ауыл-ауылды аралауға шығыпты. Ат-көлік жинайтын көрінеді. Жылы киім, тамақ жинайтын көрінеді",— деген хабар дүңк ете түсті. Оны естіген соң қатар отырған аталас біраз ауылдың бас ие үлкендері, осы төңіректің жұрты аузына қараған, жақсы ат, жаманатын бірдей бөлісіп, қай шаруаның да иінін ақылдасып отыратын Бекболыс отағасыға келген. Отағасы:

— Жұттан селдіреп қалған азын-аулақ жылқысын Колчактың алдына салып бергенде бұл жұрт қайтып күнелтпек. Малды көз таса ете тұру керек, — деді.

— Қайда жасырамыз?!

— Ерінбөңдер, жау кеткен соң түтендеп, қайырып алармыз, сексеуілдің қалыңына, елсіз қиырға айдап тастаңдар. Іздесе таба алмайтындай етіңдер.

— Сезіп қалып, ерегесіп, елге зәбір жасап жүрмес пе екен,— деген қауіп білдірушілерге де отағасы жауабын өзі берді:

— Тәуекел. Жылқыны тауып алмаса болды. Көріп тұрып бермей отырған малымыз жоқ. Бізге не істей қояр дейсің. Әрі бұлардың өзі сайда саны, құмда ізі жоқ, еш жерге тұрақтап, табан тірей алмай сырғақтап жүрген босқын әскер тәрізді ғой. Көп аялдамас, өтіп

кетер. Бұларға ат-көлік дайындап, қол ұшын бергендерді ана өкшелей қуып келе жатқан қызылдар да мақұл көре қоймас. Заманның ау-жайын бағу керек, азаматтар.

Әңгімені осыған пісәңдалап, қанаттас біраз ауыл жылқыны қыр асырып тастап, шақырусыз, қонақтарын күтіп отырды. Айтқандай олар да көп кешікпеді. Араларында тілмашы бар, бір топ сарала әскер сау ете түсті.

— Жылқы жоқ, жұтап қалған, — дегенге сенбеді.

— Жасырып отырсыңдар, тауып әкеліңдер, — деп қасарып кетпей қойды.

Әлденені сезген сияқты. "Адам аласы ішінде". Көптің қайсысының аузына қақпақ қоя аласың. Біреу-міреу сыбырлаған ба, кім біледі. Отрядты бастап келген, оқ жылаңдай қақшиған көк сұр офицер зәрін бетіне жиып:

— Осыдан жылқы тыққан босандар, іздеп таппай қоймаймын. Тапсам шеттеріңнен атамын, — деп қалшылдады.

Соңдарына екі-үш солдаттан салып беріп, төңірекке аяқ жетеді-ау деген жерге, жан-жаққа жылқы іздетіп шолғыншы шаптырды. Малды мүлде елсізге айдап тастағандары абырой болыпты. Қарасын көрген ешкім жоқ. Іздеушілер сабылып-сабылып бос қайтты. Бәрі-бір табылмайтынына көзі жеткен соң ашуға буынған ызалы офицер қарамағындағы адамдарына бұйрық етті:

— Бұл елге басшылық жасайтын, иелік ететін, сыйлы деген кісілерінен үш адамды тұтқындап алып жүріңдер, штабқа апарамыз. Қандай жаза қолданылады — үкімі сонда барған соң шығарылады.

Мұздай құрсанған қарулы әскерге қарсы тұрар қауқар қайда, "ұсынған мойынды қылыш кеспес" деген далбасамен мөңтеңдеп алдарына түскеннен басқа шара қалмады.

Отряд Бекболыс отағасыға қосып ел ісіне араласып жүрген, сөзін жұрт тыңдайтын, ағайынға қадыры бар Орақбай атты жігітті және Бектіні тұтқындап алып жүрді.

Штабтарына келген соң үшеуін оңаша тігілген киіз үйге қамап, сыртынан мықтап күзет қойдырды. Ойда жоқта бұл не зауалға кезіктік деп бұлар аң-таң. Бір-біріне "бізге енді не істер екен?" деген сұрақты қоюға батылдары бармайды. Әйтеуір істің жақсылықпен тынбайтынын сезеді қай-қайсысы да. Үзілмеген жаннан

үміт көп. “Әйтеуір тірі қалдырса екен” деген көкейдің түбінде жасырулы тілек жоқ емес.

Сұңғыла зерек Бекболыс отағасы жанындағы екеуінің көңіліндегі осы кепті жазбай таныған қалпы бар:

— Бұл бізді тұтқындатып айдатып келген мырза осындағы өзінен дәрежесі биік ұлығының алдынан өтеді. Бізге шығарылатын үкім енді соның ыңғайымен болады,— дейді.

Сонан соң аз-кем ойланып отырып бір жағы бұларды тыныштандырғандай, бір жағы жағдайды шын таразылағандай сабырмен айтады:

— Кеше сол ауылда атып тастамаған соң енді мұнда әкеп өлтіре қоймас. Тәуекел деңдер. Не де болса басқа түскенді көтеруге дайын болыңдар. “Жылқы жасырған жоқпыз” дегеннен таймаңдар. Енді мойындағаннан күнәмыз жеңілдемейді. Күйді ауырлатып аламыз қайта,— дейді.

Ертеңіне сәске түсте үшеуін үйден алып шығып, алқа топтың ортасына әкелді. Жүресінен отырғызып қойып кешегі офицер:

— Ал, жылқыны қайда жасырдыңдар, айтыңдар. Шындарыңды айтқандарыңды жазадан босатамын,— деді.

Бұлар сол бұрынғы жауабынан қайтпады:

— Жылқы жасырған жоқпыз, тақсыр.

Офицер топ ішінен үш солдатты қасына шақырды.

— Мыналарды тырдай жалаңаш шешіндіріп, етпетінен қатар жатқызыңдар. Әрқайсысына жүз-жүзден дүре соғыңдар. Егер жазаға шыдамай жылқыны қайда жасырғанын айтамын дегендері болса, дүрені тоқтатып орнынан тұрғызыңдар. Әйтпесе өліп кетсе де қарамаңдар, аямаңдар. Бұйрықты орындаңдар.

Солдаттар келіп үшеуін көкпарға берілген серкедей домалатып, жұлмамай бастағанда Бекті өз жайын ұмытып Бекболыс отағасы жаққа қинала қараған. Елінің абыройындай айтулы жанның жасы алпыстан өтіп, жер ортасынан асқан шағында мынандай азапқа, мазаққа кез болғанына жаны ауыра қынжылған. Әлі күнге өзі жүзіне тура қарап көрмеген, пайғамбардай сыйлайтын ардақты кісісін жұрт алдында аппақ тәнін жарқыратып, жетесіз біреудей жалаңаштап жатқанда бетінен оты

шыға, ұяттан өртеніп, қарауға дәті бармай көзін жұмып алды. Сол сәтте ауадан ащы, суық ысыл естіліп, жон арқасын әлде не жұлып алғандай қарып түсті. Тістене сілейіп, мұның не екенін енді зерделей бергенде жаңағы ысыл тағы да тіліп өтті. Арқасы от тигендей дуылдап бара жатты. Ысыл үсті-үстіне үдей берді. Бекті енді басқа дүниені мүлдем ұмытып, ауырсына ыңырсып жіберді. Сол сәт құлағының түбінен бір лебіз естілгендей болған. Көзін ашса ауыр соққыға шыдай алмай жанындағы жігіт те ыңырсыған екен. Оның арғы жағында жатқан Бекболыс отағасы екеуінің осы қиналғанына көңіл аударып, байлауда тұрып құлынын қасқырдан арашалай алмай шырқыраған арғымақтай күйзеле күңіреніп:

— Шыдаңдар, шырақтарым. Шыдаңдар! Тағдырдың жазуы шығар. Шыдаңдар,— дейді. Үні құлағына майдай жағып, алақанымен маңдайынан сыйпағандай сезініп, бір түрлі сүйеу көріп, ол кісі жаққа, мына апас-қапастың арасында, бір сәтке назар салған. Тіксініп көзін қайта жұма қойды. Етшең, жалпақ арқасы жоса-жоса қан екен. Қайтып көзін ашуға Бектінің шамасы келмеді. Сәлден соң есінен танып кетіп еді. Мұның жағдайымен жұмысы шамалы жеңдеттер дүресін жүзге жеткенше тоқтатқан жоқ. Ақыры сол есінен танып жатқан күйінде баяғы киіз үйге сүйреп әкеп тастаған. Сонан соң ғана қасына туыс-тумаларының баруына, ауылдарына алып кетуіне рұқсат етілген. Бекті сонан кешке қарай ғана өзіне-өзі келіп, кезін ашқанда қара көлеңке үйде бас жағында отырған Серәліні көрді. Тап бұл күйінде көлікке мінгізіп ауылға алып жүруге жарамайтын болған соң, бірер күн осы үйде бағып жатып, сонан кейін ғана ауылға алып қайтқан. Бірақ Бекті көпке дейін түзеле алмады. Төсек тартып жатты. Және өзіне осыдан бір айықпас кесел жабысқанын сезген. Кейде шаршаса, қатты ренжісе, әлде қандай ауыр нәрсе көтерсе, ішінен қан өтіп жатып қалатын әдет тапты. Енді мына күйіктің қапасы осы ескі ауруын да қозғаған тәрізді. Сол жатқаннан әрең бері қарады.

Бұл кезде бұл төңіректе де аудан құрылып, өкімет орнап, жұрт ғасырлар бойы қалыптасқан баяу ырғақты, бұйығы, марғау тірлігінен күрт басқа ағысқа бұрылып,

екпіні қатты тосын ағысқа бой үйрете алмай талайының бір батып, бір шығып малтығып, абыр-сабыр сабылыста жүргендей кейпі барды. Күнде жаңалық, күнде бір әңгіме, қым-қиғаш оқиғаларға елеңдесіп, гу-гу дүркіреп жүрген ел. Көптің ішінде. не кездеспейді, бірі жақсы айтады, бірі жаман айтады. Қайсысына құлақ асып, қайсысынан бой тарту керегіне де бәрінің бірдей тап басып тани білуге зерделері жете бермейді. Қате басып, қапы соғу, адасуға пенде осы білместіктен барып шырмалады. Дүние шіркіннің бір қиыны — кейде бірдің қатесі талайды қарақтайды. Нелер жақсылығың мен жайсандығың көлденең өткен көк атты жамандықтың бодауында кете барады. “Бірдің залалы— мыңғаны” осындайдан айтқан да. Жалпақ жатқан момын ел жаңа қоғам, жаңа өкіметке жатырқамай, жақсылық дәмете қарағанымен, бұл өзгеріс, бұл дүбірді түптеп тани алмай, тосырқай үркектеген асаудай ерін бауырына ала қашқандар да кездеспей қалмаған. Соларды төбеге түртіп, іріктеп, қағып шығаруға, оңаша айдап салуға танымы, төзімі жетпеген кейбіреулер қалың жұртты күстәналауға, бәріне күдікпен секеммен қарауға, соның салдарынан барып көрінгеннің қотанына ат ойнатуға, оның аяғын әр түрлі есеп пен бәсекеге айландыруға айылын жимады. Елдің берекесін ер кіргізеді, ез кетіреді ғой, әсте.

Ұлы дүбір, ұлы өзгерістердің жолына қара тас болып жатқысы келген қарау күштер мен бірге кейде жақсылыққа сүйінші ала шыққан адалдықтың ақ періште көбелегіндей нәзік шындықтар да қалың нөпір дүрмекте екшелінбей, тарихтың алып диірменіне тартылыш кете беретіні табиғаттың бұлжымас қатал бір заңы ма екен, әлде. Ащылы-тұщылы не түрлі, сан-сапалақ оқиғалар осы көшпенді ауылдардың да талайына жазылған тағдыры болып кездескен еді. Алдымен ірі байлардың мал-мүлкін конфискелеу дүрмегі жүріп өткен. Мұнан кейін оларды басқа жаққа жер аудару шаралары іске асты. Енді бай-құлақтың тұқымдарын бөлектеу басталды. Бұлардың санатына бай, кедей, орташасына қарамай, жазықты, жазықсызына қарамай әкесі, ата-бабасы бай болған; бір кездерде би-болыс болғандарды жаппай қосақтауға құлшынғандар шықты. Тіпті обал-сауапты керек қылмағандар шықты. Серәлінің жолын тағдыр

Жылымбектермен міне осы кезде түйістірді. "Мықтының тұқымы", "құлақсың" — деген түртпектеу, қағажудың салқынын Серәлі мен оның бауырлары да тітіркене сезініп, тапа-тал түсте өгейсуді, шеттеуді бастан өткеріп жатты. Мал-жанға шақса бұлардың орташаның қатарына қосыла қоюы неғайбыл. Аз ғана күнелтісі бар. Оның бәрі осы жұрттың көз алдында. Ал бай-құлақтың сүреңіне ілестіріп, бірге қосақтатып тұрған — кешегі атасының дақпырты, ел арасындағы абыройы.

"Ой, бұлар атақты Бектібай бидің тұқымдары ғой. Шонжардың ұрпағы. Бұлар жаңа өкіметке тілектес болмайды. Бізге жау бұлар". Азды-көпті ел бас қосқан жиында Жылымбек жұлқынып шығып осылай деп айқайлап тұрғанда айтар уәж, қарсы сөз таба алмай, біреу тап бір маңдайға соққандай аңтарылып, тайсақтап, қарадан қарап пұшайман күйге түседі екен кісі.

Кей-кейде шыдамай кетіп:

— Бізден не жаулық көрдің? Неге бүйтіп қыр соңымыздан қалмайсың? — деген жан шырылына еліріп алған Жылымбек құлақ аспақ түгілі екіленіп кетеді.

— Ел билеген мықтының тұқымы екенің өтірік пе еді!?

— Әкең Тырнақбай би болмап па еді?! Нағашыларың, қайын-жұртың кәмпескеленіп, жер аударылған жоқ па?! Осы айтқандарымды өтірік деші, кәне, — деп омыраулайды.

Ол омыраулаған сайын бұл төменшіктеп күмілжиді. "Өтірік" деп қайырып айта алмайды. Айта алмаған соң кінәлы жандай жүні жығылып, кімге ренжірін, неге ренжірін білмей құсаланып, қапалы күйге түседі. Енді Жылымбектің көзіне ілігуден тасаланып, ығысады. Өзінің онан неге қашқақтайтынын түсінбей, іштей қорланып, жігері жасып, налиды. Мұның осы күйін ол байқайды, байқаған сайын айызданып, асқақтап, жемін, тіміскілей төңіректеген қара құстай талтаңдап, иықтай сүйкеніп, нықырта жүреді. Бірте-бірте онан бұл ұрыдай қипақтайды енді. Ананың байғұз тілеу болмысынан, жыланкөз сұғынан қаймығып, үрей ұялаған көңілін күдік пен секем жайлайды. Сөйте-сөйте мынау кең әлем, салқар дала көрер көзге тарыла түскендей; мынау жұрт өгейленіп, салқын тартқандай; тәубесін айтып, ел

ортасында тып-тыныш өзімен-өзі жүруге жағдай қалмай бара жатқандай қыстығып; бұған деген дүниенің жылуы, мейірімі азайғандай үрпиіп; өзінен-өзі кісікіктеніп, саяқси бергендей. Жалғанның қорлығы — бөлекордың зорлығы екен. Ол сөзім өтіп тұр деп жазықсыз біреуді әйгәпірлеп жатқанда кешегі сәлемі түзу қайсыбір ағайынның араға түспек түгілі табалай кететіні қандай ауыр. Кеше өзің азаматтығын, адамгершілігін мақтан тұтқан қасиетті атаңның есімі бүгін біреудің аузынан шықса ұрының не бір бұзықтың атын естігендей қорқып, шошитының жанына батады екен; кеше оның атын, қадыр-киесін, кісілігін аңыз ғып айтатын талайдың бүгін келіп сені соның ұрпағы екенің үшін шықбайтал етіп, көзге түрткені қинайды екен.

Осындай қиянат пен налаға төзе алмай дейі қатты, мінезді, бір бет Бекті бұл жерден көз көрмес, құлақ естімес алысқа қоныс аудармақ болды. Бәрінің бас ие үлкені ретінде әлгіндей-әлгіндей ауыртпалықтың соның арқасына түсетіні; суық сөз, сызды жанардың салқыны алдымен соны қаритыны белгілі. Оның жан-дүниесін бұл түсінді. “Қайда барасың, қой” дей алмады. Ал өзі ілесіп кетуге, қалай дегенде де, ел ішін қимады. Бірі жақсы, бірі жаман — бірде жақсы, бірде жаман ағайынды қимады. Сонан соң:

— Мына қаңқу сөз, әңгіме басылғанша бой тасалай тұрамын десең өзің біл. Ал бәріміз бірдей ел ішінен аударыла көшіп, безіп кеткеніміз болмас. Қылмысымыз жоқ, кісі өлтіріп, біреуге қол көтерген жан емеспіз. Елге сүйкіміміз кеткен жеріміз жоқ. Өкіметке қарсы іс-әрекетке араласпасақ, бізде несі бар. Мен осында бола беремін. Тәуекел, көппен көрген — ұлы той, — деді.

Осыдан кейін ағасы жасы кішілеу екі-үш інісін алып, Түркістан үстіне қарай жылыстап кеткен.

Өмірі бір ұядан, бір ұйымнан бөлініп, ажырап көрмеген ағайындылар үшін бұл екі жарылу оңайға соқпады. Олар ірге бөлгелі бері жылға таяу уақыт хабарсыз қалған бұлар тықыршып, шыдай алмады. Отау көтергеніне екі-үш жылдың жүзі болған, өзіне тете інісі Сейітжаппарға Серәлі:

— Барып жағдайларын біліп қайт, не күйде екен? Қолда бар мына үш-төрт түйенің біреуін өзің көлік ет,

бірін біз сауын қылайық, екеуін соларға апарып бер. Біз әйтеуір ел ортасындамыз ғой. Көппен көрерміз бұйырғанын. Олар бөтен жер, бұрын көрмеген жұрттың ішінде. Жүктерін артып кеткен бір-екі түйеден басқа айдап кеткен малы, қалтасында қаражаты жоқ еді. Не тіршілік, не күнкөріс етіп жүр, — деді.

Әр түрлі мәнәйі себеппен мұның ағасы тәрізденіп елден жырақтап кеткен басқа да біраз үйлер болатын. Солардың кейбіреулерінің туысқандарынан екі-үш жігіт Серәлінің інісімен серіктесіп, әлгі ағайындарына барып қайтуға олар да бел буған. Солардың бірі Қаратаудың Түркістан асар "Торланның ауызы" атты қойнауында жол тонайтын бұзақылармен байланысы бар кезбе екен. Аңда-санда сахара жұртынан түрлі қаракет-қаммен солай қарай шыққандарды әлгі бұзақылардың торына түсіріп беріп тұрған. Аңқау ел оны аңғармаған. Серәлінің інілері де; осыларға олжаланған., Өздерін тау ішінде жайғап тастап, киім-кешек, ат-көліктерін апарып Түркістанның базарына салып тұрған сәтінде Бекті әлгінің елде қалған, өз үйінің қара атанын саудалап жатқанының үстінен түскен. Өз түйесін де, оны ұстап тұрған кісіні де тани кетіп, күтпеген кездесуге аң-таң күйде:

— Әй, сен қайдан жүрсің? Елден қашан келдің? Мынау біздің қара атан ғой. Мұны кім мініп келген? Сен қалай ұстап тұрсың?— деп жабыса кетеді.

— Өзіңіздің кездескеніңіз жақсы болды-ау. Қалай іздеп тауып хабарласамын деп уайымдап тұр едім. Елден бір топ кісі келгенбіз. Олар осы базардың ішінде жүр. Атанды Серәлі "ақыр базаршылап барасыңдар ғой, сатып қаражат қылып әкеп берші" деп өтініп, қосып жіберіп еді. Енді өзіңіз саудасын шығарып, өткізсеңіз. Сонан соң келіп пұлын алармын. Мен қазір айналып соғамын. Елдің әңгімесін, ініңнің сәлемін сонда айтармын, осы жерде күтіңіз, — деп түйенің бұйдасын мұның қолына ұстата сала, асығыс жылыстай берді. Әлі еш нәрсені аужайлай алмаған бұл мән-жайды дұрыстап сұрамаққа:

— Әй, тұра тұршы. Қайда асығып барасың?— деп соңынан ілескенше ол жып етіп, ығы-жығы көптің ішіне сіңіп, табан астында көзден тасалана берді. Бұл әлде неден секем алып, көңіліне суық ой кіріп, енді бір нәрседен күдіктенген бойы:

— Әй, әй, тоқтай тұр, — деп түйені тастай салып, оның кеткен бағытына қарай тура жүгіргенімен адасып, айырылып қалды. Базарды қанша айналғанымен қайтып қарасын көре алмайды. Бір сұмдықтың болғанын сонда барып сезген.

Қайғыдан адам өлмейді екен. Кісінің бетіне жел болып тимейтін қыз мінез, ақ жарқын, жайдары, мәйектей бауырмал, уыз ажар, қалтқысыз көңіл, құлыншақтай сүйкімді інісі Сейітжаппарының сүйегі таудың қай қойнауы, қай тасының түбінде қалғанын да біле алмай, күптілікпен күнді өткізе берген. Сол оқиғадан кейінгі келер жылдың қысы бұл ауылдарға төтенше қырын тиіп, кісі ауызы барып айта алмайтын ауыртпалыққа душар етті. Бұл — әйгілі отыз екінші қысы еді. Енді қалған жұртты аман сақтаудың шұғыл шарасын қарастырған өкімет бұл ауданды тез арада егін егіп, отырықшылық жасап, күнелтіп кетуге қолайлы қонысқа жайластыру керек деп тауып, көктем шыға Бетпақтың төңірегінен Қаратаудың қойнауына қарай көшірді.

"Бұлт ала, жер шола" жаратылыс қой, сексеуілдің қалыңын тасалаған кейбір ауылдардың тұсының қысы алғаулау болып, кей үйлердің қолында қалған бірен-саран қара-құралары аман шықты. Соның бірі Серәлінің жалғыз қараша інгені еді. Оның отбасының талғажу етер ішіп-жемі таусылмағанымен "жұт жеті ағайынды" дегендей аштыққа араласқан сүзек, қызылша ауруларынан төңірегін бұлар да тақырлап, әйелі Қалима екеуі ғана қалған. Енді жалғыз-жарым көлігі бары көлігімен, қалғандары жаяу жалпылап Қаратауға қарай шұбырған елге ілесіп, басына тігіп отырған алты қанат ақ үйін жұртына тастап, туырлық киіздерін тіліп, алып жүруге жеңіл, ықшам, екеуі емін-еркін сиятындай қос көтеріп, оның сүйегін қараша інгенге артып, шағын ғана өздеріне жетерлік тесеніш, киім-кешектерін буып, теңдеп: "Ал, Қаратау қайдасың" деп жүріп берген.

Аш-арық қиналып келе жатқан жұрттың алдынан бұл жақтан азық-түлік жөнелтіріп, белгілі революционер Ораз Жандосов тәрізді өкімет адамдарының өзі жол ортадан қарсы алып, жай-күйлерімен танысып, бастап әкеліп жаңа қонысқа жайластарып, мемлекет тарапынан тағы көмек шығартып, мүмкіндігінше азық-түлік,

қаражат бөлдіртіп, жаңа аудан болып құралуларына, жаңа ел болып қаз-қаз тұрып, қатарға ілесіп кетулеріне қамқорлық жасады.

Қаратаудың етегіне қоныс тепкен жұрт ауыл-ауылымен колхозға ұйымдаса бастады.

Ел көшіп келе жатқанда алдарынан ұн, бидай, арпа, алып шығып, жан басына шағып кеселеп, тостағандап елшеп үлестіріп отырған кездерде, әйтеуір, өздерінде жансақтауға жарайтын, өлмес талшығы болған соң "маған да үлесімді бер" деп тілемсектеніп еш нәрсе сұрамаған.

Қоржынның бұрышындағы сүрін, қапшығының түбіндегі ұнын тыққыштап, жасырып қойып, шын аштар мен нашарлардың үлесіне қолын созған кейбір аш көздерді көргенде қайта:

— Ой, құдайдан қорықпағандар-ай, көріп тұрып, қалай дәті барып, шын кәріптің талғажуына таласады екен, — деп жағасын ұстап налитын.

Әйелі Қалима кейде:

— Жұрттың бәріне күнде кеселеп, аяқтап үлестіріп жатыр ғой, біз де неге алмаймыз, — деп күңкілдейді.

— Әй, "аштан өлген сәудегердің қойнынан бір табан шығыпты" деген. Тіске басарсыз отырған жоқсың ғой. Көзі қарауытып келе жатқандардың аз ғана нәпақасынан дәметкенің не, тәйірі. Осы қатар келе жатқандардың көбінің күйі бізден төмен ғой, солардың аузынан жырып жемекпіз бе, тамағымыздан қалай өтеді, — деп басу айтады.

— Жазған-ау, аяққаптағы аз ғана талшығың таусылмайтындай көретінің не?, Шым-шымдап, тек өзек жалғап жүрген соң ғана шыдап келеді әзір. Оның да түбі тықырлады. Бітіп қалса қайтесің сонан соң.

— Бұйырған несібесі бар шығар. Тәуекел де. Өкімет енді елді өлтірмеуге қам жасады. Жақсылықтың нышаны бар. Енді ашыққанға тамақ тауып береді, қам жеме, ден сау болсын де, бастың амандығын сұра.

Осылай деп Серәлі көшіп келе жатқандарға үлестірілген азық-түлікке қол созбаған. "Бірақ сен де осы жұрттың бірісің ғой, үлесіңді неге алмайсың" дегенді бұған ешкім айта қоймады. Әйелі де, өзі де жілік майы үзіле қоймаған, дилылау еді. Елмен бірге жаяу жүріп,

жетегіндегі інгенге қайта жол бойы әлсіреп аяғынан тұра алмай қалғандарды кезек-кезек мінгізіп, селбесіп отырды. Сөйтіп сүйеніп жеткен көп ағайынның ортасынан мұнда келген соң тағы тұртпектеп, көзге шыққан сүйелдей шетке қаққаны-ақ сағын сындырып жерге қаратты.

Екінші тарау

Біресе милиция, біресе жандайшап белсеңді болып, ұйтқытып, борандатып, нақақ жұртқа едәуір зығыр еккізген, сонан өзі де жоғарыдағы кейбір парасатты азаматтардың көзіне түсіп қалып, өкіметтің жұмысынан шеттетіліп, басылыңқырап жүрген Жылымбек мұнда келген соң жаңа жердегі ауыс-түйіс, сапырылыстың бір тұсынан сына тауып қайта құтырынып шықсын.

— Бай-құлақтың тұқымы колхозға мүше болмайды. Серәліні колхозға кіргізбеу керек, — деп айқайға бассын келіп. — Құлақтар ортамызда отырмасын, бұларды ауылдан бөлек қондыру керек.

Бір-біріне жапақ-жапақ қараған жұрттан оның сөзін қайырған ешкім көріне қоймады. Қайта бірен-саран кеу-кеулеп қоштаушылар табылды.

— Көлшіліктің шешімі солай. Сен елден бөлек отырасың. Көш, үйінді анда апарып тік, — деп дігірлеген соң Серәлі лажсыздан қосын жығып, ауылдан бірер шақырымдай қашыққа оңаша жылыстап қонды. Көзге шыққан сүйелдей қалың ауылдан бөлініп, жалғыз шошиған мұның қосының кебін тағы да екі-үш үй киді. Оның бірі баяғы мұның ағасы Бекті мен бірге Колчактың дүресіне жығылатын Орақбайдың қосы еді.

— Таяу отырмандар, бір-біріңе қатынаспаңдар, ақылдасып, колхозға жаулық жасауларың мүмкін, — деп бұларды ауылдың әр шетіне бөлек-бөлек қондырған.

Серәлі ойлай-ойлай еш нәрсенің байыбына жете алмай дағдарды.

Бұлар колхозға, елге не жаулық жасаулары мүмкін. Неге сонша құбыжық көреді?! Өздеріне жетер күнкөрісі бар еді демесе бұрын да бай дейтін бай болған емес бұлар. Ал қазір осы қалт-құлт еткен көптің бірінен асып

тұрған күйі жоқ, Ағайыннан ажырағысы келмей, ел қарасынан қалмай, ілесіп келгендеріне жазықты ма? Бай десе байларды кәмпескеге жатқызған жоқ па еді. Осы елде де алдымен 'ірі байлар деп, онан кейін орташа байлар деп іріктеп-іріктеп, екі-үш дүркін кәмпеске жүргізіп, жер аударған, малы барлардан онан қалған ешкім жоқ. Енді бұларды неге жатқызады. Кімге қосады? Өзінің — Серәлінің кімге, не жазығы бар, осыншама көзтүрткі қылатын?! Баңды емес, баспашы емес, мұнан неге қорқады?! Бұл елге не зиян жасайды? Шынында да не зиян жасауы мүмкін?! Елге зиян келтірмек. түгілі біреуінің мұрнынан шертейін деп жүрген Серәлі бар ма екен?! Жоқ, бұл әзәзілдік әрекет. Бұзылған Жылымбектің бұзықтығы, істеп жүрген іріткісі. Қара ниет зұлымдардың қарап жүрмей жамандық шақырып, бөле қарақтаған байғұз пиғылының әрекеті. Ойпырм-ой мұндайда у төккен, ылаң тілеу, қара ниет жандар бола береді екен-ау. Әкесінің құны жоқ еді ғой мұнда. Неге сонша өшігеді... Жақсы елді бүтіндеймін деп әуре, жаман елді бүтіндеймін деп әуре деген осы шығар. Ақыры сыйғызатын түрі жоқ. Күн көрсететін емес. Ал бұл кеткенінен жері кеңітін болса кетеді. Өлмес қамын жасай-ды. Түркістан жаққа қоныс аударған ағасы мен екі інісін іздеп табады. Сол жаққа ірге тебеді. Ел, ел деп емексігеннен не қызық көріп отыр. Бүйтіп жүріп босқа арам қатар. Басқа не лажы бар мұның?! Сөйтеді енді. Уа, құдыреті күшті жаратылыс сенікінің бәрі жөн екен-ау. Дегеніңнің бәрі мақұл екен— ау. Пендеңе көрсетпегің аз емес екен ғой. Көнгеннен басқа пенденің қолынан не келеді?! Ал көнді бұл да. Бойдағы қуаттың қалғанын ашу мен ызаның ырқына беріп қолын қандағанда не опа табады. Нақақ киянаты мен қысасы үшін тәуекелге басын тігіп, байғұз ниет Жылымбекті жастығына ала кетер еді, бірақ атаның атына кір, сүйегіне таңба салып, қанішер атанбақ па?! Затында жоқ жамандықпен енді келіп қоңсы қоңғанда көсегесінің көгерер жайлауы сол болмақ па?! Жаманмен қораң қотандас болғанымен өрең бөлек тартылмаса айырмаң қайсы. Сенде сол иттің бірі болғаның да. Жоқ, жан жаралы, көңіл ұлып тұрғанымен ес санасы бүтінде өзін-өзі иттікке жетелей алмас. Жамандықтан кісі баян

таппаса керек. Бұйырғанын көрер, бастан өткізер. Көнді. Шыдады. “Жалғанның қорлығы ақиретке кетпейді” деген бұрынғы өткендер. Кісі назасы кісіні жібермесе керек. Ақиқаттың ақ таразысына тапсырды. Қолын қандап, жанын ластамай-ақ қойды.

Көнді!

Шыдады!

Тәуекел!..

Өзін-өзі осылай ақылға жеңдіріп, әліптің артын баға тұрайын деп жалғыз қоста етпетінен жатып алып біразға шыдап көрген. Тұрмыстың тауқыметі ырыққа жіберер емес. Тақыл-тұқыл күнелтіп үнемдеп келе жатқан асауқатының түбі тықырлануға айналған. Колхозға мүше болмаған соң бұған жұмыс істеуге рұқсат жоқ. Не арық қазып жүргендердің, не балшық құйып там салып жатқандардың қатарына барып қосыла алмайды. Жұмыс істемеген соң елге тиесілі, мезгіл-мезгіл таратылып тұратын ұн, арпа, бидайдан бұларға бір қасық та татырмайды.

— Жазған-ау, бұл жатысың не? Не ойың бар? Таптал түсте қарап отырып өлгеніміз бе? Бір харақет жасамайсың ба?— деп әйелі Қалиманың қыңқылдағаны да жанын жейді.

— Әйтеуір аман-есен деген хабары бар ғой, Жәкемдерді іздесейші. Сол жаққа кетейікте. Әрқайсымыз әр жақта өстіп жүреміз бе?— дейді енді бірде.

— Солай қарай жолы түскен жүргінші біреулерге ілеспесек жаяу-жалпы қалай жетеміз. Екі ара құс қанаты талғандай кілең елсіз дала,— деп бұл тығырыққа тіреледі.

— Қараша інгенді алып келіп, бір түнде білдірмей көшіп кетсек қайтеді?

— О, сорлы, ешкімнің ала жібін аттамай, біреуге қылдай қиянат жасамай, өзіңмен өзің жүргенде көріп отырған қысастығың мынау. Ал қараша інгенді алып келіп көшіп көр, бөле іздеп отырғандар не істер екен. Артыңнан қуғыншы шығарып, жолай ұстап әкеліп: “Колхоздың түйесін ұрлап қашып барады, ұры, жау” деп абақтыға отырғызсын.

— Құдай алдында сұраусыз ақы адал малымыз емес пе, колхозына кіргізбесе басымыз ауған жаққа кетейік, жалғыз түйемізді неге бермейді? Неге барып осылай

деп кеңсесінің босағасын тоқпақтап отырып алмайсың? Атса атып тастасын, асса асып тастасын, мына ел-жұрт көрсін, қайта. Қайсысының қорасынан шығып ең, қайсысына әйгәпір болып ең? Не істеген жаманшылығың бар еді осыншама шет қақпай етіп табалайтындай?— деп шырпыр болады әйелі.

Серәлі өзінің істер лажы жоқтығына, дәрменсіздігіне төменшіктеп қынжылады, қапаланады. Сөйтіп отырып әйеліне басу айтады:

— Сабыр, батыр, сабыр. Бұл да бір зауал шығар, шыдайық. Кісі тіршілігінде ақ үйде, қара үйде тігеді деген. Тағдырдың жазуы шығар. Жазмыштан озмыш жоқ. Жалаң ашу — жанға қас. Кісіні көзсіздікке итермелейді. Ойланып істейік. Сенің өстіп ашуменен арандап, бір нәрсеге ұрынғаныңды іздеп, аңдып отырғандармен шаруаң бар ма.

Өзін колхозға кіргізбегенімен мұнда көшіп келісімен Серәлінің қолындағы мал дегеннен жалғыз қараша інгенін колхозға жүк тасуға керек деп, орталыққа алған болатын. енді колхоз малының есебіне кіріп кеткен.

Мұнан бұрын кетуге бел байлап, толқыған бір сәтінде:

— Бұл жерден кетемін, түйемді беріңдер, қосымды жаяу арқалап жүре алмаймын,—деп колхоз кеңсесіне барғанда бұйдасын да ұстатпаған.

— Секе, колхоз малын таратып жатыр деген сөзге қаламын, бере алмаймын,— деп өзіменен жамағайындығы бар, осы ауылдың баласы, басқарма жігіт Біржан мұның жүзіне тура қарай алмай назарымен жер шұқыды.

Мұның кеңсеге қарай келе жатқанын үйінің алдында тұрып байқаған Жылымбек іле-қаба ол да ілесе кірген. Әңгімені естіген бойда:

— Бұл қайда көшпек. Жоқ, мұны жібермеу керек. Көшуге рұқсат қағаз берілмесін. Бір жерге жасырын қонып алып, колхозға қарсы топ құрайын деп жүрген шығар, кім біледі. Банды болайын деп жүрген шығар. Мұны көз алдымызда ұстауымыз керек. Қырағылық керек, жолдастар. Тап жауларына ымырашылдық жасағандарыңды көреміз Түйесін де бермеу керек, ешқандай куәлік қағазда берілмесін. Қағазсыз көшіп байқасын, кез келген жерде колхоздан қашып жүргендер деп ұстап алып, отырғызады... Кетіп көрсін...

Жылымбектің көзі шақырайып, тұздай бозаңытып бара жатты. Саз бет сұрғылт жүзіне безеуі бөртіп шығып, көз алдының ойма еті жыбыр-жыбыр тартып, жақ жүндері үрпиіп, долылықтан бет-аузы қисаңдап кетті. Отырғандар оның осы сұрынан сескенгендей әлдене деп тіл қатуға тайсақтап, күйбеңдеп, шапандарының етек-жеңін қаққыштап түрткіленіп, қыбыжықтасып қалды.

Өзінің осы үстемдігін жазбай байқаған ол сол сесін төмендетпеген күйі екілене етігінің қонышын қамшысымен тартып-тартып жіберіп, отырғандардың төбесінен оқырая бір қарап шыға жөнелді. Мына ала құйын, ақкөз әуейінің мейманасы тасып, сонша асқақтағанына зығырданы қайнаған Серәлі қалш-қалш ашу буып, өзін-өзі ұмыта "әй, бүйткен тіршіліктің ішін..." деп тұра ұмтылып барып, кеңірдектен ала кетпекке оңтайланған. Абырой болғанда сол сәтте есік сарт жабылып үлгерді. Тура маңдайына соққандай есіктің сарт еткен дыбысы мұның да есін жиғызды. Өзін-өзі тәк-тәкке келтірді. Бірақ дәрменсіздігіне сонша қорланып, түңіліп, жігері құм болып келген үйіне... Сонан кейін етбетінен жатып алған. Енді жата берудің де қисыны келетін емес. Тірліктің қамын жасау керек тәрізді.

— Мен ана кірекештерге ілесіп Әулиеата барамын. Онан әрі қарай Түркістанға поезға отырамын. Түркістанға жеткен соң сол төңіректе ғой аға-інілерімді тауып алармын. Олардың жай-күйлері дұрыс болса, сені келіп көшіріп әкетемін. Әзір осында бола тұр, — деді әйеліне.

— Сөйткенің дұрыс. Бекерден тәңірім безер — бұл отырысымыздың жөні болмас енді. Әрі олардың да өлітірісінен хабар алайық. Жүремін десең кешікпе?

— Онда, мен кетсем, сенде не ақылары бар бөлек отырғызатын. Қосты ауылдың ішіне апарып тігіп беріп кетемін. Мына айдалада жалғыз қалай қаласың?! — деп ертесін қосын көп ауылдың шетіне апарып қондырып, жолға жүруге бекінді.

Елден жиналып колхоз меншігіне өткен он шақты түйемен екі жігіт мезгіл-мезгіл облыс орталығынан құрылысқа зәру заттарды кейде жұрттың тиесілі ұн-

астығын таситын. Серәлі соларға ілесіп кеткенді жөн көрген. Екі ара екі жүз шақырым елсіз, сусыз ми дала. Әрі жалғыз әрі жаяу бір өзі жүре алмайды. Солармен селбесіп жетіп алмақ. Кіреші екі жігіттің ересегі Бескен мұнымен жақын ағайын, қатар-құрдас болып келетін. Қой аузынан шөп алмайтын момын, бейнетке бола жаралғандай шаруа торы жан иесі. Көп сөзі жоқ, кісінің алдынан қия өтпейтін ізетті, кішік мінезі үшін Серәлі іш тартып жақын көретін. Сол Бескен "мен сендерге ілесіп, қалаға бірге жүрейін" дегеніне қошуақ ыңғай танытпағаны. Оның қабақ бермей сүлесоқтанған ыңғайын өз басына бұлт үйірілген қазіргі мүшкіл халінің салдарына жатқызып, "адам дегенде бір ит мінезді жаратылыс-ау, нашарлағанын мүсіркеудің орнына жабылып талауға бейім тұрады. Мұның да сырт берген түрі ғой" деп топшылаған. Бірақ оның бәріне мән беріп, кіділеніп жататын күй қайсы. Еш нәрсені елемеген сыңаймен ілесе берген. Былай шыға жетектегі өзінің қараша інгеніне мініп алды. Ұзақ жол үнсіздіктен зерігіп, бір мезгіл әңгімелесіп қатар жүрейін десе Бескен сол бұдан бой тартып, бүгежектеп таянғысы келмейді. Тілдесуге де зауқы жоқ. Бір түрлі үркектеп, сезіктене қарайтын тәрізді. Жанындағы жігітпен екеуі арасын мұнан алыс салып, гүрің-гүрің әңгімелеседі, бұл жақындаса қоя қояды. Бір көңілсіз күй орнады.

Ауылдан сары сәскеде аттанған бұлар тоқтаусыз жүріп отырып бесінге таяу ас-су ішіп демалып алмаққа сәл сәт аялдады. Түйелерді отқа қоя беріп, мосыға іліп жіберіп. қара шәугіммен шай қайнатты. Үйлерінен ала шыққан нан, талқандарын ортаға салып, бірге отырып үн-түнсіз шай ішті. Сол үн-түнсіз күйде аз дамылдап алып, қайта жол тартты. Кеш қарая қара жолдан шығыңқырай барып, түйелерді бір жерге жинап шөгеріп, түнемелдің қамын қамдады. Сол сәт Бескен тағы да Серәліге түсініксіз тіршілік жасады. Қараша інгенді мұның қолынан алып, түйелердің ортасына шөгерді де, төсегін соның алдына салып, өзі інгеннің бұйдасының ұшынан ұстаған бойы қисая жантайды.

— Бескен мұның қалай, маған сенбегің бе? — деген Серәлі ренішін жасырмай.

Бескен жатқан қалпынан басын кетеріп, тіктеліп отыр-

ғанымен күйбектеп, жан-жағын сипаланып, тұғжыңдаған бойы үн қата қоймады.

— Бескен тілге келмейтінің не? Екеуіміздің “ішщай дескен жеріміз жоқ еді ғой, осы сенің көрсетіп келе жатқаның не қыр, — деді енді бұл зілін жасырмай, ашық әңгімеге кетіп. Сонан соң орнынан тұрып келіп, оның жанына жүрелей отырып жатып, сұраулы назармен жүзіне зер сала үңілген.

Бескен ыңғайсызданып, қозғалақтады. Әлде не айтуға оңтайланғанымен тәуекелі жетпегендей қиналып, біраз қипақтады.

— Бескен, сенің ойыңда бір нәрсе бар ғой. Жасырма айт, — деді бұл.

— Серәлі, — деді үні тұтығырлана, кібіртіктеп Бескен. — Сен маған ренжіме. Өзің айт деп тұрсың ғой, несін жасырайын... Шынымды айтсам, мен сенен қауіп етіп келемін. Саған сенбей келемін. Сен біз ұйықтап жатқанда білдірмей ұрлап алып кетесің бе, жоқ өлтіріп тартып алып кетесің бе, әйтеуір, қараша інгеніңе бола ілесіп келе жатқан сияқтысың. Менің уайымым сол. Сен бірге жүремін дегелі менің жүрегім орнына түспей қойды. Ішкен асым бойыма сіңетін емес. Серәлі, сен мені кешір, түсін, имаңдай шыным айтып отырғаным. Саған жала жабайын, жаныңа тиейін, бәлеқорлық жасайын деген ойдан аулақпын, бір тәңір куә...

Серәлі үстіне біреу мұздай су құйып жібергендей тіксініп, дағдарып отырып қалды. Үш ұйықтаса түсіне кірмейтін мына әңгіменің тосын естілгені сондай жөппелдемеде не деп ақталарын білмеді. Сәлден кейін барып:

— Әй, Бескен, сен мені кім дегенің? Басқа-басқа сенің мен туралы жаман ойлайтын жөнің жоқ еді ғой, — дегенді қынжыла айтты.

— Серәлі, мен сенің жағдайыңды түсінемін. Қанына қарайатындай ретің бар. Саған жасалған қиянатты көрмей, сезбей жүргеніміз жоқ. Жаным ашиды, бірақ қол ұшын беретін дәрменім шамалы. Саған кінә қоя алмаймын. Дәл қазір түйенді бұйдасынан жетелеп алып жүре берсең таласуға қақым жоқ. Ақы адал малың, жалғыз күнкөрісің. Не деп таласамын. Бірақ, Серәлі, сен қараша інгенді, мейлі бізді өлтіріп алып кет, мейлі

қазір көз алдымызда жетелеп алып кет, онда менің ғана емес маған аузын ашып қарап отырған ана оншақты жетім-жесір, көріптердің де түбіне жеткенің. Осыдан бір түйеден айырылсам — мен айдалып кетемін, сөз жоқ. Бәрі өзіңе бес саусақтай белгілі ғой, Серәлі, мен кетсем оларға кім қарайласады, кім асырайды. Басқа өлгенім, жоғалғаным аз ба еді. Енді олардан айрылсам мүлде тақырланғаным да. Біздің әулеттің біткені де. Бөтен, бөгде емес өз қаның ғой, Серәлі, соларды ая, райдан қайт... Ренжіме маған, Серәлі...

Бескен ағыл-тегіл жылап отыр.

Серәлінің төбе құйқасы шымырлады. Момын байқұсты шын аяды. Бескен жеті-сегіз ағайынды-тын. Бәрі де үйлі-баранды болып кеткен. Әр үйінде топырлаған балашаға — қоралы ауыл, қыруар жан еді. Сонан қазір қарайып жүргені дімкәстәу екі келіні мен үйелмелі-сүйелмелі бес-алты жалаңаяқ бала. "Қырық жыл қырғын болса да ажалды өледі" деген. Аптал азаматтар өзін-өзі сақтай алмай баудай түсіп жатқанда бір-біріне сүйенген осынау қара-торы қотыр қызылшақалар, көрер жарығы бар да, көшкен елдің сілемінде Қаратаудың етегіне аман-есен жеткен. Бірін арқалап, бірін жетелеп, барын ауыздарына тосып, жолда қалдырмай жеткізген де осы Бескеннің өзі. Қазіргі бас иесі де, оларға ас-ауқатын тауып беретін асыраушысы да өзі екені рас. Солардың қамы үшін түнде ұйқы, күндіз күлкіні ұмытып, қай жерде еңбек ақы, қай жерде ас-ауқат беретін жұмыс болса соған алдымен жегіліп жүрісі осы.

Серәлі алдында егіліп отырған еңгезердей еркекке таяна түсіп қамыққан үнмен тіл қатты:

— Әй, батыр, мұның қалай, мені жау санағаның ба? Өйтетіндей не ниетімнен түңілдің? Менің бар мақсатым — сендермен серіктесіп, дайын көлікпен қалаға жетіп қалу ғана еді. Неге жамандыққа жорыдың сонша?

— Серәлі, айттым ғой, мені бір үрей биледі. Онан айыға алатын емеспін. Басымнан әлгі жаман ой кететін емес. Сен мені ая, бір жолға жалынғанымды тыңда. Менің жаным тынсын десең, сен бізге енді ілеспе. Осы жерден кейін қайт. Ауылға жететіндей ас-суың бар ғой. Өзімдікінен де берейін. Алда-жалда қалаға барғың келсе

— осы жолы қайтып оралған соң кіре тартуды қоямын. Басқа адамға тапсырар. Соларға ілесіп барарсың. Оған дейін шыдай тұр. Осы айтқанымды істе, Серәлі, мың болғыр... Серәлі енді сөз шығындап керегі жоғын сезді. Айтқанымен сенетін түрі байқалмайды. Ақталып, қарғанып, аяғына жығылып жатпақ па енді. Оның қажеті қанша. Тағдырдың мына тәлкегіне налып, қапаланғаны сонша күпті күйде үн-түнсіз орнынан тұрып, төсенішіне келіп қисая кетті. Күні бойғы дамылсыз жүрістен шаршағаны жайына қалды. Көзі ілінетін емес. Қай-қайдағы ойға оралып, көңілді жүдетіп, жүректі сыздатады. Мына наласы басым тіршілігіне жұбаныш етер үмітті ештеңенің елесін ұстай алмай, айдалада адасып жалғыз қалған жандай құлазып, әрі-сәрі күйде дөңбекшиді, күрсінеді. Кеуде толған қапасы оған жеңілдемек түгілі қайта ауырлап қыса түскендей тынысы тарылып, тұншығып бара жатқан соң ауық-ауық басын көтеріп, түрегеліп отырып, ауа қарманады. Байқайды Бескен де ұйықтамай жатыр. Бұл басын көтерсе болды елең етіп жалт қарайды. Шынымен уайым жұтып, қауіптеніп, аңдып, көз ілмей жатқан тәрізді. Жаңағы ағыл-тегіл таусыла жылағаны көз алдына елестеді. “Көрген жаманшылық, кешкен қиындық, кісінің пейіл-құнын өзгертсе керек, тіршілікке, төңірегіндегілерге деген сенімін азайтып, секемін көбейтетін болуы керек. Табиғаты момын жазған көрген ауыртпалықтан әбден запыстанып, шайлығып қалған-ау. Бұған не деп кінә артарсың. Шынын айтты. Қой бұлардың да мазасын май ішкендей етпейін, мына байқұстың “ішкені ірің, жегені желім” болып келеді. Жалғанның жазымы көп, өстіп келе жатып бір нәрсеге ұрынса мен жазықты болармын. Не қылса да өздерінен көрсін. Кесірім тимесін. Азанда кейін қарай қайтайын. Ауылға барайын. Бұлар бір апта, әрі кеткенде он шақты күнде қайтып оралады ғой. Сонан кейін қалың жұрттың алдында түйемнің бұйдасынан жетелейін. “Колхозға кіргізбесең, басқа жаққа көшемін. Міне, түйемді өзім аламын, жүгімді артамын, қайсыңның ақын бар бермейтін” дейін. Сонда келіп таласқаны болса көрейін. Біржолата қолыңда өлейін. Айдаса айдап жіберсін, атса атып тастасын, көрдім, тәуекел!..”

Осы оймен ширығып жатып таң алдында қалғып кеткен екен, түйелердің бақылдаған дауысынан оянды. Күн шығып қалыпты. Бескен түйелерді тұрғызып, жетекке тізіп, жүруге дайындалып жатыр екен. Серәлі орнынан көтерілді. Ол бұл жаққа жалтақтап екі-үш мәрте көз салғанымен тіл қата қоймады. Күйбеңдеп, түйелерді айналшықтап жүр. Сонан соң бұл өзі қасына келді.

— Әй, төбет, сенің көңілің орнына түссін. Мен осы жерден кейін қайтамын. “Қорыққанға қос көрінеді”, алжасайын деген шығарсың, мені жау санадың ғой... Ал жүре бер,— деп қоржынын иығына салып кейін қарай бұрылған. Бескен қолындағы түйенің бас жібін тастай салып, шекпенінің екі шалғайы жалпыдай мұның соңынан борыс-борыс жүгіріп жетіп, қалбалақтап қолынан ұстап алып:

— Серәлі, кешір, кешір, бауырым. Кісіні қара басқанда өститін шығар, қайтейін. Менде бір далбасалап қалған сорлы емеспін бе. Бәрін өзің білесің, оның саған айтатын несі бар. Кешір, ренжіме,— деп көзі жасаурап, қолынан қайта-қайта сүйді.

Мұның да көңілі босап кетті.

— Жарайды, батыр, жарайды. Бұл да бір кезең шығар! Көрешегіміз де. Маңдайға жазылғаннан пәнде қашып құтылмаса керек. Сондай бір тағдырдың тауқыметі ғой. Мұны да көрген жөн шығар. Көрмеймін дегенде лажың қайсы. Несіне ренжиін саған. Жарайды, жүре беріндер. Жолдарың болсын.

Серәлі сол бойы кідіріссіз аяңдап отырып, күн батар алдында ауылдың қарасына іліккен. Келсе кеше өз қолымен тігіп беріп кеткен қосы орнында жоқ. Аң-таң күйде тұрды да қалды. Кешкілік қара көлеңкеде аңдамай қалдым ба деп ауыл ішін тағы да аралап қарап шықты. Қосы көрінбейді. Сонан соң жұрттан сұрастырды.

— Сенің қосыңды егіншілерге тігіп береміз деп таңертең жығып, тауға алып кеткен. Қалима осы ауылдан артық ауыс жатқан қос ағаш, қалған-құтқан құрым киіз, алаша жинап, күрке тұрғызып жүр еді, сол анау тұрған сендердікі болар,— десті олар ауыл шетіндегі ескі күрке жаппаны нұсқап. Бұл үн-түнсіз аяңдап сонда келді. Әйелі қалған-құтқан қомыт-қомшадан жауып, күрке дейтін күрке емес, қос дейтін қос емес, әйтеуір,

көлеңкелік жаппа, баспана тұрғызып алыпты. Ішіне от та жақпаған. Қараңғы қуыста бүк түсіп, бүрісіп жатыр. Келген мұны танып, орнынан тұрды.

— Оу, бұл қалай. Басындағы қосың қайда? — деген Серәлі кіріп отырған соң басқа айтар сөздің ретін таппай.

Қалима жауап орнына үн-түнсіз егіліп жылай берсін. Әйелі көнтерлі, көмпіс, шыдамды жан еді. Бастан бірге өткеріп келе жатқан қиындыққа, тапшылыққа көп сыр бере бермейтін. Тіпті, шиеттей бала-шағадан айырылғанда да тап бұлай таусылып, егілмеген тәрізді еді, әбден шағылғанын, қажығанын, көрешегінің шектен шығып кеткенін сезді бұл. Қой деп жұбату да айта алмады. Жер болып езіліп, құр сұлдері отырып қалды.

Қараңғыдағы осынау ауыр сәттің қаншаға созылғаны белгісіз, бір уақытта Қалима жасын тыйып, сүртініп от жағудың қамына кірісіп жатыр екен.

— Жақпай-ақ қой,— деді бұл.

— Неге? Ыстық бір нәрсе ішпейсің бе?, Шай қояйын да.

— Керегі жоқ, еш нәрсе ішпеймін. Әуре болма.

Екеуі қайтып тіл қатысқан жоқ, Сол киімшең отырған күйлері қисайып-қисайып, жантая кетісті.

Екеуі де көпке дейін ұйықтай алмаған. Ояу жатқанда-рын сезгенімен бір-біріне ләм-мим дескен жоқ. Қасындағы Қалима ара-тұра өксіп, күрсініп қояды. Оның жабырқаған қапалы көңілін жұбататындай жағдайы қайсы. Өз жан-дүниесі де астан-кестен, қаршаның желіндей азынап, аш күшіктей қанжылап, ұлып жатыр. Жартылай жалаңаш жаппаның төбесінен Қаратаудың жұлдыздары үзіліп піскен жүзімдей жыпырлаған қара торғын жұмсақ аспаны мөлдірей, төніп көрінеді. Қасиетті өңірдің қайырымды табиғаты азалы көңілді аялағысы келгендей мейірбан кейіп танытып, жылы-қоңыр ауасын жанға шипа, тынысқа жай себезгілейтін сияқты. Жабырқау жүрек көңілшек, жетім баладай жылу іздеп шағынуға, мұңаюға жақын тұрады. Табиғат ананың аяп-аялағандай осынау пейілі Серәлінің де көңіліндегі бір кіпірді, сағынышты оятып жібергендей. Өкініштің уын жұтқыза өткеннің не бір елестері ойға оралмасы бар ма...

Бір атасының өзінен тараған үрім-бұтағы қалың елдей

— қоралы жан еді. Төрт ауыл болып бөлініп, қоңсы қонып отыратын. Қайда бәрі? Кім қалды?! Қайта сәл ертерек қоныс аударып кеткен ағасы Бекті мен екі кенже інісі тірі жүр деп естиді. Мұнда өзі жалғыз. Көрген күні мынау. Осы да тіршілік пе?! Іші алай-түлей. Көңілінде күдік пен күптілік басым. Тартпасы бар қара судай үйірілген қарау ойлар тұңғиығына қарай сүйрейді. Бұл үшін мына өмірдің түк қызығы, керегі қалмағандай. Бірақ сонда да артында қымайтын, қарайлайтын бір нәрсесі бардай-ақ әлденеге емексиді. Жүректің түкпірінде өшіп-жанып, өшіп-жанып бір үміт сәулесі жоғалмай тұрған тәрізді. Сол сәуле — түстен мұның да көз жазып қалғысы келмейтіндей. Сол үшін жеме-жемге келгенде "таңғы нәсіп тәңірденге" мойынсұнып, тиесілі тауқыметін көтеріп, өмір сапарын жалғастырып, қияметті соқпағымен тоқтаусыз тарта беруге пейіл.

Бұл не, өлермендік пе? Жансебілдік пе? Әлде адам баласын көзі жұмылғанша арманмен алға сүйрейтін киелі сиқыр құбылыстың елес-әуресі ме? Жоқ әлде өмір атты ұлы дүрмекке құштарлық па?! Әсілі осы соңғысы шығар. Өмір шіркінге деген құштарлық болар.

Ұйқылы-ояу, мең-зең күйде ұшығына шыға алмаған сан-сапалақ ойдың иіріміне малтып, малтығып жатып қалғып кеткен... Түс көріп оянды. Түсіне әкесінің құрдасы, сыйласы, әрі жақын ағайыны Бекболыс отағасы кіріпті. Жүзінен нұры төгілген қызылшырайлы, әдемі кісі еді. Ішкі ақылы да кісіні көріктендіріп, айбаттандырып тұрады-ау, әсілі. Көп жылқының алдындағы ойқастаған сәйгүліктей жалт-жұлт етіп, төңірегіндегілерді әңгімесіне үйіріп, ертіп, жағасы жайлау, емін-еркін есіліп, құлпырып, түлеп отыратын. Жүзі мейірімді, әзілі мол, көңілді жан еді. Жомарт, мырза, дастарқаны ағыл-тегіл, үйінен кісі үзілмейтін, қазаны оттан түспейтін, көпшіл адам болатын. Тірісінде сөзін кісі қайырған емес. Жасынан-ақ жұртқа отағасы атанған, осы өңірдің ең бір сыйлысы-тын. Тек сонау "Қолчактың дүресінен" кейін күрт қартайып, шөгіп кетті. Алғашқы ірі байларды конфискелеу науқанына ілікпегенімен кейінгісіне жатқызылып, жер аударылған. Сол бойда айдалып бара жатып науқастан қайтыс болыпты.

Жарықтық, Серәліні еркелетіп, жақсы көретін. Қасына көп ілестіретін. Жасынан шаруаға тындырымды, икемділігінен бе, бір ісі болса бұған тапсырып, Серәлі, барып келші, біліп келші деп жұмсап отыратын. Ал сол кісінің осы қызылды, осы өкіметті мақтап отырғанын Серәлі өз құлағымен талай естіп еді. “Ой, мұның ісі әділ. Айтқаны пайғамбардың қағидасындай. Әмме жұртты теңгеремін дейді, нашарға, кедейге қол ұшын беремін, көмектесемін дейді. Біреудің ақысын біреуге жегізбеймін дейді. Момынды озбырға қанатпаймын дейді. Әркім табанақы, маңдай терінің жемісін теріп жесін дейді. Мұнан бұрын мұндай сөзді жер бетінде еш патша айта алған емес. Мұндай әділдікті орнатуды ойға алған емес. Тірі жүрсендер көрерсіңдер, түбі әбден кемеліне келген кезінде, ең тоқшылық, баршылық, теңшілік осы патшалықта болады. Бұл өкіметтің қолға алып отырған ісі әділ., Шыдай тұрыңдар, осы айтқанымды әлі өздерің көресіңдер” — деп отыратын. Солай деп отырып, не бірауыз айтқан жаман сөзі жоқ, не қарсы көтерген қолы жоқ, айдалып кете барды. Не кінәсы бар еді, неге олай етті, мұның бәрінің себебін пайымдауға Серәлінің миы жете бермейді. Тек мынау аласапыран дүрбелең кезеңде кейбір жазықсыз жаңдардың да қиянат шегіп кеткенін ғана зерделейді...

Сол Бекболыс отағасы түсіне кіріпті. Тап сол баяғы тірі күнгісіндей ажарлы, көңілді, жарқылдап отыр. Тәрдегі оны қаумалай жайғасқан бірқыдыру кісі бар маңайында. Отағасы алдында үлкен астау, астау толы жаңа ғана қазаннан түсірілген, буы бұрқыраған семіз ет. Оны өткір пышақпен турап, жанындағыларға кезек-кезек үлестіруде. Есіктен кіріп келген мұны көзі шалған бойда “Серәлі, бері келші-ай, мә”, — деп қолындағы қойдың құйрығынан қалыңдау жапырақтап кесіп алып, өз қолымен ауызына асатты. Сонан соң дәл әлгіндей етіп турап тағы да асатты. Бұл майдың дәмін алып тамсанып, жұтып бола бергенде үшінші рет жаңағылардан гөрі жұқалау етіп турап тағы бір білемін ұсынсын. Ауыз толтыра толғап-толғап құйрық майдан үш рет жұтқан соң табан астында мұның шөлі де, аштығы да басылып, тоғайып орнынан тұра берген, сол сәтте оянып кетті... Бірақ әлденеге елеңдеп, қуанып оянды.

Басын көтеріп жан-жағына алаңдай көз салды. Әйелі екеуі ескі-құсқымен жартылай жабылған жаман жаппаның астында жатыр. Шығыстан таң бозаңытады. Қара көлеңке күркенің ішінде жаңағы көрген түсін есіне қайта түсіріп, аң-таң қалыпта біраз отырды. Анық неге жорырын білмесе де, әйтеуір жақсылықтың нышанына жатқызды. Бір түрлі еңсесі көтеріліп, бойы жеңілейіп, көңілденгендей сыңайы бар. Мына кереметті қараңыз — жаңағы түсінде жеген майдың таңдайына татыған дәмі әлі ауызында тұр. Кеше күні бойы нәр сызбай қалжырап, шөлдеп келгенімен, алдынан шыққан тосын жағдай мен әйелінің ренішінен кейін, тамағынан ас өтетіндей күйі болмаған соң қырыстанып, қапаланып аш қалпы жатып қалған. Сол жатқан бойы шөлдегеніне, жүрегінің сазғанына да қарамаған. Енді байқаса шынымен жаңа ғана тамақтанып алған кісідей қаталағаны қайтып, аш құрсағының ұлығаны басылып, сергек тартып, өзін қунақ сезінеді.

“Жарықтық, неге көрінді екен?! Әлде неге аян беріп жүрген тәрізді-ау. Жақсылыққа болғай. Жақсылық шығар. Жақсы түс қой. Несібе ғой беріп жатқаны. Тіршіліктің түбі қайыр, дұрыс болады екен. Әумин. Жарықтық, баласындай жақсы көретін еді, тарыққанда желеп-жебеп жүргені-ау. Түсіме тегіннен-тегін кірмесе керек. Құда қаласа бір жақсылық болады екен...”

Серәлі өз ойына өзі толқып, балаша қуансын. Сол қуанышын бөліскісі келгендей түрткілеп әйелін оятты.

— Қалима, түрегелші!

Ұйқылы ояу әйелі мұның жүзіне таңдана, үрпие қарады.

— Ол не, жазған-ау? Таң атпай неғылып еліріп отырсың?!

— Құдай берді, бір жақсылық болады.

— Не? Не, не дейсің? Не жақсылық? — Әйелі енді бұған сезіктене қарағандай түрегеліп отырды. — Не болды саған? Не деп отырсың?

Бұл асыға-аптыға әлгі көрген түсін баяндаған.

— Бұл тегін емес, қандай бір жақсылықтың нышаны, — деп көңілін демдей, кәдуілгідей дәмелене әңгімелеген.

Қалима үндеген жоқ, сүлесок тыңдап алып, біреу қолына ат басындай алтын ұстатып кеткендей көрген

түсіне осыншама мәз болып, емеқсіп отырған күйеуінің бейшара күйіне аяныш білдіргені де белгісіз, әлде әпенде дәмесіне ызасы келіп, ашуланғаны да белгісіз, теріс қарап тым-тырыс жата кетті.

Серәлі оған ренжімеді. Еліге қоймағанына қиналған жоқ. Иә, қазекең көңіліне жақпаған кезінде тұлкінің боғына теңеген бұл сиқырлы елес — көрген түсі қазанына ас болып салынып, көгеніне қозы болып байланып қалғандай әйелін жұлқылап оятып сүйінші сұрағанына ол несіне қуанып, жетісе қойсын.

Алайда Серәлі ерте ме, кеш пе, әйтеуір, өзіне қарай жақсылықтың желі соғатынын сезгендей күйді бастан кешкен.

Қайтып, қисайып, жантайып көрген, байқайды енді ұйқысы келетін тәрізі жоқ. Әрі аунақшып бері аунақшып, дөңбекшіп жатты, жатты да, тұрып кетті. Мұның ұйықтамағанын сезген соң әйелі де түрегеліп, шай қайнатты. Оны-мұны тиіп-қашып әңгіме ете отырып шайларын ішті. Серәлі неге жол ортадан кейін қайтқанының мән-жайын түсіндірді. Әйелі қосты Жылымбек екі жігіт ертіп келіп, өгізге артып кеткенін айтты.

— Әй, басымыздағы баспананы жығып алатындай не жазып едік, бұл қай басынғаның, — дегеніме бетсіз неме шылып етпей: "Алты қанат ақ боз үйде керілген күніңді көксейсің-ау, ә. Әлі көкіректерің қалмайды-ау. Егіншілер далада жауынның астында баспанасыз, жалаңаш. Ал сен жалғыз өзің сарайдай қоста жатпақсың. Керек пе, орталыққа аламыз, көнбей қарсыласып көр, қане..." деп жын ұрғандай қалш-қалш етеді. Үмітсіз жігіт қой. Елді де ала тайдай бүлдіріп болды. Осылар кісі болып, жұрт осылардың аузына қараған соң не дерсің... Қараша інген аман-есен келсе көрпе төсегіңді теңдеп алып, бір түнде тайып кеткеннен басқа лаж қалмады... Енді соның ретін ойластыр.

Әйелінің үнінде торығу, түңілу, дүниеден баз кешу бар еді.

Күні бойы екеуі де күркесінен аттап шықпады. Түнге қарай ақшам жамыраған апақ-сапақта алдарына кешкі шайларын ала бергендері сол еді, ауыл сыртынан дүрсіл-

дете келіп, бұлардың қосының іргесіне таяп тоқтаған ат тұяғының дыбысы естілді. "Бұл не" дегендей елеңдесе қалған. Сөйткенше әлде нендей ауыр нәрсе жерге дүрс ете түсті. Онсызда аң-таң күйдегі Серәлі далаға атып шыққан. Тыста аттылы біреу тұр.

— Әй, бұл кім? — деп жақындап қасына келгенде ғана таныды, колхоз бастығы Біржан.

— Секе, ассалаумалейкум!

— Біржанбысың? Әликімсалам. Беймезгіл неғып жүрсің, жайшылық па?

— Секе, мына бір қапты көзден тасалау жерге жасырыңызшы. Сонан соң асықпай әңгімелесерміз.

— Мұның не?

— Бидай ғой.

Серәлі әңгіменің байыбына түсіне алмай, дау-жаласы бар, ұрлықы бірдеңе ме деп секем алып:

— Оны неге маған жасыр дейсің? Кімге беретін бидай еді? — деген.

— Секе, абыржымай-ақ қойыңыз. Бұл елге бөлгеннен артылған азын-аулақ дән еді. Сіздің үйге алып келдім.

Астықтарыңыз таусылған шығар. Әзірге алданыш ете тұрыңыздар. Көрсетіп беруге дауға қаламын, түн жамылып келіп тұрғаным сол. Колхоз мүшесі болмаған соң сізге ел қатарлы астық бөлінуге тиесілі емес. Сонан соң еш көмек жасай алмаймын. Менің бұл қап өңгеріп келгенімді біреу-міреу сезсе ертең-ақ "құлақтармен сыбайласып жүр. Соларға бүйрегі бұрады. Ағайынгершілік жасайды" деп айқай көтеретіндер табылады. Ешкімге сездірмессіз, — деді.

Орта қапқа таяу бидай екен, Серәлі көтеріп кіргізіп, күркенің іргесіндегі киіздің астына жаймалай тастап, үстіне көрпе-төсеніштерін жинап қойды.

Біржан аттан түсіп, ішке кіріп, бірге отырып шай ішті.

— Секе, таудағы егіншілер апарған екі қосқа сыймай жартысы далада жатып жүр. Жауын жауса қиын болатын түрі бар. Соған не істейміз деп сасқан соң Жылымбек: "Талай адам сиятын, бұл ауылдағы ең үлкен қос Серәлінің қосы. Әрі киізі де бүтін, жаңа, жауын етпейді. Серәлінің өзі де кетіп қалды, жалғыз әйелі қай жерге болса да сияды, бір басына соншама үлкен қостың керегі қанша, соны егіншілерге босатып беру керек деп

қоймаған соң, Қалекең уақытша көлеңке жасап ала тұрар деп, бірер айға шыдар деп, қосыңызды алуға келісіп едім.. Ренжімеңіз, амалым жоқ болды. Шыдай тұрарсыздар. Егін жиналып бітісімен қосыңызды жеткіздіріп беремін.

— Біржан, шырағым, көңіліңе рақмет. Ит көрген ешкі көзденбей, жау жоқта жау шаптыламай, өстіп бар, жоқ жағдайды айтыссақ реніштің жарасы жеңіл ғой. Тіршіліктің ығытын түсінбейтін кісі мен емеспін. Бірақ осының бізге несі өтіп, несі батып еді деп таразыламай, шетқақпайға салғандарың жанға батады. Ағайынға менің бөтен ісім, зәбірім болған жоқ еді,— деген Серәлі көңіліндегі қаяуын жасырмай. Біржан мұның сөзіне қысылғандай басы салбырап бір сәт үнсіз ойланып отырып қалды.

— Секе, сізге қиянат жасалғанын сеземін. Сіздің жағдаятыңыз менің де жаныма батады. Мен сіздің кім екеніңізді білемін ғой. Бірақ жағдайыңызды түзету менің қолымнан келмейді. Оған шамам жетпейді. Сізді қорғап бір ауыз сөз айтсам бас салады. Анаған да, мынаған да теліп, өзімді жаудың, құлақтың қатарына апарып қосып қояды. Осында кейбіреулер қип еткен сөзіңді іліп алып, ауданнан бірақ шығады.

— Сонда маған не ақыл қосасың? Не істеуім керек,— деді Серәлі Біржанның өзіне деген ниетін байқаған соң ағынан жарылып.— Осылай күн өткізе беремін бе?! Әлде ауданына барып арызданып көремін бе?

— Менің келгендегі өзіңізбен әңгімелеспек шаруамның бастысы осы мәселе еді,— деді Біржан дауысын бәсеңдете, бұған қарай таяна отырып.— Ауданға барғаныңызбен еш нәрсе өнбейді-ау деймін. Сіз есігін қағатын кеңседегілердің біразы жағдайыңыздан хабарсыз емес. Білуге тиіс. Олардың қолындағы теріс тізімде жүруіңіз мүмкін. Қаралап жеткізушілер және бар. Олар істі сап-салғыдай етіп шеше қояр ма екен?!

Бастық жігіт әлде неге ойланғандай аз-кем үнсіз қалды, сонан соң әңгімесін қайта жалғастырды.

— Осы жақын арада біздің жаққа Республикадан үлкен қызметтегі бір белгілі кісі келеді деген хабар бар. Ауыл-ауылды, жаңа құрылып жатқан колхоздарды түгел аралап көреді дейді. Елдің жай-жағдайымен танысатын тәрізді.

Олай болса біздің ауылға да соғады. Сол кезге дайын тұрыңыз. Қалайда жолығып жай-жапсарыңызды, өмір тарихыңызды, қазіргі жағдайыңызды жасырмай түп-түгел мәлімдеңіз. Колхозға мүшеге кіргізбей отырғанын айтыңыз. Аянатын неңіз бар, тартынбаңыз. Барыңызды салыңыз. Бір көмектесе сол кісі көмектесуі тиіс. Осы өкімет үшін құрбан болған Бабырдың туған ағасы екеніңіз өтірік емес қой. Тым болмағанда соны ескерсе керек.

Біржан кеткен соң Серәлі қаптағы бидайдың әзірге жетерлік шамалысын бөлек алды да, қалғанын ескі құрым киізге орап, есіктің алдындағы отынның астына көміп тастады.

— Үй артында кісі бар деген, әлде кім байқап, тінтіп, тауып алып, жүрсе Біржанды ауызға алушы болма. Мен арқалап келген, қайдан екенін білмеймін дерсің. Жауабын өзім беремін. Жаласын өзім көтерейін, кісіге зиянымыз тиіп жүрмесін, — деп тапсырды.

Біржан келеді деген үлкен кісінің сонан үш-төрт күн өткен соң-ақ бұлардың ауылына жолы түсті. Ол отырған үйді төңіректеп, үстіне кіре алмай көп жүрді. Төңірегі толған адам, ауданның бұл танитыны бар, танымай-тыны, сыртынан атын еститіндері бар басшыларының бәрі соның маңында көрінеді. Маңайдағы колхоздардың белсенділерін шақыртып жинап алып, жиналыс өткізіп жатты. Соның қалт еткен сәтінде, аңдып отырып, сәлем беріп кіріп барған. Әйтпесе жолыға алмай қалатын сыңайы бар.

Сәлемін алған соң:

— Сізге айтатын арызым бар еді, — деп әңгімені төтесінен бастады.

— Келіңіз, келіңіз. Отырыңыз. Не айтпақ едіңіз, — деді үлкен кісі мұның біреу қуып келгендей асығыстап баса-көктеп кіргеніне кіділенбей жайдары қалыппен жүзіне назар салып.

"Түсі игіден түңілме" деген ғой. Қабағы ашық жан екен, алды кең кісі болар" деп топшылап үлгерген. Оның жылы сәлемдескені де бойына қуат бергендей болды. Көптен іште шемен болып, кернеп келе жатқан құсасын ақтарды-ай келіп. Ол кісі де сөзін бөлмей, бұл әбден

айтып біткенше төзіммен тыңдады. Тыңдап болып төңірегіндегілерге ренішпен жағалай көз жүгіртіп:

— Осындай қиянат, асыра сілтеу, мәселенің байыбына жете зер салмау әр жерлерде орын алған. Онан жазықсыз жандар жапа шегуде. Бұл өте зиянды нәрсе. Революция ісіне пайдасын тигізбейтін таяз әрекеттер. Мұндай сыпыра қосақ, айдап сал, шолақ белсенділікке жол бере бермеу керек. Ақ пен қараның шекарасын ажырата білуге үйренуіміз керек. Жау мен жазықсызды шаттастырып алмау үшін зерделілік танытуымыз қажет. Мына кісінің колхозға кірмейтіндей қандай жазығы бар?!

Жағалай отырғандардан тырс етіп үндеген кісі болмады. Бір-біріне қарап алып, бастарын сипасып, назарларымен жер шұқысты.

— Ал айтып отырған әңгімелерінің өтірігі бар ма?! Неге үндемейсіңдер, жолдастар!

Өтірігі бар еді деген де ешкім жоқ. Қайта:

— Өтірік емес, рас, рас айтқандары, — деп күңкілдескен дауыстар естіліп қалды. Серәлі қоштаушылардың ішінде Біржанның да барын дауысынан аңғарды.

— Онда қазірден бастап колхозға мүше етіп кіргізіңдер, ел қатарлы жұмыс беріңіздер. Бұдан былай өйтіп соңына түсіп, қудалаушы болмаңыздар. Жалпы ешкімге жазықсыз зәбір жасамаңыздар. Ей, жолдастар! Біз қазір аштық пен өлімнен жұртты қалай сақтаймыз деп қиналудамыз. Ең алдымен соның шарасын қарастырудамыз. Ал сендер кісіні қолдан өлтірейін деп отырсыңдар ғой. Жұмыс істеймін, колхозға кіремін деп құлшынып отыр ғой. Колхоздың жұмысын атқаруға күйі бар, күші жететін адам емес пе, мына отырған жан. Мына қалыптарыңмен мұны өлтіресіңдер ғой. Колхозға кіргізбесеңдер, елге бөлінген астық дәннен татырмасаңдар, басқа жаққа кетуге жібермесеңдер, жалғыз түйесін орталыққа алсаңдар бұл енді қайтіп күнелтпек. Бұл не қысастық. Болмайды, жолдастар, ондайды қойыңдар. Мен біраз күннен бері ауданның жағдайымен мұқият танысып келемін. Бұл көшіп келген аудан халқының құрамында колхозға кіргізуге рұқсат етпейтіндей, тап жауларының тобына, бай-құлақтардың қатарына жатқызатындай ауқатты немесе кезінде жаңа

өкіметке қарсы зиянды әрекеттерімен көзге түскен адамдардың хабары білінбейді. Қай-қайсысы да колхозға мүше болып, сіңіп, тыңғылықты еңбек етіп кете алатындай, қарапайым шаруа сапындағы көпшілік тәрізді. Орынсыз күдікшілікке жол беріп, өздеріңе-өздерің жаманшылық жасамандар.

Жақсының алды — кең жайлау. Серәлі сыртқа арқабасы кеңіп, үстінен талайдан бері тұла бойын жаныштап, еңсесін көтертпей қойған зіл батпан ауыр салмақты сілкіп тастағандай жеңілдеп, көңілді шықты. Шығарын шығып алғанымен енді не істерін білмей, "үйіне кете бере ме, жоқ әлде мына жиналыстың тарқап, келген кісілердің, аттанып кетуін күтіп, Біржанға біржолата жолығып алғаны дұрыс па" деп аңтарылып тұрған. Сәлден кейін Біржанның өзі көрінгені. Жуас жүзі жадырай түсіп, жұмсақ жымыып келіп:

— Секе, өңгімені естідіңіз ғой, — деді.

— Не деген ақылды кісі. Жақсы адам екен, — деді бұл шын ризалығын жасырмай.

— Көпті көрген, үлкен адам ғой. Бар жағдайды біліп, сезіп отыр, — деді Біржан да мұның сөзін қоштап. Сонан соң күліп: — Ал, Секе, қосыңызды тауға білгендей көшірген екенбіз. Қалекенді ертіп алып, енді артынан өздеріңіз барыңыз. Мұнда қарайлайтын шаруаңыз жоқ қой, жүріп кетіңіздер. Таудағы егіншілерге қосылыңыз. Екеуіңіз де бидай орасыздар, — деді.

Таудың жан баспаған, тусырап жатқан жалпақ жонына егілген егін ырғалып, бітік піскен екен. Келе ораққа кіріскен. Аз күнде екеуі де екпінді атанды. Әрқайсысы екі кісінің үлесіне тиесілі жерге дейін орып кетіп жүрді.

Күзде колхоз мемлекетке тиесілі астығын өткізіп біткен соң, қалған дәнді жан басына таратқанда үлестеріне бөлінген үлкен екі қап бидайды екеулеп қайыса көтерісіп босағадан әрең кіргізіскен. Қаптың аузын шешіп, қос қолдарын бойлата сүңгітіп, баданадай-баданадай ақ бидайды уыстап алып суырып, табан астында тойынып шыға келгендей мәре-сәре болып қалған. Сонан бастап отбасына қайтадан тоқшылық кіргендей сезінген.

Жаңа құрылып жатқан колхоздың жұмысында ұшықыр бар дейсің бе? Кілең қос пен күркемен, кейбіреулері, тіпті, баспанасыз келіп жетіп, Қаратаудың етегіндегі елсіз жазыққа қоныс тепкен жұртқа жылы үй керек, тұрғылық-ты жай болатын там салып, қоныстану тұрғызу керек. Ол үшін балшық айдап, кесек құю, екі-үш күншілік жердегі таудағы тоғайдан үй жабуға керек ағаш қырқып оны тасып жеткізу; жер жыртып, егін егу, егіндікке арық тартып, су жеткізу; елден құралған азын-аулақ малға шөп жинау; осыларға қажет соқа, сайман, арба, шана жасау — осы тіршіліктің бәрі алақандай колхоздың азынаулақ адамының мойнында. Қысы-жазы дамыл жоқ.

Қай жерде шұғыл науқан, қауырт жұмыс болса Біржанның:

— Секе, енді өзіңіз барасыз, — деп тұрғаны.

Серәліде бас тарту, жалтару деген болмайды. Не шаруаны да тап-тұйнақтай етіп тындырады. Жаратылысындағы елгезектігі, икемділігі, неге болса да жаны ашитын, табиғатынан обал-сауапқа жақындығы, шаруаның ығытын тауып істейтін ұқыптылығы, елден ерек көзге түсіріп, жұртты тәнті етіп, олардың арасында қайтадан "Серәлі, Секе" атана бастаған. Екпінділерге сыйлыққа деп жоғарыдан қиынды мата, қант-шай тәрізді зат жіберілсе алдымен алатындардың бірі де бұл. Мұның былай қатарға қосылғаны Жылымбектің жамбасын мұзша қаритын сияқты. Соны көре алмаған, соған шыдай алмаған Жылымбек ақыры бір жиналыста Біржанмен жағаласып қалсын.

— Сен әдейі істейсің, ағайыншылық жасап бұрмалап тұрсың. Бар жақсылықты осының басына үйіп-төгіп, мұнан басқа кісі құрып қалып па еді. Басқаларды неге көрмейсің. Өкіметтің тәртібін бұзып жүрсің. Рушылдық, байшылдықты көксейсің сен де, — деп езуінен көбігі шашырап, екі иығын жұлып жеп, қалшылдасын келіп.

— Маған осы жұрттың бәрі бірдей. Қайсысы жұмысты жақсы істесе, сыйлықты алдымен соған беремін. Серәлі озат емес деп кім айтады, қане, осы отырғандардан. Серәліден мен артық істеймін жұмысты деген кісі болса қолын көтерсін қазір. Көпшілік өзі айтсын сыйлықтың кімге тиесілі екенін. Сен осы неге

бір езулеп көлденеңдей бересің... Неге бәле теріп, дау іздейсің де жүресің. Өкімет осы колхозды сенен емес, алдымен менен сұрайды. Асқақтап басына берме, — деп өмірі кісіге дауыс көтермейтін мінезі тұйық, біртоға, сөзі аз Біржан ашудан құлағына дейін қызарып, барт болып дірілдеп кетті.

— Тілің шығайын деген екен. Көреміз... Осы сөздерінді ұмытпа. Бәле терген керек болса, асықпа. Жылымбекті танымай жүр екенсің. Танисың әлі. Ендігі ісім сенімен болсын.

— Тіреп тұрған аспаның болса тастап жібер. Бар, аяма. Онсыз да осы сенің ылаңдатқан, улыған-шулығыңнан құлақ сарсылып бітті.

— Сенің де түбің белгілі. Әкең байдың құйыршығы болған. Ауылнай болып атқа мінген бір кезде. Оны ұмытпа.

— Әкеден садаға кеткір, баяғыда жер астына түскен әкемде жұмысың болмасын. Ал керек десең менің әкем сенің әкең тәрізді ұры, қанішер болған емес. Кісінің ауызын қышытпа.

— Тарт тіліңді, — деп Жылымбек жұлқынып келіп, Біржанның алдындағы столды жұдырықпен бір қойды.

— Тарт қолыңды, — Біржан түтігіп ұшып тұра келді. Араға ел түсіп екеуін екі жаққа ажыратты.

Жылымбек өзін ұстап тұрған жұрттан итермелей босанып, кіжіне жүгірген бойы атына мініп:

— Сенің түбіңе жетпесем бе?—деп ауданға қарай шаба жөнелді.

Ел абыр-сабыр болып барып басылды.

Мына даудың шығуына өзін кінәлідей сезініп Серәлі қатты қысылды. Бір жағы соны жуып-шайғандай, бір жағы мәмілеге себі бола ма дегендей табан астында шұғыл шешімге келіп, көптің ортасына шығып:

— Біржан, шырағым, еңбегімді елегендеріңе рақмет, мен мұнан бұрын бір рет алдым ғой осы озаттарға жіберілген сыйлықтан. Енді артық сөз болмасын, басқалар да ренжімесін. Осы отырған көптің ішінде жанын салып, шын-тінімен жұмыс істеп жүргендер аз емес. Солардың біреуі алсын. Мен ризамын, — деп өзіне тиесілі бес метр, көйлектік кездемені басқарманың алдына әкеліп қойды. Жұрт:

— Жөн, жөн.

— Онысы дұрыс.

— Кісілігі бар адам ғой, — десіп күбірлесіп қалды.

Біржан да ашуы қайтқандай, жүзі жылып:

— Секе, онда кімнің қалай жұмыс істейтінін жақсы білесіз ғой. Осыған ылайық деген біреуіне өзіңіз тапсырыңыз, — деді.

Мұны күтпеген Серәлі абыржып қалды. Өзіне қарай қадалып, самсаған жанарларға мұның қайсысына бердім дегендей сасқалақтап қарай берген.

Көзіне көптің арт жағына сала бұйығы тасаланып отырған Жаңабике дейтін жас әйелдің түсе кеткені. Үн-түн жоқ, бір момын жан болатын. Ал қара жұмысқа ер жігіттей қайратты, ерінбейтін, шаршадым-ау деп қабақ шытпайтын, терісі кең адам еді. "Жас-жаста бір көнтерлі, бейнеттен жеркенбейтін кісі екен" деп Серәлі өзі ісіне риза бола жүретін. Сол Жаңабикені шақырып:

— Келін осыны сен алшы, сенің еңбегін, бар, — деді.

Жұрт:

— Дұрыс!

— Дұрыс! — деп қол соғып гүлдесіп кетті.

Әйел әрі қуанғанынан, әрі ұялғанынан көзіне жас үйіріліп, бұл қолына ұстатқан кездемені сипалай берді.

Жаңағы тұнық суға тас түскендей оқыс болған келеңсіз жайдың көңілсіздігі сейіліп, жұрт қайтадан кеу-кеулесіп, онан кейінгі озаттарға үлестірілетін кездеме, орамал, қант-шайларын кезек-кезегімен бөлісіп жатты.

Елдің жаңа тұрмысқа көзі қанып, еті үйреніп, есін жия бастады. Қаратаудың бір қойнауындағы жазықта "Жаңажол" атты колхоздың қоныстануы бой көтеріп, жылдан-жылға қанатын кең жайып, үлкен елді мекенге айналып келе жатты. Маңдай алды колхозшылардың санатына еніп, ел қатарлы там салып кіріп, біржола орныққан соң Серәлі хабарласып, Түркістан жақта жүрген ағасы Бекті мен екі інісін ел ішіне көшіріп алды. Олар да колхоздың жұмысына араласып кеткен.

Болдыртып, тұралап келе жатқан жанның сәл сәт тыныс алып, дамылдағанының өзі дәтке қуат, көңілге

медеу емес пе. Сол тәрізді мына жарық дүниеде аман жүргендерінің басы қосылып, "көппен көрген ұлы той" деп, ауырлы-жеңілді ел қатарлы тіршілік кеше бастағанына Серәлі мың да бір шүкіршілік айтып, ес жиып, еңсесі көтеріліп қалған еді. Бірақ әлі күнге дейін ойына алғысы келмейтін, сонда да жан дүниесін тітіренткен ызғарлы елесі кеңілден өшпейтін, тәркіні мәлімсіз тосын бір жай — оқыс кезіккен оқиға жүрегін тағы да шайлықтырып кеткен. Ол — Біржанға қатысты хикая еді.

Соңына түсіп, ақыры түбіне жетіп тынған осы Жылымбек екенін Серәлінің іші сезеді. Бірақ ол жағдайды кімге айтып, кімге төрелететіндей реті бар. Аузыңды ашып сөз етпек түгілі ойға алуға тәуекелің жетпейтін, дөтің бармайтын, қатпары қалың, кісі бойлай алмайтын түпсіз, үрейлі жылым тәрізді жолауға, маңайлауға болмайтын түсініксіз бір кеп қой. Бұл жалғанда кісінің санасына сыймайтын тіршіліктер кездесе береді екен ғой. Серәлінің әлі күнге дейін сол оқиға, сол кезеңді ойға алғысы келмейді. Мәнәйі себеппен кейде есіне түсе қалса, жүрегі дір етіп, ту сыртынан қадалып тұрған әлде кімнен селк еткендей бойын жинап ала қоятын.

"Ой, не бір күндер өткен екен-ау... Жарайды... Құрысын... Несіне есіме алдым. Беті аулақ. Ендігілерге тәңірім ондайды көрсетпей-ақ қойсын... Қайдағы қайдан еске оралады осы", — деп өз ойынан өзі ат-тонын ала қашып, әлекке түседі. Сөйте тұрғанымен Серәлінің өміріндегі тайға таңба басқандай, өшіріп тастай алмайтын, ұмытуға шамасы жетпейтін, көңіліне мәңгі өшпестей үрейдің көлеңкесін ұялатқан қиын бір оқиға сол Біржан оқиғасы. Қиын бір кезең сол кезең...

Жұрт алдындағы сол әлгі қатты қақтығыстан кейін Жылымбек Біржанға көріне ашық өшігіп алған-ды. Біржанның сыртынан әр түрлі алып-қашпа әңгімелер айтылып, колхозға да жоғарыдан уәкіл, тексеруші дегендер жиі келгіштейтін болған.

Бірде кешкісін, ел орынға отыра, Біржан Серәлінің үйіне келді. Шаршаған, қажыған сыңайын бұл шаруашылықтың ауыртпалығынан, өзінің дамыл таппайтын, аттан түспейтін, бейнетқорлығынан көрген

де қойған. Шай ішіп, оны-мұныны әңгімелесіп көп отырды. Сонан кетерінде әлденеге қобалжығандай кейіппен:

— Секе, маған бір “құпия тапсырмамен жүрміз” деп бөтен адамдар келіп қайта-қайта мазалайды. Не ойы бар екенін білмеймін. Әрнені түртпектейді. Қай-қайдағыны қопсытады. Болмаған шаруаларды айтады. Өмірі мен білмеген, көрмеген бір кісілерді сұрастырады. Ниеттері өзіме ұнамайды. Жоғарғы жақтарда кейбір жауапты қызметтегі белгілі-белгілі кісілерді жаманатпенен жалалы етіп жатыр деген суық сыбыс та бар. Білмеймін бұл не жағдай екенін? Қандай заман болатынын, — деді.

Тап сол сәтте Серәлі оның уайымына бәлендей мән беріп байыбына жете қоймаған. Тек сонан көп кешікпей ат басындай азамат, себеп-салдары белгісіз, бір түнде жоқ болып шыққанда ғана маңдайға ұрғандай шошына есеңгіреп қалған.

Мұндай жағдай қазір елге таңсық та емес-тін. Осы төңіректе әр жерде кездесіп жатқан. Және бұлай шұғыл кеткендердің қайтып қатарға қосылмайтынын ел де зерделеп қалған.

“Кісіге болсын дейтін, ниеті түзу жан еді. Тірі жүріп ешкімге жасаған қиянаты жоқ шығар. Не кінәсы болды екен?! Жігіт-ақ еді. Есіл азамат-ай! Кісінің миы жетпейтін, шешуі қиын, түсініксіз бір дүние ғой бұл. Бүгін бар да, ертең жоқ қу тіршілік. Ешнәрсені түптеп ұғып ажырата алмайсың. Не істерсің. Сен басыңды қатырғаныңмен өнетін шаруа емес, қайтерсің. Маңдайына жазылғаны сол шығар”, — деген ішінен шын күйініп, жаны ашып. Бірақ өлген емес, жытқан емес, не жазалы болып жұрт көзінше атып, асылған емес, не ел алдында қылмыс кінәсын айтып, көрсетіп айдап кеткен емес, кеше ғана жайрандап шаруасын шаруалап жүрген ардагер азаматтың бір түнде не аспанға ұшып кеткендей, не жерге кіріп кеткендей хабар-ошарсыз ұшты-күйлі жоқ болып шығуы, ол туралы не қатын-бала, не жақын жуық бірде біреудің ештеңе білмеуі, “тыс” деп дыбыс шығарып, жақ аша алмауы — аса үрейлі, тылсым құпиялы, адамның жаны түршігетін ызғарлы, түпсіз үңгір сияқты қорқынышты болмыс еді. Оттан ба, судан ба, төңірінің тиесілі ажалымен қыршын кеткен небір

боздақты өз қолыңмен арулап көму мынаның қасында тіпті өкініш, қайғы емес тәрізді.

Артында әйелі мен ес біліп қалған екі ұлы қалды. Бар қолынан келген жақсылығы баласын көрген жерде іші елжіреп, мейірлене маңдайынан сипайтын. "Жас өспей ме, жарлы байымай ма", жеткіземін десе тәңірге қиын ба. Ұлының ер жетіп бертін келе балалы-шағалы болғанына, азаматтың артының жоғалмағанына, өсіп-өніп отырғанына шын тілеуқор көңілмен "өткенге салауат, барға шүкір" дейтін оларды көрген жерде.

Жамандықтан жанданып, нәр алатын, құлпырып түлейтін адамдар болады екен. Біржан үшті-күйлі жоғалған осынау үрейлі кездерде Жылымбектің жалыны бет қаратпай шалқыды-ай дейсің. Ажарланып, сестеніп, алшаң-алшаң басты. Бірді-бірге айдап сап, аңдытып, алақандай ауылдың адамдарын алакөз етіп, ыру-дыру қылды. Біреулерді ұйтқытып, еліктіріп, ертіп алды, түн баласы тың тыңдайтынға шықты. Оның ақ сайтан, өзәзілдігі мықты ма, жоқ әлде пенде шіркін қиын қыстау күн туғанда жаманшылыққа бейім, таяу тұра ма, бұрын өзімен-өзі, шаруасымен жүрген, бәлелікпен ісі жоқ, қайсібір оп-орнықты жандарды ала құйын Жылымбек өзіне ілестіріп, әлгіндей шаруаларға оп-оңай жегіп алады. Кімді-кімге айдап салуды жақсы біледі. О тоба, адамның басын айналдырып алатын бір бәлесі бар-тын. Талайларды көзбе-көз арандатты. Олардың кейін өкінгендері де аз болған жоқ. Серәліге де талайларды қайрап салған.

Басқасы басқа өзіне бала күнінен туған інісіңдей саналып кеткен Досбай жазғанды айдап салғанын айтсайшы. Әй, өзәзіл еді-ау. Кісіні құйқылжытып табан астында сабындай бұзатын. Досбай жазған, топырағы торқа болсын азаматтың, кете кеткенінше мұның жүзіне тура қарай алмай қысылатын сол ісі үшін...

Кісінің алдынан кесе өтпейтін, жуас, адамға сөзі жоқ, елгезек жігіт болатын. Мұнан жеті-сегіз жас кішілігі бар әрі жақын ағайын, ағалап жаны қалмайтын. Сол кішіпейілділігі үшін бұл жақсы көріп, қасынан тастамайтын. Кіш-кентайынан көз алдында өсті. Бертін келе отау көтерген соң мұның үйімен қоңсы қонып, ілесе көшіп жүретін. Сол үрдісімен арқадан Қаратауға

қарай босығанда да әйелі мен екеуі осылармен селбесіп жеткен. Олар көліксіз жаяу ілесіп, көрпе төсегін Серәлінің қараша інгеніне артты. Жолай Досбай өзі ауру, әлсіздіктен жүруге жарамаған соң күйі барлау Серәлілер жаяу түсіп, көбіне соны мінгізіп отырған. Сөйткен Досбай қарадан-қарап жүріп, бір күндері қырын мінез танытсын. Көпшілік бас қосып отырған бір жиында әй-шәй жоқ:

— Мына Серәлінің үйінде, сандығының түбінде атасы Бектібайдың би болғандағы алтын мөрі сақтаулы. Бидің мөрін неге сақтайды? Өкіметке білдіру керек,— деп қарап отыр.

Серәлі үстіне мұздай су құйылып кеткендей тіксіңді. Ойда жоқта шыққан мына әңгімеден сасқанынан жерге кіріп кете жаздады. Әбден запыста, үркек болып қалған жүрек су-су етеді. “Бидің мөрін сақтап жүр деген кінә тағып, әлдеқандай жазаға тарта ма қайтеді” деген қауіптен зәресі зәр түбіне кеткенімен қарап қалмай, жан сауғаның қамымен дөң айбат жасап:

— Әй, оттама. Сен қайдан көрдің. Біздің үйде ондай зат жоқ. Баяғыда арқадан көшерде жоғалып қалған. Не танып отырсың,— деп сыр бермей өзіне дүрсе қоя берді.

Ол мұның бастырмалатқанынан тайсақтады ма қайтып шапылдап дауласа жөнелген жоқ. Үндемей қалды.

— Сен өз көзіңмен көрдің бе? Қашан көрдің? Көрген жеріңнен тауып бере аласың ба?— деп Жылымбек орнынан ұшып тұрған.

— Көргенмін, көргенмін... — деп күмілжіді Досбай. Бірақ тауып беремін деп сыбана қоймады.

— Көрсең баяғыда көрген шығарсың. Онан бері не жоғалып, не қалмады.

— Арқада емес, осында келген соң көрдім деген жоқ па едің? — деп тақымдады Жылымбек.

— Сол мөр қазір біздің үйде болса осы отырған жұртты ертіп барып, тінтіп тауып алыңдар, — деді бұл енді шешінген судан тайынбастың кебін киіп. Не де болса өстіп бетін қайырмаса тінтеміз деп әурелеп жүре ме деген уайыммен, ышқына түсіп.

Мұның бұл сөзінен кейін Досбай төменшіктеп

үндемеді. Жылымбек те басылып қалды. Әңгіменің беті басқа жаққа ауды.

Бәледен құтылғандай болғанымен оттың үстінде отырғандай терлеп кетті. Жиналыс аяқталғанша іші қылпылдап әрең шыдады.

Мөрдiң үйiнде, сандықтың түбiнде жататыны растын. Ол мөрдi кезiнде атасы Омбыда құйдыртып әкелген екен дейтiн. Оны бұл алтын, асыл бұйым ретiнде емес, атасының бiр тұтынған заты, көзi сияқты, қастерлi мүлiк ретiнде жоғалтпай сақтап жүретiн. Ендi сол бiреудiң қимасына тиедi, мұндай әңгiмеге қалдырады деп кiм ойлапты. Күнде үйме-үй араласып жүрген Досбайдың оны көруi кәдiк-тi. "Құрысын, ендi көзiне түссе айрылмас. Сол жоқ деген күйi жоғалтайын", — деп түйдi. Үйiне келе сала әйелiне болған жайды айтты:

— Кiм бiледi бұл пейiлi бұзылғандарды, бiрде болмаса бiрде тiнтiп, көрiп, сөзге iлiктiрiп жүре ме қайтедi, сол мөрдi сен кешке қарай үй маңынан аулаққа көмiп тастасаң. Әңгiме басылған сол кейiнiрек қайтып аларсың, — деп тапсырды.

Қалима шүберекке түйiп, сыртынан киізге орап тiгiп, үй сыртындағы шағыр жусанды алаңқайға апарып көмiп қайтқан. Кейiн бiрақ қараңғыда қай жерге көмгенiнен шатысып, ақыры таба алмай қойды.

Жасынан пысық, алғыр, басынан сөз асыра қоймайтын, бiр кiсiдей шамшыл мiнезi бар Серәлiнiң кейiнгi кезде адамға өкпелеудi, таңғалуды қойған сыңайы бар-тын. Тiршiлiкке деген самарқаулық бойын дендегендей едi. Не iске де, тағдырдың бұған тартқызуға тиiс тауқыметiндей қарап, көнбiстiкпен көтере беретiн ыңғайда-тұғын. Досбайға да зiл сақтап, өкпе айтқан емес. Кездескен жерде қипақтап, жерге қарайтынын бұл аңғармаған қалыппен ештеңеге мән бермей:

— Аман ба? Балалардың денi сау ма? — деп сәлемдесе салатын.

Бейшара, ауылдың жiгiттерiнiң алғашқы тобымен әскерге аттанып, сонан қайтпай қалды. Армияға кетерiнде құшақтап алып, ағыл-тегiл жылап тұрып қоштасты. Серәлi де оның көңiлiн түсiнген.

— Өз жұрағатыңыз ғой, мына жетiмдерге көз қырыңызды сала жүрерсiз, — дегенде мұның да сай-

сүйегі босап шын езіліп көріскен. Көңілінде кір қалмаған қалыпта қош- саулық сұрасып еді. Кейін онан қара қағаз келгенде "шіркін, дүние-ай, есіл ер-ай" деп қыршын азаматты қимай, опына есіне алған. Артында қалған үш-төрт кішкентайын азамат болғанша өз балаларындай еміреніп маңдайынан сипады. Реті келген жерінде қол ұшын беріп тұрды. Обалы нешік, олардың да көңілінде қалтарыс жоқ, күні бүтінге дейін көрген жерде "көке, көкелеп" тұрады. Азаматтың артында "қара-құра" қалып, түгін түтетіп отырғанына, оты өшпегеніне, өмір желісінің жалғасып кележатқанына бұл да тілеулес. "О шіркін, бәрінен де бар жақсы, жоқ жаман, жоқ жаман" деп толғана тебіренеді.

Қарасы өшкір, сонау соғыс ауыртпалығы бөле-жара емес, әмме жан біткенге бірдей алапат ауыртпалық әкелген сұрапыл болды ғой. Қара жерді теңселткен қасіретті қара дауылы алақандай "Жаңажол" ауылының да жаңа өркен жайып келе жатқан жас шыбықтай әлі қатая қоймаған қабырғасын қайыстырдыақ-ау.

Соғыс басталған алғашқы жылы-ақ бұл ауылда әскер жасына жарамды деген жан біткеннен некен саяқ кісі қалған. Басқасының бәрі екі-үш дүркін шақыртуда-ақ түгесіле аттанып кеткен. Қалғандардың бірі осы Жылымбек. Шақыртумен екі рет ауданға әскери комиссариатқа барған жерінде аузынан ақ көбігі бұрқырап, ұстамамен талып қалып, "аурулығынан" әскерге жарамсыз болып қайтқан. Сонан кейін оны ешкім қозғамаған. Оқыстан пайда болған шын науқас па, көзін тапқан әрекеті ме, ол жағы бір өзіне, сонан соң комиссиядағы дәрігерге мәлім жай.

Жаңағы Досбайлармен бірге алғашқы шақыртуда-ақ Серәлінің екі інісі қоса аттанған. Үлкені Откен барған бойы жөнелтілетіндердің қатарына қосылды да, сол кезде колхозға бастық болып қызмет атқарып жүрген ең кіші інісі Қунақ облыстан қайтып келіп, бір айдай ауылда жүріп, келесі кезектегілермен тағы шақырылды.

Соғыстың аты суық, төбеден жай түсіргендей тосын, үрейлі естіледі де, жұртқа бірден қатты әсер етті. Ә,

дегеннен-ақ елдің ғазабат ауыртпалықтың салмағын сезгендей тіксінген сыңайы барды. Бірақ соның өзінде де көпшілігі кейін бастарынан кешуге тура келетін сұмдықты — мынау қазір қимай, жылап-еңіреп шығарып салып тұрған ет жақын бауырларының, бетке шығар ең асыл азаматтарының, бірен-сараны ғана болмаса елге қайтып оралмасын зерделей қоймаған шығар. Сол мезгілде тап соны күтпеген болар. Алайда Сәрәлінің жүрегі түскір әлдене жаманшылықты сезді ме, кіші інісімен қоштасарда қимай, бордай езіліп, ат үстіндегі жігіттің қолынан ұстаған күйінен ажырай алмай ілесіп, жылап қоймай қойды.

Інісі мұны өзіне-өзі келсін деді ме:

— Мұның не, Серәлі, қойсайшы, қал енді, қайда ілесе бересің, — деді. Сонда барып байқады қоштасқан елдің бәрі ұбақ-шұбақ сүйретіле созылып, аттанып бара жатқандармен аралары бірте-бірте алыстай бөлініп, кейіндеп қалған екен. Бұл сонда да солығын баса алмай, қолынан босатпай, біраз қаптадасқан.

— Қой, Серәлі. Күллі жұрт кетіп бара жатқан жоқ па?! Менің басыма жалғыз келген зауал емес қой. Аман-есен көрісуге жазсын де. Күйрей бер ме. Өзіңе-өзің мықты бол. Жәкемнің жағдайына, қас-қабағына қара. Аман болындар енді, құдайға тапсырдым, — деп дауысы толқи дірілдеп, атын шұғыл бұрып “шу” деп тебіне жөнелді. Бұл сол тұрған жерінде қала берді. Сәл ұзай түсіп, қалт тоқтап артына қарады. Сонан аттылар алдағы белден асып, көзден тасаланғанша артына қайта-қайта қарағыштаумен болғанын бұл көріп тұрды.

Ақыры екі інісін де қайтып көруді тағдыр жазбады. Алғашқы жылдары бірер рет хат алды. Сонан кейін қара қағаздары келді. Қырық екінші жылы Серәлінің өзі жұмысшы батальонына алынып, Сібірге ағаш кесуге жол тартты. Содан екі жылдан кейін ғана оралған.

Бұл кеткенде колхозда Жылымбек бастық болып жүрген. Жасайтыны қызойнақ, көрсететіні жетім-жесірлерге қысастық, Әбден шектен шығып кеткен соң жақында аудан орынынан босатыпты. Енді соғыстан жараланып қайтқан Жақсылық деген жігіт колхозда бастық болып жүр екен. Жасынан көз алдарыңда өскен ауыл баласы, орнықты, бір тоға, адал жігіт екенін білетін.

Жарасының әлі айығып жазылмағанына қарамастан колхоздың шаруасы деп тынбай шырылдап, ойға-қырға шапқылап жүргеніне жаны ашыды. Әрі риза болды. "Ерді кебенек ішінде таны". Кісінің кісілігі осындай қысылтаянда көрінеді де. Мына күйреп тұрған тіршілікті қайтып жөнге келтіремін деп ышқынып жүр-ау. Қайтсын, өзін адам деп сеніп жұмыс тапсырған соң, мына жетім-жесір, кәрі-құртаң қыруар жұрт бетіне қарап отырған соң, өстіп жүгірмегенде ше. Ықыласы дұрыс екен. Кісінің ниетіне береді ғой. Түбі іс шығаратын, елге береке ұялататын тіршілік қой мұнысы", — деп топшылаған. Сол тілектес көңілмен алдына келген.

— Ал, шырағым, мынау адам қолы аз, кем-тар кезде, шаруаңның қай жағына қол қабыс етейік? Не жұмыс тапсырасың? — деген.

— Сәке, осы колхозда ірісі-майдасы аралас үш жүздей ешкі тұқымының есебі бар. Әр қой отарының ішінде отыз- жиырмадан бөлініп-бөлініп жүргеннен соң ба басы көбейетін емес. Маңдымай қойды. Бағуы келіссе негізі өсімтал түлік қой. Соларды жинап алып, өз алдына бір қора етіп ие болсаңыз. Басына бас қосылып, молайса келешекте осы орталықтағы жұртқа сауынға пайдалансақ па деймін. Азынаулақ сиырдың сүтін мемлекетке өткіземіз. Онан дәметуіміз қисынсыз. Шілдеде жасы бар, кәрісі бар, бейнет тартып жүргені бар, кім-кімге де айран, шалапсыз, шай қатық сүтсіз обал-ақ. Күйі болса ешкі деген майда тұяқтың сүттісі емес пе. Қалай ойлайсыз, Секе, — деп әңгіменің түйінін мұның өзіне арта ақыл салғандай сыңай танытты.

Айтып отырғанының қисыны бар, жөн білетін адамның сөзі. Құптамағанда ше.

— Мақұл, — деген. — Биылша сауынға жарай қоймас. Қазір басын қосып бағып, күз күйекке түсірейік. Келер көктемнен барын барынша сауынға пайдаланармыз.

— Онда жақсы, бүгіннен бастап жағалап жинап алыңыз. Қонысқа қай жерді қолайлы санайсыз?

— Онда енді тәуекелге бел байлап, "Шешенбайдың" қалыңына көшемін. Мал бағамын деген кісіге бұл төңіректе онан шұрайлы жайылым табылмайды. Күзде күйекке күйлі түсу үшін ешкіні жаздың мына қалған екі-үш айында соның шүйгініне жайған жөн. Елден

жырақ, мойны қашық жер. Жалғыз үйліктің тауқыметін тартуға тура келеді. Бірақ бас аман болса оқасы жоқ. Қайтеміз енді, шаруаның ыңғайы солай.

— Рақмет, Секе!

Қырғыздың аспан тауларынан басталып, арындай, жайқала ағып, оңтүстіктің кең даласының теріскейіне сала бір пұшпағын тіліп өтетін Талас езенінің Мойынқұмның жиегіне барып сіңетін аяқ тұсы "Шешенбай" аталатын өңір еді. Қазір сорға айналып, құм басып кеткен; шөлден ұшып өлген аруанадай кесперсіз кезеріп жатқан бұл өлке ол кезде аңыздардағы көк ніл дарияның жағасындай ғажайып көрікті-тін.

Құмның әр жалының асты мөлдіреген айна көл. Көлдің асты тайдай тулаған балыққа, беті жыртылып-айрылған құсқа толы. Ол шеті мен бұл шеті аттылы кісіге жарты тәулік қана жол болатындай осы аймақтағы "Шешенбай" өңірінің өзінде жүзге тарта көл, көлшік бар-ды. Топырағының түгін тартсаң майы шыққан жерұйығы. Құмның шөлге өсетін қуатты, күшті сан алуан кермек оты, шүйгіні өз алдына; көл-көлдің жағасы, арасы желегі желбіреген жасыл құрақ, қалың жыңғыл, шеңгел, сексеуіл; ұшқан құс, жүгірген аңнан басқа мал баспаған, адам ізі түспеген ну сонылық. Изен, жусан, еркек, селеу үзеңгілікке таяп; түйе сіңір, теріскені, түзгені дүлейдей арасынан кісі өткізбейді. Төрт түлік малға қажет шөп атаулының шықпайтыны жоқ.

Жан баспаған осы тыңға келіп жайылған аз күннің ішінде-ақ малдың түгі, ажары өзгеріп сала берді., Шаршау дегенді білмейтін қайрат күнгің мол кезі, күндіз алысырақтағы, көлдің төңірегін қуалай өрістетіп, кешке қарай үй маңына айналдырады. Айдын жарығымен түн ортасына дейін түнемелге алып келмей, қаптата қайырмалап жайып жүреді. Қораның қотанына айдап әкелген соң таң атқанша әйелі Қалима мен майлыаяқ атты адамдай есті, жануар, қызыл төбетке тапсырады. Елсіздің ит-құсы қатты. Ең қиын жері сол. Бірақ, әйтеуір, "сақтансаң— сақтаймын" деген ғой, осы шешініп бел жазып, алаңсыз көз ілмеген еңбектерінің есесіне қарай көлденең бөледен аман болды. Бір шыбыштың да қылшығы қисайған жоқ. "Шешенбайға" көшіп келген екі-үш айдың ішінде семіздіктен бітіп қалды. Сол күйі

күйекке күйлі түсті. Қыста құм ішінің шүйгін жайылымды, биік жалды, ықтасыны мол, жылылау тұсындағы ескі көңдердің бірін қонысқа таңдап алып, жыңғылдан биік, әрі қалың етіп албар қора тұрғызды. Қораның астының қиы өссе малдың күйі төмендейтінін, буазының іш тастайтынын шаруа баққан жасынан жетік білетін Серәлі аптадан асырмай белді шарт буынып, қиды аударып, сыртқа күреп тастайды да тұрады. Ашық қорада жатқанымен асты үнемі қыз-қыз қайнаған қорда болған соң, жайылымы келіскен соң, күйлі мал қысты қаперіне алмайды екен. Жүні жылт-жылт еткен ажарынан тайған жоқ. Көктемге салым байқаса алдындағы ешкінің тіпті шыбышына дейін қысыр қалғаны жоқ. Бәрі буаз. Көбісі егіз тәрізді. Күннен-күнге іші жер сызып, шермендеп барады.

Серәлі "ой, жануарым-ай" деп әрқайсысын маңдайынан сипағандай аялап бағып күтсін. Көктемде алдындағы ешкілері үшемнен, егізден лақты төгіп берсін. Күйлі малдың төлдеуі де қиын емес екен. Әрі үшеміне дейін лағын өз сүтімен мол жарытып асырады. Адал еңбегінің құдіреті шығар сонан соң-ақ Серәлінің өмірінде ертегі дерлік бір хикая басталған.

Төлдеу аяқталып, санақ жүргенде бағуындағы үш жүздей ешкіден жеті жүзге таяу лақ алып, өсіріп отырғаны мәлімденіп, бұл хабар аудан түтілі облыстың құлағын елең еткізген. Рас-өтірігін Серәлінің өзі де білмейді "енді Серәліге мына еңбегі үшін қыруар лақ бәйгеге беріледі екен" деген сөз ауылдың ішінде гу-гу тарады. Сол әңгіменің әсері ме Жылымбек: "Бұл жалған нәрсе. Ешкіден ондай көп лақ алынған жоқ. Колхоз бастығының Серәліге бәйге әперуі үшін жасап жүрген әрекеті", — деп ауданға, облысқа арыз айдаған. Серәлі мұнан да хабарсыз. Тек ауданнан келіп алдындағы ешкіні, лақтарды қайта-қайта санап кеткен. "Осыншама төл алды дегенге күдіктеніп, растығына көздерін жеткізейін деп жүргендері шығар" деп оған онша мән бермеген. Естіген ел түтілі өзі де түс кергендей. Олардың сенбестік танытқанына қынжылған жоқ. Сонан біраз өткен соң колхоз бастығы Жақсылық ара-тұра ауданнан колхозға келіп жүретін уәкіл екеуі қасында жастау орыс жігіті бар сәске түсте ауылдың маңайында мал жайып жүрген бұған соқты.

— Секе, мына жігіт жоғарыдан келген кісі, облыстық зоотехник,— деді Жақсылық. — Малды ауылға айдап жүріңіз, санаймыз.

Ауылға келген соң ешкіні санап иіріп қойды да, қорадағы лақты санады. Сонан соң зоотехник жігіт:

— Енді лақтарды енелеріне жамыратыңыз, — деді.

Серәлі де оның ойын түсіне қойған. Лақтарды бөлек-бөлек алып шығып, енелеріне жамыратып, жағысқандарын әрі қарай айдап шығара берген. Бәрін жамыратып болған соң облыстан келген кісі қошуақ, риза қалыпта малдың ішін аралап, күйіне зер салып, көп жүрді. Кішкентай шыбыштардың бауырына дейін егіз лақтан жабысып, еміреніп тұрғанын, кексе ешкілердің үшемдерін мүйізімен қақпайлап, кезек емуіне, біреулерінің шеттеп аш қалмауына жағдай жасап жатқанын көргенде жүзіне күлкі үйіріліп келіп, Серәліні құшақтап бетінен сүйді.

— Настоящий герой!— деп арқасынан қайта-қайта қақты.

“Әй, орыстың баласы кесапаты жоқ, қарапайым келеді-ау осы. Әділ-ау. Қарашы мынаның тура мен әкесіне жақсылық жасағандай риза болуын”,— деп ойлаған бұл да көңілденіп.

Ал жыл аяғы болғанда өзіне бәйгеге тиесілі деп тауып, колхоз елу лақ бергенде сенер сенбесін білмей аңтарылған. Мына кереметті қараңыз — бұл баққан ешкі отары тап осылай қатарынан тағы екі жыл төгіп төл берсін. Келесі екі жыл ішінде елу лақтан жүз лақ тағы бәйге алсын.

Кісі сенбейтіндей жағдай. Жұрт та таңқалған. Өзі де аң-таң. Бірақ көзбен көріп, қолмен ұстап тұрған шындық.

— Балаларының несібесі шығар.

— Еңбегінің жемісі де. Алсын. Қалай бақты дейсің ол ешкілерді. Мал жарықтық баға білсең береке де. Күйін келтірсең аузыңды ақ майға шыламай ма.

— Мұның да басынан өткізбегені жоқ, Сол көрген көп қиындығының қарымтасы да. Дүние кезек деген осы да. Тәңірі пендесіне кілең тауқымет тартқыза берсін бе?

— Ағайынға ниеті бөлек, кісіге қайырымы мол, пейіл

құны адал жан ғой. Сол ниетіне көрінгені шығар. Елдің алғыс-батасының шарапаты болар, — десті көпшілік.

Ал Жылымбек үсті-үстіне жоғарыға арыз айдап, жыл сайын мұның алдындағы ешкі-лағын қайта-қайта санатып жатты.

— Тұу, құдайдан безген дауасыздың өзі екен. Көзі көріп тұрған нәрсеге осыншама байбалам жасап, елді әуреге салып, неге басын қатыра береді. Бәле қуған адамға сөз жоқ екен-ау, — деп түңілген де қойған жұрт.

Табиғатынан жамандыққа жоқ, дау-дамайдан аулақ жүргісі келетін Серәлі әсте Жылымбекпен кездескісі келмейтін. Сонадайдан қарасын байқаса, көрмеген сыңайда бұрылып кетуге тырысатын. Ел іші, ара-тұра кейде біреудің қуанышы, біреудің батаоқыры дегендей жиын, бас қосуда кезіге қалса сәлемдескеннен артық тіл қатысуға бармайтын. Кейде оның қатар тұтып, базына, наз айтқысы келгеніне де, кейде тиісіп, қағытқанына да мән бермегенсіп, өткізіп жіберуге тырысатын. “Құрысын, пәлекор немемен ілініспе-ақ” деп бойын аулақ ұстайтын. Осы кейінгі тұстарда екі-үш мәрте “жарайды, ренішті тастайық. Өткен өтті ғой” деген сыңаймен жанасқысы келгендей де рай аңғартқан тәрізді еді. Серәлі оған да елпілдей қоймады. Көңілі түскір әбден қалып қойған ба қалай “осы аққөт торғаймен әмпейлесіп, кісі опа таппас” деген түйткіл тарқамай тұрып алған.

Сөйтіп өмір бойы айналып өтіп келе жатқан Серәлі Жылымбекпен ақыры бір бетпе-бет кезікпей кете алмапты. Мал басы өсіп, егін көлемі ұлғайып, жаны нанға тойынып, жылдан-жыл ілгерілеп келе жатқанымен колхозды ауылдың әлі де соғыстан кейінгі жылдардағы шаруашылығының қоңторғайлау кезі. Жұмыс қолының аздығы, күшкөлік, арба-соқаның тапшылығы өз алдына сол барының өзіне қамыт-сайман, үзеңгі-жүген, ертоқым дегендер жетіспейді. Әсіресе солардың баушуына қажет қайыс таптырмайды. Алайда таптырмайды деп қарап отыра ала ма. Тірі жан тіршілігін жасайды, әр түрлі қам-қарекет қылады. Әрекеті бар колхоз бастықтары түрлі-түрлі жолдармен көзін табады. Өйтпесе, аузын ашып қарап отырғанымен әкеліп беріп, қамтамасыз ететін ешкім жоқ. “Сельхозснабтың”

жағдайы белгілі. Аты бар да, заты жоққа таяу. Ол азғантай затты аудандағы отыз шақты колхозға шашқанда жұлықтарына жұғын да болмайды.

"Жаңажолдықтар" көктемде лақтап болысымен қылын қырқып алардың алдында ешкіні түбіттейтін. Күйлі малдың қыртысты терісі түкті келеді, әрине. Кейінгі жылдары әр көктемде өкіметке тең-тең түбіт өткізіп, аса қымбат бағалы бұл жүн түрінің жоспарын колхоз жүз елу, екі жүз процентке дейін тапсыратын.

Бірде көктемде Жақсылық ешкі түбіттеп жатқанда келіп:

— Секе, мен бір алып-сатарлықпен айналыспақпын, — деп күлді әдеттегі жуас жымысымен жадырай түсіп.

— Е, ол не? — деген бұл да күліп. — Алып-сатарлық та кісіге керек кәсіп. Әрі сенің оған қисының бар. Нағашың кезінде кірешілерге ілесіп базарға мал айдаушы еді. Сөйтіп жүріп "жаяу саудагер" атанған...

Серәлінің оны өзімсініп, жасы кіші демей-ақ жарасты жерінде әзілдей беретін әдеті бар-тын. Жақсылық шексілесі қата күлді.

— Әй, Сәке-ай, сізде қайдағыны ұмытпайсыз. Табан астында ол қайдан ойыңызға түсті...

"Бұралқы сөз күлуге жақсы". Екеуі өстіп әжік-күжіктесіп алған соң Жақсылық шаруасының орайын өңімелеген.

— "Сельхозснабта" экспедитор бір жас жігіт бар. Үйі қалада тұрады. Сіз көрмеген шығарсыз. Танымайсыз. Мен облысқа жиналысқа қатынасып жүргенде, таныс жігіттермен ілесіп, үйінде болғанмын. Сонан білемін. Қолынан әр нәрсе келетін жытқыр жігіт көрініп еді. Мейлі онысы өз шаруасы ғой, бізге келер-кетері шамалы. Соған жақында аудан басында кезігіп қалып: Осы біздің колхозға қайыс бермейсіңдер, қайдан қалай табамыз, әбден зәру болдық деп едім. Ешкілі колхозсыңдар ғой, екі қап түбіт бер, базарға саттырайын да, ақшасына екі жылға жететіндей қайыс әкеліп берейін. Қайыс болғанда да қандай, нағыз высший сорты" дегені. Тәуекел деп соған уәделесіп келгенім.

— Уәделессең түбіт бар ғой. Колхоздың өз мүлкін өзіне жұмсағанның қылмысы жоқ шығар.

— Қылмыс болсын, болмасын негізі бізге бұлай

жасауға рұқсат жоқ, Біле қалса жоғары жақ маңдайымыздан сипамайды. Түбіттің бір талын да қалдырмай, шашау шығармай мемлекетке өткізу керек деген қатаң нұсқау бар. Оған бағынбауға хақымыз жоқ. Бірақ мына қайысы түскірдің зәрулігі өтіп барады. Оны табудың мұнан басқа жолы көрінбейді. Түбітті өткізудей-ақ өткізіп жатырмыз ғой. Былтыр екі жүз процент тапсырдық. Биыл да онан көп болмаса аз өткізбейміз. Бірақ сол үшін екі тілім қайыс берейін деп тұрған ешкім жоқ-ау... Өзі ешкіні түбіттеп болып қалдыңыздар ма?

— Таяп қалдық.

— Қазірге дейін тапсырған түбіттеріңіз жоспардың жүз елу проценттіне жақындады. Әлі өткізілмей жиналып қалғаны қанша?!

— Төрт-бес қанар. Бүгін жөнелтеміз.

— Онда, Секе, екі қанарын есепші жігіттен кешке қарай, жұрт көзінен таса кезде, арттырып жіберіңіз. Керек жеріне сол жеткізіп берсін. Ал қалғанына мұқият боларсыз. Түбіттеп жатқандардың ішінен кейбір ашкөздер шығып, қойны-қонышына тыққыштап, рәсуа етіп жүрмесін.

Қалғанын дұрыстап өткізейік. Берекесін берсе сол да аз болмас.

— Мақұл, жарайды, — деп Серәлі тапсырғанын тап-тұйнақтай жасаған.

Айтқандай-ақ сонан айға жетер-жетпес шамада қалып-қалыбымен тілініп, қатталған; ұстап көрсең шүберектей жұп-жұмсақ етіп иленген; шаруа адамына етене таныс судай жаңа тері иісі бұрқыраған; кісінің көзі қызыққанда тілімен жылауға бар буда-буда буылған бір қап ақ қайыс колхоз қоймасының төрінде жатты. Оның қашан, қалай келгенімен шаруасы қанша колхозшылар айыл, тартпа, үзеңгі бау, жүген-тізгін, қамыт, қамшыға бір жарып қалған. Бірақ қысы-жазы тыным жоқ, колхоздың шаруасына не шақ келсін, өстіп әжептәуір бүтінделіп қалған құрал-сайманы аз уақыттан соң қайтадан өрім-өрім, алқам-салқам бола бастаған. Сонан соң Жақсылық биыл да әлгі төсіліне көшпек-тін. Тап ешкі төлдеп бітіп, енді түбіттей бастаған кезде колхоздың есепшісімен екеуін облысқа бір айлық оқуға шақыртсын.

Жүрерінде Серәліге жолығып:

— Секе, түбітті өткізіп болған соң, соңына сала былтырғыдай екі қабын алып қалып, көзден тасалау жерге сақтай тұрарсыз. Келген соң реттермін, — деп тапсырып кетті.

Теңкиген екі қап түбітті, келген-кеткен көз бар, бадырайтып үйінде сақтап отыра алмады да сол жер сенімді болар деп колхоздың қоймасына апарып қойған. Қоймашы жігітке мән-жайды түгесілеп жатпай-ақ:

— Мынау Жақсылықтың тапсырмасы еді. Өзі келгенше осында тұрсын. Ешкім тиіспесін, — деген де қойған.

Сонан екі-үш күн өткен соң, көзі алақтап қоймашы жігіт жүгіріп келсін үйіне:

— Ойбай, Секе, құтқар бәлеңнен?!

— Ой, не дейді, мынау? Не бәле. Түсіндіріп айтшы.

— Әнеүкүнгі екі қап түбітті көріп алып, Жылымбек бүлік салып жатыр. "Бұл ұрлық зат. Өкіметке өткізуге тиісті түбітті жасырып алып қалып, сатып пайдаланбақшысыңдар. Заң орнына мәлімдеймін қылмыстарыңды", — дейді. Серәлінің де зәресі ұшып кетті.

— Ой, не дейді, мынау? Не дейді? Оны қайдан көрді? — дей берді сасқанынан.

— Білмеймін, мен қойманы ашып ішіне енгенім сол еді, қайдан сап ете түскенін, кіріп келді де, қуыста тұрған екі қап түбітті бас салды. "Мынау қайдан жатыр, неге тығып отырсың?" деп.

— Сен не дедің?

— Не дейін. Серәлі әкеліп қойды. Кімдікі екенін білмеймін дедім. "Онда солай деп, Серәлі әкеліп тықты деп қолыңнан қағаз бер" дейді. "Әйтпесе мына актіге қол қой да, мына екі қап түбітті маған бер, ауданға алып барамын" дейді. Басымды қатырды, әбден. "Мен түкті де білмеймін, қағаз да бермеймін, Серәліден барып сұра, сонан біл" десем, тыңдамайды. "Онда сен де Серәлімен сыбайлассың. Ұрлықтарың бір. Бірге көрсетемін" дейді. "Жан керек болса, өз басыңды арашалаймын десең, Серәліні көрсетіп жазып бер, сенде жұмысым жоқ, онда ісім сонымен болады" деп жаналқымға алып барады. Айналайын ағатай, мына бәлеңнен құтқар.

Өзің үйіңе алып кетесің бе, Жылымбекке бересің бе. Тез жүре гөр. Серәлі де ес жоқ, Тура төбесінен жай

түскендей болды. Не істерін білмей аңқып отырып қалды.

— Жүр де жүр, — деп қоймашы жігіт желкелеп барады.

Сасқалақтап:

— Әй, ол менің затым емес қой, Жақсылық айтты ғой.

Колхоздікі ғой, — дейді.

— Мен сізден сұрағаным жоқ қой кімдікі деп. Оны сұрап тұрған кісіге айтыңыз кімдікі екенін.

— Өзі қайда?

— Сол қойманың алдында тұр. Түбітті алмай кетпеймін дейді. Мен иесін ертіп әкелейін деп жалыныш-жалбарынып өрең босандым.

— Түбітті алғаны несі? Ондағы шаруасы не? Ол колхоздың түбіті ғой, — дейді бұл далбасалап.

— Ұрланған затты өз қолыммен заң орнына апарып тапсырамын дейді.

Оның түбітке жабысып тұрған түпкі есебін бұл да сезбейді емес, сезеді. Соны сезген соң сасқанынан не дерін білмей айтып тұрғаны. Жылымбектің әрекеті белгілі. Бидай орып жүріп күніне белбеуіне үгіп, үйіне қос уыстап дән ала қайтып, соларды жинай келгенде бір-екі пұт болып қалған жесір әйелдердің үйін көрсетіп тінткізіп, бидай ұрлады дегізіп, акт жасаттырып, әуресарсаңға салып қойғанда, ал мына екі қап түбіт үшін, жамандыққа бет алып, іс насырға шапса сөзге келмей айдалып кетуге болатынын сезеді. Соны ойлағанда жон арқасынан жылан жүріп өткендей қалтырап, мұздай тер шып-шып шықты. Бұл бәледен өзін арашалап алар жалғыз кісі — Жақсылық қана. Ол болса қазір мұнда жоқ, Әлі жарым айсыз келмейді. Оған дейін істің қиынға айналып кетуі кәдік қой. Кәдік емес Жылымбек мына екі қапты өңгеріп апарып дүрс еткізсе, мұны сөзге келмей отырғызар. Не куәсы жоқ. Құр айтқанына кім сенеді.

“Қой не де болса Жақсылық келгенше екі қапты кісінің қолына тигізуге болмайды. Айырылмауы керек. Сонан соңғысын көре жатар”.

Осы оймен қойманың алдында ойқастап тұрған Жылымбекке жуаси сәлемдескен.

Келе жатып қоймашы жігітке де мән-жайды түсіндірген. Ол ойлағандай түбі шикі іс емес екеніне, босқа үрейленбей қайта Жылымбекті сабырға шақыру керегін айтқан.

Жылымбек мұның сәлеміне жауап қатқан жоқ.

— Ә, ақыры ұсталдың ба? Кім екеніңді енді көрерміз.

Тоныңды айналдырып киіп әшкереленбей жүре беремін деген шығарсың. Мә, жүре бересің. Жылымбек оң қолын екі бұтының арасына қарай жүгіртті. Серәлі намыс пен ызадан күйіп тұрса да ұстараның жүзіндей қылпыған мына беймәлім сәтте мінез көрсетуге бара алмай, дәрменсіздіктен тұсалып, кібіртіктей тіл қатты:

— Әй, Жылымбек, неге сонша табалап, асылық істеп тұрсың. Қай ұрлығымның үстінен ұстап алып едің. Менің кім екенімді осы жұрттың бәрі біледі. Тон айналдырып кигенің не. Өйтіп нақақ күйдірме.

— Ұсталмасаң, мынау немене? Бұл ұрлық емес пе?

Қамшымен шаңын бүрк-бүрк еткізіп, екі қапты тартып-тартып өтті.

— Оны саған ұрлық деп кім айтты. Колхоздың түбіті. Колхоздың қоймасында тұрған нәрсе.

— Колхоздың түбіті болса өкіметке өткізбей, мұнда әкеліп неге тығып қоясың?

— Тығып қойғаным жоқ, колхоз басқармасының тапсырмасы бойынша әкеліп қойдым.

— Ол неге мұншама түбітті өзіне алып қалады.

— Өзіне алып қалған жоқ, колхоздың шаруасына керек деп қалдыртқан.

— Ол қандай шаруа?

— Оны енді соғысқа кеткен жоқ қой, бірер аптада келер, Жақсылықтың өзінен сұра. Анықтарсың. Ал қазір бүйтіп артық әңгіме жасап, улыған-шулыған етпейік. Бір-біріміздің бет-жүзімізді қайтып көрісетін адамдармыз ғой.

— Сен өйтіп мәймөңкелеме. Өкіметке өткізілуге тиісті түбітті жасырып, қымқырып алып қалғансың, енді уақыт оздырып ізінді жасырмақшысың. Оныға көнетін адамды тапқан екенсің. Қазір түбітті ауданға алып жүремін. Қалдырмаймын бұл жерде.

— Әй, жасырғаның не, қымқырғаның не? Колхоздың қажеті үшін Жақсылық қалдыртты деп отырмын ғой.

— Онда екеуіңнің ұрлығың бір. Сыбайлассыңдар.

— Кімді ұры қылып тұрсың сен. Жақсылықты да, мені де білмейді емессің ғой. Неге қасақана қиянатқа барып, жала жауып тұрсың?

— Кім жала жапқан? Ұрлығың қолға түсіп тұрған жоқ па?

— Бұл ұрлық емес.

— Неге ұрлық емес. Ұрлық емес екеніне қандай айғағың бар?

— Колхоздың мүлкі, колхоздың қоймасында тұр.

Апарып қой деген колхоздың бастығы, енді келіп неге ұрлық болады.

— Колхоздың бастығының осы затты қоймаға апарып өткіз деген нұсқау қағазы бар ма қолыңда? Көрсетші қане?!

Серәлі күмілжіп, ештеңе деп жауап қата қоймаған. Жылымбек сол бастырмалатқан қарқынымен:

— Колхоз қоймашысының "бөлені күні осы затты қабылдап алдым" деп саған берген рәспискесі бар ма?— деді.

Амалы құрыған Серәлі қолға жаңа түскендей жүні жығыла:

— Жоқ,— деп мойындай қипақтады.

— Енді не дейсің? Ұрлық емес екені қане?

Сонан соң қоймашы жігітке бұрылды.

— Ана екі қапты арт қазір менің атыма.

Серәлі сасайын деді.

— Әй, Жылымбек, ұрлық емес екеніне бала-шағамың өмірімен ант етейін. Сәл шыдасайшы, аз күнде Жақсылық келер, ақты-қарасының түбіне жетерсің. Қоя тұрсайшы дүрліктірмей,— деді шын тарыға.

Мұның мысы басылған сайын арқалана түскен қарсыласы мәмілеге шақырған, өтінген сөзін құлағына ілетін емес:

— Арт дедім ғой атқа мен саған. Алып шық ана екі қапты,— деп қоймашы жігітке шүйілді.

— Жылеке, Жақаң келгенше қоя тұрсаңызшы. Бір жолға шыдасаңызшы. Бұл кісі қарғанып, жалынып тұр ғой. Секең өтірік айтатын кісі емес еді ғой. Бір жағдайы бар шығар. Ешқайда кетіп қалатын адамдар емеспіз ғой. Сәл асығыстамай байқап көріңізші,— деп ол да ара ағайыншылық жасап басу айтып жүр.

Бірақ оны да тыңдайтын емес.

— Жоқ сендердің бәрің жең ұшынан жалғасып жатырсындар. Ұрлықтарың бір. Мен бұл түбітті бұл жерде қалдырсам — ертең жым-жылас жоқ қылып, көргеміз жоқ, білгеміз жоқ деп ұстатпай кетпексіңдер. Тастамаймын мен, алып кетемін, — деп қапқа қарай өзі ұмтылды. Оның қимылын бағып тұрған Серәлі де жетіп барған. Екеуінің қолы қапқа бірге тиді.

— Ә, ұры неме. Ұрлығың әшкереленетін болған соң ышқынайын дедің бе. Кім екенің енді әйгіленетін шығар. Озат, екпінді болып көрінгің келеді. Қайдағы озат, қайдағы екпінді сенде жүрген. Сен жаусың. Ұрысың. Қоя бер қапты қазір, жаныңның барында. Бәрі бір құтыла алмайсың. Қоя бер деймін.

Серәлінің де төзімі түгесіліп, енді шегінер жері қалмағандай. Қалш-қалш буған ашу толқыны сабырын жұтып қойғандай, қалыптан шығып, өзін-өзі ұстай алмады:

— Бұзылған төбет, әлі қанға тойған жоқсың ба? Өмір бойы бөлекорлықпен кәсіп етіп келесің. Қаншама адамды қанқақсаттың. Қаншама жанның көз жасы бар мойныңда. Сол жетпейтін бе еді. Аз ба еді. Енді ел аман, жұрт тыныш, осы бейбіт заманда жайыңа қарап жүрсең болмайтын ба еді. Неге жұрттың тыныштығын бұзып, бәле іздей бересің?! Қоя бермеймін қапты. Алып көр қане. Мені өлтіріп барып аласың.

— Жібер деймін!

— Жібермеймін!

— Тапа осың үшін жауап бересің.

— Мейлі қолыңнан келгенін аяма. Есіңде болсын, саған айтатын соңғы сөзім — аштан өлгені бар, айдаудан оралмағаны бар, соғыстан қайтпағаны бар, сол кеткен талай боздақ, талай қыршын, талай жақсының ешқайсысынан жаным артық емес. Солардан әулие емеспін. Ендігі қалған өмірім — садақа! Тура сенің жолыңа тігемін. Сені жастығыма ала кетемін. Қара да тұр, осыдан бөлекорлығыңды маған тағы жасасаң — аянбаймын! Тап мына екі қап түбіт үшін біржолата келмеске жібермес. Ақты-қарасын шешетін адамдар бар шығар. Тіпті, жалалы болып кеткенде де қайтып оралатын күн туар. Тірі келсем көресің... Ажалың

өзімнен... Әкеңнің құны жоқ еді ғой менде, нең бар соңымнан қалмайтындай... нәлетті!...

— Жі...жі...жібер!

— Жі...жі...жібер...мей...мін!

Қапты әрі тартқылап, бері тартқылап арпалыса, жұлқыласа келе ақыр соңында оны тастай беріп, екеуі жұдырықпен ерсілі-қарсылы салысып өтті де, ұмар-жұмар айқаса кетті.

Бір тізерлей кеудесіне мініп қалған екен, қоймашы жігіт:

— Ойбай, Секе, ағатай, бұларыңыз не? Қоя беріңіз,— деп шырылдап жүріп әрең ажыратты.

Қойма ішінің толарсақтан келетін шаңына бөгіп шыққан үсті-басын қаққыштай орнынан сүйретіле тұрған Жылымбек табиғатындағы ызақорлықпен долылық буып ықылық ата селкідеп, әрі кісі астында қыстығып қалған ентігі бар, тамағы қыр-қыр сырылдап, жаралы жыртқыштай кектене ыңырсып:

— Өмір-темірімде мұныңды ұмытпаспын, Серәлі. Алдыңа келтірмесем Жылымбек атым өшсін. Қап сені ме?!—деді.

Қан-сөлсіз қарсұр жүзі тотияйындай көгістеніп, байғұз жанары қанталай шытынап, тұрпаты кісі шошитындай әлем-тапырықтанып кетіпті. Теңселе басып атына барып мінді де, үйіне қарай шаба жөнелді.

"Қолмен істегенді мойныңмен көтер" деген. Енді не де болса бұйырғанын күтіп алуға көнген пұшайман күймен Серәлі де орнынан тұрды. "Бұл бір улы жылан ғой, ерте ме кеш пе қайырылып келіп шақпас дейсің бе" деп ойлаған. Және "қай жағымнан келіп тиер екен" деген қауіп-сақтығын әсте есінен шығарған емес-ті. Бірақ осы оқиғадан кейін екеуі қарама-қарсы, бетпелет кездесіп қалса да бір-біріне назар салып, сәлемдескен емес-ті. Теріс қарап өте беретін. Ал Серәлі бертінге дейін оның сонадайдан қарасын көрсе де тіксінетін әдетін тастай алған емес.

Бұл әдеті, тіпті, бірге жасасып, баяғыдан бойына ұялап, ілесіп қалмай келе жатқан қара көлеңке іспетті десе де болғандай еді. Табиғат — тәңірдің кейбіреулердің жұлдызын әу бастан қарсы жарататыны несі екен. Осы Жылымбекті алғаш көргеннен суқаны сүймегенді...

Жылымбектің әкесі кезінде ұрлықпен айналысқан, көрінгеннің барымтасына жүрген кісі екен. Сонан жалалы болып басы үлкен дауға шатылған соң елінен қашып көшіп, әр жер, әр жерге сырғақси, пайыз таппай жүріп, осы төңірекке келіп сіңген кірме еді. Жылымбектің өзі де есейе келе әр кім, әр кімнің жылқысын бағысты, сөйтіп жүріп көрші отырған, жапсарлас ауылдың арасында ара-тұра кездесіп тұратын дау-шар, суық қолдылықтан бойын аулақ салмайтынын аңғартып қалған. Өкімет алғаш орнап, кедей-жалшыны қолдап, сүйей бастаған шақта өмірі кісі есігінде жүрген еті тірі пысық жігіт болып, көрініп айқайлап шыға келген.

Кейде айдарыңнан жел есіп, өмірде жолыңның болуына білім-парасат та, тіпті, ақыл-айла да емес, кеуделеген көк жынды мінез бен еш нәрседен шімірікпейтін жан кешті арсыздық керек пе қалай?! Жаратылысынан сауаттан да, салауаттан да жүрдай, құр осы кеудем соқ мінезбен-ақ Жылымбектің талай жыл наны жүріп келді... Ол ол ма, бетіне тірі жан жел болып тимей, дөңайбатымен жұртты зығыр еткізген заманын қайтерсің...

О, тоба! Талай күндер өтіпті-ау. Талай бейнетті белшеден кешіп, талай дауылға төтеп беріпті-ау. Төңірдің көрсетемін десе жақсылығы аз ба?! "Өлмеген құлға келді жаз" деп көрген көп қиыншылықтарының өтеуіндей жақсылықтың жағалауына бұлардың да қол артатын күні жетті... Табан ақы, маңдай терлерінің есесі қайтатын кез бар екен. Кіп-кішкене "Жаңажол" ауылы келе-келе облыстағы алғашқы миллионер колхоздың бірі атанды. Даласында трактордың дауысы естіліп, көшесінде машина зулады. Ешкіші Серәлі аудан, облысқа, қайта-қайта депутат сайланып, жоғары жақта жиналыс шақырылса қалмайтын, жұрттың төрінен орын берілетін сый-құрметке кенелді. Үш-төрт балалы болып, бағып-қағып ер жеткізді. Жасы сексенге таяп мал соңынан қалған соң ауыл ортасының сыйлы ақсақалына айналды.

О, ғажап сырлы табиғат! Серәлінің тіршіліктің киесіне тағы бір тәнті болған нәрсесі — бертін келе елдің ажары кіріп, тұрмысы түзелген шақта Жылымбек шалыққа ұрынып, көрінген жерге, кейде өз киіміне өзі от қоятын

ауруға душар болды. Сөйтіп жүріп ақыры өртеніп өлді. Тіфа-тіфа, беті аулақ, Күлейін, табалайын деген ойы жоқ. Қайта есіне түссе “о, сұмдық” деп түршігіп жағасын ұстайды.

Дүние шіркін әу бастан алма кезек, тірі пенде әсте қиындығын да, қызығын да көре бермек. Адамзат баласы “қайырын бер” деп тілегенде емірдің қорықтындысын, нәтижесін жақсы ете көр дейді екен ғой. Сонда бастан өткен бар сан-сапалақ ауыртпалық бір күнгідей болмай қалатын тәрізді-ау! Пенденің өткенге салауат, барға қанағат айтып шүкіршілік етіп шыға келетіні де сонан болар. Серәлі де қартайған шағында шүкірлігін ауызынан тастаған жан емес. Және де шын пейілімен айтып отырар еді. Осынау ауыл, осынау жұрағаттарының өсіп-өнген, тұрмысты, дәулетті мына болмысына дән риза, тілеуқор ниетпен көңіл-жай қалпын танытар еді...

Бірақ қиянат шіркін, ұмытылмайды екен-ау. Адам санасына сіңіп қалған үрейдің сызы өшпейді екен ғой. Жамандық антұрғанның жаны не деген сірі бөле еді...

АЛТЫН КЕЗДІК

Таудағы кеш

Мынау шексіз-шетсіз көк теңіз аспаннан байыз тауып байырқай алмағандай, мұңлық күй кешкен жалғыздай сар-сыла сабылған қалпы Қаратаудың құбылысына қонақтаған батар күн қатпар-қатпар қойнаулар мен жыраларға тылсым қою қараңғылық ұялата түсіп, ендігі сәт өртенген кемедей жалындап, отқа оранып, көкжиектің көк белес, күлгін жалына ауыр батып бара жатты. Өртенген "кеменің" жалыны күлгін толқындарға жұтылып, сұлбасы бірте-бірте тұңғиыққа сіңе, көзден тасалана берген сайын қыртыс-қыртыс тау іші, жоталы жондары әлемтапырықтанып, көрер көзге дүниенің бояуы өзгеріп, төңірек сапырылысып кеткендей алас-күлес бір ағын-шеру жүріп жатқан. Бұл әрі-сәрі шақ та әп-сәтте өте шықты да, енді апсифан адырлары өлген айдаһардай сұп-суық, сұп-сұлық түсіп, төңірек жансызданып, түн түнегі тұмшалай бастаған. Тау іші салқындап жүре берді.

Таудағы осынау кештің көңілсіз суретін бала жігіт Бекбосын көптен бері зіл басқан, мұң жайлаған өз көңілінің түнегіндей ауыр сезінді. Кеші байырқаласа сызы теуіп шыға келетін салқын тау ауасынан ба, әлде іштегі ызғардың табынан ба бойы тітіркенді. Қара көлеңкеде нобайы ғана қарауытқан ауыл жаққа зер салды. Жақын арада ораққа бола Жонға көшіп шыққан егіншілердің алты-жеті қараша — қосы. Бірі — бұлардікі. Жаңа кешкісін арбадан босатып қос қаракер атты жетелеп келіп, бұлақтан суарып, шідерлеп, жайылымға қоя берген бойы өзі сол орнында әлі тапжылмай тұрған. Біреуді күткендей сыңайы бар. "Күт, келемін" деп айтқан ешкім жоқ. Бірақ түйсігі біреудің келетінін сезетін сияқты. Әлде құлазыған жабығыңқы көңілдің әлде не жылу іздеген емексүі ме,

кім білсін?! Қалай дегенде осы жерден жібермей тұрған бір кепиетті сезімнің шырымталы бар. Әлде кімді алаңдай күтулі. Мұның көңілін қобалжытып, бұлай елеңдетіп кеткен Сырғаштың манағы сол құпия сырлы, жұмбақтау көзқарасы еді...

Біржан ұсталып кеткен соң бұл ауылға бастық құтайғанды қойған. Көрші ауылдардан не аудан басынан колхозға бастық болып жаңа кісі келеді. Жыл, жыл жарымға жетер-жетпестен қайта көшіп жатқаны. Не бүддіріп қойғаны былайғы жұртқа беймағлұм. Әр түрлі жорамал айтып аң-таң күйде қала береді. Әйтеуір, білетіндері жаңа бастық келген бойда қанжығаласып Жылымбекті ертіп жүргені. Әмпей-жәмпей ауыз жаласып жүргені. Сонан соң не кетер қарсаңда, не кетіп жатқанда бір-бірімен жүгірісермен қалге жетіп, әке-бабадан түк қоймай боқтасып, салғыласатындары.

Жақын күнде тағы бастық ауысыпты деп естіген. Жаңа адамды кешікпей Жондағы егіншілерге Жылымбек ертіп келді. Келесау пошымды, дүңкиген дөй қара екен. Табанының астында қара жер бар екенінен хабарсыз жан тәрізді, мүгтем аспанға қарайды. Кісінің сәлемін алуға ықыласы жоқ. Төңірегінде адам тұр-ау, олармен тілге келіп, жай-жапсар сұрасу керек-ау деген ой қаперіне кіріп-шықпайтын сияқты. Құлақ, зейіні тек сөзді астын-үстің сапырып, жанында құнжыңдап жүрген Жылымбекте ғана. Көпшілік қауымға жаңа бастықтың кейіп-кескіні, мына мінез болмысы алғаш көргеннен ұнамағандай.

— Бұл, жазған, айтар шаруасы, білер жай-жағдайы болмаса мұнда несіне келген. Не мақсат мына жүрісінде?!

— Қоқи, біздің де төбемізге тышпағаны қалмады-ау.

— Осы ауылда, адам құрығандай мынаны қайдан іздеп тапты екен?! — десіп, енді біреулері:

— Оқасы жоқ, тым жанасып, жақындасқан жайы бар екен, Жылекең кешікпей-ақ жайғастырар. Сонан кейін сап-салғыдайы келе қалса. Қайтесіңдер оны, шаруаларыңды шаруалай беріңдер. "Су ағады, тас қалады", — деп басу айтып, түскі шайға қосқа қайтуға бет алған егіншілер өзара кеу-кеулесіп қалған. Сол кез егістікті аралап көріп жүрген қос атты бұларға қарай

бұрылды. Олардың өздеріне қарай бет алғанын көрген соң иіріліп күтіп тұрды.

Егіске орақтың алғашқы түскен күні еді бұл. Әуес көріп, ырым көріп жас қыздар, келіншектер "үйге апарып қуырып жейміз, егін басы, жаңалық ас қой", — деп орамалдарына, белбеулерінің шетіне қос уыстан үгіп қызыл дән түйіп алған. Жылымбектің қызыл көзі ә дегеннен соған түскені.

— Орақ басталмай жатып, ұрлыққа кіріседі. Шетінен бау кеспе, әкеңнің... Төгіндер бәрін мынаған, — деп ат дорбасын ұсынып омыраулай тоқтаған. — Түгел үйлерін тінттіру керек бұлардың милиса шақыртып.

Қолында түйіншегі бар төрт-бес қыз-келіншек болмашы дәнді дорбаға ақтара-ақтара салып, тапа бір сұмдық ұрлықтың үстінде ұсталған жандардай зәре-құттары қалмай үрпиісіп-үрпиісіп шыға келді.

— Әлден өстіп таси бергенде шақ келтіре ме? — деген өзінің осы ісін мақұлдатқандай қасындағы жаңа бастыққа бұрылып.

— Дұрыс, — деп дүңк етті ол танауының астынан леп шығара сол аспандаған қалпынан өзгермей. — Қырманшыға тапсыр, күнделікті қадағаласын. Сол жауап береді. Мұнан былай мұндай іс болмасын.

Тұрғандардың ішіндегі кекселеу, аузының оты бар, адуынды әйел:

— Әй, Жылымбек, осы елдің бәрін ұры-қарыға шығарғанды қашан қоясың? Балалардың қызық көріп: "алғашқы бидай, қуырып жейміз" — деп жаңа ғана үгіп алған қос уыс дәнінен кімнің қамбасы ортаяды. Қарашы, әне, бір шөкім атдорбаңның жартысынан да келген жоқ қой сол төктіргенің. Е, құдай пейіліңді алғыр, — деп салған.

Жаңа бастық әйелге бөжей көргендей оқшырайып қараған, бірақ ләм-мим деген жоқ. Оның есесіне Жылымбек ат ойнатып, ақиланып кетті.

— Әй, тарт тілінді, әкеңнің...

Әйел оның доғына айылын жия қоймады.

— Әкеден садаға кеткір. Әкеден тумаған қасиетсіз.

Осы елдің әкесінің бәрі сенің құрдасың ба еді, қит етсе саптап шыға келесің. Обал-сауапты білмеген, айуан.

Жұрт күтпеген мына жанжалдан шошынысқан

кейіпте бүрісіп-бүрісіп төменшіктеп қалған. Ал Жылымбек ат бауырына алып, тартып-тартып өтпекке оңтайланып, қамшыны көтере ұмтыла берген. Сол кезде жағдайдың барысын пайымдап тұрған, қолында ұзын сапалағы бар Бекбосын топ ішінен атыла ұмтылған бойы аттылы мен әйелдің арасына көлденеңдей қыстырылды. Түрі өрт сөндіргендей түтігіп кеткен:

— Жақындама, тиіспе, — деді Жылымбекке ызбарлы айбат көрсете. Еш нәрседен тайынбайтындай мынаның дүлей, түйілген ашулы кейпінен тайсақтады ма ол енді киіп кете алмады. Бетінен сідігі шыға қалш-қалш дірілдеп:

— Ә, күшпик, жетіліп қалған екенсің, — деді ызалы тістене. — Тұра тұр, бәлем.

— Бұ кім? — деп күңк етті дөй қара Бекбосынға ұнатпай қарап.

— Бөрінің бөлтірігі. Халық жауы Біржан Жылқыбаевтың үлкен баласы. Көрдіңіз бе істеп тұрғанын. Осы ғой бұлардікі. Түп-тамырына балта шаппай болмайды ғой, бұлардың.

— Жарайды, көрерміз. Жүр, кеттік, — деді дөй қара атының басын өздері келіп түскен қырманшының үйіне қарай бұрып.

— Әдіре қалғыр, құдайыңда көз жоқ, әкімінде мейірім жоқ, қаңыраған тас дүниедей меңіреу бір заман болды-ау.

Кімнен әділдік, кімнен қайырым күтпексің. Кімге жылап, кімге шағынарсың. Тірелер жерің Жылымбек болған соң бұл дүниеден не опа. Қос қолыңды төбеңе қойып қаңғырып, тентіреп кеткен дұрыс қой, — деді әлгі әйел таусыла, тарыға, қара жондағы қара жолды шаңдата ереуілдеп бара жатқан қос аттының соңынан қарап тұрған бойы.

Ойда жоқта берекелері ұшып, үрпе-сүрпе иіріліп қалған егіншілер олардың қарасы ұзаған соң барып ауылға қарай қозғалған. Түскі шайларын ішіп, жантайып дамылдап алып, күн ауа жұмысқа қайта шыққан. Осыдан енді қас қарайғанша тыным жоқ, әрине.

Жалпақ жонда ырғалып тұрған егістікте орақшылар орып баулап тастаған бидайды арбамен қырманға таситын Бекбосын кешкілік соңғы қатынағанында, әр

жердегі дестелерді тиеп жатқан өзінің қасынан Сырғаштың шырғалап екі-үш рет жүріп өткенін байқаған. Әлде не айтқысы келгендей оқталып-оқталып барып тайсақтағандай ыңғай танытты ма, қайтты. Бірақ жылығұшырай жәудіреген жанары сыр аңғартқандай. Бір айтпағы бар тәрізді ме, қалай. Әлде бұған солай көрінді ме?!

Бірақ бағанағы күтпеген жанжал, жайсыз әңгіменің табы көңілінен өшпей енжар, сүлесоқ жүрген Бекбосын ә дегенде оның қас-қабағындағы сырлы нышанға зер салып жатпаған. Соның салдарынан қызға тіл қатып сөйлесу қаперіне кіріп шықпаған. Ол ұзап кетіп қалғаннан кейін барып артынан ойланып, санасына әлдене жеткендей болған. Ендігі күтісі сол ойдың тұспалы.

Сырғаштың өзіне деген жылы көзқарасы, ықыласы барын бұл кейінгі кезде там-тұмдап сезе бастағандай еді. Осының әсері ме кейде оқыстан бетпе-бет жүздесе кеткен сәттерінде қысылып, қызарақтап қалатын. Сондай күйді қыздан да аңғаратын. Бірақ әлі күнге сәлемнен басқа артық-ауыс тілге барып көрген емес. Қыздың бүгінгі күнгі ыңғай-ниеті бұған тосын, жұмбақ жайдай әсер етті. Енді міне белгісіз бір сезімнің шырмауымен мына бұлақ басынан кете алмай тұрғаны.

Иә, сезімі алдамапты. Бұлақ төңірегіннің қалың шалғынын сусылдата сыдырып, бұлың-бұлың қарайған қараң еткенде жүрегі лүп-лүп алып ұшып, қаны басына шапшығандай жүзі ду ысып қоя берді. Қараңғылық жамылып, айдалада жалғыз тұрған жігітке жақындауға жасқанғандай қыз аралары арқан бойы қалғанда қалт тоқтады. Жігіт не істерін білмей әрі-сәрі күйде қарақшыдай қалқиған қалпынан қозғалмаған. Сәл сәтке ыңғайсыз бір үнсіздік басты. Сонан кейін екеуі де ілгері қарай екі-үш аттап басып барып қайта тоқтады. Әлгі сәттегі еңсені езгендей үнсіздік қайта орнады. Бекбосын қарадан қарап қысылғанынан бұлауға түскендей. Бар тапқаны шып-шып терлеген маңдайын сап-салқын алақанымен қайта-қайта сүрткілейді. Осынау қысылшаң сәттің қанша уақытқа созылғанын білмейді, әйтеуір, есін жиғызып құтқарып алған Сырғаштың өзі болды.

— Бекбосын, сен кімді күтіп тұрсың?

— Сені.

Бұл сөздің аузынан қалай шыққанын өзі де аңғармай қалды.

— Менің келетінімді қайдан білдің?

— Білмеймін... Әйтеуір, келетін сияқты көріндің.

Қайтадан үнсіздік орнады. Төңіректі қаусырмалаған қараңғылық қоюлана түсті. Мұнды әуенін сызылтып шілделік шырқырады. Түнгі құстардың бірі әлдеқайдан сенделе далпылдап келіп, екеуінің арасынан соқтығып өтердей сүйкене зу етіп, лезде көзден ғайып болды. Кеші ертерек байырқалайтын кең аңғарлы ойпаттың аясы тарылып, ақшам жамырар-жамырамастан түн көрпесін мықтап қымтанып үлгергендей. Жұлдыздар әлі жана қоймаған. Тіршіліктің еш ара жігі ажыратылмаған, төгілген сиядай бояуы бір түсті, көз тұтқан бұлыңғыр қараңғылық көңілді құлазытқандай. Бекбосын енді бұлай үн-түнсіз тұра берудің реті жоғын сезген. Әңгімені қалай бастаудың да қисынын зерделей алмай әлек. Сол абыржулы қалпы:

— Неге келдің? — деп сұраған. Даусының қатқылдау, оспадар шыққанын соңынан барып аңғарды. Өзі де іштей "қап" деп өкінгендей.

— Келмеуім керек пе еді? — деді қыз ұяң үнмен жылап жіберердей даусы дірілдеп.

— Жоқ, жоқ... Мен... — жігіт сасқалақтап не дерін білмей қыздың жанына жетіп барды. — Сырғаш, мен... Бір нәрсе айтпақ па едің дегенім ғой...

— Өзің ешнәрсе айтпайсың ба?!

— Жоқ...

Бұл сөз де абдырап тұрып аузынан қалай шығып кеткенін аңғармаған. Іштей тағы "қап" деді. Қателігін табан астында түзете қоятын жағдайы қане. Үнсіз қалды.

— Бекбосын, — деді сол сәт даусында әлі діріл табы бар қыз. — Мен мына затты саған берейін деп едім. Жоғалтпай сақтап ұстарсың. Ескерткіш болсын. Әкемнің айырылысар алдында қолыма ұстатқан мүлкі еді. Біздің үй, біздің ошақтан қалған жалғыз зат. Әкемнің көзіндегі көретін дүнием еді. Сен ер азаматсың ғой, саған лайық деп ұсынып отырмын.

Мүйіз сабының алқымдығы мен түбі құйма алтынмен ұстатылған ұзындығы қарыстай ғана алмас кездік екен.

— Рахмет, Сырғаш, бұл ықылас-пейіліңді өмірі ұмытпаспын, — деді жігіт толқи. — Ер азамат еді деп бір артқан сенімің шығар, тірі жүрсем осы көңіліңнің үдесінен шығуға тырысармын.

Бекбосын өлім жоқ, жітім жоқ, атпай шаппай, тападай тал түсте, бір-ақ күнде әкеден айырылған сол қаралы сәттен бері жыл жарым мезгілде өліп-тірілгендей, меңзең тосын күй кешіп келе жатқан. Дүние өзгерді ме, жоқ дүниеге — деген мұның зейін, зердесі өзгерді ме, әйтеуір, тіршілік ағысы басқа арнаға ойысып кеткендей. Бұрын пайымдамаған көп нәрсенің аңғарына енді зер сала бастаған. Бұрын сезбеген көп нәрсені енді сезе бастаған. Соның бірі жұрттың қас-қабағы, ниет, пиғылы еді. Тіршіліктің қыры-сырын кісіге аңдататын осы қос жанардан аңғарылатын қилы-қилы емеурін, тұспал, ызғар, сес, мейірім, шапағат тәрізді, тек түйсікпен ғана болжамдауға болатын, әйтпесе адамдардың жан дүниесінің қатпар-қатпарында жасырынған толып жатқан сезім иірімдері мен пейіл-құн екен де. Бұл да адамдардың өзіне деген неше түрлі көзқарасын көңіл таразысымен таразылап, ара-жігін ажыратуға төселіп қалған. Кейбір кекеген, ықтырған, жек көрген суық назарлардың сұғын тітіркене сезінсе, өзінен үрке, жатырқай қарағандарды түсінбей қиналатын. Сол сан алуан сұқ, жанарлардың ішінде өзгешлеу, жанына жақын қабылдайтыны осы Сырғаштың қараған көзі шығар. Оның жанары қайсы бір кісілердің аяй, мүсіркей, жаны аши қарағанынан да бөлек, жылылыққа толы. Айырықша пейіл таныта, тілектестік сездіретін. Сол Сырғаштың мына тосын мінез тартуына Бекбосынның әрі қуанып, әрі қобалжыған сыңайы бар. Әйтеуір, қолындағы іске татыр тәуір затын сыйлап, мұның жабырқап жүрген көңіліне қарлығаштың қанатымен су сепкендей демеу бергісі келгені ме; жоқ ер азамат деп есептеп, ес көріп, лайықтап тартқан тартуы ма; жоқ, сұлу бойжеткеннің астары бар сырлы құпиясы ма, мейлі, қай ықыласын да құлдық ұра жігіт қабылдауға дайын еді. Бірақ соның қиюын келістіріп, ойын сөзбен өрнектеп жеткізуге, көңіліндегі қалтқысыз ризашылығын, алғысын білдіруге мұрсаты келмей қиналды. Бар болғаны іштей рақметін айтып тебірене толқыды.

Жігіттің осы күйін қыз байқағандай. Екеуі бұлақ басындағы тақтай тастың үстіне қатар келіп отырған. Түн астында қарауытқан нобайлары қараңғыда бүрісе қонақтаған қос көгершін тәрізді еді.

Қыздың көкейінде оған айтсам деген талай сөз сайрап жатқан. Тек аузын ашып, тілінен шығаруға әлде қандай тылсым үрей еркіне жібермейді. Айтпақ түгілі ойға алудың өзі қорқынышты тәрізді. Қыз сонда да қайсарлық жасағандай, әлде неге ерегіскендей, айтпағын іштей қайталауға батылдық таба білген.

“Біржан аға қайырымды, жақсы кісі еді ғой. Мен сенбеймін ол кісіні жаман дегенге. Мүмкін ақ-қарасы шешіліп, аман-есен келіп қалар. Қамықпашы, сен ер азаматсың ғой. Сен жігітсің ғой. Ер азаматы аман болса елдің кеткені келіп, кемтігі толмас па?! Сендер аман болыңдаршы. Өзің аман болшы...”.

Сырғаштың айтпағы осы еді, осыны айтуға келіп еді. Дауыстап айта алмады. Жүрегінің лүпілімен айтты. Бір ғажабы оның осы ойындағысын жігіттің түйсігімен қабылдап, түсінгендей кебі бар-ды. Сол сәт ол қой көзді, жұмсақ жанарлы, жуас, орнықты қимыл; жылы қоңыр үнді әкесінің “Бекен-ай” деп тұратын мейірімді жүзін сағына есіне алған. Ол кеткеннен бергі өз үйінің шешек шыққандай елден сырт орайланған өгейлігін; елсізде адасып қалған қаріптей пұшайман күй кешіп, шилаңдай жұрттың ортасында отырып-ақ тартқан жалғыздықтың тауқыметін: күйікті көңіл, құлазыңқы тұрмыстарын ойлап күрсініп салған.

— Жеңешем іздеп қалар, мен қайтайын, — деді Сырғаш орнынан сыпайы көтеріліп, мұнымен қош айтысқандай, рұқсат сұрағандай сыңаймен.

— Сау болып тұр, Сырғаш. Рақмет. Кездікті әр ұстаған сайын Ботащ атаны еске алып жүрермін.

— Рақмет, алла разы болсын. — Қыз тамағына түйіліп келіп тоқтаған өксікті қинала қайыра жұтып, дауысы дірілдей үн қатқан.

Аспанда аярлана жымыңдап жұлдыздар жана бастапты. Көк пен жер енші бөлісіп, шекара ажыратқандай. Жоғары жақ сәл бозамық тартып, мақпал, қараторғын күмбезі кеңейе түсіпті. Жаңа әзірдегі көз байлаған тұтас бұлыңғыр, қоймалжың қараңғылық,

тапталып жер бетіне ғана тығыздалып қалған тәрізді. Әудем жердегі ауыл қарасы көзден тасаланыпты. Жер бедері біркелкі қарақошқыл түске енген. Сол қараңғылыққа сіңіп, белгісіз бір дүниеге бет алғандай алыстап бара жатқан қыздың соңынан жанарын талдыра қараған жігіт көз алдындағы қара ноқат ұшы-қиырсыз қарақошқыл түспен араласып, еріп, жым-жылас көрінбей кеткенде көңілі тағы қабаржып, құлазып жүре берген... Кеудесіне әлдеқандай өкінішті сезім себезгілей еніп, жан дүниесін сыздатып, шықпай қойған...

Босқын

Өз басында мұңы жоқ жан басқаның зарын сезбесе керек-ті. Сырғаштың да қаршадайынан тағдырдың тәлкегіне ұшырап жетімдіктің қамытын киген жарым көңілділігінен бе екен жұрттың жарасына жүрегі ауыратын сезімтал жан болып өскені...

Боташ өмір бойы тәуір ат мініп, құс салып, ит жүгіртіп, аңшылықты кәсіп еткен жан еді. Жасынан байлық, билік қуып әуестенбеді. Ол шіркіндердің маңдайына жазылған жан болмаса қуғанның бәрінің қолына түсе бермейтінін ерте зерделеді ме, жоқ жанын салып қызықпады ма, ел алдына шығармайтын, көш соңында қалдырмайтын, бірақ, әйтеуір, ешкімге алақан жайдырмайтын, тәңірден басқаға тәуелсіз, еңбегіне жалынған осынау кедей қолды тіршілікті қолайлады. Қазығынан үнемі бір тәуір ат кеткен емес. Ал балашағасының несібе-нәпақасы дерлік есігінің алдындағы майда жандықтары он-он бестен артқан кезі шамалы. Онан бөлек не мүйізді, не тұяқты, не шудалы мал басы бітіп көрген жоқ. Шалап-сусын — ағайыннан, қаужақ-қужақ — даланың жүтірген аң, ұшқан құсынан. Бірақ, жұртқа қадірсіз, ауыл үйге сүйкімсіз жан атанбады. Өз тіршілігіне өз шүкіршілігі жетерлік, тәубесі түгел от басы саналатын. Төңірегінде қара-құра, туыс-тумасы да баршылық. Жастай жер астына жөнелткендерін "өзі бергенін — өзі алдыға" сайғанда, сабаудай төрт ұл, бір қыздың қарасы қарайып ел қатарына қосылды. Балаларының алды әжетке ілігіп, қолқанатқа жарады.

Замананың құйыны қалай соғады дерің бар ма. Осы ұйып отырған тіршілік көзді ашып-жұмғанша ұйпатұйпа болды. Әп-сәтте көрген түстей елесі ғана қалды. Құдайдың кәріне ұрынды ма, жоқ әлде қамшысы шошаңдай ауыл айнала шапқылаған белсенділердің зәбіріне ұрынды ма, қайсысынан көрерін білмейді, оңдырмастай болып мойынға түскен тағдырдың тауқыметі “аһ” ұрғызды да кетті.

Алғашқыда мыңды айдаған байларды кәмпескелеп, дәулеттілерді ғана қырына алған белсенді өкілдер келекеле жарлының жалғыз торпағына да ауыз салуға айылын жимады. Табиғатында әмір айтса көнген момын жұрт “мұнысы қалай” деп аңтарылғаннан басқа қарсы қайырымға келмеді.

Сол зауал Боташтың көзінің қарасындай, жалғыз Ақтабан атына да таянды. Қалың сонарда қасқырды сойылмен соқтыратын әккі жүйрік қазанат жігіт ағасынан өтіп, шау тартқан кексе аңшының тұрмыста күн көрісі, тіршілікте қанаты еді. Соны: “Өкілдер мінеді, орталыққа аламыз”, — деп келген шабарманды Боташ:

— Кеудемде жаным тірі тұрып жалғыз атымнан айрылмаймын, — деп айдап салған.

Сонан кешікпей меліса — белсенді болып “түу” деген түкірігі жерге түспей арындап тұрған, атын естігенде жылаған бала қоя қоятын әйгілі Жылымбек, қасында екі-үш атқосшысы бар, мылтығын шошайтып сау ете түссін.

— Өкіметке қарсы әрекет жасап отырған контрсың. Айдап алып кетіп қамаймыз. Жан керек болса атыңды өткіз, — деді.

— Алсандар байдың малын алыңдар. Менің жалғыз атымда кімнің әкесінің ақысы қалды, — деп бір кісілік қайраты бар, мінезді Боташ шарт кеткен.

Айқай қайдан шығады деп елендеп, оң иығын беріп тұратын Жылымбектің қоламтасына май тигендей маздамағанда қайтсін. Әңгіме жанжалға бет алған.

Жаны күйген Боташ ашына-ашына айтқан.

Атының омырауымен қайта-қайта қақтыра кимелей айналып, аузына ақ ит кіріп, көк ит шығып, езуі көбіктене еліріп, қамшы үйіріп, бұрқырата сыбап жүрген Жылымбек ара-тұра:

— Тіліңді тарт, контра. Кедейдің тонын жамылып

жүрген байдың құйыршығысың сен. Ойың арам, артың былғаныш. Сендерді әшкерелемей, көзін құртпай өкіметтің жұмысы оңға баспайды. Қамау керек, айдату керек сендейлерді, — деп өзеурейді.

— Қамамақ түгілі, атып таста, әкеңді... Кедейді бүйтіп жарылқағандарыңның ішін ұрайын...

— Ә-ә, солай ма?! Бәсе, бәсе... Айт, тағы не айтарын бар.

— Солай, тіреп тұрған аспаныңды тастап жібер.

— Міне, көрдіңдер ме, нағыз жаудың сөзі. Ауданға алып жүру керек. Еркімен жүрмесе байлап алып кетеміз.

Осы сәт есіктің алдындағы өренің астында, көлеңкеге қағылған ашада, тұғырда отырған сарала бүркіттің әлденеге шаңқ-шаңқ шақырғаны. Жылымбек тамыр талшықтарына дейін қанталап, шарасынан шыға адырайып, айналып кеткен жасыл, шегір көзі жау көргендей ойнақшып, еліре, тұғырдағы құстың қасына жетіп барған.

— Бәйге ат мініп, бүркіт салғың келеді, әлі бұрынғы байлардың заманын аңсайсың, ә. Аңсарсың. Аңсатармын саған. Иә, енді аңға саларсың. Қызыл алтайы түлкіні қанжығаңа байларсың, — деп келіп бүркітті мылтығымен тартып салды.

Аяғы ашаға байлаулы қыран екі-үш рет қанатымен жалп-жалп сабалады да болат шеңгелдері тарбая сіресіп, төмен қарай салбырап, асылды да қалды. Орақтай өткір имек тұмсықтың астынан, езуден жылбырап қан ағып, жерге тырс-тырс тамды.

Мына көрініс, мына оқиға аңшының жанын табаға қарығандай ышқындырып жіберді.

— Затсыз, тексіз әкеңді... Ол заманда бұл заман адам баласы, қыран құсқа оқ кезеген бе еді. Байлауда тұрған құстың не жазығы бар. Не әкеңнің ақысы бар онда, — деп айқайлай ұмтылып, үйдің босағасына таяу белдеуде қыстырулы тұрған қайың сойылды ала салып көзді ашып жұмғандай жылдамдықта ат үстіндегі Жылымбекті ұшырып түсірген. Бірақ оның арты өзіне бәле болып жабысты.

Өкіметтің адамына қол көтеріп, заңға қарсылық жасағаны үшін екі жылға абақтыға отырып шықты. Онан босанып, жадап-жүдеп, азып-тозып, елге әрең

жетсе — "жылап келіп, еңіреп отырғанға тап болғанның" кебін кисін. Ол әйгілі отыз екінің қысының қарсаңына іліккен еді елге.

Малдан ада, тіске басардан жұрдай от басына еш қылар қайран, дәреметі болмады. Аштық араласты, сүзек араласты көктемге дейін әйелі мен азамат болған үш ұлын өз қолынан жер астына жасырды. Көктем шыға жалғыз қызын жетелеп, жаяу-жалпы Қаратауға қарай ауған елдің қарасына іліккен.

Сырғаштың тоғыз жасқа шыққан кезі.

Бұл төңіректегі майханадан аман қалған көпшілік ел бірен-саран аяқ артар көлігі бар жұртты сағалап, соларға ілесіп, мол қосын болып, алдыңғы шұбырған топпен бірге кеткен. Оларға қосылуға кеудесінде жаны бар, көзі әлі жұмылмай бозарып, мөліп жатқан үлкен ұлын не көтеріп жүре алмай, не тірідей жұртқа тастап кете алмай соның үзілуін күтіп, қарайлап байланып қалған. Керексіз жанның шығуы да қиын ба, мүскін бейшара созылып көп жатты. Ақыры кәлимасын айтып, бетін топырақпен жасырып, мұсылманшылық парызынан құтылған соң:

— Ал, қызым, "өлмейтінге өлі балық кездеседі" деген, ажалың алыс, көрер жарығың таусылмаған жан болсаң тіршілік етіп кетерсің. Қолымнан келсе сені бір қараға жеткізіп тастайын, жүр, — деді.

Әлгіндей, әлгіндей мәнейі себептермен елдің соңында қалып қойған, аяғынан жүруге жарайтын біраз жұрт жиналып, алғашқы кеткендердің ізімен Қаратауға қарай бет алуға ыңғай қылған екен. Боташ соларға қосылуға ниет еткен тәрізді. Өзінің де халі төмендеу, жүдеу. Ұзақ жүріске жарар-жарамасы неғайбыл. Осы күйін шамалайтын сияқты. Алайда қаршадай жалғыз қызын ел қарасынан айырғысы келмеген ықылас, үміт; жаны кеудесінде тұрғанда ұмыта алмас әкелік парыз орнынан кирелеңдете тұрғызып қолына ақ таяқ ұстатқан.

Бос салақтаған бір жағын шекпенінің белбеуіне қыстырып, бір жағын иығынан асыра арқасына тастаған шағын ала қоржынның түбінде қайдан қалғаны, қайдан алғаны Сырғашқа беймәлім қос тостағандай бидай талқаны бар. Екеуінің бар жүгі сол. Көбіне әкесін Сырғаш қолынан жетелеп демеп отырады. Боташ кеудесі

сырылдап, жиі алқына береді. Сонда да, әйтеуір, сүйретіліп ел сілемінен қалмай келеді. Демігіп қиналған сәттерінде қызы:

— Көке, қоржынды беріңіз, мен арқалайын. Сізге ауыр ғой, — дейді.

— Жоқ, балам, құдай қуат берсе өзім алып жүрейін, — деп ұстатпайды. Бала неме қолында болса әп-сәтте жеп тауысып нәрсіз қала ма деген қаупі барын Сырғаш қайдан білсін. Ұйықтағанда да қоржынды бас жағына жастанып жатады. Күніне екі-үш мезгіл әлгі талқаннан жарым уыстайын суға шылап, қызына береді. Ал өзінің шымшып тілінің астына салып талғажулағаны болмаса ауыз толтырып бір малжандағанын көрмепті.

Елдің дүрмегінен қала алмай кеудесін сүйретіп ілесе шыққан талай күйсіздер аштық өзегіне түсіп кетті ме, ұзақ жүрісті көтере алмады ма, жолай ұбақ-шұбақ, батпаққа жығылған малдай тұралап қалып жатты. Тірі адамды көмуге кісінің дәті бармайды. “Мені қайтесіңдер?” деп жәудіреп мөліп жатқан көздеріне тура қарауға дәттері шыдамай, назарын алып қашып төменшіктеген қалыптары:

— Хош, сабазым! Құдай, өзі кешірсін. Қолдан келер қайран жоқ. Әркім өз шыбын жанын алып қашып бара жатқан далбаса заман. Бақида кездескенше. Хош! Сөге көрме, — деп жылыстай бергеннен басқа шаралары жоқ.

Құдекең құлдыратса пенде шіркін айуанға айналып жүре бере ме қалай, мал екеш малды өлейін деп жатқанда арам тастамайтын қазекең ет бауыр туыстың өзін бір қап тезектей-ақ теңкитіп тастап артына мойын бұрмай кете баратын болды. Өйтпеске не ылаж. Тағдыр талайдың кезіктірген бұл опатына қылар басқа не қайраны бар.

Шудан өтіп, Мойынқұмның қалың жалының ортасына кіргенде Боташ жүруге жарамай қалды. Күйі жоқ қажып келе жатқан жұрт мезгіл-мезгіл тоқтап дем алатын. Сәске түс кезінде үлкен жалдың теріскейіндегі қалың сексеуілді көлеңкелей жапатармағай дамылдаған жұрт су қайнатып, таңдай жібітіп, тіске басарларын қаужақтап, ептеп жан шақырған соң қара жолға қайта түскен. Боташ сол отырған орнынан тұра алмай қалды. Дыйы барлау екі-үш кісі қолтықтап тұрғызып,

сүйемелдеп көріп еді, алға қарай талпынбады. Кирелеңдеп қайта құлады.

Жығылып жатып қасындағыларға мені енді әурелемдер, біттім дегендей қолын сілтеп ишаратты жасады.

Бірге келе жатқандардың ішінде Боташқа ет жақыннан немере інісі Қоңырбек пен оның әйелі Күлмесжан бар еді. Қасына ымдап екеуін шақырды. Әлде не айтуға оқталып, соған демі жетпегендей, әл жинағандай сазарып біраз жатты.

— Оһо, көз жанары кетіп қалған екен ғой. Енді қатарға қосылмас, Қайран ағакем-ай! Мына опасыз тіршілікті осылай аяқтағаның ба, — деді Қоңырбек күрсіне түсіп, жатқан мүскінмен тілдескендей жүзіне тура қарап.

Боташ та оның айтқанын айна қатесіз түсінгендей, басын изеді. Сонан соң қырылдаған қарлығыңқы үнмен:

— Мына бейбақты әуелі құдай, сонан соң өзіңе тапсырдым. Тірі болсаң көз қырыңды сала жүр. Маған енді алаңдамандар. Жолдан қалмаңдар, елден қара үзбеңдер.

Мына қалтаның түбінде мына балаға үш-төрт күндік талғажу бар. Сәтін салса енді әрісі төрт күнде алдағы кеткен елдің ортасында болсарсыңдар. Оларды өкімет иелігіне алып, азық-түлік беріп асырауда деген. Оларға ілінсеңдер аман қалғандарың. Кешікпеңдер, жүріңдер. Хош, — деді.

Осыны айтқан соң қалтыраған қолдарын жайып қасына қызын шақырды.

— “Қырық жыл қырғын болса да ажалды өледі”. Талқаның таусылмаса жүре бересің. Пеңдеге қара жердің үстінде қалқайып тіршілік кешкеннен артық ештеңе жоқ.

Жақсы ма, жаман ба бұйырғанын көрерсің. Ол алланың жазуында. Ешкімнің ақылымен, сұрауымен, пәрменімен болатын іс емес. Тәңірім тек саған өмір берсін. Қалт-құлт етіп, үзіліп жанған шырағыңды сөндірмесін. Хош, қошақаным, — деп маңдайынан иіскеді.

Көзінде жас жоқ, қаны суалып қалғандай жүзі сұп-сұр, боп-боз, тірі аруақ кейіпте. Қызын шашынан сыйпалай, қисайып жатқан бойы қойнынан қарманып

бір нәрсе іздеді. Былғары қынапты кішкене кездік екен. Сырғаштың үстіндегі жеңсіз, қара барқыт пешпентінің жан қалтасына дірілдеген әлсіз саусақтарымен өзі апарып салды.

— Жоғалтпай ұста, — деді қажып, сыбырға ауысқан үнмен. — Бар енді, бар. Қоңырбек ағаңнан қалма. Соның айтқанын тыңда. Мен кейін артыңнан қуып жетемін. Қазір жүруге шамам келмей жатыр. Кішкене әл жинаған соң арттарыңнан барамын. Сен жүре бер... Бара ғой, жарығым...

Бұл кезде елдің алды қара жолға түсіп қыбырлап бара жатқан.

— Көке, мен сенің қасыңда қаламын. Сені тастап кетпеймін. Сен демалып тыңайған соң Қоңырбек ағамдарды артынан бірге қуып жетеміз ғой, — деп шырғалап, айналшықтап әкесінің жанынан шықпай жүрген Сырғашты Қоңырбек қолынан ұстап:

— Жүре ғой, қалқам, енді кешігеміз, — деді.

Баланың санасына сұмдық үрей ой сонда барып сап ете түскен.

Білегін қолынан қалай жұлып босанып кеткенін Қоңырбектің өзі байқамады. Қыз шырқыраған бойы әкесін құшақтай құлады.

— Көке, сені тастап кетпеймін. Кетпеймін ешқайда. Сенің қасыңда қаламын.

Қыз тас қылып әкесін құшақтап алған, айырылатын емес. Без-без етіп шыңғырғанда құлын даусы аза бойды қаза қылады. Аз күнде-ақ мұндай сұмдықтың талайының куәсы болып, көзі үйреніп, еті өліп кеткен жұрттың қайсы бірі үрпиісе қарап тоқтап тұр. Қайсы бірі ештеңемен ісі жоқ жолға түскен бойы мәңгіп, ілбіп барады.

— Кетпеймін, көке, кетпеймін, кет демеші. Сен қалай жалғыз қаласың. Ағатайлар-ай, көкемді тастап кетпеңдерші...

Қыз ұшып көкке, ұшып жерге түсіп шыр-пыр. Көзін тарс жұмып алған Боташ кемсеңдеп, жылауға шамасы келмегендей күйзеле екі-үш лоқсып, ыңырси үн қатты:

— Қоңырбек, қинама мені, алып кет баланы.

— Кетпеймін, ешқайда кетпеймін. Сені тастап кетпеймін...

Қоңырбек тік көтеріп қызды арқасына салып алған бойы теріс қарап жүре берді.

— Ойбай-ай, ағатай-ай, жіберші мені. Тастап кетші көкемнің қасына.

Қыз аласұрып, арпалысып, босанудың әрекетін жасауда. Мұның енді жібермес сыңайын аңдаған соң:

— Ойбай-ай, көке-ай, қалғаның ба?! Өлесің-ау енді, жалғыз өзің, — деп боздады...

Қыздың құлақ түбінен жылаған, жалынған даусы төбе күйқасын шымырлатты... Жаңағы аялдаған жерде Боташтан да басқа екі-үш кісі тұра алмай қалып қойған. Жал асып солардың қарасы көзден тасаланған бойда Қоңырбек Сырғашты арқасынан түсіріп, "уһ" деп демін алып, қолынан мықтап ұстап жетелеп:

— Сырғаш, айналайын, көкең өзі айтты ғой, тынығып біраз демалған соң арттарыңнан барамын деп. Келеді. Жылама, — дейді.

Есін біліп қалған бала оған иланбайды:

— Келмейді ғой, ағатай, келмейді ғой. Айдалада қасқыр жеп кететін болды-ау, көкемді, — деп артқа қарай кетпек болып тартыншақтайды.

— Айналайын айтқанды тыңда, — дейді ылажы таусылған Қоңырбек. Менен қалмай ілесіп отыр. Біз елге, ауылға бара жатырмыз. Оларда бізге береміз деп сақтап отырған көп нан, тамақ бар. Тезірек соларға жетуіміз керек.

— Онда неге көкемді тастап кеттіңіз. Сол тамақтан жесе өлмес еді ғой көкем. Барып ертіп келейікші, ағатай, — деп мөлт-мөлт өксиді.

Артына қарай-қарай, аңырай тартыншақтап қыз келеді, онсызда сенделген басты шайқай түсіп, кезерген ерінді тістелегеннен басқаға дәрмені жоқ, қылар қайраны жоқ, бар қолынан келгені қу тағдырға нәлет айтып Қоңырбек келеді. Мұң мен азап жайлап алған шерменде дүниенің ішіне сыймай шығарған шеріндей құлазыңқы қоңыр үнді, сары даланың сары желі тынымсыз ызындайды. Ыңыршағы айнала ыңылдай қозғалып, бір үміт, бір күдікпен қалт-құлт күй кешіп Қаратауға қарай жал асып келе жатқан босыған жұрт. Тағдырдың тәлкегі ме еді? Тауқыметі ме еді? Не зауал еді бұл? Оны кім сұрар? Кімнен сұрар? О, қу жалған! Жалған десе жалған шығарсың!

Босыған жұрт ертесіне кешке салым жалдың шетіне шыққан. Тап сол жерде бұларға қарай азық-түлік, азынаулақ аяқ артар көлік алып қарсы келе жатқан бір топ кісіге кезікті. Бұлардың бері қарай шұбырып шыққандарын естіген өкімет адамдары көмекке шағын керуен аттандырған екен. Көбісі таныс, өз аулының адамдары. Бір-бірімен жылап көріскен жұрт. Ішінде Біржан мен Жылымбек те жүр.

Жағдайды сұрастырып біліп, кімнің қай жерде қандай күйде қалғанын, жол бойы қанша кісінің, кімдердің жерленгенін анықтаған соң Біржан жүруге дыйы барлау, әрі адамдардың қай тұста, қай жерде жатқанын білетін Қоңырбекті ертіп, арғы жағына бармағанымен осы екі-үш күн ішінде қалып кеткендердің шамасын шолып қайтпаққа ыңғай танытты.

— Ой, қалғандар енді қатарға қосылар дейсің бе? Босқа әуре болып керегі не? Міне, елдің көпшілігін кезіктірдік.

Осыларды аман-есен алып барсақ та жетер. Ұшықиырсыз далада шашылып қалған қай өлікті түгендеп таусуға міндеттіміз. Өкіметтің бос жатқан басы артық көлігі жоқ. Әйда, доғар, олай қарай баруды, — деп Жылымбек жатып келіп қарсы болды.

— Әй, әрі — Бетпаққа дейін барамыз деп тұрғанымыз жоқ қой. Ботекендер кеше ғана мына жерде тірі қалса әлі үзіле қоймаған шығар. Қасына келіп отырып қалай тастап кетуге дәтіміз шыдайды. Екі-үш күнде қайтып ораламыз.

Осы жуық шамада қалғандарын қарап шығайық. Кеудесінде жаны барын қалдырмаймыз, елге артып апарармыз. Демі біткендерінің бетіне топырақ салайық. Адам баласы емес пе, обал ғой. Сендер бізге қарайламаңдар, жүре беріңдер, — деп Біржан көнбей екі ат, бір түйемен суыт аттанып кетті.

Екі күннен кейін ел шетіне іліккен бұларды қуып жеткен. Боташты түйеге теңдеп алып келіпті. Әлі демі үзіле қоймаған, санасында еміс-еміс саңлауы бар екен. Түйеден түсіріп жерге жайластырып жатқызғанда көзін ашып, жан-жағына қарауға жарады. Айнала тұрған жұртты танығандай ишара аңғартты. Қызы келіп "көкелеп" басын сүйегенде ерні қыбырлап: "шүкір", —

деп күбірлегендей болды. Сонан көзін ашып, тілге келген жоқ, Кешікпей дүние салды.

Үсік ұрған қызғалдақ

Балалары тегіс шетінеп, әйелі мен екеуі сопа бастары қалған Қоңырбек Сырғашты маңдайынан шертпей-ақ өсірді. Әйелі Күлмесжан да "еркем, еркем, еркежан" деп туған қайынсіңлісіндей еркелетіп бақты. Сонау босып келген ел колхоз-колхоз болып ұйымдасып, қоныстанып алған. Қоңырбек пен Күлмесжан колхоздың қайда жұмысы болса сонда көшіп-қонып жүреді. Елдің етегі жиналып, қабырғасы бүтінделе бастаған. Осы кезде тағы да күтпеген тосын жай жұртты үрпитіп, зәресін алып кетті.

Үлкен мен кішіге бірдей қайырымды, жаны жұмсақ, көпке жаққан аяулы азамат, осы елді ел етемін деп күндіз-түні тынбай сабылып жүретін елгезек жан, колхоздың бастығы Біржан бір күнде ойда жоқта, үн-түнсіз ұсталып, қолды болды. Не қылмысы, не бүлдіргені барын айтқан да ешкім жоқ, білген де ешкім жоқ. Есін енді жиып келе жатқан жұрт маңдайға соққандай аңтарылып, жасыды да қалды. Біреуден біреу сұрауға, біреуге біреу ауыз ашып айтуға қорықты. Әр көңілде бітеу жарадай сыздаған тылсым үрейдің табы ұялады.

Көптің көкейіндегі осынау кеп есейіп, оң-солын зерделеп қалған Сырғаштың да басында бар еді. Ол да аң-таң күйде күйзелген. Ол да ешкімнен сұрай алмай пұшайман болған.

Бірде жұмыстан келіп, түскі шайларын ішіп отырғанда Күлмесжан үй сыртында әлдекім тыңдап тұрғандай-ақ қаймыға сыбырлап әлдеқандай әңгімелердің шетін шығарған.

— Бастық қайнағаны халық жауы деп ұстапты ғой.

Өкіметке қарсы, теріс пиғылдағы кісі дейтін көрінеді. Ой, сұмдық-ай, сенейін бе, сенбейін бе?!

— Оттамай отыр! — Көп сөзі жоқ, жуас Қоңырбектің ашуланғанынан бет-аузы қисайып, түсі бұзылып, күлгін тартты. Қолындағы кесесін лақтырып төңкере салып, теріс қарап іргеге бетін беріп жатып қалды. Әйелі

сасқанынан дастарқанды біресе бүктеп, біресе қайта жайып абдырап әлекке түсті.

Сырғаш Қоңырбектің неге сонша ашуланғанын түсінбей жаутаң-жаутаң етті. Әйеліне бейсеубет сөйлеме дегені ме, әлде Біржанды ондай жаманатқа қимағаны ма соның байыбына бара алмады. Ал өз көңілі Біржан ағаны ондай жаман адам дегенге мүлде сенгісі келмейді.

Біржаннан кейін кешікпей-ақ осы шағын ауылдың өзінен әлгіндей жолмен онға тарта кісіні ұстап әкетті. Елді алапат үрей басып, сарыуайым жайлады. Ұйқы-күлкіден тағы айрылды. Еш нәрсенің ақиқатына көзі жетпей дал болды. Еміс-еміс жалғыз ғана ақиқатты тұспалдаған. Ол — осыларды көрсетуші Жылымбек екен деген сезік еді. Біржанның тете өскен Бекбосын, Есбосын атты екі ұлы бар. Бекбосын шаруаға жарап қалған, колхоздың егін, шөбін жинауға қатысатын. Әкесі ұсталған күндерде шешесі ай бойы үйінен далаға шыға алмады. Інісі Есбосын ойын балаларына барып қосылуға табы болмай бүтежектеп, шешесін айналшықтайды. Мойнында міндетті жұмсы болған соң жер бауырлап жата алмай, ертелі-кеш арбасын жегіп есік алдында Бекбосынның ғана қарасы бой көрсететін. Ол үйге кіріп-шығатындар сап тыйылған. Ол үйден көршілерге қатысатын тағы ешкім жоқ. Ауыл үйдің арасын тым-тырыс салқындық сызы жайлап алған-ды. Осынау жатырқаушылық, қолайсыз оңашалық жыл аралағанымен Біржан үйінің босағасынан сейілмей қойғандай. Соны сезген Сырғаштың жүрегі сыздайтын. Ертелі-кеш есігінің алдында жалғыз күйбеңдеп жүрген Бекбосынды аяйтын. Күйеуі кеткен соң аурушаң тартқан Үміт жиі жатып қала беретін. Ондайда үй арасы жақын, хабар алып, шай-суын дайындап беруден Сырғаш тартынбайтын. Бұл үйге көбіне кіріп шығатын сол ғана. Бірақ Бекбосынмен сөзге келмейтін, ұялып, тартыншақтайтын. Тұйық мінезді Бекбосын да қызға қарап тіл қатайын деген ыңғай танытпайтын. Қыздың бар жоғын елемегендей тоң-торыс жүретін. Сол Бекбосынға кездікті берген күннен бастап, екеуінің арасына үйірсектік орнағандай, кездескен жерде тілдесіп, бір-біріне деген жылы шырай, оң қабақтарын танытып, көңілдерін жасырмайтын. Кейде әзілдесіп, күліп-ойнап

қалатын сәттері жоқ емес. Осындай жолығысу кезегінде Сырғаштың:

— Апаңа келін түсіруді қашан ойлайсың? — дегені бар.

— Сенің өзіңнің біздің үйге келін болғың келмей ме? — деді бұл әзілге әзілмен жауап беріп.

— Менен басқа қалайтын адамың бар ма еді, — деген қыз шынымен сұрағандай.

— Жоқ, жоқ, — деген бұл сасқалақтай. Мұның осы абыржығанына қыз мәз қалыпта сықылықтай күлген.

Дегенімен осы әңгіме жігіттің ойына түрткі, қозғау салған тәрізді.

Осы әңгімеден кейін Бекбосын шешесіне сөздің орайында:

— Апа, келін түсіргіңіз келмей ме? — деген.

“Қорыққан мен қуанған бірдей” деген ғой, шешесі еш нәрсе айта алмай аңырайып отырып қалыпты. Бұл үйге қуаныш та өгей нәрседей жүзінде сенімсіздік, дұдамал, жалтақтау бар.

— Апа, неге үндемейсіз, келін түсіргіңіз келмей ме?

Үміт сонда барып есін жиғандай болды. Екі ұлының иықтаса ер жетіп қалғанын енді аңғарғандай еді. Құдай қызығын тауыспаса өзінің әлі алда көрер тойы, қуанышы барын есіне алғандай. Көзіне үйіріліп келіп қалған ыстық жасты жаулығының ұшымен сорғытып:

— Неге, қарағым, неге келін түсіргім келмесін. Біз құдайдың пендесі емес пе екенбіз, келін түсіріп қуаныш көрмейтіндей. Жақсы ықылас, жақсы ырым ғой айтқаның, қалқам. Шын ниет алып па едің? — деді.

— Апа, сіз мақұл десеңіз осы жаздың аяғына қарай, егінді жинап біткен соң, Сырғашты үйге кіргіземін.

— Мақұл, жаным, мақұл. Қабыл болсын. Дүрілдетіп той жасайтын күн көне? Отқа май тамызып, ақ батамды беремін де. Қабыл болсын, қалқам.

Бірақ егінді жинай алмады. Егін ырғалып пісіп, толысқан шақта қырық бірінші жылдың алапаты басталған. Ауылдан алдымен аттанғандардың ішінде Бекбосын мен Қоңырбек бар еді. Сонан дүркін-дүркін шақырыстан алғашқы жылдың өзінде-ақ бас көтерер еркек кіндіктен Жылымбектен басқа адам қалмады. Жолын тауып Жылымбек қана босанды әскерге барудан. Онымен

қоймай колхозға бастық сайланды. Иесіз, панасыз елге жынойнағын салды дерсің сонан соң...

Бақташысы соғысқа аттанған иесіз отарды Момын деген жасы келіп қалған қарияға тапсырып, “көмекшісі әрі түнгі қарауылы сенсің” деп Жылымбек Күлмесжанды қосып берді. “Бармаймын, қолымнан келмейді” деген әңгіме айтылмайды, әрине. Амал жоқ, ел ішінен жырылып, елсіз таудағы жайылымға қосын өгізге артып, Сырғашты ертіп көшіп барды.

Астында ауыздығымен алысқан ақ сұр сәйгүлік Жылымбек апта сайын таудағы малшыларды аралайды. Аралаған сайын, бару, қайтуда, асу жолдың бойындағы Момынның отарына соғып өтеді. Соғып қана өтпейді, тау қойнауында торғайдың ұясындай бүрісіп отырған жұпыны шағын ауылды — екі қараша қосты дауыл болып шайқап, өрт болып қуырып, үскірік болып қарып өтеді. Қойшы шал, Момын десе момын байқұс, Жылымбектің қарасын көзі шалғаннан сауысқан көрген жауыр аттай қайқаңдай бастайды. Заты жуас, жасқаншақ Күлмесжанның қарадан қарап берекесі ұшып, зәресі қалмайды. Кісіні иықтарда Жылымбектің таппайтын бәлесі, тақпайтын кінәсы жоқ. Қарсы сөз айтса үлкен демейді, кіші демейді қамшы сілтейтін әдеті және бар. Оған жұрттың бәрі көнген. Кей күндері бұлардың ауылына қонып қалады. Ондайда Күлмесжанды шақыртып алып, шай құйдырып, шалдың үйінде жатады. Түнге қарай:

— Әй, шал, бүгін қойды өзің күзет, — деп бұйырады.

Сонан Сырғаш түн ортасында Күлмесжанның үйге қайтып келіп, мұп-мұздай болып қасына, төсегіне, кіріп жатқанын байқайтын. Сол жатқаннан теріс қарап алып өксіп-өксіп жылайтынын аңғаратын. Қоңырбектен барысымен қара қағаз жеткен. Соны ойлап, соған жылайтын шығар деп топшылайды Сырғаш.

— Жеңеше, жеңешетай, қойшы енді, — деп шашынан, арқасынан сипалап жұбатады. Күлмесжан онан сайын егіледі.

— Бүйтіп бейшара, бүйтіп тап-тақыр, бүйтіп мазақ болатындай бұл құдайға не жаздым деп солқылдайды.

Үнемі бұрық-сарық, қайнап, бетінен сідігін шашып, жұрттың апшысын қуырып, көгеріп, сазарып жүретін

Жылымбек кейде Сырғашқа табан астында өзгеріп, көңілдене қылақтайды.

— Әй, балдыз, бойжетіпсің ғой өзің. Баяғының балдыздары жезделеріне емшегін ұстататын еді. Сен қыз өйтпейсің де. Не істесем екен осы өзінді, — деп арсыз ыржалақтайтыны бар.

Әкесіндей адамның тап бұлай қалжындағанын тұла бойы түршігіп ұнатпайды-ақ, Қарсылық жасауға дәрмен жоқ. Бетіне қарауға қаймығады. Кейде “мен сіздің құрдасыңыз емеспін ғой, дардай адамсыз, мұныңыз не бассыздық” деп айтып тастамаққа оқталып-оқталып жүзіне зер салса жайшылықтағы жылаңдай ысқырған, көкдолы, шегір көз, шұбар бет әзірейілдің орнында екі езуі құлағына жеткен, мәз қалыптағы, арқа-жарқа, әжептәуір кісі отырады. Сонан кейін: “Құрысыншы, ашуына тимей-ақ, Тағы да борандай бұзылып шыға келер мына жұрттың апшысын қуырып” — деп үндемей қоя қояды.

Жасының екі мүшел үлкендігіне қарамай Момын үнемі Жылымбек келгенде аттан қолтықтап көтеріп түсіріп, кетерінде қолтықтап аттандырады. Ауылда Момын болмай қалған кездерде:

— Әй, қыз, кісі аттандырмайсың ба? — деп Сырғашты шақырады. Ол жоқ дей алмай амалсыз қазықтан атын шешіп, үзеңгіге аяғын салған Жылымбектің қолтығынан демейді. Бірде ерге жайласып отыра беріп шылбырын әперіп жатқан Сырғаштың төсінен уысын толтыра мытып кеп қалды. Қатты қысқаны сонша қыздың ауырсынғаннан көзінен жасы ытып кетті.

— Тостағаның толған екен, әй қыз, байсырап жүрсің-ау, — деп қарқ-қарқ күледі жанарында өзеуреген арсыз жылт ойнап.

“Айуан, нәлеті” — деді қыз іштей жиіркене түңіліп.

Сонан кейінгі келгенінде аттандыр деп шақырғанында: “Өлтірсе де бармадым”, — деп үйден шықпай сазарып отырып алған. Тұрып-тұрып өзі мінген Жылымбек:

— Қап, сен қызды ма, тұра-тұр, — деп атын бауырлап, тасырлата шаба жөнелген. Сонан көп кешікпей бұлар бағып отырған отардан бір ісек үшті-күйлі жоғалды. Келген сайын:

— Малдарың түгел ме, өлген-жытқан, жоғалғаны жоқ па?.. — деп сұрайтын Жылымбектен болған жайды жасыра алмай шындарын айтқан. Сол сол-ақ екен ауылдың үстіне атты ойнатты-ай келіп. Айтпағаны жоқ, “Тап та, тап, қайда құрттыңдар” — деп алқымдап барады. Зәре құты қалмаған Момын шал мен Күлмесжан далбасалап бірінен-бірі көреді.

— Түнде күзеттен жоғалған шығар, — деп күмәнданады қойшы шал.

— Өрістен жоғалған шығар, — дейді Күлмесжан.

Екеуінің басқа айтары жоқ.

— Үш күнде қайтып ораламын, ісекті тауып қосып қойыңдар, әйтпесе, екеуіңді де соттатамын. Кемі он жылдан кетесіңдер, — деді Жылымбек өз қолында тұрғандай кесімді түрде. Оның айтқанын істейтініне бұлардың да күмәны жоқ-тын. Бір қой түгілі, бір уыс бидай үшін кесілгендерді көздері көрген. Өздерін енді сотталдыға жорыған.

Үш күн түгілі үш айда отарға бір ісек қоса алатын күйлері кәне. Момын шал да бүрісіп, шөгіп кетті. Күлмесжан бұрынғы жылау жылау ма, үкімі кесіліп қойған адамдай езіліп орнынан тұра алмай қалды. Сырғаш қалай жұбатамын деп асты-үстіне түсіп бәйек.

— Құдайға сыйыныңызышы, тәуекел дейікші, жеңешетай. Бұлай күйрей бермеңізші, — дейді бар айтары сол.

Түңілген күйдегі Күлмесжанның үһілеген лебінен жалын атады.

— Еркем-ай, сол құдайда көз бар дейсің бе?!

Сырғаштың оған қайырар уәжі қайсы. Ал Күлмесжанның орнына өзі-ақ сотталып кетуге пейіл. Күлмесжанды кесуге келгендерге “оны қалдырып, орнына мені алыңдар” деп айтуға, жалынуға іштей әбден бекінген шешімде.

Үш күннен соң, айтқандай-ақ, кешке қарай Жылымбек келді. Әдеттегісіндей шалдың үйіне бармай бұлардың қосына түсті.

Жайшылықтағы едіреңдеуі жоқ, өңінде тосын бір сабыр, маңыздану бар. Не сұмдық, не сөзді күтіп үрпиісіп, әмір етсе тарының қауызына кіруге даяр ыңғайдағы бұлар оны жаңа көргендей, таңдана жапақтасып қалған.

— Иә, жоғалған малды таптыңдар ма? — деді сәлден соң сол сабыр сақтаған қалпы.

— Жоқ,

— Жоқ, — деп міңгірлесті Момын мен Күлмесжан жанарларымен жер шұқып.

— Енді қайтесіңдер? Сотталып кете бересіңдер ме?!

— Мынаның үнінен, сыңайынан қайырым күткендей шал еңкілдеп жылап қоя берді.

— Қайдан, қалай кезіккен жазым екенін білмейміз.

Бар тапқанымыз бірімізден біріміз көреміз. Әйтеуір, қара басты бізді. Енді не қылсаң да өзің білесің, батырекесі. Тірліктің бар тетігі өз қолыңда. Қаусаған шал, жесір қатын... аяй көр, тақсырекесі. Тағдырымыз өз қолыңда тұр енді... Екі жалғанда тілеуіңді тілеп өтейік...

Күлмесжаңда үн жоқ, төмен қараған бойы пырс-пырс етеді. Бастық пенделердің мына мүшкіл қаліне айыздана қарап алып, салмақтана ыңыранып:

— Жарайды, не жолын табуға болады екен, ойластырып көрейін. Сен шал күзетіңе бара бер, — деді. Момын қауқалақтап тұра жөнелді.

— Сен қатын, байың жаңа өлгендей бода-бода бола бермей ана ердің артындағы қоржынды алып келші. Күлмесжан қоржынды әкеліп берді. Қоржынның басынан шүберекке оралған бір асым сүр ет шығарып:

— Мынаны тездетіп асып жібер. Ұндарың бар ма еді нан илейтін, — деді.

— Азын-аулақ бар еді.

— Оңда мен сәл мызғып алайын, тамақ піскен соң оятарсың.

Жылымбек жастыққа басы тиген бойда қор еткен. Тамақ түскенде Күлмесжан түртіп оятқанда "а-аһалап" тапырақтап, жау құдылап оянды. Қанталап кеткен екі көзі құтырған иттің жанарындай ойнақшып жан-жағына үрке қарап алды, сонан соң барып есін жиғандай:

— Түу, қатты ұйықтап кетіпшің ғой. Күні-түні дамыл жоқ, әкеңнің көрін... — деді өзінің ерсілеу оянысын жуып-шайғандай.

Тамаққа отырар алдында қоржыннан ішінде мөддіреген сұйық толы көк шыныны суырып Күлмес-

жанға ожаумен су алдыртты. Кесе сұрады. Алдына үйдегі құрсаулы екі шыны-аяқтың бірін қойып еді:

— Тағы екі кесе әкел, — деді.

Олардың бәрін қайтеді дегендей аң-таң күйдегі әйел қалған кесені тағы әкеліп қойды да:

— Кесенің бары осы еді, тостаған болмаса, — деді.

— Мейлі, әкел.

Күлмесжан көже ішетін тостағанды және қойды.

— Өздеріңде келіңдер тамаққа, таянып отырыңдар, — деді әрі бұйрықты дауыспен әрі мырзалық таныта.

Осының ыңғайынан қалай шығамыз деп жанын шүберекке түйген екеуі еріксіз, таянып, табаққа қол созған болды.

Жылымбек көк шыныны үш ыдысқа бөліп құйып, шалаптағандай үстіне су араластырды. Бір кесені өз қолына ұстады да:

— Ал екеуің де менімен соғыстырып ішіп қоясыңдар, — деді бұлардың ішетініне еш күмәны жоқ көңілмен.

— Ойбай-ау біз ішпейміз ғой, — деп ыршып түсті Күлмесжан.

— Неге ішпейсің. Мен іш деп отырмын сендерге, — деп Жылымбек оның бұл бас асаулығын ұнатпағандай оқшырая қараған.

Күлмесжан қылмыс жасап қойған кісідей пұшайман болып, жасып қалды.

— Өмірі татып көрмеген нәрсем еді, — деді жалынышты үнмен.

— Татпасаң татасың. У беріп отырғаным жоқ. У болса өзім ішемін бе?!

— Сонда да... құдай үшін қинамаңызшы.

— Әй, сен қыз алсайшы ендеше.

Сырғаш зәресі ұшып ат-тонын ала қашты. Тіпті, табақтан безіп кетті.

— Жарайды тамақ ішіп алайық. Сонан соң көреміз.

Онда тамаққа келіңдер. Әй, сен қыз, таян. Аузыңа жығып құймаймын, қорықпа. Ал, ішпесеңдер, — деп өзі шай кесе аз толмаған мөлдір сұйықты дем алмай тартып салды да ашырқана тыжырына көзін жұмып, келеге түскен бурадай оқыс ыңыранған үн шығарып, басын сілке шайқады.

Сонан соң мол шеңгелдеп, тамақты асады келіп.

Табақты еңсергенше басын көтеріп жан-жағына зер салған жоқ;

Күлмесжан мен Сырғаш тамақтың шетінен шымшып қана ауыздарына апарып жеген қалып аңғартуда. Табақ тықырлана бастағанда барып, еңсесін жазып, қолын дастарқанның шетіне сұрткен күйі қызара бөртіп тершіген жүзін қасындағы әйел мен қызға бұрды.

Жаңағыдай емес қоқиланған Жылымбек қалпын қайта тапқан сыңайы байқалады. Көзі ойнақшып:

— Екеуің мені мазақ етейін деген екенсіңдер ғой, — деп бастаған әңгімесін.

Күлмесжан жік-жаппар болып, шыр ете түсті.

— Ойбай мазағыңыз не? Ол не дегеніңіз. Садағаңыз кетейік. Сізді ренжітейік деген ойымыз жоқ.

Бұл сөзге талағы тарс кетті:

— Онда айтқанымды неге тыңдамайсыңдар!

Ішкіліктің буы бойына әбден жайылып, жайшылықта кеудемсоқ елірме жан онан сайын арындап арқаланып көтеріліп келе жатқан жайы бар. Екеуі енді қайттік дегендей бір-біріне жапақ-жапақ қарасып, торғайдай қалтыраған.

— Жылымбектің сөзін аяқ асты етіп, жерге тастағандай, кімсіңдер, сендер. Көздеріңді ашып қараңдар. Әкелеріңді танытып ертең соттың алдынан шығарайын ба?! Әй, қатын, сенің жаның менің қолымда екенін білесің бе?

— Білемін, білемін. Не істе дейсіз? Не істейін?

— Ісінді сотқа өткіземін. Обалың өзіңе.

Жылымбек мәселені шешіп қойғандай қолын бір-ақ сермеді.

Күлмесжанда зәре қалмады.

— Ағатай, азаматсыз ғой, еркексіз ғой, аясаңызшы...

— Ә, солай ма?! Онда азаматтың, еркектің сөзін жерге тастамау керек.

— Қай сөзіңізді жерге тастап едім?! Не істе дейсің? Не қылайын?

— Мынаны неге алмайсыңдар ал дегенде. — Жылымбек иегімен мөлтілдеп, шүпілдеп тұрған тостаған мен кесені нұсқады. — Әй, қыз, жеңгең соттала берсін деп отырсың ба?! Саған керегі сол ма?!

— Егер осыны ішсем соттатпайсыз ба? — деді

Сырғаш ызадан ба, үрейден бе, дауысы дірілдеп. Әлде амалы таусылып айтты ма, әлде ерегіспен айтты ма, әлде шынымен Жылымбектен қайыр күтіп айтты ма ол жағын өзі де пайымдай алған жоқ. Тіпті, сол сөзді қалай айтып қалғанын да аңдамады.

— Соттатпаймын, — деді Жылымбек қағып алғандай шапшаң жауап қайырып. — Түгел таусып іш, соттатпаймын. Мә, — тостағанды қолына ұстатты.

— Азаматтық сөзіңіз ғой! — деді Сырғаш тәуекелге бел буған үнмен.

— Азаматтық сөзім. Ант етемін. Әй, қатын, сенде ішесің, — деді. Сырғаш қалай ішіп тауысқанын білмеді, тостағаны босағанын ғана аңғарған. Ә деп жұтқаннан-ақ удай бір өрт өңеш-қолқасын өртей, ішін жандырып, жалап кеткенін сезген. Сонан тостағанның түбіне жете алмай өліп кетер ме екенмін деген, өлсем өлейін деген, дем алмай жұта берген. Енді міне қолыңда бос тостаған, өліп-тірілген адамдай есеңгіреп отыр. Қасында қақалып-шашалып, лоқсып Күлмесжан әденені сылып-сылып жұтқан тәрізді. Жаңағы қылкөпірден өткендей қиямет сәттен аман-есен қалғанына тәуба етіп, енді есін жыйып, өзіне-өзі келмек болып сәл сабыр сақтап отырмақ еді, бір кез басы айналып, жарға құлап бара жатқандай жүрегі төмен тартып, есі ауып жүре берді. Сонан түзеле алсайшы. "Енді қайтті, ұят-ай! Өз бойына өзі ие бола алмай былқ-сылқ етеді. Көз алды бұлдырап үй ішіндегілер жүзіп жүрген тәрізді. Әлде өзі жүзіп жүр ме денесі жеп-жеңіл, қол-аяғы жерге тимейтін сияқты. Жанындағылардың да даусы күңгір-күңгір алыстан жеткендей. Бір сөзін естіп, бір сөзін естімейді. Естігендерінің, өзі санасында қорығылмайтындай. Үй ішіндегілер күле ме-ау, жылайма-ау, түсініксіз шым-шытырық,

"Маған төсекті қайынсіңліңмен бірге салып бер" — дейме-ау Жылымбек.

"Қайынсіңлісі кім, төсегі не?"

Біреу умаждап жұлмалағандай ма. Біреу құшақтады ма? Әлденеге қытығы келіп сықылықтап күлді ме қайтты. Онан кейін бір жаман түстер көріп жылады ма, ию-қию түсініксіз дүние. Әлден уақытта жүрегі айнып лоқсып құсты. Сонан кейін ұйықтап кетті ме, есін білмеді.

Таңертең сал болған кісідей тұла бойын ала алмай, дел-сал, мең-зең күйде оянғанда өзінің айра-жайра қалпын көріп "құдай төбемнен ұрған екен" деп тұла бойы түршігіп, шошынып кетті. Өзінен-өзі безіне, өзінен-өзі жиіркеніп, мына дүние, мына тіршілікті сұмдық жек көріп, қаңғып, тентіреп, қара жердің тесігі болса кіріп кеткісі келді. Түпсіз тұңғыық болса түсіп кеткісі келді.

— Мендей сорлы, мендей сұмырайды алатын құдай бар ма екен, алса екен, — деп егілді.

Тумыс табиғатында адамның өзін-өзі өлтіргенін көрмеген, естімеген, бейкүнә, мөлдір жаратылыс азаптан арылудың ондай да сұмдық жолы бар екенінен бейхабар еді. Бар қолынан келгені өзін-өзі жеп, өзін-өзі жерлеп басын тауға ұрды, тасқа ұрды. Апталап жер бауырлап жатып алды. Күлмесжанның жұбатуы да, жалынуы да "құдай-ау, енді қайт дейсің" деп күйіне жылауы да әсер еткен жоқ. Мейіздей қатып, безірейген қалпынан өзгермеді.

— Адамға дүниеде іштей тынған жаман деуші еді.

Сен мына беталысында күйіктен өлерсің. Босқа обалыңа қалармын. Осында енді біздің қарайлайтын неміз қалды. Басымыз ауған жаққа кетіп тынайық, бүйткенше, — деді Күлмесжан.

— Сөйтейкіші, жеңеше. Кетейкіші осы жерден. Қарамызды батырайықшы.

Осыдан көш жерде соғыстың алдында темір жол келіп, шахта ашылып, қала тұра бастаған. Соғыс басталғанда тоқтап қалған. Енді сонда құрылыс қайта жанданып, жер-жерден жұмысқа адам іздеп жүр деп еститін. Екеуі ақылға сала келе сонда қоныс аударуға шешті. Сырғаш барған бойда жақында әйелі өлген салт бас, мосқалдау жұмысшыға күйеуге шығып кетті. Тағдыр — талайдың бұйрығына дауа бар ма. Мынау мұң жайлаған шерлі, баянсыз, қиянаты үстем тіршілікте тағы да бір махаббат гүлі мезгілсіз үзіліп, тағы да бір арман үміт өрісін таппай қиылған. Тағы да бір балауса жастық үсік ұрған қызғалдақтай ерте солған.

Қорқау бұғыз

Көптің басына түскен нәубет пен қайғы дауылы қалтыратпайтын, әсер етпейтін; жұрт түршіккен жамандықтың өзінен нәр алып, семіретін заты қорқау жандар болады. Жер астынан шыққан құбыжықтар емес, олар да ет пен сүйектен жаралған адамдар. Олардың да мақсат-мүддесі, қуаныш-күйініші бар. Олардың да "кісі" болып, "жақсы" болып дәуірлейтін кезі бар, кезеңі бар. Ол кезең — елдің аруағы аяқасты қалып, азаматын жау алған жетім, панасыз сәті; берекесі қашып, рухы төмендеген сәті. Осы кезде бәтуасызды бас, қырқыл-жыңы жас болып шығады. "Дуалы" сөзді жұрт солардың аузынан естуге "құмбыл". Солардың айтқанына көніп, айдағанына жүруге мәжбүр. Тағдыр басқа салған соң қиянаты мен қасақанасына бірдей көнеді. Жылымбекке де көнген, Жылымбекті де көтерген, жақсысы мен жайсаңынан айырылған бұл момын жұрт.

Тексізі тектісіне өлердей өш табиғат әу бастан жақсысын жіңішкелеп, жамандықтың жолын кең, молынан пішкен бе; қайырымы шектеулі, қараулығы шексіз, қиянат тартқанның арашасыздығы несі екен. Колхозға бастық болып, ел үстіне ат ойнатқалы Жылымбектің тағы бір қырына алғаны баяғы Біржанның от басы. Өзі дімкәстеніп жүрген Үмітке: "Балаң бақташы, сен қарауыл боласың, қой бағасың", — деп біраз қиғылық салған. Үміт денсаулығының жоқтығын айтып:

— Есбосын он төртке енді шықты. Жасы толмаған балаға қыруар малды тапсырып, ертең олай-бұлай болса жауапкершілігін кім арқалайды. Қыруар малға ол қалай иелік етпек. Егер өлім-жітімге ұрынса жауабын өзім көтеремін деп тілхат бер, — деп көнбей отырып алған, өзер құтылған. Сонан кейін-ақ баласы мен екеуін қайдағы ауыр жұмысқа қуды. Ара-тұра қилы-қилы мінез көрсетіп қоятын. Қыз кезінде-ақ Үміт, айдай Үміт атанған бойжеткенге сөз салған, қырындаған бозбалалар аз емес. Соның бірі — Жылымбек болатын. Ол кезде "Жыңды Жылымбек" атанатын осы бәтуасызды кісі деп қарап па екен-ау Үміт. Соны ұмытпағандай Біржан кеткелі әредік-әредік ойқылы-тойқылы сөздер шығарып

қалатын. Үміт онысына мән бермегендей, керек қылмағандай, аңғармағандай салқын сыңай танытып, бойын аулақ салатын. Өзін суық, қашық ұстаған жатыңғай әйелге кимелеп кетуге тәуекелі жетпей тосылатын.

Оның үстіне Жылымбектің әйелі Әйкенмен Үміттің төркіндерінің жамағайындығы бар, екеуі бір ауылдың қызы, жастайынан қатар өскен. Әйкен жазғанның бұл көк соққанға тиейін деп тимегенін; алашапқын дүбір, астын-үстін тіршілікте әлі оң-солын танып білмеген; айдалада адасып жалғыз қалған, сүйенері жоқ бейшара бойжеткенді бұл жанкешті жауының торына тағдыр, шіркін, өзі әкеп шырмағанын Үміт те, басқа жұрт та білетін. Оның бұл жайдан хабардарын Жылымбек сезбейді емес. Қанша бетсіз болғанымен, қараулығын жасырып бақтым дегенмен, соны сезетін ел бары есіне түссе ол да іштей тайсақтайды.

Жылымбектің толып жатқан алакүлік әрекеттерін аңғарған ел жағасын ұстап, үн-түнсіз басын шайқаған сойқанды сұмдығының бірі осы оқиға десе болғандай...

Бұл ел аштыққа ұрынып, Арқадан Қаратауға қарай шұбыра көшерден аз жыл бұрын колхоз-колхозға ұйымдасып, егін еккен. Жұрттың бәрі колхозға жаппай кіріп жатпаған кез. Қайсыбіреулерді "сен кеше бай болғаның" деп белсеңділер жолатпаса, қайсыбіреулер өздері бой тартып "әліптің артын баға тұрайықпен" сырттай бақылау жасап, колхозға бірігіп ірге тірестіре қонған ауылдардан қара үзіп те кете алмай, араласа да қоймай үйлерін оңашалау-оңашалау тіккен күйлері қадау-қадау сырт орай отырған. Сондай оңаша отырғандардың бірі Ақжігіт шалдың үйі-тін.

Ақжігіт бұрын-соңды бай санатына қосылмаған кісі. Осыдан аз жыл бұрынғы ақсүйек жұттың алдына орта дәулеті бар, кеудедегі жұрттың қатарындағы жан еді. Ағайынға сөзі жүретін, қадір-кісіліктен құр алақан болмағанымен тәңірі басқа тапшылау жаратыпты. Перзент біткеннен Әйкен атты жалғыз ғана қызы бар. Бірге туған аға-ініден ада, етжақын жоқтың қасы. Осыдан екі-үш жыл бедерінде кемпірі ескілікті науқасынан дүние салды. Аңыраған алты қанат үйде бойжетіп қалған қызы екеуі қалды. Төсек жаңғырта

қоятын жастан өтіп кеткен. Оның үстіне заманның ағымы мынадай өзгерді. Сонан соң басқа түскенге көніп жүріп жатқан. Жұттан қалған азын-аулақ қара-құраның денін өкімет алды. Өзіне күн көруге жетерлік бес-он тоқты-торымын үй төңіректен бөлек қайырып, күн өткізуде. Колхоз болған көптің ортасына кіремін десе мұны ешкім қуа қойған жоқ. Әлденеге өзінің көңіл табы тартпады. Өкімет кісілері атанып жүрген таныс, бейтаныс белсенділердің іс-әрекет, мінез-құлқын ұнатпады. Әсіресе олардың ержетіп отырған жалғыз перзенті Әйкенді төңіректен, торғай арбаған жылаңдай сыпсың, сылтың, мінездерінен қатты іш жиып, ешкімдермен араласпай бөлек отыруды қол көрген.

Солардың ішіндегі жоқты барды сылтауратып үйіне жиі келгіштейтін, меліса атанып, ат үстінен түспей екілене шапқылап жүретін Жылымбек белсендіні шалдың суқаны сүймейтін-ақ. Қарасын көргеннен кірпіше жиырылатын. Сонысы бекер бой тарту болмағанына көп кешікпей өзінің көзі жетті. Аздаған майда малын қайырып келіп, құдықтан суарып, есігінің алдына жусатып тастап түс кезінде үйінде дамылдап жатқан. Көзі ілініп кеткен екен, тасыр-тұсыр асығыс келген ат тұяғының дыбысынан басын көтеріп алды.

“Бұл қайсысы екен, тағы?” — деп ойлап үлгергенше қонышына қыстыра салған қамшысы сартылдап ішке Жылымбек кіріп келді.

— Ассалау!

— Әлекесалам... Жоғары шық.

Шал танаурай, екпіндей келіп қол ұсынған жігіттің сөлемін салқын алып, жүзіне көз салмаған күйі тыжырына жиналып, төрден орын босатқандай ыңғай танытты.

Төрге шығып қоқырая отырған жігіт жан-жағына қораздана көз тастап қойып, тамағын қырнай бөстекі жөткірініп барып, сәл кішірейгендей дауыспен үнін сыпайылап жай-жағдай сұраған болды.

Шал оған да салқын ғана жауап қатты.

Үй иесінің қалпын жігіт те танығандай. Тілінің ұшынан сөйлеп қырыстанып отырған шалға қиястанды ма, әлде табиғатына бітпеген сыпайылыққа бұдан әрі шыдамы жетпеді ме:

— Қария, мен бір шаруа айтқалы келіп едім, — деп дүрс еткізді.

— Ол не шаруа еді? — деді шал қонағының жүзіне енді ғана назарын туралап, бас-аяғына байырқалай көз тоқтата.

“Осының өзі шектен шыққан тентек пе, әлде осылай тентек бол деп қайрап құтыртып қойған біреу бар ма екен?” дегендей сыңаймен сынай қараған.

Жігіттің бастаған тосын әңгімесі шалдың әлгі ойын зерделеп тұжырымдауына мұршасын келтірмеді. Шәт-шөлекей етті.

— Қария, мен қызыңызға сөз сала келдім. Әйкенде көңілім бар.

“Мына жыңды қайтеді?! Не деп отыр тәңірі-ау?” деп шал аңырайып қалыпты. “Болашақ күйеуінің” мұның қас-қабағымен шаруасы жоқ тәрізді. Еш нәрседен айылын жиятын жанның сиқы байқалмайды. Көрші үйден қоламта сұрай келген қатындай беймарал.

— Әйкенді маған беріңіз. Екеуіміз қосылған соң кейін өзіңізді қолымызға аламыз. Кемпірің де жоқ, жалғыздан-жалғыз қалай отырасың. Біздің қолымызға келмегенде.

Ақжігіт тілі байланып қалғандай үндей алмады. Киізі түрүлі ашық есіктен далаға қарап менірейіп, сілейіп отыр.

— Неге үндемейсің? Мені менсінбей отырсың ба? — дегенде барып есін жиғандай селк ете түскен.

“Қап, мына иттің баласының қылып отырған қорлығын-ай. Әкел де қанжығама байлап бер деген сөзі ғой. Торсық па ол қанжығасына байлай салатын?”

Шалдың қаны басына шапшыды. Ашудан көз алды тұманданып, бұлдырай жөнелді. Бірақ жеме-жемде өзін сабырға шақырды. Мұнымен жанжалдасып, айқай-ұйқайға барғаннан ешнәрсе өнбейтінін, пайда жоғын зерделей алды. Өзін сабаға түсіріп, жөн сөзге көшті:

— Шырағым, мұның қазақ рәсімінде жоқ әңгіме екен. Ата-баба жолын сақтамаған күнде де кісінің кісіге тән сыпайыгершілігі, ілтипаты болса керек еді. Бұрын-соңды жауласқан жұрт болмаса мәміле іздеген жан қызыңды қанжығаға байлап бер деп ат ойнатпаса керек еді. Бұл не, басыну ма? Жүгенсіздік пе? Замана ағымы өзгергенмен ата мен бала арасы өзгертін бе еді? Әйкен

менің көзімнің ағы мен қарасы, бетіне қарап отырған жалғыз перзентім. Кісі жанына тиетін іс істеме, қарағым.

Ақжігіт әңгімені осымен доғарамыз деп есептеген. "Атқа мініп, кісі болып жүрген жігіт қой, сөздің парқына зер салар, оябын аңғарар" — деп санаған. Ал Жылымбектен ол күткен мінез байқалмады.

— Сіздің, айтып отырған рәсіміңіз не, ата-баба жолыңыз не? Оныңыз баяғы қазақшылық, ескілік сөз ғой. Бай манаптардың дәуірінің әңгімесі ғой. Сіздің көкsep отырғаныңыз сол ма? Ол болмайды, ақсақал. Ол дәуіріңіз қайтып келмейді, — деді тапа бір мұның үстіне қона түсуге ыңғайланғандай теке көзденіп, ежірейе қарап.

Оның мына сыңайын көрген соң: "Ой, найсапта түйсік, шым еткен ұят жоқ екен-ау. Пәтшағар-ой, ақ сайтанның нағыз өзі болмаса нетті. Қой мұнымен тәжікені ұзатпайын. Бетін біржола қайырайын. Күдерін үзіп аулақ жүрсін" — деп түйген шал.

— Шырағым, мен ешкімді, еш дәуірді іздеп отырғаным жоқ. Келмесе керуен ұрсын. Ал кіндігімнен шыққан баламда кімнің таласы бар?! Жалғыз қызыма иелігім жүретін шығар. Заман ақыр болып кетпесе өз балам өз айтқанымды тыңдар.

— Сонда қызыңызды бермеймін дейсіз бе?

— Жоқ, бермеймін. Саған баратын қыз жоқ бұл үйде.

— Байқаңыз, ақсақал! Ойланыңыз әлі де. Мен далада жүрген көрінген біреу емеспін. Үлкен басымды иіп өзім келіп тұрсам... понимаешь, түсінбейсіз ғой... Олай болса көрерміз...

— Көрсең көре бер. Не көрмей жатырмыз.

— Ақырғы сөзіңіз осы ма?

— Осы. Көзім тірі тұрғанда баламды саған жібермеймін. Әтірет жинап келіп тартып алып жатсаң, осы мынау шиландай ел ғой, көретін шығар. Араша түсетін бір мұсылман баласы табылар.

— Жарайды, онда.

Жылымбек орнынан жұлқына тұрып, табалдырықтан екпіндей аттап, атына мінген бойда тасырлатып шаба жөнелді. Оның атының тұяғының әр дүсірі өңменінен тепкілегендей жүйкесін тоздырып, мазасы май ішкендей

рәсуа болып, өзінің осы істеген ісінің дұрыс-бұрысына көз жеткізе алмай Ақжігіт шал қалды шоқиып.

Екі арадағы осы әңгімеден кейін он-он бес күн өткенде, бұрыннан ойында жүрген айласы ма жоқ әлде табан астында тапқан шешімі ме Жылымбек бір іс істеді.

Жұрт егін жинап бастырып жатқан. Ауыл-ауылдың ортасындағы оңашалау алаңқай — айтақырды қырман басы етіп, қызыл дәнді сонда суырып, сонда қаптайтын. Ертең ауданға жібереміз деп қаптап қойған отыз-қырық қаптың біреуін, осы астықты дайындап, жөнелтуге ие болып жүрген Жылымбек таң алдында келіп түбін бармақ сиятындай етіп пышақпен тіліп жіберді де, арқасына салып алды. Сол көтерген бойы ауыл сыртындағы Ақжігіттің жалғыз отырған үйіне қарай аяңдады. Үйдің есігінің алдына барды да, қырманға қайта оралды. Сонан соң қаптап дайындап қойған қаптың екі-үшеуін жуас сары атанға артып алып әлде-қайда салып ұрып жөнелді. Ертеңіне қырманнан астық ұрланғаны, жөнелтуге дайындап қойған екі-үш қап бидайдың жоғалған хабары бүкіл жұртты аяғынан тік тұрғызды. Жан-жаққа шолғыншы шапты. Қырманды айнала із кесті. Сол кезде құмырсқаның сүрлеуіндей сызылып қырман мен Ақжігіттің үйінің арасында шашылып қалған қызыл дәнді елдің бәрі көрді. Іздеушілер “ұрының” үстінен түсті. Енді тек жоғалған қап-қап бидайды “тап та таптың” астына алды. “Ұры”:

— Олла-білла, білмеймін. Көргенім жоқ. Бұларың не, ағайындар-ау?! — деп жатып-тұрып қарғанды, жалынды, ашу-айқайға басты. Оның ешқайсысына құлақ асар, керек қылар ешкім жоғына көзі жеткенде есі ауған жандай меңірейіп отырып қалды. Мына тіршілікке сенер-сенбесін білмей, не айтарын білмей, ел аңтарылды. Табан астында “ұрының” үстінен акт жасалып, ауданға айдалды. Онан әрмен үлкен қалаға абақтыға әкетіпті деп естіді ауылдағылар. Сонан жарым жылдай өткенде:

“Қаладағы ол барып түскен абақтыдағы жұрт қирай іш ауруына ұрынып, баудай түсіп жатыр екен, солардың сүреңі алып кетіпті. Қайтыс болыпты”, — деген хабары жетті. Жалғыз үйде жалғыз қалған қыз ақыры Жылымбектің отын жағуға көнбегенде қайтсын. Іс осымен тынғанда барып, аңқау көптің алды әлденені сезгендей ішегін тартқан. Көзбен көріп, қолмен ұстаған

шаруасы емес, сонан соң тырс деп үн шығарған ешқайсысы жоқ, сезген-сезгендерінше іштей тынған да қойған. Әйкен жазғанның онан хабары бар ма, жоқ па, жұрт сезгенді сезді ме, сезбеді ме ол жағы жаратушыға ғана мәлім. Жанын жаралап табалағаннан басқа не пайдасы бар деп жұрт бұл әңгімені Әйкенге сездірмеуге тырысатын.

Бұрын осындай-осындайдан бой тарта ма Үмітпен көп сөйлеспейтін, таяна бермейтін Жылымбек енді "әй дер әже, қой дер қожа" жоқ, әбден мейманасы тасығандікі ме кейінгі кезде қайта-қайта қыжырттап мұның жүйкесін қажыта бастаған еді.

Шабындықтағы шөпке шалғы түсетін болған соң "пішеншілерге тамақ істеп бересің, әрі үйің жатар орын болады" деп Үмітті жайлауға көшіріп әкеп тастаған. Баласы арба айдап жұртпен бірге шөп тасиды. Елдің бәрі жұмыста. Үміт үйде жалғыз еді. Бір күні кешке салым, апақ-сапақта, ат ойната сумаң етіп Жылымбек жетіп келді. Үміттің әлдене сезгендей жүрегі дір етіп, өрекіп қоя берді. Бойы тітіркеніп, қаймығып, аттылы кісіге қарауға дәті бармады.

"Мезгілсіз жүрісі неқолай екен күйдіргі неменің. Не жаманат қарақтап келді екен" — деп тіксінді.

— Әй, қатын көз қырынды да салғың келмейді ғой, өзіңнің. Адам екен-ау, ит екен-ау деп тұрған жоқсың ғой, тіпті. Келген кісіге аттан түс, үйге кір деген сөз болмаушы ма еді. Паңдығың қалмаған-ау әлі.

Үміт тайсақтап, жасқана ығысып тұрғанымен кезекті сөзін жібере алмады.

— Неге кекетіп, мұқата бересің, Жылымбек, бізде қалған қайдағы паңдық, кісілік. Суылдап қалған жүрек. Беймезгіл суыт жүргенге сескеніп, сасқалақтап, аттан түс дей алмағаным сол. Менің рұқсатым кімнің шікәрәсі. Оны неге іздей қалдың. Кіремін десең үй де, шығамын десең төр де қазір сенікі емес пе?

— Қарашы тілің әлі мірдің оғындай-ау, сылқым қатын, — деп Жылымбек аттан түсіп, үйге енді. Енген бойда төрге шыққан да жоқ, отырған да жоқ, тікесінен тік тұрған күйі:

— Аудан Қарағандыға ФЗУ-ға баратын кісі іздеп жатыр. Балаңды сонда жіберемін, — деді.

Үміт біреу маңдайынан ұрғандай есінен танып қала жаздады. Әскердегі Бекбосыннан көптен бері хат-хабар келмей уайыммен қабаржуда еді. Сол қобалжып жүрген жүрегі енді біз сұғып алғандай шаншып-шаншып кетті. Жүйкесі босап, әлі құрып, қол-аяғы дірілдеп, отыра кетті.

— Жас қой... Жас емес пе... жасы жеткен жоқ қой, — дегенді үзіп-үзіп әрең айтты.

— Жасы жетпесе жеткіземіз, — деп айыздана күлді Жылымбек. — Жас дейді. Соқталдай жігітті.

— Сорайған бойы ғана ғой соқталдай көрсетіп тұрған, — деп уәж қайтарған болды.

— Оны кейін сенен сұрай жатар. Ал қазір ФЗУ-ға мені жөнелтуі керек пе, бұларды жібермегенде.

Үміттің амалы таусылған:

— Әй, Жылымбек, ең ғұрмаса қатар туған төл емес пе едік. Кіндік қанымыз бір топыраққа тамып, жөргегіміз бір өзеннің суына жуылған еді ғой. Менің де жетіскен, кісі қызғанатындай не жағдайым бар. Аясаңшы, — деді үтіліп тарыға. Үрейден көзінен жас та шықпай қалды.

— Ә, солай ма?! Онда базыналығымды көтер, — деді Жылымбек білегінен шап беріп ұстап.

Әлдекім үстінен мұздай су құйып жібергендей тіксінген Үміт алдындағы еркекке аңтарыла әрі үрейлене қараған. Сөйтсе ұятсыз, ессіз бір құмарлық пен арсыз күлкі жайлаған жүзінде селт еткен қытық жоқ екен. Озбырдың дегеніне жетпей тынбайтын жыртқыш лиғылын анық аңғарған соң бұл енді өзінің құтылмасын, күнәға батқанын, қалтқысыз сезді. Ұяттан жүзі күйіп, өртеніп, жанарына мөлт-мөлт жас үйіріліп, ернін тістелеп, төмен қараған бойы сілейіп отырып қалды...

Сонан көп кешікпей біраз төсек тартып жатып, Үміт те ол дүниелік болды. Жападан-жалғыз қалған Есбосын өзі сұранып, Қарағандыға ФЗУ-ға аттанды.

Жан жарасы

Қатты ұрыста қоршауда қалып, өліспей беріспей, атыса-атыса қатары әбден сиреген шағын әскердің құрамында түн ішінде есебін тауып, қашып құтылып, аз ғана жолдастарымен орман-орманды тасалай қаңғи-

қаңғи Югославия партизандарының ортасынан келіп шыққан Бекбосын соғыстың соңғы жылдары елден, ауылдан хат-хабарсыз қалған. Жеңіс күнін сол жақта шет жерде жүріп тойлаған. Алыстан ауылына оралудың сәті сөйтіп жеңістен бірер жылдай өткенде барып түскен. Аңсап жеткен ұясы есігінде қара құлып, қаңырап, құлазыған күйде қарсы алды. Шешесіне Жылымбектің жасаған қиянатына тәңірдің өзінен басқа куә жоқ, ел ішіне ол жайлы суық сөз тарамаған.

— Күйіктен жабысқан науқасы асқынып барып, ақыры алып тынды ғой, — десті шешесі жайлы айтқан ағайындары.

— Есбосыннан аңда-саңда хат келіп тұрады осындағы өзі қатарлы балаларға. Жағдайы жақсы, дені сау көрінеді.

Хат жазған сайын сенен хабар бар-жоғын сұрастыратын тәрізді, айналайын, қайтсін. Е, “орнында бар оңалар” деген осы. Құдай жеткізсе жеттіңдер, міне, сендерде. Ел болып кетесіңдер әлі-ақ. Қапаланып, қабыржыма. Басы бүтін пенде жоқ. Өткенге салауат айт. Шүкіршілік ет, — десті көздерін шылай отырып жанашырлары. Өздері осы айтқандарына қол қойып, құлдық ұрған қалыпта. Көнген, келіскен сыңайда. Енді, тек “барына береке берді” сұраған пейілде.

Елдің күйі төмендеу көрінгенімен көңілі пәс емес. Жұрт жанарындағы ұзаққа созылған ауыр қыстан кейін күн көзі жылт еткенде дүние тіршілікте байқалатын мейірім шуағындай себелеген үміт сәулесі кісі жанын жылытқандай.

Отбасының хабарына қанғанымен Бекбосынның көңілінде әлі алаң, түйткілі тарқамаған жайы бар. Әлдекімді елегізе іздеген сияқты. Азаматтың ат-көлік аман жеткеніне шын қуанған тілеуқор пейілдегі ауыл адамдары ол отырған үйге ағылып кіріп шығуда. Кеткендері қайтпаған олардан біржола күдер үзіп, көңілдерін суыта алмаған, тіпті, күдер үзгенімен, тағдырдың тауқыметіне көнгенімен, жүректегі сағыныш күйігіне шипа таба алмаған, іштегі қайғының алай-түлейі бас көтергенде құсалықтан сенделіп кеткеннен басқа лажы жоқ жаны жаралы жандардың қайсы бірі айқай салып көрісіп, қайсы бірі басу айтып, сабырға шақырып дегендей абыр-дабыр сапырылыстың ара-арасында да

есік жаққа қарайлап, үй сыртында тысыр еткен аяқ дыбысына елеңдей күтетін тәрізді ме қалай. Сан-сапалақ келіп жатқандардың арасынан оны көрмегеніне аң-таң. Жүздесу, сәлемдесу рәсімін жасаған жұрт саябырсып, сирей бастағанда әлдене салқындықты сезгендей жайсызданған ыңғайда еді. Өтті-кетті талай әңгіме айтылып, шай ішіліп, тамақ желініп, гу-гудің екпіні басылған тұста сөз арасында көңілдегі дітін туралап шығара алмай жақаурата сұраған:

— Осы бүгін Күлмесжан жеңешем көрінбеді. Ауылда жоқ па? Қоңырбек ағаның барған бойда қаза болған хабарын соғыстың алғашқы жылы-ақ ауылдан алған хаттан оқығанмын. Ал, жеңешем қайда?

— Ей, айналайын, “жұт жеті ағайынды” депті ғой бұрынғылар. Қоңырбек жазғанның оты өшті. Сабазым-ақ еді-ау, шіркін, Қоңырбектер. Жігіттің төресі еді-ау. Тағдырға не дауа. Артында не тұяқ, не түтін қалмады, — деді бұларды қонақ етіп отырған үй иесі кемпір шын күйзеле, шын жоқтай. — Қоңырбек қайтыс болған соң Күлмесжан бұл ауылда көп отырған жоқ, рудникке көшіп кеткен.

Сол жақта жүріп біреуге тиіп кетіпті деп естідік.

Осы сәт үй ішіндегілердің бірі кемпірдің сөзін бөлді:

— Ол байқұс отырмайын деді ме? Елден кетейін деді ме? Отырғызды ма жөнімен. Кетпесіне қойды ма?!

— Е, ол сорлыны кетті деп мен кінәлайын деп отыр дейсің бе. Сұраған соң жай-жапсарын айтып жатқаным ғой.

— Отырғызбағаны несі? Кетпесіне қоймаған кім?

— Ей, Бекбосын, айналайын-ай, кім дерің бар ма?!

Пенде басына түскен зауал-дағы. Ол бір керегі жоқ, ұзақ сүрей әңгіме. Дені-басың сау, аман-есен ел ортасына келдің, міне. Осыдан басқа ештеңенің керегі жоқ. Осыған разы бол. Бұдан артық қуаныш бар ма?! Аман бол, айналайын. Бақытты бол.

— Ал, Сырғаш қайда? Сырғаш та бірге кеткен бе?

Бекбосын Сырғашты сұраған кезде жағалай отырғандардың күмілжіп, кібіртіктеп, назарларымен жер шұқығанын байқағанымен әңгімесін аяқсыз тастай алмай, әрі көңілін күпті етіп тұрған жайдан хабар білгісі келген ниетпен:

— Сырғаш қайда, сонымен? — деді тағы.

Төңірегіндегілер не айтамыз дегендей өзара аңтарыла қарасқан қалыптары, тосылған күйде, жөппелдемеде ештеңе жауап қайтара қоймады. Өзіне жақын отырған ауылдың ересектерінің ыңғайсыздана қозғалақтап, құрғақ жөткірініскендерінен әлдеқандай ылажсыздықтың сыңайы сезілгендей. Соны аңғарған соң Бекбосын енді бұл әңгімені қазбаламағанды жөн көрді.

“Ел іші емес пе ертелі-кеш біле жатармын. Несіне алқымдай беремін. Сырғаштың бұл ауылда жоғы, тіпті, бар болғанда да маған жоғы түсінікті тәрізді ғой”.

Жігіт санасында осындай түйсік оянғанда тағдырдың салғанына көнімпаздық, мойынсұнудан гөрі сонау көңіл түкпірінде қыжылдаған өксік, әлденеге наразылық бой көтеріп, жан дүниесін құлазыған жалғыздық жайлап алғанын байыптады. Соның салдарынан ба, көңілі жабырқап, қабағы кірбің тартты. Оның ажарындағы осы өзгерісті аңдап қалған әлдекім сұрағын аяқсыз еткенге ренжіп қалды деп ойлады да:

— Сырғаш та жеңгесімен бірге кеткен. Сонан қайтып бұл жаққа ат ізін салған емес, — деді.

— Қайдан ат ізін салсын, байқұс бала, жылай-жылай көнгенде тағдырдың бұйрығына, — деді осы сәт үй иесі кемпір әрі Сырғашты қорғаштай сөйлеп, әрі Бекбосын хабардар бола отырсын дегендей әлдеқандай әңгіменің шетін қылтитып. — Кімді зар жылатпады, кімді қаңғытпады бұл қу соғыс. Замананың үкіміне, патша-әкімнің қаһарынан соққан дауылға кім қарсы тұра алған. Ондай зауал келгенде қойдай ығып жүре береді екен де пенде шіркін.

— “Адамның басы — алланың добы” деген сол да, бәйбіше, — деді үйдегі ересектердің бірі.

— Иә, сол қаңбақтай домалаған бейбақтың бірі болды Сырғаш бейшара да. Соры ашылмаған бала екен, айналайын. Қаршадайынан аштықта әке-шешеден айырылды. Онан тірі қалып енді есейіп, адам санатына қосыла бергенде мына қу соғыс килікті... Е, мұны, айта бергеннен ешнәрсе өнер дейсің бе. Құрысын. Қолдан келер не бар?

Әркімді құдай аясын. Әйтеуір тірі жүр деп естиміз. Біреумен түтін түтетіпті, екі-үш баласы бар дейді. Аман жүрсін жазған.

Кемпір даусын көтере, ширай түскендей, сестене аяқтады әңгімесін. Үнінде "енді осы сөзді доғарайық" дегендей әмірлі үкім бар тәрізді. Онсызда таянғысы келмей отырған көңілсіз хикаядан орағытып өтуге ықыласты жұрт бұл емеуіріңді құба-құп қабылдағандай. Сөз арнасы басқа жаққа ойысып жүре берген.

Бекбосын жұрттың тегін қашқалақтамағанын, мұның арғы жағында әлдеқандай хикаят жатқанын қалтқысыз сезген. Сырғаштың жайдан-жай тұрмыс құра салмағанына, солай етуге мәжбүрлік жасаған кілттипан барына шүбәсі қалған жоқ еді. Бірақ ол әңгімені бұл да қазір қайтып қозғамады. Кеу-кеу жұрттың ортасына қарай мойын бұрды.

Әркім-әркімдердің: "Біздікінде-ақ жүре берсейші. Жалғыздан-жалғыз жатпай-ақ", — дегеніне қарамай өз үйінде болуды жөн көрген. Сонан соң ауыл әйелдері көптен бері есік-терезесі жабулы иесіз тұрған үйді ашып төсеніштерін желдетіп, қағып-сілкіп қайта салды. Кешінде Бекбосын жатар орынға осында келген.

Шілде туып қалған шақ. Бұл жақта жазды күні түне-мелге балшық үйді қапырық санайтын ел кешке қарай шайын есік алдында ішіп, сол далада ұйықтағанды қос көреді. Бекбосын да осы ескі әдетпен төсегін далаға — терезенің тұсындағы кешқұрым қайта-қайта су сеуіп, сыпырып, тазалап қойған тақыр жерге әкеп салған. Шілденің тымырсық түнінде әлдеқайдан ауық-ауық соғып өтетін самал лебіне кең тыныстай дем алып, жұлдыздары үзіліп түсердей шүпір-шүпір мөддіреп, тас төбеде төңкеріле төнген қара торғын аспанның жұмбақ, тылсым бейнесінен көз алмай, соның түпсіз тереңіне сүңгіп кеткендей қалың ой құшағында жатыр. Тап осы жатысы, тұңғыық түнгі аспанның тап осы таныс көрінісі, қай-қайдағы сағынышты сәтті еске салғандай...

Тура осылай аспан суретінің түнгі сиқырлы әлемін қызықтап, қиял-ғажайып күй кешіп, алаңсыз, асығыссыз жатып көрмегеніне талай жыл болған екен-ау. Талай жыл дейді. Тіпті, онан бері Бекбосын көз алдында, басынан кешкен сан-сапалақ сергелденді ойымен шолып байқаса, екі арада ғасырға пара-пар уақыт өткендей десе сенгендей. Сол өткеннің елесін қайта ақтарып шығып өзіне зер салса мұның орнында отызға әлі жете

қоймаған қылшылдаған жас жігіт емес, асарын асап, жасарын жасаған, дүниеден баз кешуге жақын көнекөз қария жатқан тәрізді. Осы сөт өзін қартайып қалғандай сезінген. Иә, тым алыстан қол бұлғағандай елестер екен. Сонан бергі жылдарды таразысына түскен тауқыметпен есептеп, пішсе қазіргі бұл өлшемнің еш жалғандығы, әбестігі жоқ та сияқты. Иә, ол қай заман еді. Онан бері не өтпеді, не өзгермеді?.. Жоқ, өзгермеген бар екен. Өзгермеген мынау пенде, шіркін, тәңірінің ұясы деп табынатын ұлы көк, ұлы аспан. Сонан соң да ұлы да. Өзгере берсе не ұлылық сақталмақ. Оның сол баяғы күйінен аумағанын, ауыспағанын анау жымыңдаған жұлдыздарына қарап танығандайсың. Таныған бойда көкейінде көне сурет тірілгендей, сол суреттің әсерінен әлдеқандай сағыныш сазы жүректі шым-шым сыздататындай. Әр жұлдызы ертегі, әр жұлдызы хикая осынау жұмбақ жаратылысты көзі талғанша қызықтап қарай беретін; сол ертегі хикаяларды емірене шертетін шешесінің үнін елжірей тыңдап, ойдағы-қырдағы колхоздың қыруар шаруасының ыңғайымен кейде үйге түнемейтін, кейде кештетіп келетін әкесін елегзи күтіп жатып ұйқыға кететін сонау түндер елесі көңілін тап қазір мұңға батырып, көзіне жас үйіргендей сағындырды.

Көңілінде екі ұдай сезім кезек алмасып, толқып жатыр. Сұрапыл соғыстан бас-аяғы бүтін, аман-сау елге оралған, алыста жүргенде сүйіктісіндей аңсатқан туған ауылдың ортасына келген қуаныш; мынау елдің маңдайынан сипағандай ықылас, пейіл, жылы қабағы; мынау жаздың жайлы түнінің анасының құшағындай мейірімді лебі жанын жадыратқанмен, ет жақын іздегендерінің ешқайсысының алдынан шықпағаны бір бүйіріне инедей қадалып: "Бұл қалайды" еріксіз ойға оралтады. Шешесі мен інісінің хабарына қанғанымен Сырғаш туралы ешкім еш нәрсе ашып айтпады. Санасы сан-саққа жүгірді. Жатқа қия алмай қиналды.

"Қой, бүйтіп, бітеу жара қылып күпті болмай, сұрастырып көрейін, не жағдай, естийін", — деген тоқтамға тірелген. Естімей-ақ қоятын әңгімесі екен, оны кім білген. Сұрап алған ауруға не дауа. Естіп білгенше дегбірсізденген жағдаятты өзін ақыры абыройсыздау

тіршілікке ұрындырып тынғандай. Бұл келгеннен кейін кешікпей, араға екі-үш күнді салып, осы ауылда өзі қатарлы әскерден аман-есен оралған жас жігіттің үйлену тойы өтсін. Жоқ-жұқаналығына қарамай тойға деген ел пейілі ағыл-тегіл. Соғыстың алдында той-домалаққа, жастардың жиын басқосуларына ептеп араласа бастаған ішкілік салты қазір дендеп еніп үрдіске айналғандай. Қатар көрші отырған екі колхоздың ортасындағы жалғыз сауда дүкенінің жалғыз есік, жалғыз терезелі жалғыз бөлмесінің босағасында тұрған темір қара дүңгірден тойханаға торсыққа құйып алып келген арақ дегенің ағын-төгін. Қалай шайқап ішсең жетіп жатыр.

Әйелдер жағы татып алмағанымен еркектер қауымы — әрине кемтары бар, сауы бар, соғыстан қайтқандар мен жігіт болып қалған жастары ғана — тізгін тарту дегенді білмейді. Алдына қойғанды ақтап тауысып отыру шарт. Қызған жұрттың ду-дуы тойдың жарастығы тәрізді. Осы кеу-кеудің сүреңіне жығылған әйелдер ішпесе де ішкеннен әрі. Топталып алып әнді аңыратады-ай дейсің. Бұл әндерде сағыныш пен мұң, өткеннің өкініші, бүгінгінің қуанышы, ертеңнің үміті — бәрі-бәрі бар. Зерделеген жанға өмірдің сырын ұқтырғандай даналық, тұжырым — тоқтап аңғартады. Көңілде алуан түрлі күй туғызып, толқытып, тебірентеді. Қай-жайдағыны қозғап мұңға батыратындай. Соның бәрінен де қымбат, бәрінен де аяулы мына жарық дүниенің шаттығы екенін паш етіп, осы тіршілікпен тыныстағаныңа шүкіршілікке жүгінтіп, енді бір сәт жан дүниеңе жайдарылық енгізгендей. “Иә, келер таңың, көрер қызығың көп болса екен, таусылмаса екен жасампаз жарық дүние” деген тілекке ғана саятындай. Пендеге сенен күдіретті не болсын. О, киелі, сиқырға толы ғажап тіршілік.

Тойдың төрінде, жұрт ортасындағы Бекбосын осындай алай-түлей сезім ағынының жетегінде. Жаңағы әзірде құлағына тиген, жанын жаралап, намысын қорлағандай жайсыз әңгіменің бойына жайылған ащы запыран уытын арақпен қайтарғысы келгендей тоқтаусыз сілтейді. Ол әңгімені ұмытуға әрекет жасап, көңіліндегі дықты тойдың қызық қошаметімен қуып шыққысы бар. Кесе тола мөлдірей шүпілдеп құйылған

заһарды тамшы тастамай тартып салады. Былайғы жұрт "елге аман-есен келгеніне қуанып отырға" жорыған да қойған. Өзінің де қалауы көңіліндегі қайғыны осы дуду қуанышпен жумақ, ұмытпақ еді. Қасақана қырсық қылғанда тойдың әбден қызған шағында, төбеден түскендей сап етіп, Жылымбектің жетіп келе қалғанын қайтерсің. Оның бұл келісі, өзі солқылдап, дүбәрә күйде баз кешкендей толқып, томырықтанған сыңайдағы кекті жігітті сыздаған шиканының аузын тырнап өткендей ышқынтып жібергені...

Жаңа осы тойдың бас кезінде далаға желдеп қайтуға шыққан сәтте өзі қатарлы ауыл жігіттерінің бірінен:

— Әй, осы сен Сырғаштың жағдайынан хабардарсың ба?! Не болған, қалай кеткен бұл ауылдан? — деп сұрамасы бар ма.

Ішкіліктен арғы жағына желік кіріп желпініп тұрған жігіт білгенін жасырмаған.

— Сырғаш жақсы қыз еді ғой, шіркін. Естігенде қимай мен де өкіндім. Ауылдың көркі еді-ау. Атаңа нәлет, мына қанішер Жылымбектің кесірі ғой. Әйтпесе сенде бүгін өстіп той жасап жатар ма едің?..

— Жылымбектің кесірі дейсің бе?! Ол не істеген? Оның қатысы не? Түсіндіріп айтшы.

— Нәлеті, түбіне жеткен осы көрінеді. Басынып ойына келгенін жасаған. Осының масқаралығына шыдай алмай елден шығып кеткен Сырғаш. Иттің баласы, өзінің қызындай жастағы адамға соны істеген... Обшем, құдайдың да көзі жоқ қой деймін, осындай айуанға...

Бекбосын табан астында іштей лықси көтерілген ызалы толқынның суық лебі соғып өткенлей тұла бойы қалтырап қоя берді. Ұяттан ба, намыстан ба, әлде тосын хабардың жайсыз әсерінен бе жүзі ду етіп, құлағы шыңылдап, теңселіп кетті. Қасындағы серігі мұның бұл күйін аңдамады ма, әлде өзі сұраған соң, бастаған әңгімесін аяқтауды жөн көрді ме болған жайды түгесіп айтып шыққан.

Бас-аяғы сүт пісірімдей мезгіл өткенімен жігіттің мына әңгімесі азапты ауыр сапардай-ақ таусылып бітпейтіндей, біткен кезде түп-тура ғасырға созылып, өзін шаршатып, діңкелетіп тастағандай көрінген Бекбосынға. Әрі-сәрі күйде қапалық кешіп тұрып оның

асыға-аптыға сапырған сөздерінің бірін ұстап, бірін ұстай алмағанымен оқиганың барысын, жеңгесі мен Сырғаштың көрген қиянатын байыптап-бажайлауға зердесі жеткен. Сонан соң да көңілге қайтып сейілместей көлеңке ұялап, соның салмағы еңсесін езгендей ұнжырғасы түсіп, сұлық тұрып қалды.

— Әй, жарайды, денің сау болса қыз табылар! Оған ренжіме. Осы төңіректегілерінің маңдайынан шертіп жүріп, таңдағаныңды алмайсың ба?! Қой, ренжіме? Өзің сұраған соң білгенімді айтқаным ғой... Тек Сырғаш жазғанға обал да... Жарайды бұл әңгімені ұмыт енді. Жүр, қайтайық. Аз тұрғанымыз жоқ далада, — деп жігіт қолтығынан ұстап үйге қарай бастаған. Соның ыңғайымен ілесіп келіп, көңілді көптің ортасына қайтып оралған. Алғаш кірген бойда сол соққы тигендей дел-сал қалпынан айыға алмай бір қауым уақыт сүлесоқ күй кешкен жайы бар-ды. Бірақ көптің екпіні оңай ма, тасқын судай лепірген көңілдердің иірімі ыңғайына икемдемей қоймады. Келе-келе солардың дүрмегіне ілесіп, манағы көңілді қалпын қайта тапқандай болып отырған. Енді сол алдамшы, жалған күйдің; өзін-өзі алдаусыратып, өтірік жұбатқандай көлгір көңілділіктің тас-талқаны шыққандай. Оны көрген кезде үстіне әлде кім мұздай су құйып жібергендей денесі тіксініп, жан дүниесінде оқыс оянған ашу-кектің ызасы тұла бойын буып бара жатты. Не істерін білмей, іштей бой көтерген дүлейдің әсерімен алас ұрып отырған орнында тыпыршып, қозғалақтап кетті. Осы қысылшаң неғайбыл, өзін-өзі ұмытқан ашулы сәтте де, ақылға жығып емес санадағы әлде қандай түйсіктің әсерімен ес жиғандай, өзін-өзі жоғалтпай, табиғатындағы сыпайылық болмысын таба білді. Өзін-өзі іштей арпалыста жеңе білді. Неде болса сабыр сақтау керегін пайымдады. Мына көптің ортасында мінез көрсетпегенді мақұл көрді. Мына жұрттың ақ тілеу қызықшылығының шырқын бұзбағанды жөн санады. Бірақ түбі бітімшілік болмайтынын, қалайда кездеспей тынбайтынын, әйтпесе бұл жер, бұл ауылда бұлай тып-тыныш жүре алмайтынын іштей анық сезінген. Сонан соң да сырттай сыр бермей сабырлы қалпын танытқанымен іштегі ызаның уыты қос жанарына ызбар болып жиналып, жауына

кектене қараған. Мұның қалпын ол жырынды аңғармай қалмады. Екеуінің ө деп назарлары ұшырасқанда мұның мына қарасынан қауіп алғандай, әлденеден сескеніп, тайсақтаған кейпін бұл да қалт жібермей бажайлап үлгерген. Сонан кейін-ақ екеуі бір-біріне қайтып көз салмауға тырысқан. Бір-біріне сыртын бергендей қырыстанып, іштей аңдысқандай сыңайға көшкен. Тұнығына тас түсіп, тыныштығы бұзылған алау-жалау көңіліне медет таба алмай, ақысын сонан алғысы келгендей, алдына қойған арақты тоқтаусыз тастап жібереді. Жанары тұманданып, әбден қызып алған сыңайы байқалады. Көзіне қан толып, ашықтан-ашық кектене, өзіне құсы түсе, қиястана қарағанынан Жылымбек мұның бұзық ойын анық сезген. Сезген соң-ақ тойдың тарқауын күтпей, елеусіздеу сәтте жылыстап кетудің қамын жасаған. Оның осы ойын масаң жігіт те іштей тоқып отырған тәрізді, орнынан көтерілгенін байқап қалып, ілесе шықсын. Ауыл іші үй-үйдің арасымен асығыстай басып бара жатқан Жылымбекті қуа соңына түсіп берген. Мұның өкшелеп келе жатқанын білген ол жүтіре басып үйіне таяп қалған.

— Әй, Жылымбек, тоқтай тұр. Сенімен сөзім бар, — деп масаң даусы барлығы айқай салды. Жылымбектің тоқтар түрі жоқ. Қайта даусын естіген заматта, тапырақтап тұра қашты. Бұл тұра қуды. Жатаған тамның алдына тігілген киіз үйге кіре беремін дегенде дәл табалдырықта бас салып келіп ұстаған. Екеуі арсалаңдай алыса түскенде араларына біреу келіп килікті. Әлгі келген бойда:

— Бекбосын, мұның қалай, ақылың бар еді ғой. Ақылға келші. Сәл сабыр етші, — деп Бекбосынның ананың жағасындағы қос қолына оратыла асыла кетті. Осы сәтті пайдаланып жұлқына босанған Жылымбек үйге зып етті.

Соңынан өршелене ұмтылғанымен қапсыра құшақтап алған әлгі жігіт босатар емес. Сонан босанамын деп алысып жүріп, жанталаса ышқынған күйде аузынан ащы-ащы балағат сөздер шығып кеткенін өзі байқамаған:

— Әй, әкеңнің аузын, Жылымбек! Шық бермен! Бәрібір бүгін сені бауыздамай тынбаймын! Қаныңды

судай шашпасам жер басып жүрмейін! Бес жылғы соғыста фашистің оғынан аман қайтқан жанымды сен иттің баласының жолына тіктім. Мойнындағы әкемнің қанын арам қаныңмен жуып кегімді алмасам еркек болып туғанымға нәлеті! Шық үйіңнен иттің баласы!..

Үстеріне Жылымбек кіргенде мұның түсінің бұзылып жүре бергенінен кіпір алып, сонан кейін-ақ қасқабағындағы өзгерісті бағып отырған манағы жігіт ойында осындай бір шатақтың барын сезіп, бұл орнынан көтерілген сәтте іле-шала ол-дағы түрегелген. Сонан байқатпай соңына ілесе берген. Қазір үйге кіргізбей арпалысып, арашалап жүрген сол еді.

— Бекбосын, тоқтай тұршы? Бекбосын мұның қалай? Елден ұят қой. Сәл сабыр етші, — деп жалынады. Арыстандай шабынған, өзінен гөрі әлеуетті жігітпен жұлқыса төтеп бере алмай.

— Жібер! Қоя бер деймін!

Ытырына бұлқынған сәтте жармасып жүрген жігітті шиыра ұшырып жіберіп, босанып алған. Сол бойда белін қынай буған сұр гимнастеркасының бос делдиген етегінің астында жасырулы, мықынында, қында жүретін қарыстай кездікті жарқ еткізіп суырсын.

Бұл кезде айқай-ұйқайды құлақтары шалып қалған тойдағы жұрттың біразы жетіп үлгерген еді. Мұның қолындағы пышақты көріп шу ете түсті. Қарымдылау ересектері киіз үйдің есігінің алдына топтала тосқауылдасты. Мұның таянғанынан ығысып серпіле қоятын, жібере қоятын ыңғай танытпады. Бейбітшілік тілеп арашаға түскен бейкүнә көпке ұрынуға дәті бармай не әбден шегіне жетіп өрекіп еркінен шығып кеткен, тұла бойын жындай буып алған елірме ашуын табан астында тоқтата алмай қыстығып, ызалы ыңырана, шабына ұмтылған бетте туырлық кигізді керегеден жоғары тұстан кіріш-кіріш тілгіледі. Сол кезде кісінің төбе құйқасын шымырлатқандай ащы зарлы үнмен дауыс салып, үйден Әйкен шыға келді.

— Құлыным, Бекбосын-ау, мұның не? Көрер қызық, атар таңың әлі алда емес пе, жарығым?! Бұл құтырынған төбеттің, бұл бұзылғанның қанын ішкенде қай мұратыңа жетпексің? Қай кемтігіңді толтырмақсың? Қай дүниең орнынан келмек? Жас өміріңді өксітесің

ғой босқа. Мұның не, байқұс бала-ау! Осы жұрттың төгілген қаны аз ба еді? Бірінің қанын бірі жүктегені аз ба еді. Қанға қарығатындай болған жоқсыңдар ма? Тоқтат мынауыңды, құлыным! Қан көрмей тоқтамаймын десең мені өлтір. Мына мені өлтір!

Қараңғы түнде қаралы жандай қара шашын жайып жіберіп, омырауын айыра ашып, жанұшыра күңіренген Әйкеннің мына кейпі Бекбосынды әлде кім тура маңдайына соққандай қалт тоқтатты. Өз ісіне өзі енді есеп бергендей жан-жағына аңтарыла қарады. Үстерінен құйын жүріп өткендей берекелері қашып, үрпиіп-үрпиіп тұрған ауыл адамдарын көрді. Сол сәтте ұят атты сезімнің түйсігі шым етіп санасын шағып алған. Қалт бұрылып үйіне қарай салды. Енді оны тоқтатқан ешкім болмады.

Жалғыздық

Үңірейген қараңғы үйде жалғыздан-жалғыз қыстығып, ал кеп, солқылда. Мастықтың әсері ме, жоқ жігіттік қайратын қайрап, намысқа тырысып, өзін-өзі тәк-тәкпен әрең ұстап жүргені болмаса, көңіл толған нала, қапалықтың ішке сыймай лықсып шығар, ақтарылар орайы осы ма, жер бауырлап дөңбекшіп, басын жастыққа түйгіштей шайқап; кімге неге тістенгені өзіне де белгісіз; кімді нені кінәларын өзі де білмейді; әйтеуір, бір қиянаттың, әділетсіздіктің өктем озбырлығы жастай жанын жаралап әлі соңынан қалмай келе жатқанына құсаланып, егілді-ай келіп, егілді...

Солай жатып көзі ілініп кеткен екен, есін жиып оянды. Таң әлі ата қоймаған. Қораштау, төрт көз жалғыз терезеден қорғалап туған ай сәулесі себелеп үй іші алағеуім тартыпты. Төр алдына етігін де шешпеген бойы, киімшең күйі құлай кетіпті. Оң қолындағы кездігін де тастамапты. Сол сабынан қыса ұстаған қалпы. Пышақтың жүзі айдың күлгін жарығына шағылысып ағараңдайды. Соған көзі түскенде барып мұнда қашан қалай келіп жатқанына ой жүгірткен. Баранағы шымшытырық жайдың бәрі санасында қайта оянған. Әлгі істегендері дұрыс па, бұрыс па онысын таразылай

алмады. Өзін ақтарын да, кінәларын да білмеді. Көңілінде, әйтеуір, өкініш пе, әттеген-ай ма, опық жеу бар. Әлденені бүлдірген, қылмыс жасаған жандай қуыстанудан құр алақан емес. Ел бетін көруге зауқы жоқ тәрізді.

"Бұл жерден кетіп тынған жөн шығар".

Ең алдымен ойына оралған шешім осы. Сонан кейін көңілінде:

"Қайда?! — деген сұрақ көлденеңдеді. Енді ішкі дүниесінде екі ұдай сезім бой көтеріп, бір Бекбосын екі жарылып, өзімен-өзі айтысып кеткендей.

Шынында қайда? Қайда кетеді? Іздеп келген ауылы, елі, жұртты осы емес пе? Неге кетеді онан? Кім қуып отыр?"

"Жарайды, қуып отырған ешкім жоқ делік. Ал қарайлайтын кімі бар? Нең қалды мұнда қимайтын?!"

"Кімге өкпелейсің?! Елді кінәламақысың? Олардың жазығы не? Келгелі бері "жатып жастық, тұрып төсек болып" мейірімімен маңдайыңнан сыйпауда емес пе? Сенің тартқан қасіретіңдей қасірет олардың әрқайсысының басында жоқ па екен?! Елге өкпе артпа. Азаматпысың ауыртпалықты бірге көтеріс. Шыда".

Бұл уәжге алғашқы Бекбосын қарсы дау айта қоймады. Дегенімен алған бет, жиналған сапардан қайтқысы да жоқ. Ойлана келе өз байламын айтқан:

"Елге, әрине, өкпесі жоқ. Елді кінәлай алмайды. Бірақ мұнда қалай қалады. "Көз көрмес, құлақ естімес" дегендей әлдеқайда кетіп көңіл суытпаса, жегідей жеген жан жарасы жүнжітіп бітпей ме. Бәрін қалай ұмытып, көңілінен өшіріп тастап, сап-салғыдай жайбарақат жүре алады. Жүре ала ма, өйтіп? Кісі бір қалыпта тұра бермейді. Күндердің ащысы бар, тұщысы бар. Кейде шаршал, кейде шалқып жүресің. Бірде болмаса бірде кезігіп, ашу өзәзіл иелік бермей соның дегенімен кетпесіне кім кепіл? Қой, біраз уақытқа болса да қоныс аударуа тұрған жөн шығар".

Өстіп саралай, сараптай келе Бекбосын Қарағандыдағы Есбосынның қасына кетуді жөн санаған. Соған бекінген соң, енді ел көзіне түспей-ақ ертелеп жолға шығып кетуді мақұл көрді. Өзінің түндегі тіршілігінен қысылатын, төменшіктейтін сияқты. Әйтеуір, жұрт

көзіне көрінуге ықтияр емес. Осы шешіммен жатқан қалпынан басын көтеріп алғанда қолындағы кездікті көзі қайта шалды. Сол сәт кісіге пышақ кезенгені, жасаған дүрбелеңі есіне тағы түсіп, ойына әлденелер оралып не істерін білмегендей аңтарыла отырып қалды. Көңіліне күдік, сақтық кірген:

"Жылымбек неғып жайдан-жай қоя береді? Әрекетсіз қалмаса керек. Әлде өз кінәсын өзі біліп "жабулы қазан жабулы" дей ме? Әй, қайдам. Оның не істеп жатқанынан мұның хабары жоқ қой. Түнде ауданға шауып кетіп, милиция ертіп келмесіне кім кепіл. Милиция келсе алдымен мына кездіктен айрылары сөзсіз. Мұны кісі көзінен жасырған дұрыс шығар. Қазір бойыңда "сақтамағаны жөн".

Ең қымбат көретін, киелі мүліктей санайтын заты еді Бекбосынның бұл. Бес жыл не түрлі қым-қуыт оқиға, қуғын-сүргінді басынан кешкенде қалай айырылып қалмағанына, жоғалтып алмағанына, үнемі жанынан түспей жүргеніне кейде таң қалатын. Қысыл-таяң қажетті тұстарда талай рет қажетіне жарады. Тіпті тәнті болған жері де бар еді...

Бұл сон-ау соғыстың алғашқы жылындағы өте ауыр, тауқыметті күндер-тін. "Қырық жыл қырғын болса да — ажалды өледі" деген. Нелер сұрапыл қан кешуден өтіп жүріп, ара-тұра, жеңіл-желпі жараланған кездерін сөз етпегенде Бекбосын соғыстан дін аман қайтқандардың санатына жататын. Рас нелер, өлім мен өмірдің арасында қалтқыдай қалт-құлт етіп, қас қағым сәтте үзіліп кетуі кәдік күмәнді шақты бастан өткеріп, сонан кейін өзінің тірі қалғанына таңданып аңтарылған сәттері жоқ емес. Соның бірі осы оқиға-тын.

Немістердің қол астындағы үлкен қалаға барар жолдағы шағын қыстақты жаудан үш күннен бері үш рет тартып алып, үш рет қайтып беріп, қазір тағы жоғарыдан: "қалайда қыстақ біздікі болуы керек" деген соңғы үкім тәрізді пәрменді бұйрық жетіп, өлген-тірілгендеріне қарамай шабуылға шыққан. Қаншама кісіні жолда қалдырып, кешке қарай ақыры бұлар қардай бораған оқтың астында қыстаққа кірген. Алғы қатарда жан ұшыра жүгіріп келе жатқан Бекбосын мықын тұсына тырс етіп тиген оқ дыбысын анық сезген. Алас-күлесте байыптап

қарауға дәрмені жетпей асығыс зер салған. Тыз етіп, тәнін қарығандай еш нәрсе байқалмады. Сол бойы алға ұмтыла бергенде оң жақ білегі от тигендей ашып кетті. Артынша саусағына қарай жылбырай жылжыған қанның ізін көрді. Қолын қозғап байқады. Өз иелігінде. Қауіпті дерлік емес, жеңіл жарақат екенін сезген. Тоқтамай тарта берді. Астын-үстін аласапыранның қалт еткен сәтінде қан тамшылап келе жатқан жарасына қарауға мұршасы тиді. Білегінің бұлшық етіне таяй сызып өтіпті оқ, Мықтап таңып байлап тастап, қайта ұрысқа кірісіп кетті. Кеш түсе қыстақты дұшпаннан біржолата тазартып барып бас-аяқтарын түгендескен. Сол кезде Бекбосын есіне алып, жаңа әзірдегі белдеу тұсынан тигендей болған оқтың ізін іздестірген. Көрген кезде өз көзіне өзі сенбегендей сілейген қалпы шұқшия қарасын. Оқ кіндіктің сол жақ тұсынан сәл төменіректен, гимнастеркасын тесіп өткен. Гимнастеркасының жалпақ белдіктің астынан делдиген етегінде сұқ саусақ сиятындай тесік үңірейіп тұр. Оқтың жыртып кеткен орны.

"Япыр-ау, мынау тура іштен тиген оқ қой, арғы жаққа қалай дарымай қалған" — деп аң-таң күйде белдігін шешіп алып, үсті-басын ақтарып, сипалап тексеруге кіріскен. Тәні жарақаттан сау... Мына кереметті қараңыз! Тура біреу қағып өлтірген қара шыбындай мыжылып, қындағы қыстырулы кездік саптың бармақ түп тұсындағы тығырық орнына ұстатқан құйма алтынға бір түйір күйген қорғасын жабысып қалған.

— Әй, сен немене, қойныңа қоңыз кіріп кеткендей тінтіленіп, — деп әзілдеген жолдастарына көрсетіп:

— Жігіттер, мына қызықты қараңдар, — деді. Олар көрген бойда кездікті қолдан-қолға жүгіртіп, дуылдай жөнелген:

— Ой, Бекбосын, бір ажалдан қалыпсың.

— Оқ қағарың бар екен.

— Мына оқтан аман қалған, сен енді өлмейсің.

Қорықпа.

Енді біреулері кездікті қайтадан орнынан, қынға салып, оқтың тиген тұсымен мұның дене мүшесін салыстырып өлшеп көруде. Таңдайларын қағып, бастарын шайқасады:

— Жігітім, мына кездік сап болмаса оқ бір жақ бүйрегінді талқандап өткендей екен.

— Бүйрекке тисе бітіп жатыр да онда.

— Иә, ғайыптан аман қалғансың ғой, тәуәп ет мына кездігіңе. Әдемі пышақ екен.

— Дегенімен қасиетті зат болды-ау. Кім беріп еді өзін?

Жолдастары айтса айтқандай, туралап келген ажал оғынан тәңірінің мына арашасына өзі де ғажап қалған. Алтын сапқа жабысқан қорғасынды нан кесетін лөкет пышақтың ұшымен түртіп түсіріп, сәл кетіле ішке қарай шұқырайған, шешектің дағындай ойық болып қалған оқтың орнын бірер сипап кездікті қынына сұқты. Сонан сыртына сығымдай ұстаған саусақтарын ажыратпастан ойы алысты кезіп кеткен... Ол кезде үш ұйықтаса түсіне кірмейтін, өмірі естіп көрмеген жер түбіндегі мынау орыс орманында, жартылай жалынға оранып өртеніп жатқан мына орыс қыстағында отырып осы кездікті берген Сырғаш қызды, сонау таудағы кешті сағына есіне алған. Таудағы сол кездесуді ес біліп, оң-солын тани бастағалы өмірінде кезіккен алғашқы, қимас, бақытты сәтіндей, қуанышындай сезінген еді. Сол сезімінің ұмытылар, көнерер түрі жоқ. Көңілінде тайға таңба басқандай сақталып қалған елестің — өмірі өшпес ыстық суреттің куәсі, белгісі осы қарыстай кездікті ең аяулы мүлкі, мүлкі емес-ау, жан серік жолдасындай көретін...

"Кейін қайтып айналып соққанда алармын. Қазір бір белгілі жерге тығып кетейін", — деп түйді Бекбосын қайда, қалай жасыру керегін іштей ойластырып.

Терезеден түскен ай сәулесі көмескіленіп, ажары қаша бастапты. Бұл таңның таянған хабары екенін аңғарған. Асығыс жолға жиналудың қамына кірісті. Ел аяғы қыбырламай тұрып ауылдан шығып кеткісі келген. Сенектегі бір кездегі алты қанат үйдің сүйегі жиналған бұрышты түртінектеп жүріп, тоқымдай құрым кигізді қолтығына қыстырып шықты.

Бауырынан қара жол өтіп жатқан жатаған құмақшаның беткейіндегі бырдай бейіттердің тұсына келгенде бұрылып анасының мүрдесіне қарай жүрді. Жер ошақтың орнындай ғана төмпешіктің қасына тізерлей отырып жұп-жұмсақ майда топырағын қос алақанымен

сыйпалай, көз жанарын жас тамшылары кіреукелей басын иді.

— Топырағың торқа болсын, жан анам. Жатқан жерің жайлы болсын, апажан,— деп күбірледі.

Аз уақыт солай аялдаған соң орнынан түрегеліп мүрденің төмпешігінің аяқ жағына таяу жерден құмдауыт құмақшаның бос топырағын қолымен кесіп шұқырлап қазды. Кездікті жаңағы, үйден ала шыққан құрым кигізге мықтап орап, шұңқырға көмді. Топырағын таптап тегістеді. Мүрденің бас жағына қайтып келіп:

— Хош, анашым! Амандығымызға тілеуқор бола жатарсың,— деп көзін сығып-сығып алып, көкірегі қарс айырыла күрсініп, етектегі жолға қарай бұрылды.

Есбосынды табу қиынға соқпады. Мұның келетінін біліп күтіп тұрғандай алдынан шықсын. Алдынан шыққан жоқ-ау, поездан түскен бойда вокзалда кезіктірсін...

Күтушілер залындағы ығы-жығы адамдардың арасынан сыналай өтіп, қалаға шығатын есікке беттеп бара жатып көптің ішінен көзіне шоқтай басылған таныс бейнені байқап қалып қалт тоқтады. Ерсілі-қарсылы сенделген арадағы жұрт әлгі бейнені біресе көрсетіп, біресе тасалап, үзілдіріп, назарына анық іліктіре қоймаған соң есікке таянған жерінен солай қарай кері бұрылды. Әлгіде шырамытқан жігітті билетке кезекте иін тірескен қалың көптің бір шетіне сала оқшаулау жеке тұрған жерінен көрген. Бұл қасына таяна бергенде аржақтағы бөлмеден жайраңдай күлімдеп, жас қыз шығып, оған ұмсына қол беріп, екеуі ешкіммен шаруасы жоқ өзді-өзі мәз-мейрам болып кетті. Жаңа төңірегіне қарастаған сәтте жалт еткен жүзін бір көрсеткен жас жігіт енді бұған сыртын бере теріс айналған. Қасында бейтаныс қыз. Көңіліне: "Ол емес, басқа ма? Соған ұқсас әлдекім болып жүрмесе" деген күдік кіріп аңтарыла тоқтаған. Жігітке қарама-қарсы осылай қарап тұрған қыз Бекбосынның бұл күйін аңдағандай. Оның өздеріне көз қарасы, қастарына келіп таңдана тоқтағаны жайдан-жай емесін шамалаған парқы бар. Соны серігіне сездірген тәрізді, кенет қасындағы жігіт артына жалт бұрылған:

— Есбосын!

Бекбосын қолындағы жүктерін тастай сала ұмтылды. Есбосын көзі шарасынан шыға, есінен танғандай

бақырайып сілейіп қалған. Бұл келіп құшақтағанда барып, санасына жетіп, ағасын танып:

— Бекбосын! Бауырым!— деп арсы-күрсі бас салды.

Інісі бір күледі, бір жылайды, пора-пора. “Осы рас па өзі” дегендей құшағын жазып, қоя беріп, ағасының жүзіне, бас-аяғына қайта көз жүгіртеді, қайта бас салып сүйеді. Иесіне еркелеген дәрекетей арсалаңдап жүр. Ағыл-тегіл қуанышқа кенелген түрі бар. Қыз екеуіне күлімсірей қарап қалған. Көзі шырадай жанып қуаныш белгісін сездірген жүзінде жағдайды түсінген жанның кейпі аңғарылады. Кімде болса бөтен, бөгде емес Есбосынның таныс кісісі екенін пайымдаған Бекбосын інісінің құшағынан босанған сәтте:

— Амансыз ба, қарындас,— деп сәлемдесті.

Есбосын сонда барып есіне түскендей, қыз жаққа мойын бұрды, асыға-аптыға таныстыра бастады.

— Сара, бұл Бекбосын... Армиядағы хабарсыз кеткен ағам... Жалғыз туысқаным... Өзіңе талай айттым ғой...

— Білемін, білемін. Айтқансың... Ой, қандай қуанышты...— Қыз шын ықыласты пейілмен жадырай келіп сәлемдесті.— Сәлематсыз ба? Ат-көлік аман-есен жеттіңіз бе?

— Бекбосын, бұл Сара... Менің... танысым. Танысып қой...

— Жақсы, жақсы. Ал, Сара қарындас, танысып қоялық,— деп Бекбосын қайта қол ұсынды.

— Не тұрыс, жүр кеттік үйге, мамамнан шүйінші сұрайық,— деді қыз Есбосынға қарап.

— Киноны қоямыз ғой онда,— деді Есбосын да бұл ұсынысты құп алғандай.

— Ой, мынандай күні, мынандай кездесу сәтінде қандай кино. Айда кеттік мамама...

Сара қыздың қазақша жатық сөйлегені мен татарша тіл сындырған кісіге тән сөз саптауы аңғарылады. Түрі бидай өңді, құбаша, таза қазақы келбет. Орта бойлы, талдырмаш денелі, жинақы сыпайы қимыл; келісті құлын сипат; ажарлы жан екен. Адамға елжірей, жылығұшырай қараған қарасы да жайлы, жұғымды, кісіні өзіне тартып тұрғандай. Бекбосынға бірден ұнады. Көңіліне көргеннен-ақ жақындық ұялаған.

— Үй вокзалдан қашық емес, жаяу баратын жер,

жүріңіз. Есбосын жүктерді сен ал,— деп Сара ашық жарқын өзімсінген сыңайда жолбасшылыққа көшті.

Бекбосын сабыр сақтап “қайда, кімге барамыз” деп сұрай қоймағанымен сол бір сұрау ағасының көңілінде кептеліп алаң етіп келе жатқанын інісі, әрине, аңғарғандай. Сонан соң жол бойы мән-жайдан хабардар еткен.

Келе жатқан үйлері Сараның шешесі Сәния апайдікі. Сара ол кісінің жалғыз қызы. Сараның әкесі, үлкен ағасы соғыста қаза тапқан. Сәния апай Есбосындар оқыған ФЗУ-дың жатақханасында комендант болып істейді. Апаймен сол жатақханадан таныс. Есбосынды баласындай санап, іштаргып жақын тұтады екен. Бұл ФЗУ-ға алғашқы келген жылдары үйіне ертіп апарып, тамақ ішкізіп, жағдайына қарасып жүрген. Сарамен сол кезден таныс. Сара қазір осы теміржол вокзалында жолаушыларға билет сататын кассада жұмыс істейді. Бүгін екеуі киноға баруға келісіп, Есбосын жаңа билет алып келген сәтте бұл ұшырасқан. Бекбосынның еш ыңғайсызданбай жүре беруіне болады. Сәния апай бауырмал, кішіпейіл адам. Сөз жоқ, Бекбосынның келгеніне қуанады. Сәния апайдың оны қуана қарсы алатынын әңгімені тыңдап келе жатқан Сара да қуаттап, қоштап қойды.

— Бекбосын аға, қара да тұрыңыз, сізді ертіп келгенімізге мамам бек риза болады. Есбосыннан “еліңнен хат алдың ба, ағаңнан хабар келіп пе” деп үнемі сұрайтын.

Сізді біледі мамам.

Қыздың ибалы, кісі жатырқамайтын, елгезек сыңайынан тәрбиелі от басында өскені сезіледі.

“Жақсы адамдар болды-ау, тәрізі”, — деп ойлап қойған.

Сәния апай шынында мұны туған баласы келгендей көңілмен қарсы алды:

— Ой, айналайын, аман-есен жеттің бе?! Бұл дүниеде азаматтың амаңдығынан, саулығынан артық ешнәрсе жоқ.

Бақытың бар жігіт екенсің. И-ий, бұ қарғыс атқыр соғыстан қаншама боздақтар қайтпай қалды. Қаншама төредей азаматтар қор болып, кембағал күйге түсті. И-ий, несін айтарсың, шырағым. Не болмай жатыр бұ дүниеде. Осыншама уақыт хабарсыз кеткенге мен сені,

алла күпірлік етпесін, көңіліңе алма, қалқам, тірі емес пе екен жазған, деп ойлайтынмын. Ол ойымды Есбосынға сездірген жоқпын, әрине. "Қара қағаз келмесе күдер үзбе, бір жерден хабары шығып қалар" деп жұбататынмын... Ауылыңа бардың ба, Есбосынның бұл жақта екен хабарын қайдан білдің?!

— Иә, апай, елге соқтым. Есбосынның адресін сол жерден алдым.

— Е-е онда, шешеннің иманы саламат болсын. Көре алмапсың. Сен әскерде жүргенде қайтыпты дүниеден, жазған, уақыты сол-дағы. Алдынан жарылқасын де. Өздерің аман болыңдар.

— Рақмет, апай.

Сәния апай жаны қалмай барын алдына жайып, шайсуын беріп, әбігерге түсуде. Ауызы әңгімеде. Араарасында мұның енді алдағы жоспарын не істемек ойы барын сұрастырды.

— Мұнда біржолата келдің бе, әлде Есбосынды алып ауылыңа қайтасың ба? Есбосын ФЗУ-ды бітірген, қазір шахтада жұмыс істеп жүр. Жұмысы жақсы. Табыскер азамат болып тұр. Өзі мұнда әбден үйреніп кетті. Жолдастары көп. Мен де туған баламдай көремін,— дейді мұнан шет жағалай сыр тарта.

Кісі көңілін зерделей алатын Бекбосын оның көкейін сезгендей. Байқайды Есбосынның бұл жерден кетуіне ықтияр емес. Бауыр басып алған жандай.

— Апай, ол жағын әлі шешіп-пішкенім жоқ. Ақылдасып, ойластырып көрерміз. Жұмыстың, жағдайдың реті келіп жатса өзімде осында тұрақтап қаламын ба, қайдам.

Есбосынды да үйренген жерінен қозғамай-ақ,

— Ой, жаным, осың сөз-ақ, Ақыл-ақ, Есің бар жігіт тәріздісің, бәсе. Ауылда қарайлап байланатын ата-анаң жоқ. Қазір жұрттың қолы қалаға жетпей жүр қайта. "Жігітке үш жыл тұрған жері Мысыр шаһары" деген. Үйреніп кетесің, әлі-ақ. Үлкен қала, жақсы қала бұл. Сендей азаматқа жұмыс деген шаш етекпен мұнда. Таңдап жүріп орналасасың. Жұмысқа кірген соң үй береді. Ал әзірше осында-ақ тұра тұрасың. Сыймай жатқан басымыз шамалы. Сара екеуіміз ғана. Есбосын әлі сол ФЗУ-дың жатақханасында.

Сәнияның бұл сөзін Есбосын мен Сара құлшына құптады. Бекбосынға келіспеуге жол қалмаған тәрізді. Ертесіне жұмыс жағдайын ақылдасып ортаға салғанда Есбосын:

— Алдымен белгілі мамандық алғаның жөн. Менің шахтадан тауып тұрған табысым әзірге екеуміздің киім-тамағымызға жетеді. Зәрушілік көрмейміз. Сен, осында алты айлық шоферлар дайындайтын курс ашылмақ, соны оқып бітір, — деді.

Бекбосын бұл ақылды теріс көрмеді. Сөйтіп қалалық болуға бел шешкен. Кейін жұмысқа түсіп жатын-жай алғанша Сәния апайдікінде бола беруге келісті. Жалғыз басты болғанымен тұрмыссыз емес. Үйлері кең, жиһаз-жабдықтары жеткілікті. Бірақ үй иелерінде әдетте қаланың тұрмысты кісілерінде кездесетін кесір-кесепат, мұрын шүйірген пандық жоқ. Қарапайым, құдайына қараған жандар. Есбосын күнделікті келіп кетеді, осы үйдің бір кісісіндей араласып тұрады. Үйренісе келе Сәния апай Бекбосыннан еш әңгімесін жасырмайтын ыңғайға шықты. Ересек, басалқы кісі санай ма азды-көпті шаруасын осымен ақылдасатын әдет тапқан. Басынан өткен тіршілік тауқыметін, азды-көпті тарихын айтып отырады.

“Дүние бір қисық жол”...

— Ей, қалқам-ай, — дейді Сәния апай терең күрсіне, — тірі пенде көре береді, көре берсе көне береді-дағы. Енді біткен шығармын, енді бұл өмірдің маған не керегі бар деп сан рет баз кешкен сәттер бастан өтті. Бірақ онымен кісі өліп қалмайды екен. Пенде шіркінге дауа жоқ, артынша-ақ арсыз тіршіліктің қамымен сабылып жүргенің. Арсыз күлкі, арсыз ұйқының тағы да құлы болып жүргенің...

— Апай, өмір сонысымен өмір де. Бір қалыптан аумай тұратын дүние бола ма. Бір кезіккен қайғыдан өле беретін адам бола ма. Онда жер үстінде кісі қала ма.

— И-ий, Бекбосын оның рас. Ажалы жетпесе кісі қайғыдан өлмейді екен. Саған естісін, білсін деп айтамын.

Өткен гәп қой. Ішке сыймайды. Кейде айтып, шер тарқатқың келеді. Мылжыңдай береді деп ойлама, шырағым. Ұлғайған сайын адам сөзуарланып кететін сияқты. Сөкпе, қалқам...

— Жоқ, не деп сөгемін, айта беріңіз. Өткенді әңгімелегеннің не айыбы бар. Ғайбат, өсек емес айтып отырғаныңыз. Көрген, білгеніңіз. Басыңыздан өткен жайлар.

— Әлбетте, әлбетте, ғайбат, өсек емес, әрине.

Сәния апай кейде күрсіне, кейде жаулығының ұшымен жанарының аңғалағын қайта-қайта сұрткілей өмір тарихынан сөз қозғайды.

Әкесі Жетісуда үлкен дүкен ұстаған көпес-саудагер — жиырмасыншы жылы өз ажалынан дүние салғанда Сәния жаңа бойжетіп келе жатқан қыз екен. Дүкен де, басқа мал-жан иелік те үлкен ағасының пәрменіне көшкен. Кіші ағасы алыс қалада оқуда жүрген. Өздері үш ағайынды болған. Әкесінің артынан екі жылға жетер-жетпес уақытта шешесін жөнелткен. Осы кезде кіші ағасы оқуын бітіріп келіп, қалаға жаңа өкіметтің қарамағына қызметке кірген. Осыдан бастап ағайынды екі жігіттің арасына араздық енген. Байлар мен саудагерлерді, ауқаттыларды қырына алып тұрған "қызылдың" сойылын соғып, қызметін істеген інісі мен келініне ағасы наразылығын жасырмаған. Ақыры екі үйі әкеден қалған хан сарайдай кең жайға сыйыса алмай кіші ағасы жұмысшы лашығына бөлініп тынған.

Алғаш байларды кәмпескелеу хабары шыққан кезде кіші ағасы үлкен ағасына келіп:

"Дүние-мүлкінді еркіңменен өкіметке өткіз. Өзің қара жұмысқа кір. Қазіргі саясатқа бағын. Қыңырлықты қой. Сенің әмпейлесіп жең ұшынан жалғасып жүрген адамдарың дұрыс кісілер емес. Түбі басыңды бәлеге шатасың. Олардан іргеңді аулақ сал. Айтқанымды тыңда" — деп ақыл қосқан.

Ағасы оның сөзіне құлақ асар сыңай танытпаған. Шалқасынан түскен.

"Сен маған ақыл айтып қамқорсымай-ақ қой, өз жөніңді-ақ жөнде. Ешкімнен ұрлап, тартып алған дүнием емес, әкемнің жинап-теріп беріп кеткен мүлкі. Неге оны бас жоқ, көз жоқ, өз қолымнан сендердің жалаң-

аяқтарыңа беруім керек. Не үшін? Иман сұрамақпын ба, олардан?"

"Айтқанды түсін. Құр қараулықтан пайда тапшайсың. Жалғыз сен емес, күллі жұртқа ортақ заң. Онан қалыс қала алмайсың, бөлініп кете алмайсың".

"Кету керек болса кетемін. Бөлініп кете алмайтын кіл өлірген, қызыл көз гуілдектерге бауырымнан байлап қойып па?! Қимайтын нем бар сондай-ақ. Бірге туған туыстың түрі мына сен. Жаттан әрмен, жаудай жағаласқан. Бұралқы иттей құйрығыңды бұлғаңдатып жаңа өкіметке жағынғандағы тапқан дұшпанның мен — жалғыз ағаң. Әке тұрғызған ақ орда мен мал-мүлкіңнен без, көрінгенге бер дейсің. Неге беземін, неге беремін? Қай қарызым үшін беруім керек? Әділет орнатамыз. Ең әділетті өкімет біз боламыз деп кеуделеріңді соққанда кереметсіңдер. Біреудің мүлкін, малын бермесе тартып аламыз дейсіңдер. Сол да әділеттілік пе? Кіші үлкенге қарап сес керсетеді, тіл тигізеді, сол да тәртіп пе?!"

"Сенің мұның жаңа саясатты бұрмалап, сан-саққа жүгіртіп жүрген контрлардың аузындағы сөз".

"Контрың мен бе тапқан?!"

"Мен сені контрсың деп тұрғаным жоқ. Бірақ бүйтіп контрлардың сөзін тірілтпе. Менің, алдымнан көлденең тартпа. Ойланып сөйле. Бұл жаңа саясатқа жала жапқысы келгендердің айтып жүрген жыры. Жаңа өкіметтін, жүргізген ісін түсініп қолдағандарды ешкім күштеп зорламайды. Сонан соң да мен өз еркіңмен қадам жаса деп отырмын. Сен мынаған назар аудар. Қазіргі саясаттың басты шарты — енді бай, кедей деген болмайды. Жұрттың бәрі тең, бірдей өмір сүреді. Біркелкі тұрмыс құрады. Сол үшін байлардың мал-мүлкін алып кедейлерге үлестіреді. Бай мен кедейді теңгереді. Бұл қазір қолға алынған, қалай да орындалуға тиіс негізгі шара. Онан ешкім еш қайда қашып құтыла алмайды. Көну керек".

"Сен мынаған ой жіберші. Әу баста табиғат бес саусақты неге бірдей жаратпаған. Құдай теңгермегенді адам теңгере ала ма?! Біреу ақылды, біреу ақымақ. Біреу пысық, біреу аңқау. Әркім өресінің жеткенінше іс істейді, қызмет қылады. Сонан кейін біреу тұрмысты,

бір қоңторғай күн кешуі заңды емес пе? Жұрттың бәрін бір қалыпты етемін деу ақылға сыймайтын әрекет қой. Соған қалай мадданып, қолымда барды көшеге шашуым керек. Ал, оған көнбегенді жау санайтын өкіметке қалай ықылас білдіріп, құлдық ұрып, алдына түсуім керек. Рақмет ондай өкіметіңе, бағынбай-ақ қойдым. Бұйырғанды көріп алдым. Бұл саясатыңның маған керегі жоқ”.

“Саған керегі болсын, болмасын — көнесің. Бағынасың. Бағынбай аспанға ұшып кетпекпісің?!”

“Аспанға ұша алмасақ та қарамызды батырар жердің бір пұшпағы табылар. Бүйтіп үйде отырып, қалың елдің көз алдында талапайлағанша көз көрмес, құлақ естімеске ауа көшіп кеткен артық шығар”.

“Босқа арандама. Өкіметтің құрығы ұзын. Теріс бет-алыста қолға түссең оңбайсың, өкінесің. Өзіңе-өзің қастандық жасама. Онан соң кеш болады. Қазір ойлан. Көрінгенге ілесіп, елікпе. Елдің ортасынан ауамын дегенді ойдан шығар. Ешкім қуып, кет деп жатқан жоқ. Не зауалмен қашқын болмақсың”.

“Әй, бұдан артық не зауал керек? Барыңды талапайға түсірейін деп жатса”.

“Ел ортасында аштан өлмейсің. Зар-замандай бер ме. Артық мал-мүлкін өткізетін жалғыз сен емес. Айтқанға құлақ ас. Өзіңе тиесілі үлесіңнен басқасын еркіңмен апарып тапсыр. Мен саған зиян ойлап отырғаным жоқ. Түсін”.

“Достығың мынау болса, ішін ұрайын. Бар, білгеніңнен қалма. Сенімен енді сөзім жоқ”.

“Айтқанды тыңда”.

“Тыңдаймын. Тіреп тұрған аспаныңды тастап жібер. Сенсіз де жөнімді табармын”.

“Екі сөзіңнің бірі “кетемін, жөнімді табамын”. Қай жақтағы жөн. Қай жақтағы өріс ол — қой арқасына бозторғай жұмыртқалаған. Кетіп көр осыдан... Көрейін... Енді көп тәжікелесетін уақыт жоқ. Айттым, ескертемін — жақын күнде комиссия мүшелеріне барып, өз еркіңмен артық мал-мүлкіңді тапсыратыныңды мәлімдемесең — өзім келіп конфискуелеп, қаттау жүргіземін. Аяйды деп ойлама”.

“Сенен жақсылық күтпеймін өзімде”.

Екі ағасының ат құйрығын кесіскен жандардай қош-

сау бол айтыспай, жауыға тарасқаны Сәнияның жас жүрегін шошытып, жанына қатты батқан. Қолынан келер дәрмен жоқ, екеуіне кезек-кезек жаутаң-жаутаң қарап көз жасын мөлт-мөлт төкті. Олардың мұның жан дүниесімен шаруасы қанша. Орға жығар ашудың өзіншіл жетегінде қайырылыспай, қалшиған қалыптары кете барды. Мұның арты жақсылыққа апармайтынын, әлдене сұмдыққа тірелерін сезгендей шыбын жаны шырқыраған. Өзін қоярға жер таппаған. Іштей шыр-пыр еткеннен басқа жасар ылажы жоқ, "Соңы не боладыны" уайымдай күткен. Сол күні үлкен ағасы түнімен жоғалып кетті де ертеңіне ашулы оралды. Мүшел жасқа шыққан жалғыз ұлы мен әйелін, Сәния үшеуін оңаша шақырып алып:

"Буынып-түйініп, дайындалыңдар, Бүгін түннен қалмай таңғы ұйқының шағында, қаладан көшіп, шығып кезтеміз. Қашып, Қытай асып бара жатқан жұрттың тобына қосылып арғы бетке өтеміз. Мұнда бізге енді қарайлайтын еш нәрсе жоқ", — деді.

Ағасының мына сөзі Сәнияның жүрегін су еткізді. Елді, жұртты тастап, кіші ағатайымен қоштаспай өмірі білмеген, көрмеген белгісіз жаққа қалай кете береді. Қайда барады? Кімі бар ол жақта? Қыз бұл сапардан шошынғандай сыңайда. Онысын айтайын десе ағасының мінезі белгілі, жақтырмай қала ма деп сөскенеді. Әйткенімен өзін-өзі қайрап, тәуекел етіп:

"Тым алыс жақ қой, ағатай, өмірі көрмеген бөтен ел ғой. Қалай барамыз? Сонан соң бұл жаққа қайтып келмейміз бе?" — деуге дәті жеткен.

"Бұл жақта нең бар жау талап жатқан. Неңді қимайсың. Бос сөзді тоқтат. Артық әңгіменің керегі жоқ. Және бұл әңгімені өздеріңнен басқа тірі жанға сездіруші болмаңдар. Тістеріңнен шықпасын. Ешкімге, ешқайда бармаңдар, жолықпаңдар. Үйден аттап баспайсыңдар. Айтқанымды істемегендеріңді оңдырмаймын. Барыңдар, үн-түнсіз жолға жиналыңдар".

Ағасының бет алысы қатты, еш нәрсеге илікпейтінін аңғарды. Енді мұны ешқайда шығармайды да, жібермейді де, ол айдан анық. Шынымен-ақ бұлардың бұл өлке, бұл жерді қалдырып басы ауған жаққа лағып жүре бергені ме? Ең құрмаса кіші ағатайын көрмей қалғаны

ма? Ол ғой мына жайдан бейхабар. Ертең білгенде қайтер екен? Сұмдық-ай, не заман бұл? Не тіршілік болып кетті? Енді қайтты? Не істейді?" Қыз шарасыздықтан далбасалап, сенделіп, қыстыға жылады. Қалып бара жатқан, енді қайтып көрер көрмесі белгісіз кіші ағасын қимайды. Мынау кір жуып, кіндік кескен туған жерді қимайды. Түнде ертелеп қозғалып кетуді межелеген соң жолға жүрер алдында азда болса тынығып алудың қамымен жарықты сөндіріп ерте жатып қалған қараңғы үйдің ішінде ойы онға бөлініп, санасы сарылып, амалы таусылып, тынысы тарыла дөңбекшиді. Толқи, толғана келе тәуекелге бел буған: "Бүгін түн қалайда кіші ағасына хабар салуы керек. Білмей қалмасын. Мүмкін ретін, ыңғайын тауып ағасын мына сапардан тоқтатып, алып қалар. Сөйтіп, бұлар, беймәлім, жат елге беталды қаңғырмас".

Түннің қай мезгілі екені белгісіз, ел тым-тырыс ұйықтап кетті-ау деген сәтте қыбырсыз тұрып, үйден жылыстай шықты. Сол бойда екі өкпесін қолына алып, ұшты-ай келіп. Мезгілсіз уақытта жау қуандай өң-түс жоқ ентіге жеткен мұны көрген ағасы тегін жағдай емес екенін сезгендей.

"Сәния, айналайын, не болды, мына жүрісің қалай?" — деп құшағына ала берген.

Үрейден, уайымнан, қатты жүгірістен қалжыраған қыз ағасының бауырында, дір-дір егіліп тұрып, мән-жайды мәлімдеген.

"Жарайды, сен осында бола бер. Ешқайда шықпа. Уайымдамай, аландамай жатып дем ал,— деді ағасы. Сонан соң әйеліне бұрылды:— Сәнияға қасыңа төсек салып бер. Мен келгенше ешкімді дүрліктірмей үйде отырындар. Хабар өзімнен болады".

Осыны айтты да апыл-ғұпыл киініп шыға жөнелді. Жеңгесімен екеуі ұйқы жоқ, тырс еткен дыбысқа елеңдесіп, түнімен үрпиісіп отырды. Шаршап, діңкелеп таң алдында қалғып кетіпті. Әлде кімнің түрткілегенінен көзін ашқан. Уақыт сәске түске таяпты. Оятқан жеңгесі екен. Ол да мызғып жаңа тұрған сияқты. Көзін ашқан бойда жан-жағына елеңдей қараған қыз:

"Әтейім қайда, әлі келген жоқ па?" — деп мазалана сұрады.

"Жоқ келмепті. Енді не істейміз? Іздейміз бе?"

"Бұл кезге дейін кешікпесе керек еді ғой, іздейік, жүр".

"Онда жанымызға кісілер ертегіік"— деді жеңгесі. Сөйтіп екеуі олар қызмет істейтін кеңсеге соғып, қастарына екі-үш адам ілестіріп үлкен ағасының ауласына келіп кірген. Қаңырап бос тұр. Сыртқы есіктің құлпын бұзып ашып, бөлме-бөлмені түгел тінтіп қарап шықты. Иесіз қалған мүліктер қарғысқа ұшыраған елдің жұртындай құлазып көрінеді. Тірі жанның исі сезілмейді. Үйден еш нәрсенің белгісін кезіктіре алмаған соң ілесіп келген жігіттер кең ауланың түкпір-түкпірін, қора-қопсыларды тінткілей бастаған. Бұл екеуі де солардың соңында жүр. Кіші ағасын қасына шөп маялаған, мал қораның қараңғы бұрышынан тапты. Аузын шүберекпен тығындап таңып, қол-аяғын матап буып, сол арқанның бір ұшымен қазыққа байлап кетіпті.

Арқанды пышақпен қиып, аузындағы шүберегін шешіп босатқан бойда ол ұйып қалған қол-аяғын жаза алмай есеңгіреп аз кем отырды. Қолтығынан демеп, орнынан тұрғызған жігіттердің сүйемелімен біраз сүйретіле, тәлтіректеп барды да, далаға шыққан соң, бойына қан тарата сілкініп, отырып-тұрып, жер тарпи екі-үш рет тепкіленіп барып денесін тіктеді. Сонан соң үсті-басының шаңын, жабысқан шөптің қиқымдарын қағып тазартты. Өзін ретке келтіріп алған соң:

"Жігіттер, қазір осы бойда қалалық милицияға тарттық. Тез жүріңдер. Басқа шаруа кейінге қала тұрар. Ал сен екеуің үйге бара беріңдер",— деді бұларға.

Жеңгесі: "Түсіндіріп айтсайшы, бұл не жағдай? Өзің үйге соғасың ба? Қашан келесің?"— деп еді, ағасы қайырып тастады.

"Кейін білерсің. Айттым ғой, үйге барыңдар деп, Мен кешіксем алаңдамандар. Үйден күтіңдер. Қауіптенетін түк жоқ. Қасымда енді өзіміздің жігіттер болады. Барыңдар".

Ағасының даусы соңғы бұйрықтай естілген соң, мұнан әрі әңгімені созбады. Жеңгесі екеуі үн-түнсіз жолға түсті. Сонан тырс еткен сыбыс болмады. Ақыры шыдамай кешке қарай жеңгесі қалалық милиция басқармасына хабарласып күйеуінің он шақты милиция, солдат ертіп, шекараға қарай ауып қашып бара жатқан

елдің соңынан қуып кеткенін біліп қайтқан. Екі оттың ортасында қалғандай күйдегі Сәнияға бұл әңгіме аса жайлы естілмеді. Көңіліне мазасыздық ұялап, әлде неден күдік алып, үрейленгендей тағат таппайды.

"Милиция қуып жетсе не істейді, ата ма?" — деп сұрайды жеңгесінен.

"Жоқ, атпайды, олардың өздері оқ шығарып, қарсыласып көнбей жүрмесе".

"Онда оларды неге артынан қуып кетті".

"Барып, кейін қарай алып қайтады".

"Ұрыс болмайды ғой, әйтеуір".

"Кім біледі, қайтпаймыз деп қарсылық жасаса қақтығыс шығып кетуі кәдік".

Сәния үлкен ағасын есіне алды. Оның кейінгі кездегі мінез-құлқы, қас қабағы, іс-әрекеті, әлденеге мықтап бел буған қырыс ыңғайын ойымен топшылайды. Өз дегенінен сынбайтын қасарыспа мінезін білетін. Аса дейі қатты жан. Ол кісінің мәмілеге жығылып, кейін қайтуға келісе қоймайтынын ойлап, уайымға батады.

"Қайтуға көнбесе қоя бере салмай ма. Кете берсін. Ол үшін неге ұрыс шығарады".

"Тәртіп солай. Олар осы елдің адамдары, рұқсатсыз басқа елге өтуге хақысы жоқ. Әрі өздерімен бірге бұл мемлекеттен көптеген мал, қыруар байлық алып кетпек. Оған жол беруге болмайды".

"Әкетсе өздерінің байлығы, өздерінің малы емес пе. Ешкімнен ұрлап бара жатқан жоқ қой".

"Сен оны түсінбейсің. Қазір мал біткен де, жан біткен де — мемлекеттікі. Соған тиесілі бәрі. Жеке меншік, жеке байлық деген болмайды енді. Ол түбірімен жойылады.

Тәртіп, заң деген жұрттың бәріне бірдей ортақ, кім-кімде бағынуға тиіс, әркім басының ауған жағына кете берсе онда қандай тәртіп, онда қандай мемлекет болмақ. Біздің ең басты қағидамыз — темірдей тәртіп білдің бе? Сондықтан ешкімді бетінен жібере алмаймыз. Жарайды өскен соң түсінерсің оның бәрін. Қазір саясатты қоя тұр. Маза бер. Онсыз да басым ауырып шаршап отырмын".

Екеуінің арасындағы әңгіме осымен тынған.

Ағасы сол кеткеннен екі күнге дейін оралмады. Бұлар

ұйқы, күлкіні ұмытты. Жанын шүберекке түйіп, күтуден, елеңдеуден жынданып кете жаздады. Екінші күні кешке қарай қажыған, діңкелеп, өң жоқ, түс жоқ, түрі өрт сөндірген кісідей қарау тартып, қабаржып келген ағасының мына пошымын көріп, тіпті тіл қатып, жағдай сұрауға дәті бармады. Ол үйге кірген бетте үлкен ожау толы мұздай суды дем алмастан ішті де, сол ләм-мим демеген бойы теріс қарап жатып қалды. Сәния қанша алаңдап тыпыршығанымен үлкен ағасының хабарын біле алмаған қалпы, күпті күйде амалсыз төсекке қисайған. Сонан ағасы азанда жұмысқа кетейін деп жатқанда оянған. Түрегеліп қасына келді. Ағасы көңілсіз, жүдеу кейіпте, бұған салқындау назар салғанымен сөйлесуге ыңғай танытпады. Жиналып тезірек кетудің қамын жасады. Қолына сумкасын ұстап есікке беттей бергенде, Сәния ақыры шыдамай:

"Әтей, ағатайға кездестіңіз бе? Жолықтыңыз ба? Не болды? Не хабар білдіңіз?" — деп сұраған.

Ағасы бұған бұрылып қарамай, қырын беріп көзін есіктен алмаған қалпы:

"Білмедім... көргенім жоқ, Арғы бетке өтіп кетіпті. Қуып жете алмай қалдық", — деді. Соны айтқан соң бұл енді не дер екен деді ме, үн-түнсіз біраз тосылып тұрды.

"Сонда біржола кеткені ғой. Енді бұл жаққа қайтып келмей ме?"

Ағасы неге екені белгісіз ауыр күрсінді.

"Келмейтін шығар. Келмейді... Кеткен адам қайтып келуші ме еді..."

Даусында бір діріл бар жарықшақтанып шықты. Әрі осы сөзді ол Сәнияға мұның көңілін суытып, күдерін үздіру үшін әдейі айтып тұрғандай көрінді. Қыз көңілі бұзылып ағасына құлази қараған. Оның әдеттен тыс тұйық, тұнжыраңқы, көңілсіз кейпінен түсініксіз өзгерістер аңғарғандай. Табиғатындағы тәкаппар, сырбаз жігіттің қазіргі болмысынан соншалықты төмендеу, пәстік сезілгендей еді. Ешнәрсенің мәнісін бажайлап үлгермеген Сәния оның мына түріне қарап:

"Әтей, бір жеріңіз ауырып жүр ме, неге сонша жүдегенсіз", — деп сұрады. Жігіт қарындасының бұл сұрағынан іш жиып, дереу өзін-өзі қолға алғандай ширап,

еңсесін көтерді. Қабағын ашып, жайдары қалып танытқандай болды.

"Кейінгі күндері жұмыс ауырлап кетті. Шаршап жүрмін. Соныкі шығар. Әйтпесе денсаулығым дұрыс.— Ағасы осыны айтты да, есіктен бері таман екі-үш аттап, мұның қасына таянып, оң қолымен қапсыра құшақтап, өзіне қарай икемдеп, маңдайынан иіскеді.— Айтпақшыдай, Сәния, сенімен сөйлесетін әңгіме бар еді. Школыңды бітірдің. Әкіметтің кез келген кеңсесінде қызмет атқаратындай сауатың бар. Үйде босқа отыра бергенді қою керек. Жұмысқа орналас. Жұртпен аралас. Кісі киік тіршілікті тастап өмірге, мына ортаға бейімдел. Өзің қатарлы жастармен таныс. Бірге жүр. Солай етейік жарай ма?!"

Сәния бұл ұсынысқа қуана келіскен. Айтқандайын ағасы, жеңгесі бірге қызмет атқаратын қалалық комитетке хат тіркеушілік жұмысқа орналасты. Сонан көп ұзамай әтейін осы Қарағандыға үлкен жауапты қызметке ауыстырып, табан астында салт басы аттанып кетті. Бұл жеңгесімен асықпай соңынан жиналып, көшіп баруы керек-тін. Ағасы, жеңгесі үшке шыққан ұл баласын екеуі бірдей қызметте жүрген соң, қала төңірегіндегі ауылда тұратын қайын енесіне беріп жіберген. Бала солардың бағып-қағуында. Енді алыс қалаға ауысатын жағдайда оны мұнда қалдырғылары жоқ. Жеңгесінің барып алып қайтуы қажет. Бұлардың осындай-осындай шаруаға қарайлаған қисыны бар еді.

Сәния өз көңіліндегі арманы, тілегі сол болған соң ба, үнемі үлкен ағасын кешікпей қайтып келетіндей сезініп, алаңдайтын да жүретін. Іштей сағына күтетін. Буынып-түйініп көшеміз деген қарсаңда жеңгесіне әлгі ойын білдірді.

"Мен осында бола берсем қайтеді?! Ағатайымды күтсем деймін. Мұнда қайтып келсе, бізден адасып қалар. Адресіңді алған соң барып, қатынасып, хабарласып тұрармын. Хат жазамын үзбей. Осы жұмысымды істеп жүре беремін. Мұндағылардың бәрі таныс кісілер. Далада қалып бара жатқаным жоқ. Мені тастап кетсең".

Жеңгесі күтпеген әңгімеден аңтарылып дағдара қараған. Сәлден кейін өзіне-өзі келіп, үзілді-кесілді қарсылық білдірді.

"Жоқ қалмайсың! Ол не дегенің? Әтейің рұқсат етпейді. Бізден бөлініп жалғыз қаламын дегенің қай сөзің?"

Сәния енді жалына бастаған:

"Жеңеше, жалғыз қалып бара жатқаным жоқ қой. Ел ортасы. Мұнда туыс, тумаларымыз баршылық, Менің осында болғым келеді. Әтейіме түсіндіріп хат жазып жіберемін. Ренжімейді. Өтінемін, жеңеше".

Жеңгесі тығырыққа тірелгендей ойланып отырып қалды. Сәлден кейін орнынан тұрып терезенің алдына барды. Жүзін теріс бұрып, әйнектен далаға көз жіберіп, сазара телмірген қалыпта шарасыз бір өкінішті үнмен:

"Еркем, ағатайың енді қайтып келмейді, әуре болма-сайшы", — деді. Оның мына сөзінен қыз оқыс шошып кетті.

"Неге? Неге олай дейсің?" — Қасына жүгіріп келген. Жеңгесінің жүзі сұрланып, боп-боз, қаны қашып тұр екен. Мұны есіркей, аяй, жұбата сөйлегендей ыңғайда үзік-үзік түсініксіз әңгіме бастаған.

"Еркем, ақылың бар ғой, сен бізді түсін. Әтейінді ая..."

Қыз ештеңенің байыбына жете алмай аң-таң: "Нені түсін дейді? Не деп тұр? Әтейінді ая дегені не? Әтейіме не болған?"

Жеңгесі төркіні салқын, жұмбақ тақылеттес әңгімесін жалғастыра берді:

"Оған да оңай соғып жүрген жоқ. Құр білдірмей іштен тынады. Кейінгі кезде жүдеп өзгеріп кеткенін байқайсың ба. Сол ішкі құсаның әсері. Мен сеземін, білемін онысын. Енді сен мінез танытсаң оған ауыр соғады. Жақсы көрсең, жаның ашыса ая оны. Бұл туралы әңгіме қозғай көрме". — Жеңгесі жанарында мөлтілдеген жас, бұған өтіне, жалбарына қарады. Сәнияның жүрегі әлде не сұмдықты сезгендей су ете түсті:

"Жеңеше, түсіндіріп айтшы, бұл не сөз? Не жағдай? Не деп тұрсыз?" — Қыз алдындағы келіншекті жалынып келіп жабыса құшақтаған. Екеуі оңаша үйде ағыл-тегіл көріссін. Сол қалыпта қанша тұрғаны белгісіз, солықтай тыныс алған бір сәтте жеңгесі болған жайды, жасырмай шындықты айтқан.

Шекарадан ары қарай өтуге қам жасаған жалғыз мұның ағасы емес қауымдасқан қоралы ел екен. Айдаған малдарын, қатын-балалары бар көштерін алдымен жөнелтіп жіберіп, қару асынған жарамды жігіттері салт бастары, сондарынан қуғыншы шыға ма деген қауіппен, жол тоса олардың арттарынан торуылдай еріп отырған. Қуғыншы отряд көшкен ел шекараға таянған тұста қараларына іліккен. Сайланып, жарақтанып, күтініп келе жатқан арттағы топ бұларды көшке қарай өткізбеген. "Қайтындар" дегеніне құлақ аспаған. Сол жерде ұрыс басталып, атыс шыққан, кісілер оққа ұшқан. Қуғыншы отряд екіге жарылып із кесуде екен, соның бірінде қиыстау келе жатқан інісі мылтық даусы естілген жерге шауып жеткенде кім атқаны, кімнің оғынан жазым болғанын белгісіз ат жалын құшып жатқан ағасын таныған. Босқын топ кісі өліміне де қарамай сол ұрыс салған күйінде қайырылмай, шекарадан өтіп кете барған. Бұлар сөйтіп ақыры, көшкен қалың елге қолдары жетпей кейін қайтқан. Ағасының денесін оқ тиген жердегі төбенің басына өз қолымен жерлеген. Бұл оқиғаны Сәнияға айтпай жасырған. Әтейі солай еткен дұрыс шығар деп санаған.

Сәния өксіктен ықылық ата:

"Ал, әйелі, баласы, баласы... не болды екен? Қайда екен?" — деп еңіреген.

"Олар алдыңғы көшпен әрі өтіп кеткен. Кім біледі не болғанын, қайда екенін. Еркем, ақылың бар ғой. Қой енді. Есіңді жи. Өткен іс өтті, қайтып орнына келмейді. Өзіңді-өзің езе берме. Ақылға кел. Тағдырдың салғанына көну керек. Жылай бергеннен еш нәрсе өнбейді. Қой енді. Сен бүйтіп қайғырып, уайымдай берсең әтейіңе қиын болады. Онсыз да қажып жүрген адамды жер қыласың. Әтейіңнің көңіліне қара, қалқам".

Жеңгесі осылай деп әрі ақыл, әрі өтініш араластыра отырып жұбату айтты. Тыңдамасқа шарасы қайсы. Іші-бауыры күйді, жанды. Жылады, еңіреді, аһылады, үһіледі, ақыры басқа түскен тауқыметке көнген, көндіккен күйде, Қарағандыға қарай аттанып кете барған. Мұнда келген соң көп кешікпей шахтада істеп жүрген, салт басты, өзі қатарлы жас жігітпен көңіл қосып, отау көтеріп, бөлек шыққан. Жас жұбайлық тұрмыстың өзіне

тән қызығын, қиындығын қатар өткеріп, өмір атты тіршіліктің ағын-әуенін енді тапқандай сәттерінде бұлардың тағдырына қасақана аңдып тұрғандай тұтқиылдан отыз жетінші жылдың оқиғасы тағы киікті.

Табан астында, оқыстан, түнде ағасын үйінен ұстап әкетті. Оның бұл тұтқындалуы жай түсіргендей есеңгіретіп кетуі өз алдына, Сәнияның әлі күнге дейін көңілін күпті етіп шешуін таба алмайтын дүдәмал жағдайы бар. Ағасы сол оқиғадан үш-төрт сағат бұрын мұның үйіне он екі, он үшке шыққан ұлын ертіп келді. Әйелінің осыдан екі-үш күн бұрын үлкен қалаға жиналысқа кеткенін білетін. Қыдырыстап жүрген шығар деп ойлаған. Дереву қазан көтеріп, шай қамына кіріскен. Ағасы керегі жоқ деп тоқтатты.

"Сәния, мен ертең командировкаға кететін тәріздімін. Мына баланы саған тапсырдым, осында болсын", — деді.

Сәнияның ойында ештеңе жоқ, бар айтқаны:

"Жеңешем қашан келеді, оның келуіне қарай алмайсыз ба? — деген.

"Оның оралуына әлі үш-төрт күн бар. Күте алмасын", — деді. Деді де бұған әлде не айтқысы келді ме, жоқ өз-өзінен ойланды ма, үн-түнсіз тұнжырап, едәуір уақыт отырды. Сонан соң орнынан тұрды да:

"Ал, аман-есен болыңдар. Жақсы", — деп сыртқа беттеді.

Ертесіне сұмдық хабарды естігенде Сәния:

"Ойпырым-ау, кеше командировка дегені сол болғаны ма? Сонда өзі білгені ме? Білсе бір ауыз сөз сездірсе нетті. Әлде білмей қапылыста қалды ма? Құдай-ау не жазығы, не кінәсы болғаны? Бұл не жұмбақ, бұл не сыр? Не сұмдық, құдай-ау?!" — деп дағдарған. Сол дағдарғаны дағдарған. Ақыры шешуі табылмаған жұмбақ күйінде қалды бұл оқиға. Жиналыстан қайтып келген бойда жеңгесінің ұсталуы, онан көп кешікпей өз күйеуінің қамалуы қосылғанда тылсым сыры, тіпті, тұңғыық тартып, үрейін ұшырып есінен танып қала жаздады. Енді оны ақылға салып, таразылап, байыптап, бажайламақ түгілі ойына алуға дәті бармайтын халге келген. Құдайдың кәрі тәрізді қарсы тұруға ешкімнің шамасы, тәуекелі жетпейтін төтенше зауал екенін түйсігімен сезгенде қойған.

Тұңғыштары осы Сараның онға шыққан кезі, мұнан кейінгі нәрестесі екі-үш жасында шешектен шетінеді де, перзенттен жалғыз еді. Сәнияның ендігі бар ойлағаны, бар қамы үйдегі екі баланы аштан өлтіріп алмау. Уақыттың тапшы кезі, жалғыз өзінің азын-аулақ айлығы тым тақыл-тұқыл, үш жанның киімі мен тамағына жетпеген соң күндіз кеңседегі қызметін атқарып, кешке теміржолда жүк түсіріп, жүк тиеп қара жұмыс істеді. Еркек кіндік емес пе, шаруаға ілігіп қалған інісі, бұған ілесіп қолғабыс жасайды. Сөйтіп селбесіп күнелтіп келе жатқанда соғыс басталды. Он сегізге енді толып тұрған шағында інісі әскерге аттанып кете барды. Алғашқы кезде аз уақыт хат алып тұрған. Сонан соң хабар үзілген. Сол жоқтан жоқ, Өлдіге жорып күдерін үзейін десе көңілі құрғыр қимайды, әлі күнге емексіп өтіп жатқан күн.

Сәния апайдың ендігі үміті, тірегі — Сарасының ғұмырлы болуы. Дұрыс адамға кезігіп, теңін тауып, жарасып, аяқтанып кетуі. Бұйыртса соның қызығын көрсе. Сол тілекпен ФЗУ-ға келген жетім балаларды зерттеп тексеріп, болашақ күйеу бала болуға ылайық-ау дейтін жан іздестіретін өзіне ғана аян сыры бар. Есбосынды алғашқы көрген-ұнатқан; ізетті, тәрбиелі бала екенін аңғарған. Сыртынан бақылап, зер салып жүріп, өзінің қателеспегеніне көзі жеткендей. Ара-тұра әңгімеге шақырып, сөйлесіп, байқап, өмір-тарихын, жай-жапсарын біліп алған. Сонан соң ішке тартып, әр кез үйіне ертіп әкеп жүріп, жақындарындай бауыр басып кеткен. Қазір Сарасы мен екеуін егіз қозыдай санайды. Ал екеуінің шығарда жаны басқа. Жақын күндерде, құдай қаласа, тойларын жасасам деп жүрген.

— И-ий, Бекбосын айналайын, сүйтіп бұйырса туыс боламыз. Кісіге кісінің жаттығы жоқ, әсте. Тек, бұл аз күн тіршілікте сіз-бізден айырмасын. "Тайдың жайын тай біледі" деген. Тағдырымыз, басқа түскен тауқыметіміз ұқсас екен. Селбесіп ел болайық.

Сәния апайдың жүрек сырына, ықылас пейіліне Бекбосын толқып, ризалық білдірді.

— Ой, айналайын апатай, сөзіңізден садаға, рақмет.

Ниетіңіз қабыл болсын. Есбосынға ана болсаңыз, мен де өзіңізді шешем деп есептеймін. Бөтен көрмеймін.

Екі жас өзді-өзін ұнатса батаңызды беріңіз. Қосылсын, ағасы ретінде мен ақ тілек тілеймін.

— Оның дұрыс, шырағым, сен екеуіне аға ғана емес, әрі әкесінің орнындағы адамсың. Үлкені, бас иесісің. Бірақ мен екеуінің үйлену тойын сәл кейінге қалдыра тұрайын.

— Неге?

— Құдай жеткізсе қызықшылық еш қайда қашпас.

Жарты жылдың әрі-берісі не. Аман-есен келісің, алдымен сен үйлен.

— Ой, ол не дегеніңіз, апай? Менің белгілеген дайын адамым бар ма. Келген бойым. Мұныңыз тым шұғыл тапсырма ғой, — деп әрі күліп, әрі ат-тонын ала қашқан Бекбосын.

— Ой, қалқам-ай, қандай маржандай қыздар бойжетіп өрісін таба алмай сарғайып отыр. Қарап жүріп, қалағаныңа моншақ таға бер тек. Әйтпесе өзім таңдаймын Тартынғаныңды қой. Жас емессің.

— Апай-ау, жата-жастана бұйырғанын көреміз де, мұншама тығыз-таяңдатқаныңыз не? Есбосын мен Сараның тойын жасай берейік те, әзірге.

— И-ий, Бекбосын қалқам-ай, алдында сен тұрғанда ініңнің бұрын үйленіп жатқаны мұсылманшылық ырымға қиын да. Күте тұрар олар. Айтқанға құлақ ас. Ата-баба дәстүрі ғой. Онан да саған қалыңдық іздейміз енді.

Бекбосын Сәния апайдың көңілін қалдырмай үлкендігі, тілектестігі шығар деп:

— Жарайды, апай, іздеп көрейік, — деп келіскен. Ал қалыңдық, қызық қылғанда, бұларға іздетіп әуреге салмай-ақ, сап етіп өзі келген...

Түнгі кездесу

Сәния кейде, жатақханада кезекшілік жасаған кездері, үйге түн ортасына қарай, кеш оралатын. Ондайда көбіне Бекбосын барып ертіп қайтатын. Не келетін шамасында вокзалдың алдынан кездесіп күтіп алатын. Үйлері вокзалға таяу тұрғанымен теміржолдың бойына шүпірлете салынған быжырқай тамдары иін тірескен бұлың-бұлың көшеде еді. Беймезгіл уақыт жалғыз-

жарым кісіге жүруге жолы қиындау. Бірде түнде Сәния апайы екеуі үйіне жақындап қалғанда неқолайлау абырдабыр дауысты, әлде қандай жас қыздың жыламсырай шыққан үнін естіп қалт тоқтаған. Қараңғы көшеде әлде кімдердің қарасы қарауытады. Нобайы үш-төрт кісі тәрізді. Жаңағы жыламсыраған үн тағы естілді. Бұзақы біреулер қызды ұстап жібермей тұрған сияқты.

— Не қылған адамдар екен, білейінші, апай, мен қазір, — деп Бекбосын солай қарай бұрыла берген:

— Бекбосын, байқашы, қалқам, аса таянба, өзіңмен ілінісіп жүрер. Ішіп алған адамдар ма, кім біледі? — деп Сәния да оның соңынан ілескен.

Бұлардың дауысын естіген болса керек әлгілердің тұтқынындағы қыз:

— Ағатайлар-ай, құтқара көріндерші, — деп шыбын шіркейі шықты.

Бұл жүгіріп жетіп барған сәтте айнала қоршаған үш жігіттің біреуі тартып алмақ ниетпен қыздың қолындағы сандықшасы мен жүк салған торға жабыса беріп, екеуі мұның жолын тоса көлденеңдеді. Қараңғыда жобалары әрі мына әрекеттерінің сиқына қарағанда балаң жігіттерге ұқсайды. Табиғатынан қайратты, шымыр Бекбосын әскерде қысқа мерзімді десанттық курсты бітіргені бар, төбелес пен күрестің әдіс-айласынан жақсы хабардар тұғын. Бұлардан үшеу екен деп сескенген жоқ. Бірақ ешқайсысына соқтықпай-ақ қызды босатып алып кетпек оймен тосып тұрған екеуді айналып өтуге қам жасап, аржағындағысына:

— Ей, жігітім, қоя бер қызды, тиіспе! — деп дауыстады.

Сол кезде екеудің біреуі бұған қарай жұлқына ұмтылып, таяп келіп:

— Әй, ақымақ, жан керек пе өзіңе, тай қазір бұл жерден, — деп қалтасынан шаппасын суырып алды. Сол-ақ екен шаппасын кезенгенше мұрттай ұшып түсті. Кездейсоқ жолыққан жаннан мұндай тосқауыл, қайрат күтпеген қасындағысы абыржып қалса керек әрі қарай жылыстап шегіне қашты. Сол сәтті пайдаланып қызды ұстап тұрған жігітті желкесінен алған бойда шыырып, сонадай жерге лақтырып жіберді. Тұра беремін дегенде солдат етіктің тұмсығымен тағы қондырып:

— Қазір табандарыңды жалтыратыңдар! Бұдан былай бұл төңірекке аяқ басқандарыңды көрмейін, — деді әмірлі үнмен. Үшеуі артына қарауға шамалары келмей бет-бетімен тырағайлап, қараңғы бұрылысқа қарай тайды.

Қыз байғұста зәре-құты қалмаған, дір-дір қалтырап құлап түсуге шақ тұр.

— Ойбай, байқұс балам-ай, жүрегің жарылып кете жаздапты-ау, — деп аяушылық білдіре қолынан ұстап арқасынан сипай берген Сәнияның қойнына інге қашып келіп тығылған қояндай қойып кетті. Тапа бір қоя берсе айырылып қалатындай жабысып, қысып жібермейді.

— Апай-ай, апа-тай-ай, — дегеннен басқа сөзі жоқ.

— Қалқам, қорықпа енді, ешкім тимейді. Есіңді жый, жүрегіңді басшы Ту-у, тамырының тепкілесін-ай, қатты шошынған тәріздісің, ауырып қалмасаң неттің, бейшара бала, — деп Сәния апай да бәйек. — Жазған бала осыншама бейуақытта, қасқырдың үңгіріндей бұл қараңғы түкпірде неғып жалғыз жүрген жансың? — дейді қызға енді бірде. — Қайда бармақсың? Кімдерді іздеп жүрсің?

— Іздеп келген кісілерімді таба алмадым, — дегенді қыз үзіп-үзіп айтып, әйтеуір, ұқтырған.

— Таба алмасаң ертең жарықта іздерсің. Енді қайда қаңғырмақсың мына түріңмен, жүр бізбен бірге, бүгінше біздікіне түнеп шық. Есіңді жый, жүре ғой, қалқам.

Сәния қызды қолынан жетелеп алды. Бекбосын жүктерін көтеріп соңдарынан ілесті. Үйге кірген соң оларды күтіп отырған Сараға:

— Мына балаға бір кесе мұздай су берші, ішіп, жүрегін бассын. Сонан соң тамағыңды дайында, — деп тапсырма берді де, өзі жұмыс киімін тастап шешініп, жуынып келіп, су ішкен соң кішкене ес жыйып өзіне-өзі келе бастаған бейтаныс қонағының жай-жапсарын сұрастыруға көшті.

Қыз биыл, жақында, оңтүстіктегі, көрші облыстағы есеп-санақ техникумын бітіріп осы қалаға жолдама алған.

Мұнда шешесінің сiңiлiсi тұрады екен. Күйеуі шахтер. Олардың үйі де қаланың осы ауданында, теміржолдың

бойына таяу. Бұрын келіп көргені бар. Адресін біледі. Сол бетінше іздеп келсе жездесі демалысқа шығып үйішімен елге кетіпті. Есіктері жабық тұр. Басқа ешкімді танымайды, енді қайтып вокзалға барып отырайын деп келе жатқан бойда жаңағы уақиғаға тап болып бұлармен кезіккен. Қыздың сапарының қысқаша тарихы осы екен. Елде үлкен әпкесі мен қарт шешесі бар. Әкесі ертеректе дүние салған, ағалары соғыстан қайтпаған. Аты — Әсем. Жасы он тоғызда.

— Е-е, Әсем, қарындас, сіз маған жерлес болып шықтыңыз, — деп күлген әңгіменің ұзын-ырғасына құлақ түріп отырған Бекбосын.

— А-а, солай ма? Ағатай, сіз қай жерденсіз, — деп қыз оның сөзін іле қағып алып жүзіне қуаныш ұялап, жақынына жолыққандай елендеп, жәудірей, күлімдей қараған.

Жігіт келген ауылын, ауданын айтқан.

— Білемін. Естуім бар ол жақты. Біздің облыстан екенсіз ғой, ағай, — деді қыз онан сайын ілтипат сездіре елпілдеген сыңайда.

Әсем десе әсем дейтіндей-ақ, қара торының көріктісі. Бетінен мәйегі шыққан жылы, ұяң жүзі моп-момақан; кісіге құрақ ұшып тұрған елгезек жанның қалпын аңғартады. Жаңағы төтенше бөледен аман-есен құтылғанына, құдайына қараған дұрыс жандарға кезіккеніне тәубесі түгелденген сыңайда өңіне қан жүгіріп, шырайы енген түрі бар. Сәния мен екеуіне ризашылық, алғыс толы жанарымен кезек қарап:

— Сасқанымнан есім шығып сіздерге рақмет айтуды ұмыттып кетіппін ғой. Рақмет. Сіздер болмағанда жаңағы бұзақьлардың не істейтінін кім білсін. Жалғыз өзім не қылар едім. Ой, апатай, тіпті, ойға алуға қорқынышты...

Әлгі зәресінің ұшқаны есіне түсіп кетсе керек сөзінің аяғын жұтып, күрсініп отырып қалды.

— Е, қызым, рақметіңді мына Бекбосынға айт. Осы болмаса мен не қайрат жасамақпын, — деді Сәния апай шын көңілімен ақтарылып. — Айналайын, біздің Бекбосын дегендер жігіттің жігіті екен ғой. Нағыз ер екен ғой. Көкежаным-ау, жүрек жұтқансың ба, мына қараңғыда қолдарында пышағы бар үш бірдей бұзыққа жалғыз өзің шабуыл жасап. Әй, өздерінің сазайын тартқыздың, бәлем. Шыбын құрлы санамадың-ау. Күшің

нардың күшіндей екен ғой, қалқам. Рақмет. Өмір жасын, ұзақ болсын. Жігіт болса сендей болсын.

— Шынында, аға ер екен, азамат екен. Рахмет, ағатай. Жалғанда жамандық көрмеңіз,— деді қыз да әрі тәнті, әрі риза пейілде.

Сәния апай осы тұс ойда жоқ оқыс әңгіме бастап қалды:

— Е-е, қызым, мұндай жігіттердің етегінен ұстасаңдар өсте қор болмайсыңдар. Жас бала сияқтысың ғой, басың бос шығар.

Қыз жауап қатудың орнына қызарақтап, ұяла қымсынып, ыңғайсызданған күй танытты. Жалын шарпығандай ду етіп алаулап шыға келген жүзін жасырып, назарын төмен салды.

— Ой, апай, сізде баланы ұялтып,— деді Бекбосын әрі өзі ыңғайсыздана әрі қызды арашалағандай ниетпен.

— Қалқам, "ұлы сөздің ұяттығы жоқ" деген. Сұрағанымның ешқандай айыбы бар ма. Жай әшейін білейін дегенім ғой... Ал, тіпті, шындығына көшсе, айт айтпа, сендей жігітке кезіккен қыздың маңдайында екі елі бағы болатын шығар.

Сәнияның шегінер райы байқалмайды. Қыз байқұс торға түскен торғайдай бүрісіп барады Бекбосын әңгіменің бет алысын басқа жаққа аударудың әрекетін жасады.

— Қарындас, жолдамаң қай жерге, мамандығың бухгалтерлік қой?!

— Шахтауправлениеге жіберген. Қандай жұмыс беретінін қайдам. Ертең барып көремін.

— Бухгалтерлік жұмыс көп қой, қай жерден де табылады. Өзің оқуын бітіріп жолдамамен келіп отырсаң оның үстіне,— деп Сәния сөзге қайта араласты.— Мұнда іздеп келген жақындарың демалысқа қашан шыққан? Қай кезде қайтып оралады екен? Жұмысқа кірген соң солардікінде тұрасың ба, әлде жатақханаға орналасасың ба?

Бұл сұрақтар қыздың өзіне де беймәлім тәрізді.

— Білмеймін, апай. Әпкемдер елге жақында ғана кетіпті, қашан келетінін. Тұрғылықты орынды сол кісілер келген соң ақылдасармын. Әзірге, ертең жұмысқа орналассам, жатақ сұраймын.

— Аз күннің несіне жатақхана сұрайсың. Алысың емес, туғаның екен, әпкеңдікінде тұрғаның жөн ғой, жатақханадан гөрі, өзің ауылдан келген қыз баласың. Ал әпкеңдер қайтып оралғанша біздікінде бола бер. Бәріміз мұсылманның баласымыз, бөтендігіміз жоқ.

Қыз Сәнияның бұл ұсынысын қуана қабыл алғандай, ажары ашыла түсіп көңілденген сыңайын жасырмады.

— Ой, апай, ондай мүмкіндік бар ма, тіпті, жақсы болар еді. Әпкемдер келгенше тұра тұрсам. Жаңа жолықсам да сіздерге туысымдай бауыр басып қалдым, неге екенін қайдам соншалықты жақын кісілер тәрізді көрінесіздер, — деп риясыз күлген.

— Қалқам, сен де бізге ұнап отырсың. Тәрбиелі, жібектей есілген, сап-салдарлы бала екенсің. “Өзі жақсы кісіге бір кісілік орын бар” деген. Осы үйдің бір адамы болып жүре бер, тегі, көпсініп ауырлайтын біз жоқ, Тәңір сәтін салып, таныса, үйренісе келе жарасып кетіп жатсақ әжеп емес. Басқа бас қосылып ел қатарына іліну біздің де құдайдан тілегеніміз. Әлдененің нышаны шығар, ойда жоқта бүйгіп ұшырасып, шүйіркелесе кетуіміз... Осыны ырым етіп көңілім сүйсініп, жақсылықтың жоралғысына жорып отырмын, — деп әрі сәуегейлік жасай әрі көңілдегі көбін сездіре үй иесі әйел жас қонағына ықыласы құлай шырғалаған ыңғайда еді.

Сәния апайдың омыраулай кіріскен әрекетінің нәтижесі ме, екі арадағы дәнекерлік, делдалдығы себепші шығар, қалай дегенде де осы таныстық қыз бен жігіт үшін зая кетпеген шаруа болды.

— Жасың жас емес, үйленетін кезің нағыз. Осыдан артық қандай қыз керек. Үріп ауызға салғандай әп-әдемі.

Оқыған десең оқыған. Ойпаң-тойпаң, не жеңілтек мінезі байқалмайды. Сып-сыпайы жан, — деп қалт еткен сәтте жігіттің құлағының құрыш етін желп мақұлға мойын сұнбасына қоймаған.

Ал қызға қандай әңгімелер жаңбырдай жауғанын тәңірінің өзі біледі. Ә дегеннен-ақ, әйтеуір, бұл екеуі бір-біріне кет әрі емес ыңғай — қабақ танытқан қалыпта болды.

Есбосын мен Сара Әсемді алғаш жүздескеннен-ақ өз жұптарына қосып алып, байырғы таныстарындай аралары ажырамайтын дос-жаран күйге көшкен.

Шынында бір үйдің жандарындай қалтқысыз араласып кеткен жақындық сезімі бұлардың тағдырын мықтап түйістіріп, қосақтағандай еді. Көп кешікпей Сәния Бекбосынның да, Есбосынның да үйлену рәсімін бірге өткізуге шешім жасаған. Сол байламмен "таңғы нәсіп тәңірден" деп, қолында барын аямай ортаға салып шама-шарқынша "дуылдатып" той өткізді.

Бекбосын шоферлік курсты бітіріп, жұмысқа түсіп, Әсем екеуіне қазнаның барағынан бір бөлме тигенде азын-аулақ төсек орынын, кесе-шыны аяғын беріп бөлек үй етіп шығарды...

Азды-көпті өмір жолының үстінде жақсыны да, жаманды да бастан өткізген; дәулеті шалқыған байдың, ештеңеден алаңсыз бұла өскен, жалғыз қызының да дәуренін көрген; тұлдыры жоқ жалғыздықпен масқара жесірліктің азабын да аз тартпаған; шынардай бой түзеген қос ағаның сәулетіне мәз болып, сая-көлеңкесінің қызығын таусылмастай тамашалап; сол құламайтын бәйтеректей санаған, өмірі бойы өзіне пана сүйеу деп таныған қос бауырдың тағдырдың сойқан дауылына ұрынып жас жүрегіне мәңгі жазылмастай жара салып кеткен күйдіргі күйігінің тақсыретін тартудай-ақ тартқан; барлықтан төбесі көкке жетпеген; жоқтықтан ажалы жетпей жерге кіріп кетпеген; бірақ соның бәрінен сабақ алып, пәни-тіршілік туралы өз түйінін түйе білген, зерделі жан бұлар бөлек отау тіккеннен соң да, обалы нешік, аналық пейілінен жазған жоқ, Есбосын екеуін ала-құла санамады. Ынтымағы түзу, бірлікте болуына ақыл қосып отырды. Бертін келе, жасы ұлғая "қылтамақтан" кетті. Бұлар қолынан келгенінше арулап шығарып салды. Дүние саларынан аз күн бұрын Бекбосынды шақыртып азын-аулақ аманат білдірді. Сондағы негізгі айтқаны:

— Бекбосын, мына бала-шағаның ендігі үлкені, ақылшысы сенсің. Көргенің, түйгенің бар есті жігітсің. Менің тілегім — осы сыйластық ұйымдарыңнан құдай айырмасын. Өздеріңнен кейінгілерді де соған тәрбиелеңдер. Дүниеде көңілден қымбат еш нәрсе жоқ. Соған қаяу түсірмеуді ойлаңдар. "Бірге тумас бар, бірге өлмек жоқтығы" тәрізді бір қанадан шыққанмен бір көңілден шыға бермейсің.

Ағайынның алалығына сабырға жеңдірген ақыл мен кішілік-кешпірім ғана арашашы бола алады. Кісіні араздастыратын, кетістіретін орынсыз шолақ өкпе мен көзсіз ашу, сонан сақ болғайсыңдар. Адамзаттың тіршілігінің мәні ынтымағында ғана... Мен көп ұзамаспын...

Бір жағы шын ниетімен қимай, бір жағы көңілін аулай:

— Ой, Сәния апай, бұл не дегеніңіз... Сіз әлі... — дей беріп, еді, дірілдеген әлсіз, жұп-жұмсақ саусақтарымен мұның қолын қысып, тоқта дегендей ишарат сездірді.

— Әрине, асарымды асап, кәрілікке ат басын тіреген жастамын деп отырғаным жоқ, Сүйегім де жасық болмаса керек еді. Сол көрген бейнет, тартқан қайғылардың зардабы шығар. Жиналып келіп ұстаған жері осы да. Оған енді не дауа? Тәңірінің кезекті бұйырығы ғой. Бұған өкпе жүрмейді. Хош! Сендер аман болыңдар. Сендерді бәле-жаладан аулақ қылсын тәңірім, — деп өлшеп, пішіп, бәрін ап-айқын сезіп жатып кешу айтысқан еді марқұм...

Оралу

Бекбосынға араласып-құраласып қатар жүретін ажуақой танысы айтатын: "Бұрынғының адамдары бір күні өткен сайын "өмірім қысқара түсті" деп жылайды екен. Біздің күн түтілі аптамыздың, айымыздың қалай жылжып өтіп жатқанымен жұмысымыз шамалы. "Иә, құдай-ай, айдың аяғын тезірек жеткізе көр, жылдамырақ айлық алатын" деп асығып, жалаңдаймыз да отырамыз. Қайсымыздың жағдайымыз жақсы болғаны сонда? Қайсымыздың уайымымыз күштірек?" — деп.

Расында өзекті жан иесіне тән тіршілік ауаны иіріміне түсіріп ала жөнелгенде алды-артына қаратпаған ағын-толқыны қай кезде қыр асып қалғаныңды аңғаруға да мұрша бермейді екен-ау. Әуре жалғанның кеудеден демі үзіліп түскенше таусылмайтын қым-қуыт, тауқымет — сүргінінен қалт еткен сәт тауып кейінге көз салса бұрылыс бұралаңы, қараңғы, жарығы, қуаныш, қайғысы

да жеткілікті болған; шиыр-шырғалаңды сүрлеу, соқпағы ұзақ та, күрделі көрінген мына дүние — пәнидің жер ортадан қас қағымдай мезгілде, теп-тез өте шыққанын; сапар соңы — мәреге ат басын тіреуге таянғанын сонда ғана барып пайымдайды екен-ау пенде шіркін.

Күнделікті қам-қарекет, күн көріс күйбеңмен шырматылып, бас көтеруге мұрсаттана алмай жүргенде самайды ақ шалып, сақал-мұрты буырыл тартқанын байқамай да қалыпты Бекбосын. Кісінің тірлігінде шаруасы түгенделуші ме еді. Әйтпесе, тұрмыстары тоқ, шүкірі түзу, ұйым — ұясы бүтін дейтіндей жандардың санатында. Ағайынды екеуі де ұл өсіріп, қыз өсіріп, пендеге тән қызықшылықтан құр алақан емес. Бекбосын үлкен ұлын биыл үйлендіріп аяқтандырып отыр. Осындай-осындай тіршіліктермен арада талай жылдар өтіп кетіпті. Бекбосын елге, ауылға барып, азды-көпті тірі жүрген ағайынға сәлемдесіп, өлгендерінің орнына кіріп шығып, зиянат қылып, шешесінің басын қарайтып, белгі салып, азаматтық парызымды өтеп қайтсам дегенді көптен ойлайтын. Әні-мінемен әлі мойнын бұра алмай келе жатыпты.

Шахтада, ауыр жұмыстарда істегеніне сай өткен жылы жасы алпысқа толмағанына қарамай пенсияға шығарған. Құдайға шүкір, қуат-күші әлі қайтпаған, денсаулығы мықты, менмін деген жігітіңмен пар түсетіндей әуселесі күзірлі жағдаятта. Еңбекке үйреніп қалған дағды, күн көрістен таршылық көрмегенімен жан тыныштығын күйіттеп үйде қарап отыруға зауқы жоқ. Екі қолы алдына сыймайтындай. Осы жағдайын білдіріп, әйелі Әсемге ақыл салған:

— Үйренген тіршілікті кісі іздей ме қайтеді. Жұмыссыз отыра алмаймын-ау. Екі-үш ай демалып, ел-жұртты аралап қайтсам. Келген соң ыңғайлы жұмыс болып жатса соған қол артсам деймін.

— Отағасы, жағдайыңа қара. Шүкір, алып отырған пенсияң шай-суымызды айыруға жетеді. Азды-көпті жиған-тергенің бар. Балалардың алды әжетке жарап қалды. Өз киім, тамағын өздері таба алатындай күйде. Тұрмыстан қысылмаспыз. Аз еңбек еткен жоқсың, демалғаның да жөн. Ал енді, тіпті, қарап отыра алмаймын десең істе. Тиын-тебені балаларға нәпақа. Қу дүниенің

кісіге артықтығы бар ма?— деп Әсем шешуін мұның өзіне тастаған.

Бекбосын алдағы шаруаны осылай жоспарлауға ниет жасап отырғанда үлкен ұлының үйлену хабары құлағына тиді. Басқа тіршілікті жинап тастап сол жағдайдың қамына кіріскен. Ауырлы-жеңілді әр тойдың өзіне лайық дайындығы, атқарып салуы тәрізді дүрбелең-дырдуы; жаңа құдалықтың танысу, араласу қызығы тәрізді тірліктердің иінімен талайдан көңілдің түкпірінде жүрген елді аралап қайтсам-ау деген аңсары есінен шығып кеткен жағдайы бар еді. Бірде ойда жоқта өзін таңқалдырған әрі оқыс шешімге — тәуекелге жетелеп, осы байламға келуіне түрткі салған тосын, қызық түс көрсін.

Түсіне сонау соғыстың алдындағы таудағы егіншілердің бес-алты қостан тұратын шағын ауылы кіріпті. Бұл өзі сол ауылдың ортасында. Таныс сурет, таныс жандар. "Ойпырм-ау, бұларды көптен жоғалтып алып, таба алмай іздеп жүр едім ғой. Іздеп таптым-ау, кездестім-ау" деп қуанғысы келеді, бірақ қуана алмайды. Өзі көріп тұрғанына өзі сенбейтін сияқты ма, қалай. Сенбейін десе тура алдында жайып салған картадай апанық, қолымен ұстауға болатындай жап-жақын, соншалықты шынайы көрініс. Мына кереметті қара — тура жанында Сырғаш тұр. Бағанадан бері бұл қалай байқамаған. Шаруаның қамымен қарбаласқан ауылдың адамдары анау. "Бірақ бәрі неге салқын, бәрі неге алыс тәрізді. Бұл неге оларға өлгенше үздігеді, неге сонша аңсайды. Кісі қасындағы жанды сағына ма, кісі көзімен көріп өзі ортасында жүрген ауылды да сағына ма екен? Мұныкі не?" — деп өзін-өзі түсінбей аң-таң күйде. Бірақ көңілін сыздаған сағыныш кернеп барады. Әлдененің әбден зары өтіп, күйігі жанға батқандай. Оған жасар еш дауасы жоқ, амалы таусылған, дәрменсіз жандай шарасыздықтан тұншығып, қиналуда. Жылайын десе жылай алмайды, айқайлайын десе айқайлай алмайды. Қарадай қарап тұрып өксікке толы көңіл жасына, құлазыған бір мұңлы дүние тылсымына батып бара жатыр. Ешкім қарайлап қол ұшын берер түрі жоқ. Сөйтсе мұның шыбын жаны текке шырқырамаған екен. Тап соған бола көрінгендей мына айнала ауыл да, адамдар

да жылыстай көшіп, алыстап, көз алдында жоғалып, өшіп барады. Бұл олардан қалмайын, адаспайын десе орнынан қозғалуға мұршасы жоқ. "Айдалада осылай қалғаным ба, бекерге өлгенім бе?" деген үрейлі ой билеп жан-жағына жан ұшыра алақтай қарайды. Сол сәт қайдан сап ете түскені белгісіз дәл қасында тағы да Сырғаш тұр.

"Сен жаңағылармен кетіп едің ғой, қашан келдің мұнда? Бәрің қайда кетіп барасыңдар?" — дейді бұл. Ол мұның "қайда барасыңдар" деген сұрағына жауап қайырмайды.

"Мен мынаны саған тастап кетейін деп қайтып оралдым. Жақында немерең дүниеге келеді ғой. Соның кіндігін кесуге керек қой", — дейді. Қолында үнемі мұның белдігінде қыстырулы жүрген алтын сапты кездік. "Осы кездік менде баяғыдан бар емес пе?! Бұл қазір қалай беріп тұр маған?" — деп үлгергенше қасындағы қыз жоқ. Тағы жалғыз өзі. Дүние шымшытырық әлденеге айналып кеткен бе, басы қатып еш нәрсені түсінбейді. Сезетіні тек жанын жегідей жеп бара жатқан жалғыздық, манағы сол шикандай сыздаған сары уайым сағыныш. Сол сағыныштан тау інген болып боздайды; жел өз анасы болып аңырайды; табанының астындағы қара жер әкесі болып ыңыранады; өзен мұның өзі болып ағыл-тегіл жылап ағып барады.

"Тәңірім-ай, не деген көңілсіз көшкін еді?! Не деген мұңлы дүние еді?!" — деп тұншығып, қыстығып оянған. Көзі шыланып жастығы суланғанын байқады. Келесі қырына аунап түсіп, терең тыныстай дем алды.

"Таңғажайып бұл не түс? Ненің шырымталы?" — деп көргенін неге жорырын білмей ұйқысы шайдай ашылған. Таң қылаңыта бастапты. Терезеден бозаңытқан сыртқа көз жіберіп қайтадан ойға кетті. "Кісінің түсіне қай-қайдағы кіре береді, ә. Дегенімен көңілді қобалжытқандай елестер екен. Сырғаштың түсіне кіруі... Ойында жоқ нәрсе. Рас, ертеректе, соғысқа алғаш барған жылдары жиі-жиі енетін түсіне. Сонан кейін ұмыт болып кеткен жай. Қазір, тіпті, өлі-тірісінен хабары шамалы, қаймана қазаққа айналып кеткен жандар емес пе?! Әлде жазған, мені әлі ұмытпаған... Есіне алатын шығар... Қай жерде, қандай жай-күйде екен, бейшара?!"

Бір жүздесіп, хабарласып, есен-саулық айтысып, жағдайын білуім азаматтық борышым ба еді, әлде?! Қалай ойламағанмын?.."

Әлгі түстің әсері ме, көңілі ілік жармаланып, алағызып, жабырқау ойлар иектеп, тұла бойы қорғасындай ауыр тартып, хошы кетіп дөңбекши берген соң, енді ұйықтай алмайтынын сезіп, киініп далаға шыққан. Таңғы таза ауада едәуір қыдырыстап жүріп ауладағы оңаша орындыққа аяқ суытуға отырған. Сол кезде Әсем келді. Мұның төсектен тұрып кеткенін байқаса керек:

— Оу, отағасы-ау, неғып ереуілдеп жүрсің?

Әсемді көргенде ойына әлдене түскендей болды:

"Балалардың үйленгеніне жарым жылдан асыпты-ау.

Бұйыртса аз уақыт емес қой. Мен аңғармауым мүмкін, әйел ғой, Әсемнен білейінші, еш нәрсе байқамады ма екен?"

— Әсем, келіннің бір нәрсесі жоқ па? Ешқандай өзгеріс аңғармайсың ба?

Мұның сауалының нені меңзегенін әйелі қалт баспай таныған.

— Бар тәрізді. Жобасы үш-төрт айлық-ау! Оны неге сұрадың?!

— Жай, әшейін. Жарайды бара бер үйге. Шайыңды дайында.

Оңаша қалған соң ойға қайта беріліп, түндегі түстің мәніне асықпай зер салып, тиісті қорытынды шығарғандай, ішгей түйінді шешімге тірелгендей күйде орнынынан тұрған. Азанғы шайдың үстінде үйдегілердің түгел басын қосып ойындағысын ақтарған. Алдымен өз өмірінің бұларға білген теріс емес деп тапқан елеулі-елеулі кезеңдерін шолып өткен. Сонан соң ата тек, ел-жұрт деген әңгіме төңірегінен сөз қозғай келіп, ендігі тоқтап отырған байламын білдірген:

"Итті иесімен қинасын" дегендей қанша шет жүріп қол үзіп кеткенімен көңілдің түкпірінен елесі, сағынышы өшпейтін сол ауыл, сол ағайынның ортасына барғаны дұрыс шығар. Құдайына қараған пенденің, адамзаттың баласының бір-біріне бөтендігі жоқ, әрине. Сөйте тұрғанымен өз қаның, өз туысыңның жөні бөлек те. Әу баста солай жаратыпты да табиғат. Шүкір, мұнда

жақсылықтан басқа көргені жоқ. Ел қатарына ілікті. Өсті, өнді. Қаншама жақын дос, таныс, қиыспас жекжат-жұрат тапты. Өмір бойы бұл жаққа рахметін айта жүрер, келіп-кетіп жүрер. Алайда тәңірдің бұйрығымен, күн көрістің қамымен көптен сырттап кеткен ағайынын қайта тапқаны жөн болар. Мына балалары, келер ұрпағы оларды, тіпті, танымай, білмей кетер. Қаймана қазақ болып кетер. Әкенің сүйегі қай жерде қалғаны белгісіз, анасының денесі сол топырақта жатыр ғой... Бәрінен де бұрын іштей сыйынар, іштей табынар ата-бабасының рухы сол ел-жұрттың ішінде, шаңырақ, төрінде, солардың береке, ынтымағымен бірге болса керек-ті. Сондықтан да ол — ел, сондықтан да ол — ағайын атанады да. Сонысымен қымбат, киелі де. Ендеше ата-баба рухына бас иіп, аруағына сыйынып ырым етіп, құдай қос көрсе, алғашқы немересінің кіндігін сол жерде кеседі. Тәуекел деп көшіп барады. "Көп ойланған қыз қаша алмайды" деген, ырғалып-жырғалып созбақтайтын ештеңе жоқ. Бұлар жиналып, дайындала берсін. Өзі әзірге салт барып, ол жақтан қолайлы үй-жай дайындап келеді. Сонан соң біржола көшеді. Кейінірек Есбосындарды қастарына алдыртады".

Әкесінің әңгімесінің төркіні, ниет, пиғыл, бет алысы бұл шешімді талқылап, дауысқа салып жатудың орайы жоғын аңғартқандай. Осыны алдын-ала сезген әрі күйеуінің мінезін жақсы білетін Әсем ә дегеннен Бекбосынның ыңғайына жығыла, сөздің арнасын мәмілеге бұра, балалардың қайсыбірі қарсылық білдіріп қала ма деп қауіп ойлап, іле дәнекерлікке жүре сөйледі.

— Енді өзің солай шешсең, жарайды, мақұл. Бөтен жаққа барайын деп отырғанымыз жоқ. Ауыл-ағайыныңның ортасы екен. Менің де туып-өскен жерім, төркін жұртым сол жақта. Балалардың институт-тағылары бітіргенше Есбосындікінде жүре тұрар. Мектеп қай жерде де бар. Бірақ енді дайын тұрған үй жоқ шығар. Алдымен дұрыс қоныс, жайдың ретін қарастырғаның жөн. Қазір қай жерде де жан тоқшылық қой, күнкөрістің уайымы болмас.

— Е-е, әрине, тұрмыстан тапшылық көрмеспіз. Түбіміз шаруаның баласы емеспіз бе, біз де ел қатарлы тіршілік жасармыз. Екі қолға бір күрек. Ыңғайы келер

жұмыс ол жерден де табылар. Ал сатуға үй шығады ғой. Қаладағыдай емес ауылда арзан. Нарқын ауыр-жеңіл демей-ақ, тұрғылықты жай болатындай, ертең-бүгін ешқайда көшіп кетпеспіз, көңілге ұнағанына тәуекел етемін.

— Соның дұрыс, — деген Әсем де.

Әңгіме осыған пісәндаланған соң Бекбосын ауылға келген еді. Құдайға шүкір, ел тұрмысы түзелген, ажары жаңаланып өзгерген, өсіп-өнген, "Өткен күнде белгі жоқты" осындайдан айтқан шығар бұрынғылар. Бекбосынның бала кезіндегі, жас кезіндегі бұл ел көрген, басынан кешкен қиындық, қасірет елесі көнекөздердің санасында сақталған шығар сақталса. Ал қазіргі мына жауқазындай жаппай гүлдеген жаңа қауым үшін ол күндердің келер-кетері шамалы, ілкіде ести қалса ертегідей ғана қабылдап, иек көтерер орайы бар. Ол енді жаратылыстың заңы шығар. Кешегіні неге ұмыттың деп келер ұрпаққа кінә артып жату сыйымды ма?! Тақсіретті тартқан ғана ұмытпайды. Алайда, дүние — дауылдың аласапыранын бастан өткерген пенде тіршіліктің өзі куә жақсылық, жамандығын сабақ етіп, кейінгі ұрпақтың зердесіне сіңіруі де парызды. Өтеусіз алғыс, жазасыз жауыздық кетпесе керек қой... Дей тұрғанмен өскелең өмір, жалғасты болашаққа не жетсін, шіркін. Тіршілік керуенінің тоқтамай алға жылжи бергенінен артық не бар?

Іздеп келген аулының таныс, бейтаныс мына келбетінен Бекбосын толқп, толғана отырып, осылай ой түйген. Жапырақ жайған бәйтеректей бой көтеріп келе жатқан көркіне көз жіберіп қуанған, сол қуаныш үстінде өткен өмірдің ащы, тұщысы ойға оралып, көзге жас үйірген.

"Ел, айналайын, кең құшағыңда көңілге қымбат, киелі жылылық, мейірім бар-ау! Сонымен қасиеттісің де қайран жұрт", — деп тебіренген.

Мұның тамырын тап басып, жандүниесіндегі осы даусын естіп, білгендей қаумалаған ағайын, көз көрген қатар, замандастар:

— Қайран, Біржан ағатайдың қара шаңырағын қайтып әкеп қасымызға тігемін дегенің азаматтық-ақ Бекбосын.

— Көп жаса, рақмет. Балаларыңның игілігін көр. Ортамызды толтырғандай болдың, — деп пейілденді.

— Үй-жай, ас-ауқаттан, ат-көлік жайынан қам жеме, оны өзіміз көтеріп аламыз, тек көшіп келсең болды, — десті шын көңілдерімен.

Алғаш келген күндері ауыл-үйлерді түгел аралап, есен-саулық айтысып ағайыншылық парызын өтеген соң, ауылдағы қатары сиреп қалған көнекөз қариялардың бірін ертіп шешесінің басына барған. Сонау кездегі жусанды, жалпақ, қоңыр төбенің үстіне қалашық орнаған тәрізді. Ел тұрмысының, шүкір, қазіргі күйлі болмысының келбеті мұнан да байқалғандай. Қария төбеге таянғанда етектегі құмдауыт сусыма алаңқайға жүрелей жайғасып, бұған да отыр дегендей ишара танытты.

— Бүкіл жатқан жамиғатқа арнап, дұға оқып жіберейін, — деді. Онан кейін түрегеліп, екеуі төбенің басына қарай көтерілді. Қария бұл біледі-ау деген кісілердің атын атап: "Анау бәленше марқұм, мынау түгенше марқұм", — деп сілтеме жасап, таныстырып келеді.

— Ана тұрған Жылымбек, — деген бір кезде көп мүрденің шетіне сала көрінген, қызыл қыштан көтерілген биік төрт құлақты мезеп. Сонан соң шоқша сақалын сыйпай түсіп, салмақпен: — Е-е, шырағым, бұл пәниде кім келіп, кім кетпеген, — деді. — Мұсылман баласының парызы — құдай рақмет қылсын айт, қалқам, — деді өтініш еткендей. Әркім істеген ісіне қақтың алдында жауап береді. Ол соттан ешкім құтыла алмайды. Кім-кім жасаған күнәсын өзі көтереді. Жазасын өзі тартады. Бәріне төреші — жаратушы жалғыздың өзі. Тірі кісі өлі аруаққа кешу айтқаны сауап дейді, шырағым.

Екеуі жағалай күмбездеп соққаны бар, төрт құлақтап соққаны бар, биіктеп атбесік тұрғызғаны бар еңселі құрылыстардың ортасында жермен-жексен төмпешік болып жыпырлап жатқан көне қорымдарды аралап жүріп шешесінің мүрдесін әрең тапқан. Қария қайта дұға оқуға кірісті. Мұның шешесіне бағыштаған құранын бітірген соң, өз көңіліне жақын-жуығына; белгілі-белгілі: ел-жұртқа қадыры өткен дейтіндей жаңдардың бас-басына арнап жекелеп тағы дұға оқыды.

— Шырағым, енді асықпайық, келген соң, — деп қояды келиманы қайырып отырып ара-арасында. — Жиі жол түсе бермейді бұл жаққа. Әдейілеп соғуға қу тіршіліктен мойын бұра алмайсың. Тірі адамның шаруасы бітпейді екен бұл дүниеде. Балалар да, балалардың баласы да бет-бетімен, бірі жұмысым, бірі мектебім деп мұрынына су жетпей жүреді. Есіктің алдындағы қозы-лақтың тауқыметі әлі біздің мойында. Енді қайтесің, далаға қаңғыртып жібересің бе? Сонымен-ақ дiңкелеп құлайсың. Әйтпесе, шырағым, өлгенге құран оқып, құдай рахмет қылсын айтып отыру тірінің мойнындағы міндет. Бұлар бізден соны күтіп аңсап жатады. Ертең өзімізде өлеміз... Ой, ой, боқ дүние-ай... Қария басты шайқап алып "құлқуаллаға" қайта кірісе жөнеледі.

Мінәжат жасау рәсімін қария ет пісірімдей уақытта барып аяқтап, орнынан көтерілуге ыңғайланған. Сол кезде Бекбосын шалға сөкеттеу, тосын көрінбесін деп:

— Мұнда менің бір тыққан қазынам бар еді, қария, рұқсат болса соны қазып алсам, — деп алдын ала ескерткендей сыңаймен күлді.

— Ол не, шырағым? — деді шал мұның сөзіне сенер-сенбесін білмей.

— Қазір, — деп бұл мүрденің аяқ жағына сала осы-ау деген тұсты шалдың таяғының істік темір ұшымен осып қаза бастаған. Құмақтың жоғарғы беті сусылдаған құмдауыт, бос топырағын аршу аса қиынға түспеді. Ә, дегенше тізелікке таяу жер шұқырайып шыға келген. Енді Бекбосын тізерлей отырған күйі еңкейе тұқшыңдап, қазылған шұңқырдан әлдене оралған затты суырып алды. Сыртындағы топырақ су-су төгілген ескі қомшасының, бүктеуін жазып былай тастағанда ішінен қарыстай жан кездік жарқ еткен.

— Ой, Бекбосын-ау, мынауың немене? — деп серігі әуестене таянған. Қасына келіп, мұның жерден қазып шығарған қазынасын қолына алып, айналдыра қарап көріп: — Батыр-ау, мынауың Ботекеңнің кездігі ғой. Бұл қайдан жүр сенде? — деген ішін тарта таңданып.

— Қария, жазбай таныдыңыз ғой.

— Танымай, шырағым-ау, неге танымайын. Бала кезімізде осы кездікпен турап талай ет асатқанда

Ботекеңнің қолынан көріп жүрген затымыз емес пе. Белгілі бір мүлік еді ғой ауылдағы. О, шіркін, дүние... Қайран, Ботекеңдей кісі қайда. Сөйткен Ботекеңдердің өзі қайда?! Ой, ой, ой, боқ дүние-ай!.. Өтіп бара жатқан тұрлаусыз заман-ай.

— Бекбосын шырағым, бұл мүлік сенің қолыңа қалай түскен?

— Бұл жерде қалай жатыр? Соның жағдайын айтшы енді? — деп шал мұның мәнісін білмекке ықыластана бұрылған.

Бекбосын кездіктің тарихын қысқаша баяндап берген.

— Е-е, солай де. Әңгіме-ақ, — деді шал әлденеге толқи, таңдайын тық-тық қағып, іштей ойға бата. Сол қалпы аз кем үнсіздіктен кейін басын көтеріп қайта сөзге келген:—

— Ботекеңнің де артында қалған жалғыз қара сол Сырғаш қана. Әлгі үлкен рөдникте тұрады екен. Өткен жылы ауылға төркіндегенім деп арнайы келіп, әкесінің басына бір мал құдайы қылып, құран оқытып, аунап, қунап қайтты, жазған...

— Жай-жағдайы қалай екен? Бала-шағасы бар ма екен? — деп сұрады Бекбосын тілеуқор көңілмен.

— Шүкір, тұрмысы түзу, қара-құра бас саны бар тәрізді. Тиген күйеуі, сыңайы, өзінен көп ересек кісі, ертеректе дүние салған. Балалары есейіп азамат болған. Солардың қолында көрінеді. Кімге дәм-тұз қай жақтан тартады дерің бар ма. Түлкінің жымыңдай дүние соқпағы қай жерден шығаратынын қай пенде болжап біліпті... Міне, шырағым, кездігің, игілігіңе тұт. Ескінің көзі, қымбат бір мүлік қой бұл. Шын асылды тот баспайды екен-ау.

Шал кездікті тағы бір айналдыра көріп шығып, бұған ұсынған. Сабы алтын, заты таза асыл болат, алмастығы ма, әлде қалың етіп ораған құрым қомша ылғал, су өткізбей сақтаған ба, пышақтың шынында тот басқан жері жоқ. Қолына алып қарап тұрғанда Бекбосынның ойына өткеннің кейбір елестері оралып, көңілі қобалжығандай болды...

Самайын қырау шалып, ақсақал жасқа иек артып қалғанына қарамастан, бақса, көңілінде орны толмайтын опық, сағыныш, мәңгілік мауқы басылмайтын жетімдік

табы қалып қойғандай екен. Көрген қиянатын таразы тарта алмайтындай, жоғалтқандарына сан жетпейтіндей. Олардың өтеуін кімнен сұрамақ... Мына асыл мүліктің төл иесі, ел сыйлаған, ер мінез, қадірмен қарт Боташтың өмір соңын солай өкінішпен аяқтауы көзі көрген кісінің жүрегін сыздатпас па?! Осы кездікті өзіне ұсынған ғазиз жан, бетпе-бет кездескен сәтте наздана тастаған көз қарасы жан дүниесіне қуаныш сәулесін себелейтін сол сұлу бойжеткен қайда?! Қайырымды қоңыр үні бойына қуат пен сенім ұялататын, дүниенің тұтқасындай көрінетін асқар тау — әкені кімнің бодауына берді?! Ажары күн шуағындай, алақаны мейірім мен жылылыққа толы абзал ананың — қасірет пен құсадан кеткен шешенің — орны толар ма?! Әсіресе, тауқыметпен, бейнетпен өткен жастығы үшін кім жауап береді?! Уайымсыз, қамсыз жайма-шуақ көктемдей жадырап өтуге тиіс балауса шағын долы соққандай ұйпа-тұйпа еткен тағдыр дауылы қайдан, қалай тап болды?!

Санасында андыздаған сұрақтар. Көңілінде күлтілік, жүректі шымшылаған мұң. Ал қолындағы алмас кездік жарық дүниеге шыққанына қуанғандай күн көзіне шағылысып, жарқ-жұрқ сәуле шашады.

Сон-ау алыста мұнарға батып, аспан астындағы дүниенің жарты көкжиегін түгел алып, созылып жатқан Кәрі Қаратаудың тұтасып көрінген жалпақ жоны күрсіне ойланып қалған қариядай бас көтермей мүлгиді...

ҚОҢЫР ЖОН

Жаз жауынсыз, құрғақ болып тұр. Шілденің шығар аузына таянса да аптаған ыстықтың беті әлі қайтар емес. Күн көтеріле-ақ қызулы көрігінен қуатты жалын шашқандай, көлеңкелі орман, көк шалғыннан кенде қалған мына сары даланы аңызақ жайлап алады. Талма түстің шағында айналадан жалпақ даланың ыстықтан алқынған демі дерлік құлазыңқы ызың-үн естіліп тұрғандай болады. Сол ызыңнан кісінің құлағы шыңылдап, басы айналар тәрізді. Таңғы алагеуімнен тұрып, шаруа қамымен ала тыныс, ала өкпе болып арпалысып жүрген жұрттың қыбыр-жыбыры да дәл осы мезгілде пышақпен кескендей сап тыйылады. Жан-жануар көлеңке сағалап, солықтап кетеді.

Қазір де ауыл маңында қара-құра сиреп қалыпты. Көшеде кісі аяғы азайған. Шабындықтан тиеген жоңышқасын маяға апарып салып қайтқан шөпшілердің машинасы жарыса ызғытып кеп үйді-үйдің арасына сүңгіп кетті. Гараждан жаңа шыққан топ кісі бірте-бірте шашырай түсіп самарқау аяңдап барады. Қыр басынан ауыл жаққа көз салып, ине-жіптен жаңа шыққандай кіршіксіз, ақ шайы кимешегінің мол өңірі мен етегіне малынып оранып тұрған ұзын бойлы қара сұр кемпір:

— Жаңағылардың ішінде Болатжанның машинасы да бар ма?— деп сұрады қасындағы немересінен.

— Бар. Алдымен озып келген папам ғой,— деді бала масаттана.

— Оны қайдан таныдың?

— Папамның машинасының кабинасы сарымен боялған. Басқа ешкімде жоқ ондай.

— Садағаң кетейін, зердесі бар өзінің. Соны аңғарып жүргенін қара,— деді кемпір ризалықпен мейірлене.—

— Рәтжан, жүр қайтайық, еңдеше. Келін қымызды суға салып салқындатып қойды ма екен әлде есінен шығып кетті ме?

— Шөлдеп келді ғой, күннің түрі мынау... жүре ғой. Атаң мен кіші әжеңнің қай жерде жатқанын ұмытпайсың ба енді?

— Ұмытпаймын. Білемін.

Ауылдың құбыласындағы қоңыр төбенің жалпақ жонында бырдай болып жатқан қорымнан шығып, кемпір мен немересі еңістегі жолға келіп түсті. Қара жолдың май топырағын толарсақтан кешіп келеді. Төбеден күн шыжғырады. Жол жиегіндегі шағыр жусан, есек мия шаңға тұнып тұр.

Рыстың өнімсіз аяңына ықтияр болмағандай немересі Рәт:

— Әже, тезірек жүрсейші, — деп тартқылайды. "Осы шөлдеп келе ме" деп қаттырақ жүріп еді сәлден кейін ентігіп қалды.

— Әже, мен үйге жүгіріп бара берем, шөлдедім, — деді Рәт.

— Бара ғой, қалқам. Бұзауды көлеңкеге әкеп байласын деп айт. Су берсін.

— Мақұл.

— Құлыншағым, кішкентай, бұлкілдеген түріңнен айналайын.— Рыс жолдың шаңын аспанға көтеріп томпаңдай ала жөнелген жеті жасар немересінің соңынан сүйсіне қарап аяңдап келеді.

Екі ара едәуір жер. Жарым ортаға келген соң, жолдан бұрылып құлаған албардың орнында шоғайына болып қалған үйінді кесектің біріне отырып тыныс алды.

— Топырақтарың торқа болсын, — деді сонан соң іштей күбірлеп, артындағы төбе жаққа қарап отырып. Біріне арнап айтты ма, бәріне бағыштады ма оны өзі де айырып бөлген жоқ.— Бұлар да өз алдына үлкен бір ауылдай болып жатыр ә, ой дүние-ай! — Осы сәт көңілі кілт толқып кеткендей еді. Іші елжірегендей жұмсақ бір күйде күрсініп, кимешегінің ұшын көзіне апарды.

Рыс біресе алдындағы ауылға, біресе құбыласындағы қорымға көз жүгіртіп көп отырды. Бойында оның бірін жатсынып бөтенсіген күй жоқ. Мына ауылдың тіршілік-тұрмысына қазір қандай қанық болса, ал өткенге сәл ой

жүгіртсе осы қорымда жатқандардың әрқайсысы сондай таныс болмысымен көз алдына келері сөзсіз. Осы жұртқа қай кезде қазық қағылып, алғашқы үйі қашан тұрғызылғанынан бастап, мына думанды, үлкен ауылдың бары мен жоғы, ауыры мен жеңілі өзіне етене таныс.

Қоныс аударып келіп, осы бір елсізге ірге тепкен елдің жігіт ағасы болған, көпке түскен ауыртпалықты қайыспай көтеріскен нелер абзал азаматтары — Рыстың көз көрген, қадірмен замандастары қазір осы төбенің үстінде жатыр.

Байқасаң адам баласының өмірінің мәні тірлігінде таусылып бітпейтін, дамыл таптырмайтын іс характерінде сияқты. Ал өмір бойы құмырсқадай тырбанып өтетін осы мазасыз тіршілік алдағы ұрпақтың қамы, солар үшін жасалатын игілік тәрізді. Өз ісінің жемісін тастамай, жинап-теріп арқалап ала жөнелген жан жоқ шығар. Бәрі де кейінгінің нәсібі болып қалады. Сонау Адам-атадан бері әкеден балаға мирас болып келе жатқан қасиетті дәстүрдің айнымас заңы ғой бұл. Мұнда қолыммен құрғанымды қалдырмай ала кетем деген өзімшілдіктің болмайтыны осы құдіретті сезімнің ықпалы-ау.

Көзі тірісінде байыздап отырып, рақатын көрмеген ауыр бейнет, ащы терінің мәуесін қазіргі мына ұрпаққа сыйлаған өз қатарларының көбі бұл күнде аңда жатыр. Олардың үлкені де, кішісі де, жақсысы мен жайсаңы да бар. Бірақ қай-қайсы да адам баласына тиесілі әлгі абзал борышын өтеп кетті дерлік.

Осы сәт кемпірдің көңіліне көп елес оралды. Санасында өткен күндердің сағымы толқыды.

Рыс жаратылысынан уайымшыл, күйреуік жан еместі. Алайда қартайған соң кісі босаң тарта ма, кейінгі кезде өткен-кеткенді жиі ойлайтынды шығарды. Қатарының азайып бара жатқаны жанына бататын болып жүр. Өз тұрғыласы қалмаса кәрі де жетімдей кәріп болады екен. Бұл да көңілшек тартты.

Міне қазір де ойына қай-қайдағылар оралып, жаңа ғана барып, бас-басына дұға жасап қайтқан көппен қайта кездескендей болып отыр. Осылармен бірге ертегідей есте қалған нелер қызығы мен қиыны аралас күндерді бастан өткерген екен. Өткен күнде қабырға қайыстырар ауыр елестер де, небір қимас сәттер де аз емес.

Рыс толқып отыр...

Қазіргі мына шаруасы шалқыған совхозға айналған ауылдың осы елсізге келіп қоныс тепкендегі алғашқы тұрғызған баспаналарының орны осы өзі отырған жұрт. Көлеңке болар көгергені, қараусыны жоқ, жан баспаған ең далада, жусанды жазықта жер кепелер мен жатаған балшық үйлер бырдай болып бөртіп шыға келген сол бір жаз; сол жаз бойы осы далада ұя салған қарлығаштай тыным таппаған, аш-жалаңаш болса да салы суға кетпей, жаңа арман, жаңа өмірге талпынып, ойын-күлкісін қайта тапқан жан себіл, еңбекқор жандар көз алдына келді. "Ауыр жылдар еді ғой, Ой қиын-ақ болды-ау".

Малдан басқа тіршілігі жоқ, соның әуенімен көшіп-қонып, шұбап жүрген елдің қыс құмға құлатып, жаз арқаға айдап жүрген алдындағы қара-құрадан өзге күнбағысы шамалы-тын. Киіктей босып жүрген кезбе жұрттың ірге тепкен тұрақты қонысы, тиянақ етер өзге шаруа жайы жоқ екенімен ісі болмапты-ау. Ел ғасырлардан бергі сүйегіне сіңіп кеткен бейнетті тіршілікке әбден көндігіп алған. Тұрмыстың онан басқа түрін іздеп көрген емес. Осы самарқаулықтың тақсіретін талай тартса да онан сабақ алып, айналаға көз жүгіртіп, жай-күйіне өзгеше зер салып қарауды ойламай, күн көрістің үйреніскен осы арнасымен тарта берген. Алайда жадағайлықтың құсырына тағы кезікпей қалмады.

Бейқам жұрт жүнін киім, етін тамақ етіп, жан сақтап келген төрт түлік мал біткенді алдымен кәмпескенің науқанына өткізіп, онан қалған азын-аулақты қырына алған қыстың үстемелей соққан ақ боранына беріп, кемесі суға кетіп, салт бастары сопиып елсіз жағаға малтып шыққан жолаушыдай сенделіп қалды. Тіске басар талғажаудан жұрдай болған көпке оның үстіне сүзек келіп араласты. Кей ауылдар отырған-отырған жұрттарында жусап қалды. Енді кенеуі кеткен көшпелі елдің күйін көтеру үшін тұрмысына соны леп әкелетін берекелі әрекетке қам жасалды. Көпшілік егін егіп, мал өсіре алатын, отырықшы жұрт болатын қоныс іздеп, Қаратауға қарай жосыды.

Бұл да сол қырғын қыстың көктемінде еді. Зеркүл марқұм:

— Жеңеше, ел Қаратауға қарай көшетін көрінеді.

Біз қайтеміз. Жер аяғы кеңіді, жаратқан жалғыз, лайығы осы деген шығар, басымызды шағындап, қол-аяқты жеңілдетті, — деп жүдеу жүзі мұңға толып, жас үйірілген жанарымен бұған қинала қарады. Айтарын аяқтамай, толқыған көңілдің әсерінен бе, іркіліп қалды.

Уылжыған қызыл шырайлы жүзді, дөңгелек бет, бота көз, қарақаттай мөлдіреген жанарынан ұяңдық пен жылылық есіп тұратын, жүріс-тұрысы майда, жинақы, бипаз Зеркүлдің мына кісі танымастай өзгерген сынық жүзін көргенде Рыс аяп кетті. "Қайғыдан мүжіліп, шөгіп кетіпті-ау, жазған", — деп мүсіркеді. "Қол-аяғымызды жеңілдетті ғой", — дейді, байғұс, күйгеннен айтқан сөзі де, қайтсін енді. Тете өскен бір ұл, бір қызын осы айдың ішінде бірінен соң бірін оң жаққа салып, соқа басы қалды. Қолғанатқа жарап қалған қос құлынының қайғысы қатты батып кетті. Енді қарақан басын қалай қақпайларын білмей дал болуда екенін сезді Рыс.

— Не айтпақ едің, Зеркүл, қандай ойың бар? — деді.

— Жеңеше-ай, не ой бар дейсің менде. Сандалған күй ғой. Қандай ақылыңыз бар беретін. Қай жаққа бет аламыз? Қалай жүрсек те бір Мәліктен басқа жүгіміз жеңілдеді ғой. Рыстың зерек көңілі Зеркүлдің неге толқып отырғанын енді аңғарғандай. Екеуі бір елдің қызы болатын. Төркін жұрты кейінде, қонысы шалғай. Зеркүл солай бет аламыз ба, әлде осы көппен бірге кете береміз бе дегенді мегзеп отыр. Өз шешімін айтпай мұның көңілін байқағалы отыр.

— Зеркүл шырағым, бұйрықты іске дауа бар ма, пешенеге осылай жазылған да. Мен не айтам, кімге ақыл бере алам. Енді бұл үйде нені күзетіп, неге қарап отырам деген ойың болса, кім оны теріс дей алады. Өзің білесің де. Басың жас, менің еш өкпем жоқ, ешкім де саған кінә қоймас. Ал мен тәуекелге бел будым. Осы елдің ортасына күшігімнен келіп едім, онан шығып қайда барамын. Қолымда мына бір жаман тағы бар. Осы ауылдың жұрағаты ғой бұл да. Біреуге көз түрткі етпейін, ел-жұрттың ортасында болсын. Ал өз көңілінде не бар? Жасырма, жасқанба, айт.

— Жеңеше, ендігі тіршілігіміз не болады деп ақыл салғаным ғой. Менде басқа бөтен ой жоқ, "Келіннің бетін кім ашса сол ыстық" емес пе. Тайынан келіп

қосылған үйірін жылқы да жатсынбайды. Алғашқы аттаған босағам, келген ауылым, оны тастап кету маған да қиын. Кішкентайымнан қолыңда өстім. Сыртқа қақпай сіңліңдей көріп, бас-көз болдың. Мынау қиын-қыстау жалғыз қалған шағымда жанашыр жақыным да, арқа сүйер ақылшым да өзің деп шырғалап отырмын. Маңдайға жазғанын көремін де, қасыңызда бірге қалсам деймін. Бір-бірімізге сеп, сүйеу болармыз.

— Тағдырдың салғаны шығар. Уайымдай бергеннен ештеңе өнбес, елге ілесіп тірлік етеміз де, — деді Зеркүл, әрі өзіне әрі бұған басу айтқандай, осыған өзі белін бекем бұған сыңаймен.

Көшкен ел Қаратаудың етегіне жазға қарай ілікті. Іркіс-тіркіс созыла жеткен олар таудың теріскейіндегі шөлейт далаға келген келгенінше қостары мен жаппаларын жамырай тігіп жатты. Көп адам жүк артып жүрер көліктен ада болған соң киізін кір шалмаған нелер алты қанат ақ үйлерін тігулі күйінде тастап, қос арқалап келген. Әзірге баспанасы сол болмақ. Кешікпей осы төңіректен жаппай қоныстану салып, мына жұрт колхоз-колхозға ұйымдаспақ. Бәрі бірігіп жаңа аудан болып құрылудың қамын жасамақ. Қазір-ақ бұл іс қызу қолға алынған. Алдымен қыс түспей жылы жайға кіріп алу — елдің бәрінің қамы сол. Жоғарыдан қос-қосынан өкілдер келіп, қайта-қайта жиналыс құрады, ауыл басшыларын сайлайды. Ру-руымен көшіп келген жұртты колхозға бөледі.

Осы күндердің бірінде теміржол бойындағы станциядан колхозшыларға киім, тамақ, құрылысқа керек құрал-жабдық әкелуге керуен жүретін болды. Керуен баратын станцияға тақау үлкен қалада Рыстың сіңлісі тұратын. Естуінше сіңлісінің күйеуі мұғалімдік қызметте, өзі тігінші болып істейді. Жүрейін деп тұрған дайын адамдармен бірге барып қайтсам деп аңсары ауды.

— Қайтарымда өздері әкеліп салар. Мына дайын керуенмен жетіп қалайын. Бізге не ақыл, жәрдемі болар екен.

Көптен көріспеген едік, іздеп, жай-күйін біліп, маңдайынан бір иіскеп қайту парызым да ғой, — деп ақыл салып еді, бұл ойын Зеркүл теріс көрмеді.

— Барып қайтыңыз. Ел орналасып, жайласқан соң келерсіз. Алда-жалда осында қолымда қал десе хабар айтарсыз. Бұйырса бір жерде болайық, — деді.

Керуен күні-түні тынбай жүріп отырып, керекті станцияға төртінші күні келіп жетті. Олар осы жерден жүгін тиеп алып, тоқтамай қайта жүріп кетудің қамын жасады. Қалаға дейін түстік жер екен. Поезд деген ағылып жатыр. Рыс мұнда көп қарайламай, жеті жасар ұлын жетектеп, соның біріне мінді.

Іздеп келе жатқан жақындарының өйтеуір осы қалада көрінеді деген сырт хабары болмаса, қайда істеп, қайда тұратынын білмейді. Адрес атаулыдан бейхабар. Сұрай-сұрай табармын деген үміт бар.

Қалаға күн еңкейе ілікті. Ағылған халықтың сүреңіне ілесіп отырып орталықтағы базардан келіп шықты. Аумағы шағын ауылдың қотанындай базар алаңы ығы-жығы сапырылысқан адам. Көп аяқтан көтерілген шаң-тозаңнан базар үстінің аспаны ақ шулан тартып көрінеді. Іші қапырық, қайтар күннің ыстығы күйдіріп тұр. Алаң төңірегіндегі ретсіз, бей-берекет салынған ескі үй жайлар да көрер көзге көңілсіз, оңған дәкедей сұрғылттанып кеткен. Ал өзінде бас-аяғы жинақы қала адамынан гөрі жан-жақтан жиналған жүдеу өңді жүргіншілер көп сияқты. Жұрттың у-шуы, абыр-сабыр жүрісі кісі елігіп қоян-қолтық араласып кететіндей арқа-жарқа емес. Бұрын көрмеген базар тіршілігі Рысқа түсініксіз терең иірім тәрізді әсер етті. Осы иірімге малтығалы бара жатқандай базарға ол тосырқай, өгейсіне кірді.

Көріп-біліп алайын дегендей асықпай аяңдап, базарды түгел аралап шықты. Мың сан адамның бірінің мұнда шаруасы жоқ. Біреуі сен кімсің, қайдан жүрсің деген жоқ. Мына құжынаған көптің ішінде айдалада жалғыз жүргендей елегізіп келеді.

Базардағы жемісті, неше түрлі тәтті тағамдарды көрген соң кішкентай Мәлік қыңқылдай бастады. Бала неме әрқайсысына көзін сатып тамағы бар жерді айналсоқтай береді. Тартыншақтап жүрмейді. Баласының қарны ашқанын сезді. Өзінің де өзегі талып тұр. Жағалап жүріп кіре беріске таяу жерде самса сатып отырған өзбек келіншегінің, қасына келді. Баласына самса әперіп, өзі

жол қалтасынан талқан алып суға шылап жеді. Жүрек жалғап, аздап тынығып, жан шақырған соң кеш болып қалғаны есіне түсті. Барар жерін түнде іздей алмайды. Ертең таңертең сұрау салғаны жөн. Енді кешке қайда түнерін білмей дағдарды. Сонан соң санасында әлдеқандай үміт оты жылт еткендей болып, орнынан тұрды. Өзбек келіншекке қарай жүрді.

— Шырағым, мұсылман баласы екенсің, рақым ет, мен бір жөн сұрайын деп едім, — деді.

— Иә, айтыңыз!

— Рақымәлі деген мұғалімді білмейсің бе?

— Жоқ, естіген кісім емес. Ол кім еді?

Рыс осы қалада тұратын туысы екенін, іздеп келгенін, қалай табарын білмей отырғанын айтты.

— Ой, тұрған жайын білмеген соң бұл қаладан қалай іздейсің, табу қиын ғой. Мұғалім дейсің бе?

— Иә мұғалім болып істейді деген.

— Онда мектептерден барып сұрастырып көрген жөн. Сол жерден білетіндер кездесер.

Келіншек қаладағы мектептердің қай жерлерде екенін ежіктеп, әбден түсіндірді. Оның санасына бірі жетіп, бірі жетпей жатса да түсінген сыңай танытты. "Мектеп дегені қарқарадай үй емес пе, сұрай-сұрай табармын" деп тұр.

— Өзіңнің үйің қайда, осы маңда тұрасыңдар ма? —

Сөзі жылы болған соң "бүгінше үйіңе қонып шығайық" деп өтінбек еді.

— Біз қаланың сыртында алыста тұрамыз, — деді келіншек. — Қазір күйеуім келіп алып кетеді, ертесімен әкеліп тастайды. Шетте тұрамыз.

— Кеш түсіп қалды. Қайда барарымды білмей тұрмын.

Далада қалуға бұрын көрмеген жер жүрегім дауаламайды.

Бұл маңда қайда түнеп шығуға болады?

— Қайдам, білмедім, — келіншек басын шайқады. —

Жатын орын қиын. Кешке қарай қалада ешкім бөтен кісіні үйіне кіргізбейді. Әртүрлі адамдар бар, сенбейді.

— Енді қайттім?

— Қазір қалаға келушілер көп, осындай жатын орын таппағандардың көбі базардың айналасында түнеп жүр.

Ішінде әйел де, еркек те бар. Кейбіреулер семьясымен солардың қасына қонып шығарсың.

Келіншектен әлгі айтқан түнемелі жайдың жөнін сұрап алып, жарық барында соған келді. Бұл базардың ішіндегі ескі, үлкен, қазір иесіз қалған, керуен сарайы екен. Алдындағы бастырманың асты мен зәңкиген кең залында толған кісі көрінеді. “Көп адамның ішінде ғой, ешкім тимес, бір түн қонып шығармын” деп өзі-өзі жұбатып қояды. Карта ойнап гүжілдесіп отырған саяқ топтан айналып өтіп, екі-үш мосқалдау кісінің қатарына келіп орналасты.

Түнімен ұйықтаған жоқ. Көңілі ілік-жарма болып, шым-шытырық ойлар мазалай берді. Бауырына тығылып, бұйыға пысылдаған ұлын құшақтаған күйі көз ілмей шықты. Ертелей тұрып қалаға кетті. Екі күн табанынан таусылып мектеп атаулыны адақтап шықты. Ешкім хабарын білмеді.

“Ағарту мекемесінен сұраңыз, бұл қалада істеген мұғалім болса солар білуге тиісті” деген соң біреулер, үшінші күні оны іздеді. Облыстық ағарту бөлімінен хабарын естіді ақыры. Күйеу баласы бұрын мұнда тұрған, қазір алыс ауданға қызметке ауысып кетіпті. Үйін де көшіріп әкеткен.

“Бұл да әурешілік болды. Кездесуді тәңірім жазбаған екен. Қой енді есім барда елімді табайын”, — деп қайтудың қамын ойлады.

Базарда босып жүрген ел көп. Талайы кешке қарай соның төңірегіне, түней салады. Бұл да келгелі бері солармен бірге. Күндіз елге қарай бет алатын жолсерік біреулер кездесер ме екен деп іздеп қаланы кезіп-кезіп келіп, қоналқыға керуен сарайының маңындағы жұртқа қосылады. Түн баласына елегізіп ұйықтай алмайды. Көбіне күндіз бір мезгіл мызғып алатын. Бұл жолы да табанынан таусылып шаршап, енді елге қалай жетудің уайымымен қажып, күйзеліп кеп, самса сататын келіншектен жүрек жалғар алып жеген соң, керуен сарайдың көлеңкесіне қисайып, сәл сәтке дамылдаған. Көзі ілініп кетіпті. Ояна келсе қасында баласы жоқ. “Осы төңіректің бірінде ойнап жүрген шығар” деп, әрлі-берлі қарап еді көрінбеді. “Тамақ іздеп сонда кетті ме” деп самса сататын келіншекке барған:

— Ойбүй сорлы, сорлап қалдың-ау. Ұлыңды панасыз

балаларды жинап жүрген арбаның үстінен көрдім жаңа біразда. Япырай, сенің балаң емес пе екен деп едім. Тап соның өзі болды,— деді келіншек.

— Ойбай, не дейді, қайда, қалай қарай кетті? — деді есі шыққан бұл.

Келіншектің басқа не айтқанын ұққан жоқ, “міне мынамен” деп базардың алдынан күн батысқа қарай кетіп жатқан тастақ жолды сілтегенін ғана біледі. Өкпесін қолына алып, жүгіре жөнелді. Қайда неге бара жатқанына ой жіберіп, ақылға салатын қалде емес. Сәлден кейін алдыңғы жақтан бір ат арбаның нобайы көрінді. Солай қарай жан ұшыра ұмтылды. Етек-жеңі жалп-жалп етіп безіп келеді. Үрейден бе, қатты қапылыстан ба қара суға түсті. Жас шылаған жана-рына ащы тер құйылып көз алды бұлдырап, басы айналды. Бұл таяп келгенде арбакеш еркек “бұл кім, неғылған адам?” дегендей атының басын тартты. Кимешегінің екі самайынан бұрқырай шыққан шашы тершіген жүзіне айғыз-айғыз жабысып, елбе-делбе еңтігіп тұрған әйелге секемдене, үрке қарады. Оның бұл көзқарасын байыптай қойған Рыс жоқ, Келе арбаның жақтауына сүйене берді.

— Балалар мінгізген арба көзіңізге түскен жоқ па? — дегенді аптығып әзер айтты. Табан астында кезіккен мына әбігерден осы кісі құтқаратындай көріп, қайырым күткен жалынышты жанармен жасқаншақтай қарады. Арбакеш “жоқ” дегендей басын шайқады. Самарқау қалпы мұның бас-аяғына тағы да біраз көз жүгіртіп алып әрі бұрылды.

Жон астаудай, жұп-жұмыр, семіздіктен түгі жылт-жылт еткен, төрт тақамына тостағандай-тостағандай таға қаққан жуас торы атты сауырынма шып еткізіп:

— Шуу! — деп қалды.

“Мына кісіден де айырылып қаламын ба, онан соң кімді іздеймін, кім қол ұшын береді” деген уайыммен жақтаудың кенересінен ұстаған күйі қосыла ілесіп қалмай:

— Көп жасағыр, мейірбан болыңыз. Қайырым ете көріңіз. Баламды жоғалтып алдым. Көмектесе көріңіз,— деп шыр-шыр етті.

Арбакеш лықсып қозғала берген атының басын қайта тежеп, сәл кідіре түсті де:

— Сізге не керек? Менде не шаруаң бар,— деді.

— Ағатай,— деді өзі құралпы кісіге абдырап аптыққан күйі оның жас шамасымен де жұмысы болмай. Сонан соң мән-жайды асыға-үсіге баяндап берді.

— Маған не істе дейсіз? Мен оларды көргенім жоқ,

— Кім екенін білмеймін. Өз шаруаммен жүрген адаммын.

— Ізде, сұрастыр. Жарайды, жұмысым бар, жолымнан бөгемеңіз.

Рыс тап кеудесінен итеріп жібергендей состыып, аңтарылып тұрып қалды. Қайтып тіл қата алмады. "Япырай, бірінің басына іс түскенде пенденің пендеге мүсіркеуі болмаушы ма еді. Не деген қату жан еді" деп көзінен ыстық жас ыршып кетті. Көңілі құлазып қоя берді. Сол сәтте таяу маңдағы көшенің қиылыс-қиылысынан үстінде адамдары бар жайдақ арба қылаң етіп, бұрылып кетті. Көзі шалып қалған Рыс екі өкпесін қолына алып қуа жөнелді. Өліп-талып жетіп еді іздегені олар болып шықлады. Сонан далбасалап безе берді. Не көп ол кезде қалада арба көп, көшеден көрінген арба біткенге жүгіре-жүгіре ақыры талып жығылды.

Іші бір жамандықты сезіп езіліп күйіп-жанды. "Енді қайттым, енді қайда барамын. Тірідей айырылғаным ба шынымен" деп шарасыздықтан аһылеп-уһілеп, аласұрып шықты түнімен. Ертеңіне кезіккен жөн-жоба білетін біреулер:

— Қалада Балпықтың сарайы дейтін жайда балалар үйі бар. Соған барыңыз, бір хабарын сонан аласыз,— деп жол сілтеді.

Баласын мұнан да кездестіре алмады.

— Көшеден жиналған біраз панасыздарды жаңа өзірде басқа қаладағы балалар үйіне жөнелтіп жібердік. Бұл жерде болмаса сонда кеткені,— деді тәрбиеші әйелдер.

— Поезд әлі жүре қойған жоқ шығар. Тездетіп вокзалға бар. Сол жерден кезігіп қаларсың балаңа,— деді бірі.

— Онда қалай барамын? Барған соң қай жерден іздеймін? Кімнен сұраймын?— Әлдене үміттің ұшығынан ұстатқандай" болған әлгі әйелге жалынышты жүзбен жақындай түскен.

— Тиын-тебенін бер де көшеде кетіп бара жатқан

кез-келген арбакешке апарып таста десең жеткізіп салады.

— Барған соң вокзалдың кезекшісінен, не сол жердегі милиция бөлімшесінен балалардың қай поезға қай вагонға отырғанын сұрасаң тауып береді, — деді әлгі әйел мұның қалаға тосын, сырттан келген, ешнәрсеңіз жөнін танып, білмеген мүсәпір болмысын сезгендей ұғынықты түсіндіруге тырысып.

Әйелдің айтқаны зердесіне еміс-еміс ұялап, жағдайды байыптаған соң енді әлгі поезд тап қазір өзін күтіп тұрғандай, сәл кешіксе қалып қоятындай аптықсын.

Көшірге ұстата салатындай қалтасында теңге жоғын біледі. Сасқанынан сонау қыз күнінде, Рыс басқа ауылға келін болып ұзатыларда, шешесі өзінің қолынан алып бұған таққан, сонан бері анасының кезіндей көретін зерлі, алтын жүзікті етегіне оратыла сүріне-қабына жүгіріп келе жатып, саусағынан суырған. Көшеде өтіп бара жатқан арбакешті айқайлай тоқтатып, жүзікті ұстата берді. Арбакеш шал баратын бағытын естіген соң бұған бір жүзікке бір қарап алып, жымың етіп:

— Мін, мін! — деп асыға құнжыңдап қолтығынан демеді.

Вокзал маңындағы арадай ызындаған жұрттың ішін есеңгіреп кезіп жүріп сұрай-сұрай, әйтеуір, кезекшісін кезік-тірген. Сүзетін бұқадай алакөзденіп қарайтын өңкиген гүжбан қара екен. Мұндай-мұндай тосын жайлар мен оқиғаларға әбден еті үйреніп кеткен кісінің қалпымен мұның таусыла жырлаған мұңын самарқау тыңдап, самарқау жауап берді.

— Енді қайдан іздеп, қайдан табасыз? — деді. — Әкелінген балалардың бәрін жөнелтіп жібердік. Соңғылары жаңа ғана жүрген поезбен кетті. Бүгіннің өзінде екі қалаға екі топ балалар жөнелттік.

— Қай жаққа, шырағым? Қандай қалаларға? Оған қалай жетуге болады?

— Қайда барасыз? Баланың қай жағына кеткенін қайдан білесіз? Бүгін Семейге, Қызылордаға — екі жаққа жөнелттік. Кеше кешкісін келген біраз балалар Ақтөбеге кеткен. Соның қайсысының ішінде екенін білесіз бе?! Біреулері поезға әкеле жатқанда, енді біреулері поезға мінген соң да ұрланып қашып түсіп, ұстатпай кетіп жатады, — деп кезекші жігіт, жүзіне реніш жинай

кіржиді. — Бейзабраз, біз оларды аш-жалаңаш қаңғып жүрмесін деп әуреміз. Ал, ол сумұрындар, өздерін-өздері сорлатып, босқын тіршілікке құмар. Жаңа да екі-үшеуі тура поезд қозғала бергенде қарғып түсіп, безіп көше-көшеге сіңіп, көз жаздырып кетті.

— Ойпырым-ай, шырағым, байқамадың ба, қашқандардың ішінде менің балама жобасы келетіні жоқ па екен? — деп Рыс тағы да ұлының түр-түсін, киген киімі, жас шамасын ежіктей бастаған.

— Шорт знайт, кім зер салыпты сол жалаңаяқтарға.

Ересегі де, кішкентайы да бар-тұғын. Между прошым, жеңгей, сол балаңыз поезбен жөнелткендердің ішінде жоқ шығар. Сіздің қай жерде екеніңізді білетін көрінеді. Әлгін-дей жырылып қалып, қалада өзіңізді іздеп жүрмесін, — деді кенет бадырақ көздері шарасынан шыға алайып, бұған үңірейе қарап.

Рысқа тағы да үміт сәулесі жылт ете түскендей болған. "Тәңірім-ай, әлгі алыс жерлерге кетіп қалмай, осы қаланың бір бұрышында жүрсе игі еді. Ертелі-кеш, бұйрық жазса, тауып алар едім ғой. Құлыным-ай, көрінгенге екі көзің жәутендеп мені іздеп, қай төңіректе жүр екенсің. Мына шет-шегі жоқ ығы-жығы қаланың қай жерінен іздедім енді. Қой, қайтадан базарды төңіректеп көрейін. Мәлік, әйтеуір, менің сол жерде екенімді біледі ғой. Бұл қалада жүрсе сонда барса керек қой. Сөйтейін. Әйтпесе кеткен поездың қайсысының артынан қуады. Сұрастырып байқаса аты аталған қалалары мұның көрмек түгілі өмірінде естіген жерлері емес. Әрқайсысы аттылыға айшылық жол болатын қашықта тәрізді. Оларға бұл көнін сүйретіп жеткізе ала ма. Ертіп апаратын кісі қайда? Жолға жұмсайтын қаражат қайда? Тіпті, солай қарай баласының жол тартқан тартпағанының өзін кім біледі".

Осы ойға бекінген Рыс кейін қарай қайтуға бет алып гүжбан қараға рахметін білдіріп, қоштасып жатып:

— Шырағым, қазақтың баласы екенсің, бөтендігіміз жоқ қой, мен өстіп сорлап жүрген бейбақпын, жағдайымды білдің, енді балалар әкеліп жатса зер салып, хабардар бола гөр, құдай үшін. Баламның аты, айттым ғой, Мәлік, түрі-гүсі, — деп тағы да киген киіміне дейін ежіктей жөнелген.

Осы кез гүжбан қара алдындағы әйелдің қажып-шаршап, сағы сынып, жүдеулеу, пәстеу көрінгенімен табиғатындағы сырлы аяқтай ажарлы, келісті кейпін жоғалтпаған көрікті келбетіне жаңа кез тоқтатқандай кенет аңтарыла қарап, назары байланып тұрып қалды.

"Мынау өзі сұлу әйел ғой. Қалай байқамағамын?" деген ой осы сәт көңіл түкпірінде қылаң етіп, әйелге қарай икемделіп таяна түскен. Сол ойдың әсерімен ойланбай-ақ:

— Жарайды, іздестіреміз,— деп салды. Мен өзім осындағы милиционерлерге тапсырайыншы,— деді тақа бір бұл шаруаға қазір-ақ бел шешіп кірісіп кеткен кісідей қоразданып.— Сондай баланың жоғалғанынан хабардар болсын.

— Көпжасағыр-ай, сөйте көріңізші,— деді Рыс құрақ ұша, жүзіне қан жүгіріп, манадан бергі тоң-торыс самарқау, сыз қабак жігіттің қудай иіп, мана табан астынан жиби қалған пейіліне садаға болуға ықтияр ыңғайда жалт-жалт етіп. Гүжбан қара оның бас-аяғына сүзіле зер салып, кілегейленген сұрғылт жанарында жылт оянып, езеурей сұқтанған қалыпта. Мұның бұл көзқарасының ә дегенде байыбына бара қоймаған Рыс қайта сонан әлдене жақсылық күткендей, қайралақтап кете алмай байланып тұр.

— Қазір қайда бармақшысыз?— деді жігіт үні жұмсара.

— Базардың айналасынан басқа қайда барамын. Сол жерден іздеймін де. Келгелі бері түн баласына сол төңіректегі босқын жұрттың ішін паналайтынбыз.

— Қазір жүріңіз менімен бірге. Шай ішіңіз. Отырып біраз әңгімелесейік. Кешке қарай кезекшілігім бітеді.

Сонан кейін бір танысымның үйіне ертіп барамын. Жүріңіз.

Рыс бұрын көрмеген, білмеген бейтаныс жанның "жү-ріңіз" дегеніне бірден ілесіп кете алмай қорғалақтаған. Шақырғанына бармауға тағы дәті шыдайтын емес. Жүріңіз деп тұрғанда безірейіп қалып қоюдың реті жоқ тәрізді.

"Шақырғанының несі әбес? Жай-күйімді біліп тұр. Ер-азамат, мүсіркегені шығар. Шай ішіңіз дейді. Шай ішкеннің несі айып",— деп ойлаған. Әсіресе, осы сөз

көңіліне сондай жылы тиген. Елден шыққалы бері маңдайы жіпсіп отырып бір шыныаяқ шай ішпегені; тіпті, тап қазір күні бойғы алашапқын жүгірістен қаталап таңдайы кеуіп тұрғанынан да емес, осы сөздің табиғатындағы сүйекке сіңген, құлаққа үйреншікті дағдылығы жанына жақын көрінген.

Бұлар тең-тең жүк пе, жәшік пе, жиналған қойма тәрізді кең, қаракөлеңке бөлменің есікке таяу бұрышындағы сықырлаған ескі қос орындық пен ауыр емен үстел қойылған бұрышына келіп жайғасты. Бұлар кіргенде мосқалдау бір әйел отыр еді, жігіт әлдене деген соң ол сытылып шығып кетті. Гүжбан қара айтқандай-ақ ыс пен тот басқан зілдей қара темір шәйнекпен шай қайнатып әкелді. Үстел үстіне нан мен қант қойды.

Рыс мынау жұрт көзінен қағажу бөлменің оңашалылығынан, шілденің шыжғырған ыстық күнінде кісіге ызғар тепкендей салқындығынан бой тартып, әрі жігіттің ішіп-жеп, өңіреңдей сұқтанған назарынан әлдене сезгендей қысылып, тайсақтап, секем ала бастаған. Бірақ, тілі аузына жабысып, қатты шөлдеген бейбақ екі-үш шыны аяқ ыстық шай ішіне барған соң балбырап терлеп ажарына әр жүгіріп, өңі кіргендей кейіпте еді.

— Өзің байдың қызы, не келінісің-ау осы, — деді гүжбан қара оның мына шырайы ашылғандай келісті қалпына "хошуақ" көңілмен.

"Байдың" деген сөзден секем алып үндемеді. Төменшектеп назарымен жер шұқыды. Әйелдің бұл күйін жігіт те аңдаған. Өлгі сөзден іш жиған ыңғайын аңғарған соң, сұрағына жауап күтіп жатпай-ақ, омыраулай сөйледі.

— Бейзабраз, бұрын маңайлатпайтын байдың қыз-келіншектерінің қазір талайының мықынынан мытудай-ақ мытып жүрміз, — деп парықсыздау мінез таныта қарқ-қарқ күлді. — Жан-жаққа қашуда ғой қазір. Бірі — Тәжікстанға, бірі — Түркменстанға, бірі — Өзбекстанға дегендей. Бәріне поезға міну керек. Билет деген қат. Жүргінші көп... — "Енді түсіндіңіз бе" дегендей гүжбан қара астындағы жылауық орындығын ойбайлата насаттана шалқайды. — Заманыңның барында, ойна да, күл деген емес пе. Жеңеше-ә. Дегенімен келісті адам екенсіз, жеңеше, кісі бір көргеннен қызығатындай. —

Жігіт ыржалақтап астындағы "мысығын" мияулата, бажылдата жадырай күлді. Рыс ләм-мим демей, әлдене албастыдан қорғана ығысқандай тұғжиып төменшіктей берді. Шайды да енді ықылассыз ұрттаған сыңайда.

— Күйеуіңіз жоқ шығар, әлбатта, күйеуіңіз болса бұлай жалғыз жүрмейсіз ғой. Кәмпескелеп жіберді ме, аштан өлді ме? — деді түйеден түскендей.

— Кәмпескеге жатқызған, — деді Рыс енді жалтара алмай.

— Бәсе өзімде солай ойлап едім. Бай екен ғой. Бай болған соң жер аударған ғой. Байларды жаппай жер аудардық қой, — деді осы сәт өзінің өкімет кісісі екенін сездіргісі келгендей салмақтана қалып, тамағын қырнай жөткірініп.

"Қайта-қайта "бай" деген сөз аузынан түспейді, мұның да бай біткенге тісін қайраған қаратаяқтың бір-ау сыңайы. Не аласысы, кеткені болды екен? Құдай-ай не аласысы бар дейсің. Заман тудырған зауал-дағы. Бай біткеннің бәрі қотанға шапқан қасқыр емес еді ғой. Бірі өзінің атасы күйеуі Дәулеттің әкесі, Өкен қажы емес пе. Кімге қысастық, жаманшылық жасады сол кісі. Басқаға зәбір көрсетпек түгілі ешкімнен шарапатың, жақсылығын аямаған шығар қайта. Қайрымды адам еді, жарықтық. Күллі жұртқа да қадырлы, сыйлы еді. Не жазығы болды?! Не жазығы бар еді деген кісі болды ма? Кетті ғой әне, "кім жаман — әлем жаман" дақбыртпен".

Өзі кіріптар күйде жалтақтап отырса да көңіл түкпірінде мына жігітке қарсы осындай наразылық нышаны бас көтергендей. Бірақ сыртқа шығарып айта алмады. Үндемей тағы қала алмады.

— Аулыңызда байлардан теперіш көргенсіз бе өзі, — деді сыпайы ғана.

Гүжбан қара күтпеген оқыс сұрақтан күмілжіп қалды.

— Жоқ... Енді... Байлар жалпы қанаушы таптың өкілдері ғой. Кедейлерді сорып келді өмір бойы. Өкімет енді теңдікті кедейлерге әперді. Дұрыс істеді. Ну-у, чорт сыным, осы әңгімені қояйық, жеңгей. Бай-май оларыңның маған қажеті қанша. Сазайларын тартты. Түгел жер аударылды. Біздің жақтан да талайын Сібірге шұбыртты.

— Сол жер аударылғандардың ішінде өзіңіз танитын кісілер бар ма?!

— А-а, неге танымаймын. Бәрін танимын.— Жігіт кенет ойына әлдене сақтық кіргендей сөзін үзіп, әйелге бажайлай көз жүгірте отырып, әңгіменің сарынын басқа жаққа аударуға қам жасағандай қалып аңғартты.— Бірақ олардың маған қатысы не. Ешқайсысымен ауыз жаласқан жоқпын. Құйыршығы болған емеспін. Оны неге сұрайсыз менен?!

— Жай, сөздің реті келіп қалған соң, сұрағаным ғой. Көзіңіз ашық оқыған азаматсыз. Біз қараңғы адамдар ешнәрсенің байыбына жете бермейміз. Сонан соң өзіме некүмән кей жайларды сұрап білсем деп едім. Сол аулыңыздан аласталып, жер аударылған кісілердің бәрі елді сорған, зар жылатқан, жаман адамдар ма еді, танысаңыз білесіз ғой кімнің кім екенін.

Гүжбан қара мынау әйелің қара жаяу емес-ау осы дегендей енді жүзіне зер сала, аңдай қараған. Ар жағында осының өзі кім, қалай деген сезіктен де құр алақан емес тәрізді. Бірақ Рыстың жүзінен әлдеқандай жымысқылық, бүкпе байқалмайды. Өзінен шын жауап күткен қалтқысыз қалып аңғартады.

— Кім біледі. Біз несін біліппіз. Өкімет жаман деді.

Жаман шығар... Ол өзі біздің шаруамыз емес қой, жеңгей, — деді жігіт те өз көңіліндегі шынын жасырмай...— Между прошым, сол жер аударылғандардың ішінде біздің ауылдан Бәйдібек деген бай да кетті. Расын айтқанда, жаман адам емес-тұғын. Ел мақтайтын. Талайымызға жақсылық жасады. Обалы нешік, менің осы адам болуыма шарапаты тиді. Әкем ертерек дүниеден қайтып, жастай жетім қалдым да, ауылда әркім-әркімнің қозысын бағып жүрдім.

Он төрт он бестегі кезім ғой деймін, бірде қалаға жолы түскенде мені ертіп ала келіп, орыс мектебіне оқуға кіргізіп кетті.

— Ауылдарыңыз, елдеріңіз қай жақтан еді, — деп сұрады Рыс орайы келген осы тұста. Ассалаумағалейкумнен кейін жөн сұрасатын, ру, ел сұрасатын қазақ рәсімімен қай жақтың, қай елдің адамы екенін білгісі келіп күні бойы қаншама мәрте оқталғанымен ретін таба алмай тұсалып отырған.

— Ауыл қашық емес. Осы қала төңірегіндегі елден біз, — деді Жігіт әңгімесін жалғастырып. — Обалы нешік, сол Байекеңдер жаман кісі емес еді. Ауылдағы жетім балаларды қалаға қатынағанда пәуеске арбасына мінгізе кетіп, оқуға орналастырып жүретін. Қалада беделі бар-тын. Сөзін жерге қалдырмайтын. Ол кісінің базар сайын қалаға келгені бізге — оқып жүрген ауылдың балаларына майхана-мереке болатын. Базар төңірегіне тігілген үйлердің ол кісі түскеніне топырлап жетіп келеміз. Әй, бір кенелеміз. Ауылдың қымыз, еті дейсің бе, қаланың неше түрлі ащылы-тұщылы, қуырма, шыжғырмалары дейсің бе, тұмсықты емін-еркін сұғамыз, сонан кейін ілестіріп жүріп базар аралайтын. Қайсымызға киім-кешек әперіп, қайсымызға тиін-тебен тастап кетеді. "Ішінді ұрайындар, оқындар әй", — дейтін.— Бірің болмасаң, бірің осы қаланы сұрайтын әкім болып шықсаңдаршы. Біз оқу дегеннің не екенін білмей қараңғы қалдық. Сендер оқындар", — дейтін. Сол балалардың ішінде қазір айта-айтпаса да ірі қызметте жүргендері бар. Менің өзімнен болды, балалық жасап, — деді Гүжбан қара өкінішті күйде өзін-өзі кінәлағандай бір кездегі бебезудің, орны шұбарлаған талақтай бетін тыжырайта. — Бастауыш кластан кейін оқуды тастап кетіп. Ақымақ болып...

— Қайда кеттіңіз онан кейін?

— Ешқайда, осы теміржолға жұмысқа түсіп кеттім.

— Үй-жай болған шығарсыз. Осы қалада тұрасыздар ма?!

— Болғанда қандай. Қатын да, бала да бар. Нешауа, тұрмыс жаман емес. Жағдай жақсы. Тіпті тоқал аламын десем де мүмкіндік бар. Оның үстіне қазір тоқалды қалыңсыз-ақ табуға болатын, — деп өз күйіне өзі риза кейіпте кеңк-кеңк күлді. — Әттең өкімет рұқсат етпейді. Заңға қарайлайсың. Өкімет тоқал дегенге тыйым салды ғой.

Гүжбан қара өкіметтің тоқал жөніндегі саясатын аса құптамай наразылық нышанын аңғартқандай жау қабақ шот маңдайдың жирен терісін қатпарландыра жиырып, қасын мағынасыз кере, мекірене ыңыранды. Астындағы жылауық орындығын тағы да бажылдата қозғалақтаған оның жүзіне байыптай зер салған Рыс не күлкі, не

реніш табы деуге келмейтін дүбәра, көлпалсыған көлгір, сиықсыздау жымпиған келесау пошымынан өзеуреген өлермен пиғыл, арсыздау ашық ниетті аңдап тіксінгендей болды.

— Мейлі, тоқал алдырмаса алдырмасын, Мына өзіңіздей ақ жеңгелерім тұрғанда оған өкінбей-ақ қойдым. Солай емес пе, жеңеше, — деп тарқ-тарқ күлді бір кез.

“Бәсе, бәсе”, — деп ойлады Рыс назарын онан алып қашып, төмен салып, әлденеге өкінгендей ернін тістелей, енді мұнан қалай хош айтысып сытылып кетудің амалын таба алмай. Оның тұғжиып төменшіктеп кеткенін сол баяғы уайымы, баласының қамы деп жорыса керек Гүжбан қара:

— Оқасы жоқ, жеңгей, уайымдамаңыз. Амалын қарастырамыз. Қорықпа, балаңды тауып беремін, — деді тап бір қолында тұрғандай нығызданып. Рыс сенерін не сенбесін білмей жаутаңдай, аңтарыла қараған. “Жақсы сөз — жарым ырыс”. Әжептәуір емексіп, әліндегі күдікті, көңіліндегі ыңғайсыздықты ұмытып, өңіне шырай жүгірді.

— Рас па, қайным-ау. Ойпырым-ай мың болғыр-ай, аузыңа май. Ой, тәңір-ай, ондай атты күн болса қане, — деп дегбірі қалмады.

— Ой, ақ жеңеше, жасаймын бәрінде. Бәрі қолдан келеді. Тек бұл қайныңның бір көңілін тапсаң болды. Бар шаруаң реттеледі. Керек десең, осы жерге жұмысқа кіргіземін. Маңайымда жүресің. Жағдайыңа өзім зер салып, қарайласып тұрамын. Не керек басқа саған. Тамағың тоқ, киімің бүтін...

— Ой, ала разы болсын. Ықыласыңа рақмет. Бәрінен де балам табылса екен. Балама қолым жетсе аулыма, елге кетер едім. Айналайын-ай, құдай үшін, соған дәремет ете көрсең.

— Балаңды іздестіремін дедім ғой. Тек қайныңның қолқасын қайырмаймын деші. Ойпырым-ай, не деген балажан адамсың. Баланы, тіпті, жақсы көрсең тағы біреуін туып алмайсың ба онан да, — деді көзі кілмие күлімдеп, бұған қарай икемделе түсіп. Жігіттің мына соңғы сөзі өрекіп, лүпілдеп тұрған көңілін су сепкендей етті. Әйел табан астында әлденеге қамығып, көңілісіз тартты.

"Біресе адам құсап жақсы сөзін айтып, кісіні емексітеді. Біресе жөн-жосықсыз қылжақтап, басынғандай мұнысы несі?! Мені құдайдың табалағаны аздай-ақ енді бұл мазақ еткені ме? Басына тауқымет түсіп, тақсірет тартқанды келемеждеуші ме еді?! Обал, сауапты білмейтін жетесіз, затсыз болғаныма соншалықты", — деп дағдарды. Айтып-айтып қайырып тастауға "балаңды тауып беремін", — деген сөзіне байланып, соны айнала шырғалап шыға алмай, ендігі тірлігінің тетігі осыған тіреліп тұрғандай қарайлап, қорғалақтайды.

— Ой, қойыңызшы, жеңеше, кісінің көңілін салқындатып жабырқай бермей. "Оралыңның барында ойна да күл" деген емес пе. Еңсеңді көтеріп отыршы. Балаңызды іздестіремін дедім ғой. Бүгіннен бастап-ақ айналысамын. Кешке қарай менің кезекшілігім бітеді дедім ғой. Сонан кейін қолым босайды. Күліп қабағыңызды бір көрсетіңізші.

Жігіт ойнақтаған түйедей қойқалаңдай орнынан түрегеліп, қасына жанаса таянды. Еркектің тершіген тұла-бойынан танауына жағымсыздау шуаш иісі ұрғандай сезініп, тыжырына бойын жия бергені сол еді анау әукесін сала өңмендей келіп, бұғағына тұмсығын тыға жабыса түссін. Үстінен әлдекім мұздай су құйып жібергендей жүрегі су етіп, үрейі ұшып кетті. "Ойпырым-ай, ойы бұзық адам екен-ау", — деп ойлап үлгерген.

— Ой, қойыңыз, қойыңыз... Жақсы жігіт, мұныңыз қалай... Бұл неткеніңіз? — деп барынша қарсылық жасап босанып үлгерді. Тынысын әрең алып алқынған күйі шын жалбарына:— Тілеуің бергір, бүйтіп қорқытпаңызшы. Қорламаңызшы. Адамның баласымыз ғой. Құнымыз түсіп қадырымыз кеткенімен, бағамыз төмендегенімен ақыл-есіміз әзір орнында ғой, адамшылықтан кетпейікші. Қиналып тарыққан соң, басқа ылажым құрып, өзіңізден шарапат күтіп азамат қой деп, қазақтың баласы ғой деп, артыңыздан ілескенім сол еді. Қызойнақ іздеп желігетіндей жағдайдағы жан емеспін. Көп жасағыр, қалымды түсіне көр, өзің көріп-біліп тұрсың ғой, — деді.

Жігіт алабұртып құлқыны бұзылып, өзеуреп алған сыңайда. Дегеніне жетпей тынғысы жоқ,

— Ой, қойыңызшы, сізде қыздай сызыла бермей. Өмірі шымылдығыңыз ашылмағандай үркектеп. Менен артық қандай еркек керек саған,— деп тәніндегі қытықтылау тұсқа қолды салып, алпамсадай денесімен ұмар-жұмар бүктей жөнелді.

Рыс шын шошынып ышқына қимылдады. Өліспей беріспейтін ыңғайда тегеурінді қарсылық танытып, жаудай арпалысып жүріп:

— Қойыңыз, енді ұятқа қаласыз. Мен айқай саламын.

Жұртты шақырамын, — деді.

Мұның осы "айқайлаймын" дегені әсер етті ме, жоқ әлде әйелдің жанұшырған қарсылығынан бой тартты ма, гүжбан қара оны еркіне қоя бере салып ойында ешнәрсе жоқ адамдай жайбарақат қана:

— Ойпырым-ай, жеңгей, қарулы екенсіз. Молодец,— деп арсыз ыржиды.

"Ойбай-ай, мынауың айуан екен-ау, — деді Рыс амалы таусылғандай тығырыққа тіреліп:— Мұнан енді қалай құтылдым. Қой, мынау ештеңені оңдырмас. Түрі жаман екен. Кетейін, мынадан аман-есенімде құтылайын".

Осы кезде сырттан әлдекім бұлар отырған жайдың есігіне таяу тұстан:

— Кезекші, перронға поезд келе жатыр,— деп айқай салды.

— Замандас болған соң жастықты еске түсіріп, балалық кезді аңсап, біраз алысып ойнадым. Айыпқа бұйырмассыз. Ойлап қалмаңыз мен бір бұзық адам екен деп.

Жеңге тұтып еркелегенім. Түсінетін шығарсыз. Ал шаруаңыздың жайын қазір қайтып келген соң ақылдасамыз. Көмектесемін. Сеніңіз маған. Осында күте тұрыңыз. Мен ана поезды жөнелтіп келейін. Есіңізде болсын, сізге бұл қалада менен басқа ешкім қол ұшын бермейді. Босқа қаңғып қаласыз. Айтқаныма құлақ асыңыз,— деді сыртқа бет алған жігіт бұған мұқият тапсырып.

Ол кеткен соң манағы әйел қайтып кірген. Бұған ұрлығының үстінен түскен жандай-ақ кекесінді жымысқы пиғылмен көзінің астымен зер сала қарайды. Рыс ұяттан жерге кіріп кете жаздады.

"Қой, жаңағы айуан қайтып оралғанша қарамды

жоғалтайын. Келсе тағы жібермес. Құтыла алмай қалармын. Қараптан-қарап тұтқын болып осым не?! Жаңағыдан жақ-сылық шығады деп отырған менде ауып қалған шығармын. Құдай кісіні әуре қыламын десе өстиді екен-ау. Мынаны адам деп қара көріп, қап. Құрысын. Беті құрысын, кәпірдің. Осыларды да мұсылман деп. Қазақтың баласы деп. Мейлі құдайдан тапсын. Бір құдай бар шығар. Түптің түбінде әділеттің ақ таразысына өлшенбей ешкім кетпес. Жағдайымды біліп жаны ашыған шығар десем, мені әурелеп мазақ қылмақ екен ғой. Ақымақ етпек екен ғой. Өзінің алдынан келсін. Нашарды иықтап, табалағанды әсте құдай жазалаған. Мұндайларға да бір зауал болар. Құрысын енді онымен кездеспей-ақ қояйын. Көзіне түспегенім жөн. Бәрібір мынау ешнәрсені жетістірмес, ондырмас. Жарылқаймын деп ақымақ қылып, біраз әурелеп, әуейленбек — бар ниеті сол найсаптың. Қой, тез кетейін, бұйырғанын көрермін. Не де болса тағдырдың жазуы шығар. Баламды қолына ұстап тұрған осы емес қой, Құдай кезіктіремін десе бір жерден кезігер Тәуекел!"

Осы ойға бел буған Рыс вокзал маңындағы бұлың-бұлың көпті тасалай жылыстап, Гүжбан қара соңынан тап қазір қуа шығатындай артына жалтақ-жалтақ көз тастап, қаланың ішіне қарай ұзай берген. Сол келген бойы табанынан таусылып, тағы да базар кезген.

Күніне қырық айналып шығады. Ара-тұра елден сұрап алып қаланың басқа да кісі аяғы көбірек жүреді деген тұстарына соғады. Ол жерлерге бара қалса, тап сол кезде баласы мұны іздеп базарға соққандай көрініп, жаны тынбайды. Сабылып базарға қарай қайта жөнеледі. Бірақ еш хабар-ошар жоқ, Үміті үзілуге айналды.

Өң мен түстей бір күйде сенделіп қалды. Барар жер, басар тауы таусылып, лажы құрыған соң далбасалып айналып келіп баяғы келіншекке мұңын шағады. Келіншек мұның аз күнде шөлмектей болып жүдеп, қарайып кеткен түрін көріп аяп:

— Сен енді уайымдай берме, — деді, — бүйте берсең қайғы жеп қояды өзіңді. Онан да басыңның амандығын ойла, балаңның өмірін тіле. Ол өлген адам емес қой. Бағып-қағамыз, оқытамыз, тәрбиелейміз деп алып кетті ғой. Адам етіп шығарады оны. Көрерсің әлі мынандай

деген қызметкер, азамат болып өседі ол. Бұйырса кездесерсіңдер, табысарсыңдар. Сен бұл ебіл-себіл теңселісті қой. Есіңді жи, ақылға кел. Еліңе қайт. Адам тәңірден бала сұрағанда аман-есен жүрсе, қарайып артымда қалса деп тілемей ме? Сенде баланың келешегін тіле... Есің бар адам тәріздісің. Ойлан. Солай ет,— деп ақыл айтып ұзақ әңгімелесті.

“Жақсы сөз, жанға азық” деген, келіншектің жылы-жылы сөзі мұның көңілін жібітті. Үміт сәулесін ұялатты. “Үкімет өлтірмес, асыраймыз деп алды ғой, бұйырған бала болса қайтып көрермін, бүйтіп сенделіп жүре бергенде не істеймін, босқа қаңғырып”... — деген тоқтамға келді. Өмірі көрмеген мына үлкен қаланың тұрмыс күйі бұған жат, қорқынышты... Сеңдей соғылысқан жұрттың у-шуынан басы айналып, төңірегіндегілердің әр ісіне сезіктене, секемдене қарайды. Аз күннің ішінде үрей мен жалғыздықтан безер болды. Есілдерті ауылы болып жаны тынбады. “Мына даңғазға қайдан келіп кірдім, енді қалай жөн тауып шығамын. Елге қалай жетемін”, — деген мазасыз ой жоғалған баланың қайғысын да ұмыттырып жіберді.

Жалғыз кете берейін десе жол тауып жүре алатын емес, әрі жан шіркін тәтті, қорқады. Екі арада екі жүз шақырым елсіз дала бар. Қос білегіндегі алтын, күміс білезік, шашбау тәрізді біраз асыл бұйымдарын жанын шүберекке түйгендей тығылып жүріп, айырбастап, әрекеттеп, жолда талшық етуге жарайтындай жетім қоржын асауқат жинап алған. Түйіншегін қолтығына жасырып, жол аңдуға шықты. Елге қарай жүретін жолаушы табылып қалама деп таңның атысы, күннің батысы үлкен жолдың бойында болады.

Қаланың күн батысындағы шыға беріс көшеде ауылдарға жөнелтетін темір-терсек, ағаш жиналған үлкен баз тұратын. Баздың кең ауласында жолаушылар үшін түнемел үй бар. Жан-жаққа жүретін жүргіншілер көбіне осы жерде тоқайласатын. Түнемел үй мен баздың қарауылы бір адам. Жасы алпыстың үстіне шығып қалған, сақал, шашы аппақ құдай, шегір көзді, қуақы, сөзшең татар шал, қарап отырған кісіге әңгіме керек, баздың төңірегіне келген адамды сөзге тартып, бет алысын, шаруасын, аты-жөнін қалдырмай, сұрастырып,

жолаушының жайын білген соң көбіне жөн сілтеп, жол-жоба айтып, қамын жеп, тірлігін бірге реттесіп отыруға пейілді-ақ.

Өзіне серік іздеген Рыс та осы баздың төңірегін торидаы. Жүргінші біткеннен жөн сұрайды.

— Шырағым, кім боласың, қайда бармақ едің? — деді шал Рыс мұнда алғаш келген күні. Оның таңертеңнен бері дамыл таппай әрлі-берлі өткендерге зыр жүгіріп, бірге жүретін ешкімді кездестірмей, кеш таянған соң, енді қайда барарын білмей көңілі құлазып, баздың іргесіне арқасын сүйеп, ойда отырған беті еді. Алғашқыда "бұл қандай адам, менде несі бар?" — деп секем алып, сезіктене қарады.

Бой тартып, шырай бермеді. Шал да онысын сезе қойды.

— Кеш болса түсіп келеді, жарық барда жатын жеріңе жетіп алмайсың ба? Бұл отырысың не? Түнге қарай бейсеубет адамдар жүреді. Далада түнеуге болмайды, — деді шал.

Лебізі жылы, құдайына қараған кісі сияқты. "Түсі игі жан көрінеді, бекер шошып отырмын ба?" — деп ойлады.

— Кешке қарай жолға шығатын жолаушылар болмайды. Таңертеңнен аңды. Қайда бармақ едің? — деді шал.

Амалы таусылған Рыс енді сезіктенгенін қойып жөнін айтты.

— Ой, барар жерің алыс екен. Ол жаққа жолаушылар көп бола бермейді. Қатынас сирек. Көп күтіп қаласың-ау, шырағым. Ол жаққа жекжат аулап барасың ба? Тұрағың қайда еді өзіңнің?

Келгеннен бері үркектеп, ешкімге жоламай, кісі киік боп жүрген ол біреумен дені дұрыс әңгімелесіп, жай-жағдай сұрасып көрген жоқ еді. Шешіліп әңгімелесіп шерін тарқататын адам таба алмай құса болып жүрген. Тосыннан кездескен бейтаныс шалға басынан өткеннің бәрін ақтарып салды.

— Ой, мүсәпірім-ай, — деді шал аяушылық білдіре. —

Қажыма, шырағым. Көп қиындықтың да бір қуанышы болады деген. Тірі жанның жақсы үміттен күдер үзбегені жөн. Заман түзеліп келеді ғой, көрген азап бір күнгідей болмас әлі.

Шалдың осы баздың қарауылы екенін естіген соң:

— Көпті танитын кісі көрінесіз, құлақ қағыс боп, бізге қарай жүретін адам білсеңіз мені қалдырмаңыз,— деп өтінді.

— Қалада жатын жерің болмаса, кеткенше осында паналай тұр,— деді қария.

Жол торумен бір апта өтті. Таңертең ертелеп жолға шығып, ұзақты күн сенделіп жүреді, қараңғы түсе түнемел үйдің бастырмасы астындағы ағаш сәкіге қисаяды. Жуық арада жол серік болар ешкім кезіге қоймай екі көзі төрт болып, салы суға кетіп жүргенде бірде шал:

— Шырағым, еліңе қарай баратын адамдар табылды,— деді сүйінші сұрағандай мұнымен бірге қуанып.— Жүремін десең бұлардан қолайлы кісі кездесе қоймас. Осыларға ілес.

— Кімдер екен? Қашан жүрмек? Қайдан кездесем мен?— деді бұл қалып қоятындай аптығып. Шал асықпай мән-жайды түсіндірді:

— Олардың жолы біраз бұрыстау, тура сендердің ауылдарыңа соқпайды. Бірақ барар жері сол төңірек. Кілең тау аралап отырып, Көсегенің көк жонынан шықпақ. Сол жердің тау-тасын зерттейтін көрінеді.

— Көсегенің көк жоны дейсіз бе? Ол біздің ауылдың тұсы. Япырай оған жетсем ел шетіне іліккенім ғой.

— Ендеше сонда барады.

Рыс бұлардың сапарының қисынына түсінбей тәптіштей бастады.

— Барады дейсіз бе? Бұлар кімдер өзі сонда, не шаруамен барады? Көсегенің көк жоны елсіз жатқан аймақ. Ол елсізде не бар?

Шал асықпай қайта түсіндірді.

— Шырағым олар геологтар. Тау-тасты кезіп, кен іздейтін инженерлер. Тастарды зерттеп, алтын, күміс, қорғасын, темір шығатын жерлерді табады. Оны тапса кейін бұл жерлерге зауыт салынады, қала орнайды. Қаратауға мұндай адамдар қазір жыл сайын шығып жүр. Бұлар үкіметтің адамдары. Жақсы адамдар, қорықпа. Олар саған тимейді. Мен бастығына жолығып, жағдайыңды айттым.

Барам десе алып кетейік деп отыр.

Рыс тәуекелге бел буып, неде болса осыларға ілесейін деді. Кен іздеушілердің көлігі қос-қос ат жеккен екі арба. Біріне әр түрлі құрал-сайман, толып жатқан сандық, буыншақ-түйіншек артынған. Екіншісінің жүгі жеңіл. Ас-ауқат, ыдыс-аяқтарын ғана тиеген. Жүргіншілердің бас-аяғы жеті-сегіз кісі. Олар екі-үшеуден жаңағы жүгі жеңіл арбаға кезек-кезек мініп аяқ суытады. Қалғандары жаяу ілесіп отырады. Алғашқы күннен-ақ топтың басшысы Рысты алдыңғы арбаға мінгізген.

— Сіз түспей-ақ отыра беріңіз,— деп ықтияттаған. Ол айтарын айтқанмен: “Қалжаға оранып отырғандай масыл болып осым не. Денім сау, аяқ-қолым бүтін. Қой, ұятты”, — деп өз-өзінен қысылады.

— Келіңдер, біреулерің отырыңдар, кезектесіп мінейік,— деп түсуге ыңғайланса:

— Жоқ, жоқ,— деп басқалары безек қағып түсірмейді.

Тамағы да солардан. Бұл бір мезгіл шай қайнатып, ыдыс-аяғын жуады, әйтеуір. Елге қарай шыққан кісі болса қарасына жаяу ілесуге құлдық еді, енді қоралы жанның күтіміне тап болды.

Топтың бастығы зор денелі, қасқа бас, қауға сақал, орта жастарға келген кісі. Аздап қазақша білетіні де, көбіне Рыспен тілге келетіні де сол. Түсініспеген соң қиын ғой, басқалары мұнымен көп шүйіркелесе қоймайды. Бірақ, әйтеуір, жат мінездері жоқ. Жүздері жылы, ықыластары түзу. Таянып кетсе “апа, апа” деп жандары қалмайды. Бастықтың өзі де “апалап” тұрады. “Жазған-ау, менен үлкен болмасаң кіші емессің ғой. Апаң не?”— дейді бұл ішінен, өзінің қырыққа енді жеткенін есіне алып. Сонан соң: “Әй, мейлі, не десе о десін. Пейілдері жақсы, бір мың болғыр, әйтеуір, өздері”, — деп қояды.

Таудың табиғатының әбден мәйектеніп, кемеліне, келіп, ажарының ашылған шағы екен. Тұнып тұрған сонылық. Жұмақтың суретіндей көз ұялтқан сұлулық. Айналадағы осынау, жайсаң көрініс, жұпар ауа Рыстың көңіліне жылылық себелеп, жабырқау жанын жұбатқандай әлдилеп, көптен бергі селт етпеген сезіміне шуақ құйылғандай еңсесін жазып, жалғанның жарығын жаңа байқағандай төңірегіне еріксіз көз жүгіртіп: “Уа, жарықтық нұрлы дүние, кім келіп, кім кетпеген киелі

тіршілік. Қасиетіңнен айналайын, өмір — Ана, перзент — пендеңді жақсылық нышаныңнан — үміт тізгінінен айыра көрме. Бәрінің артын береке — қайырымға жазғай", — деп толқыды.

Кең сахарарада туып-өскен Рысқа алғаш көрген тау ішінің табиғаты ертегідей әсер еткен. Оның үстіне сонау бала күнінен, ес біле бастағалы бері осы тау, осы өлке жайлы естіген аңыз, әңгімелері қаншама. Соның өзінен-ақ көрмей тұрып бұл өңір туралы санаға сіңген, көңілде қатталған елес, ұғым; бір киелілікті қасиеттілікті аңғарта кісіні табындырып тұратын рух — болмысты жастайынан сезіп өскен тәрізі барды. Қашан, қалай естігені, зердесінде қашан, қалай сақталғаны әрине қазір беймағлұм, бірақ ана сүтімен қанына бірге сіңіп, ана әлдиімен санасына алғаш ұялаған сырлы, мұңды саз — бала жүрегіне әу бастан мейірім мен сағыныш ұрығын сепкен "Қаратаудың басынан көш келеді" исі қазаққа ана әуен, бесік жыры емес пе?! Дала желімен табиғаттас осынау құлазыңқы үн — қоңыр сарында, жан біткен өсе келе уын жұтып, запыранын татып барып түсінетін, әсілі басы жұмыр пендеге тән опық, өкініш тәрізді күйі басым есіл әуенде саңлауы бар кісінің тұлабойын шымырлатып, жүрегін сыздатар құдіретті сыр жоқ па?! Сол кештің осы таудың басынан құлап келе жатқаны алаштың қай баласының көз алдынан елестеп өтпепті.

Әлгі аңыз-ертегілердің ішінде Ата — Таудың шежіре тарихымен құпия сырлы құдіретін тым әріден, адамзат дүниесімен жан-жануар әлемінің бастау бір кезеңімен сабақтастыратын: "Қазығұрттың басында кеме қалған, өулиесі жоқ болса неге қалған", — деп басталатын әңгімені естімеген қай қазақ бар дейсің. Сол әңгімені есіл-дерті ауа тыңдаған баласы:

"Апа, сонда, Қазығұрт қай жақта?" — деп сұрағанда анасы бауырындағы балапанын маңдайынан мейірлене иіскеп қойып:

"О, жарықтық Қазығұрт" Қаратауда көрінеді ғой", — дер еді.

Есейіп, бой түзеп, қыз санатына қосыла бастағанда болашақ келін, болашақ жастарға әдейі үлгі-өнеге тұтқандай аналары айтатын "Келіншектау хикаясы" қандай әсерлі, сырлы еді.

"Келіншектау" қай жақта, апа?" — деп әуестене сұрағанда: "Келіншектау Қаратауда көрінеді, ғой, жарықтық" — дер еді.

Сол Қаратау осы!

Неге Қаратау атанғанын қайдан білсін. Осы елдің қара жұрты болған соң осы атты лайықтады ма әлде? Ал енді өзі жердің шұрайлысы екен. Жалпақ жондары жабағыдай ұйысқан бетеге, боз, селеу, шайыр, жусан, жуа — жайқалған көк майса. Қойнау-қойнаудың, тау етектерінің шалғынына кісі бойламайды. Жыра-жырасын өрлей біткен тобылғы, тал, шілік, тораңғы, қара ағаштары ит тұмсығы өтпейтін ну орман. Жабайы алмасы, өрігі, жидесі төгіліп жатыр. Бармақтай-бармақтай қаңқызыл шиесінің дәмі тіл үйіретіні сондай Рыс бұрын-соңды дәл мұндай тәтті жеміс татып көрген емес. Және, жарықтық, осыншама жалпақ таудың тұла бойына бырдай болып өсер ме. Қай жырасын кезсең де тұнып тұр. Не деген байлық, Не деген береке. Арбадан түсе қалып әп-сәтте етегін толтыра теріп алғанын түшіркене отырып азын-аулақ қаужаса болды, сапырып-сапырып саптыаяқпен салқын қымыз ішкендей шөлің басылып шыға келетінін қайтерсің.

Аяқ аттаған сайын бұлақ, бастау, тұма. Қайнары бүлік-бүлік бүлкілдеп сылдырап, сықылықтап жатқаны. Ылдилаған сайын тасқа соғылып, маржан тамшыларын аспанға атып салдыр-сұлдыр жөңкіліп береді дейсің. Суы қандай балдай, тап-тастай, мөп-мөлдір. Жыра сайын сарқырап жатқан өзен. Жол бойы ұшқан құс, жүгірген аңның кезікпейтіні жоқ. Бөдене, бұлдырығы бозторғайынан көп. Ана қалыңға да мына қалыңға да бүкектей жүгіріп, жалп-жалп ұшып сіңіп бара жатқан құр мен шіл. Көлшік біткеннен үйректері сымпылдай ұшса сары ала қаздары тұсынан өткен жолаушыға маңқия қарайды. Әріректегі жалпақ жондарда қойдай жайылып тырналар жүр. Бұта түбінен қалбалақтай ытқып, қаңбақша безген ор қоян, сұр қояндар. Жақпар-жақпар жартасты тау беткейлеріне ерегескендей өршелене ұмтылып, сатыр-сұтыр жөңкіліп, арттарына көшкін ілестіре арқарлардың үйірі өтеді. Барып-барып шың басына жеткен соң жүргіншілерге қасқайып-қасқайып қарап тұрады. Жолға шығып, тау сілеміне іліккелі қанша күн, ал осы көріністер

Рыстың көз алдында күн сайын, сәт сайын қайталанады. Оған қарауға қызықтауға жалығатын Рыс байқалмайды.

“Жарықтық-ой не деген жұмақ жер” — деп кәрі тасбақаның қабығындай қатпарланған тастарының өзі ертегі тәрізді, қилы бейне, қилы суреттегі жар-құздары әдене құдіреттің қолынан жасалғандай таңғажайып, қызық құбылысты тау келбетіне тәнті бола әрі табына қарай береді.

Бұлар екі жағын қабырғаланып, керегедей созылған тау жоталары қаусырмалаған, күннің шығысынан батысына қарай созылып жатқан, таусылып бітпейтін, шегі жоқ, ұзын, кең бір жалпақ аңғардың ортасындағы ескі сүрлеумен келеді. Мезгіл-мезгіл дамылдар сәттерінде арбаны жол жиегіне тоқтатады. Түнемелеге де солай жасайды. Ара-тұра жол үстінде кідіріп көшті Рысқа қалдырып, серіктері жапатармағай маңайдағы тау-тауды, жыра сайды кезіп кететіні бар. Сонан қай уақта еріндері кезеріп, шаршап-шалдығып ұшып оралады. Олардың солай ораларын шамалап, Рыс шайын қайнатып дайын отырады. Талтүсте шөлдеп келіп суатқа бас қойған жылқыдай сапырылысып, арқа-жарқа болып жатқаны жазғандарың:

— Апа, рахмет!

— Апа, спасибо!

— Апа жақсы, — десіп ризашылықтарын білдіріп, жадырай арқасынан қағады.

— Сендерге де рахмет. Ішіңдер, қанып алыңдар, — дейді Рыс та шын пейілімен шайын еселей құйып. — Сендерге кезіктірген құдай мені де бір мүсіркегені шығар.

Өздері дала адамындай-ақ аңсақ. Кейде құр, шіл, кейде бұлдырық, бөдене ұстап әкеліп жүреді. Бірде жастау біреуі тостағандай домалантып қол дорбасына кірпі салып алып келсін.

Рыс тіксініп қалған:

“Құрысын, мынасы несі? Мұны қайтеді? Жейтін бәле емес пе. Солай шығар. Ойбұй, мына тең-тең тамақ тұрғанда, мына молшылықта онысы несі қай-қайдағыны, бастап. Әлде әдеттерінде бар нәрсе ме екен? Қой құрысын, қарамай-ақ қояйын. Нем бар”, — деп теріс айналған. Деуін дегенімен ара-тұра жаңағы кірпіні алып келген жігіт жаққа не істеп жатыр екен дегендей

қарағыштап қойғанын өзі де байқамаған. Жігіт кісі бойы биік тобылғының жіңішке шыбықтарын уыс-уыс қиып әкеліп, кереге көздеп, себет тоқып отыр. Тоқып біткен соң көлемі, жобасы, бақыр шелектей, әлгі тор ұяға астыңғы жағына шөп төсеп, кірпіні орналастырды. Айналасына нанның үгіндісін, әр түрлі тамақтың қалдығын шашып, сөйтіп әкеп Рыс отырған арбаның үстіндегі жүктердің арасына құлап кетпейтіндей жайпауыттау, сыйымды тұсына орналастырды.

Арба тастақ жолда салдыр-сұлдыр аяндап келеді. Рыс ауық-ауық жаңа қоңсы қонған қасындағы тобылғы торға зер салып қояды. Кірпі тас түйін жиырылған күйінен ажырап емес. Сонымен бір түнді артқа тастаған. Таңертең шайларын ішіп, кен іздеушілер төңіректегі тау ішіне жапатармағай тарай бастады. Сол кезде әлгі жігіт арбадағы тобылғы торды көтере ұстап төбесіндегі қуыстан қолын сұғып, кірпіні әрі домалатып, бері домалатып көрді. Сонан соң төңірегіндегі тамақтың қиқымын жаңалап салып, торды орнына қойды. Қойып жатып Рысқа қарап ыммен түсіндіріп, қолын аузына тыққылап, шайнаңдап "тамақ жемей ме" деген сұрақтың ишаратын жасады.

— Жемейді, жемейді, — деп басын шайқады бұл.

Жігіт мойнын қылқындатып, көзін алақтатып "басын сыртқа шығармай ма, жан-жағына қарамай ма" дегенді аңғартты:

— Жоқ, жоқ, басын шығармайды. Қарамайды, — деді бұл да без-без етіп, қолынан келгенше түсіндірген болып. "Бәлесін қара өзінің" дегендей жігіт ыржалақтай иығын қиқаң еткізіп жөніне кете барды.

"Е, бәсе, — деген Рыс та көңілі орнына түскендей, — мен де қай-қайдағыны ойлап. Жейін деп жүр ме деп жаманшылыққа жорып. Бәсе, бұлар ондай адам емес. Арам мен адалды, обал мен сауапты білетін кісілер. Бірақ бұл байғұсты қайтейін деп жүр екен? Асырамақ па? Оны асырағанда не істейді? Кірпікшешеннің баласы асырағанға көне ме?! О, құдая құдуәнда, әуресінің түрін. Еріккеннің ермегі де. Босқа өлтіреді ғой сорлыны, кешелі бері нәр татқан жоқ, Жатысы мынау. Біреудің өмірін біреуге ойыншық етіп қойған тәңір".

Рыс өстіп өзімен-өзі бал ашып отырғанда кенет

төңіректегі абыр-дұбыр басылып, жұрт аяғы саябыр-лады-ау деген кезде көз алдындағы кірпі домалаңдай қозғалып жаңа ғана төңкерулі жатқан жарты доптың бір тұсынан біздиіп, өлдене қылаңытып, жыбыр-жыбыр етті де артынша сүйрік тұмсық суырылып көріне берді. Сөйтіп, басын жайлап шығарып, моншақтай көзін жылт-жылт жүгіртіп, жан-жақты байқақтап алып барып жанындағы Рысқа қадала қараған.

“Мына, байғұс, жұрттың аулақтағанын аңдып жатып, менің зиянсыз екенімді сезіп жарық дүниеге енді шықты-ау, мүшәпір”, — деп аяныш білдірген Рыстың мылқау мақұлықтың көзіне-көзі ұшыраса кеткенде жүрегі дір ете қалғаны.

“Біссімлә, біссімлә, ойпырым-ай, қалай-қалай қарайды, бейшара. Тапа бір есті жан иесісі тәрізді. Мына қарасында қолға түскен халы мүшкіл тұтқындай уайым кешу, үркектеу, құлазу, пұшаймандық бар. Жетім нәрестедей аянышты күйді сездіргендей ыңғайда еді. Құдая тоба, тапа осындай мұңлы көзқарасты бұрын бір кезіктіргені бар-тын. “Қашан, қай жерде еді? Е-е, топырағы торқа болғыр, абысыны Ақмәликенің үйінде көрген екен ғой. Иә, иә, сонда көрген. Уа, пәруардагер, соншалықты ұқсасын. Тіпті, айнымайды”.

Рыстың ойына сол оқиға еріксіз оралғандай болды...

Тап осыдан екі-үш ай бұрын, көктемнің бас кезінде, бұлар Қаратауға қарай ауа көшердің аз-ақ алдында еді. Елдің қырғын қыстан сиреп, қалғанының өзі тұралап шыққан беті. Есік алдындағы тамызық бітіп қалған екен, ауыл сыртындағы қалыңнан отын жинап арқалап келмек ниетпен Рыс үйден ұзап әріректегі шоқ сексеуілдің ішіне кіре берген. Сол сәтте топ күшігеннің далпылдап, шүйіле өлденені қуалап, жүргенін көзі шалды. Жандары қалмай сабылуларына қарағанда жемтіктерін олжалауға таянған сыңайлы.

“Соңына түсіп жүргендері не екен? — деп Рыс әуес көңілмен солай қарай бет бұрды. — Майда-шүйде тышқан, жәндіктерге бола бұлай құжылдасып, ақ тер көк тер шабуылдаспаса керек. Ал қасқыр, түлкі бұларға алдыртпайды. Соны шамалаған соң шығар оларға өздері де өңмендеп ұмтыла қоймайды. Ал қоянға түседі. Жабылса алады да. Осысы, шынында, қоян болып жүрмесін”.

Осы ойға ат басын тіреген ол алға қарай асыға басты. Екі ара едәуір жертұғын, бұл ол тұсқа таянғанша аспаңды бөрліктіріп жоғарылы-төменді сапырылыса ұшып, үре-сүре сүргіндетіп жүрген қарақұстар көзден тасаланып тым-тырыс қалды.

"Ә, ұстады білем. Олжаларын ортаға алған тәрізді. Тұмсықтары жемтігіне тиген бәлемнің сап тыйылуы ғой мынау", — деп енді ентелей, жүгіріске ауысқан. Сексеуілдің шырпылары бетіне, қолы-басына шып-шып ұрғанына қарамай, алқына, ентіге, кешіксе, үлесінен құр қалатындай ышқынды-ай келіп. Әйтеуір, жаңа күшігендердің шүйіліп жүрген тұсын байыптап алған. Сол бағыттан жазып қалмауға тырысты. Адаспапты. Сүт пісірімдей жүтірген соң қалыңның ішіндегі бір ашықтау алаңқайда құж-құж болып отырған күшігендердің үстінен шыққаны. Екпіні қатты, далпылдап, тұра салып келе жатқан мұны көріп, өздеріне таянған кезде қарақұстар амалсыз үркіп, самарқау шегініп, жалп-жалп көтеріліп әрі таманға барып қонжия-қонжия қонды. Екі көзі, есілдертгері енді ғана бас қоя бастаған олжаларында. Шоңқая-шоңқая шоққан күйлері екі аяқтарымен айнала жортақтап, мазасыз тыпыршиды. Орасан зор имек тұмсықтары онан сайын имііп, ұзын мойындарын өңмендей қылқылдатып епетейсіз үлкен қанаттарын "қап-қап" дегендей жалпылдата қағады.

Ұстағандары даланың зіңгіттей ор қояны екен. Әр жер, әр жерінен шұқып, жұлқып енді ғана боршалай бастаған. Кеудесі, бөксесі, басы сатал-сатал қан. Денесінен әлі ыстығы кете қоймаған. Сұлабасы бүтін.

"Біссімлла, біссімлла. Адал ассың, адал ассың, — деп жерден көтеріп алды. — Бұйрықтыға дауа жоқ. Алланың рахымын қараңыз. Қалай дерің бар ма. Тап осы мезетте мені отын әкелуге шығарып, кезіктіруін жазымыштың. О, тоба. Талқан, кебекті талшық етіп таңдайға сорпа тимегелі қашан. Үшеуіне мынау үш күнге қалжалы қой", — деп табан астында жартылай байып, отынын арқалап ауылға қайтқан.

Келе апыл-ғұпыл терісін сыдырып жіберіп, қан-жынын тазалап, жартысын қазанға салды. Қара құлатқандай болып Зеркүл мен Мәлік қосыла шапқылап жүр. Қазан қайнап, үй ішіне жас сорпаның иісі жайыла бастағанда

Рыс жалғыз қалған жақын абысыны Ақмәликені есіне алып "ыстық ішіп, таңдайын жібітсінші" деп ойлаған. Біреуге, біреу қарайтындай, біреуге біреу қол ұшын беретіндей заманнан қалған. "Балапан басымен, тұрымтай тұсымен" дейтін қияметті шаққа кезіккен кезең еді. Төңірегіндегілердің бәрінен жүрдай болған абысының соңғы күндері талғажауын түгесігенін жүрген сиқынан-ақ сезген-тін. Оған қарайласар бұлардағы күй қайсы. Сонда да өздерінің күндік талшығынан жырымдап кеше түсте уыс толы қуырған дән, жарты құрт апарып берген. Шәутімге су қайнатып соларды қорек еткенін көзімен көрген. Онан басқа қайрыларға тәуекелі жетпеді. Қайта-қайта өз тамағындағыны қалай бөліп бере алады. Қалт еткен сәт сайын қыңқылдап тіске басар сұрап қинайтын қаршадай баласы анау. Сонан соң:

"Қайтеді, бұйырғанын көрер. Менің қолымнан келер не бар? Бауырымдағы бөбегімнің жан сақтарын енді оған қалай беремін. Құдай өзі кешіреді де. Бақастық жасап, қайыр қылмайын деген ниетім жоқ. Кім өлмей жатыр көз алдымызда. Қайсысына пида болатындай жағдайдамыз. "Әркімнің пешенесіне жазғаны шығар", — деген де қойған.

Ақмәликенің бүгін таңертең ертелеп, есігінің алдында сүйретіліп тұрып жүргенін, ілби басып ауылдың сыртындағы жаңағы сексеуілдің ішінен азын-аулақ отын арқалап келгенін байқаған. Сонан қайтып, үйінен шықпай, көрінбей қойды.

"Өзегі талып, орнынан тұра алмай қалды ма, сормаңдай! Мына ыңғайда бұл да қатарға қайтып қосылмайды-ау тәрізі", — деп құлаш тастам жердегі, тіршілік нышаны сезілмей, құлазып тұрған оның алты қанат ақ үйіне қарай аяңдады.

Есігін ашып ішке енгенде үйдің тура ортасында, оттың орнына таяу, шөкесінен жатқан Ақмәликеге алдымен көзі түсті. Қасында шамасы шағын құшақтың жобасына таяу, таңертең арқалап келген шөпшек отын. Оның ортасынан бір буған байлау жібі де шешілмеген. Сол күйі тұр. Жүріп кеткеннен сау ма деген қауішпен:

— Ақмәлике, Мәлике-ау! — деп ұмтыла келіп басын көтерген. Жоқ, тірі! Ес-санасы бүгін сияқты. Мұны танып, кеудесін түзеп, тұрып отырудың қамын жасады.

— Ә, Рыспысың?! Біздің күй осы болды, — деді.

Рыс енді аңғарды, кенеуі кетіп қалған жайы бар. Ақжамбыдай жарқыраған ажарлы жүзін көлкілдеген ісік жайлап, өңі көгістеніп, сиқы бұзыла бастапты. Жанарын бозғылт мұнар тұмшалаған. Бояуы лай тартыпты. Тіпті ұзақ қарауға дәті шыдамады.

— Ақмәлике, ыстық сорпа жасап жатыр едім, біздің үйге барып сонан ішші. Бойыңа кішкене әл болсын, — деді.

Сонан соң көңілін алдандырайын деп ол сорпаның қайдан шыққанын, бүтін өзінің қалай олжаға кезіккенін әңгімеледі. Бірақ абысыны ол әңгімеге селт еткен ыңғай танытпады. Өзін бір жат, тосын самарқаулық иектеп алғандай. Мұның жүзіне де туралап зер салмайды. Төменшіктеген басын көтермейді. Солай отырып кенет:

— Рыс, мына отынды шешші, — деді иегімен қасындағы буманы меңзеп. — Адам баласы басына түссе айуанға айналып кетеме қайтеді. Осы буманың арасында бір бейкүнә мақұлық бар. Өліп қалмаса соны босатып, қоя берші.

Өлсем жөніммен өлейін. Оныменен енді қыр аспасын...

Жазу осы екен ғой, келіп тұрған ажалдан қайда қашып құтылмақпын. Осыным енді не далбаса. Бірақ көргенінді ешкімге айта көрме. Мен табалайтын кісің емес едім ғой.

Ақмәлике осылай деп кемсеңдеп, күйзелген күйде теңселіп, құлаққа жайсыз, жағымсыз үнмен ыңыранды келіп. Осынау азалы үннен тұла бойы тітіренген Рыс басқа істер лажы құрып жалма-жан ошақ басындағы отынға жабысты. Байлауын шешіп буманы жаймалап-жаймалап жібергенде ішінен отын арасына салып қоса буылған, тостағандай домаланып жатқан жалғыз кірпі шықты. Оны көрген сәтте тіксініп қалғанымен сыр бермеді. Қазір қу жанның далбасасымен кірпікшешен, тасбақа, қолға түскен тышқан басқа жәндікті де қорек ете бастаған кейбір мүскіндердің бары таңсық емес еді.

— Рыс, — деді абысыны, қарлығыңқы бәсең даусынан торығу, жасқаншақтық анық сезіле. — Жиіркеніп, табалай көрме. Мұнан бұрын әдет қылып, кәсіп еткен нәрсем емес.

Аштық шыдатпай, жүрегім тартып, көзім қарауытып, бара жатқан соң әлдекімдердің өстіп, те күнелтіп жүргенін ойлап “мен неменеме паңсыймын, көрейінші” деп таңертең алып келіп едім. Дәтім барып, қолым жүрмей қойды. Сонан ол райдан қайтып: “ең құрымаса адал өлімін бұйыртсыншы” деп жатқан қалым осы. Енді онан басқа күтетін де, тілейтін де ешнәрсе қалмады білем. Өз күйімді өзім пайымдаймын. Тек сенен өтінішім — кәлима қайырып, бетімді топыраққа жасыра гөр.

Рыс ештеңе де жұбату, не “жарайдыны” айта алмады. “О, есіл Ақмәлике-ай”, — деді ішінен күйіне.

Осы жұртқа келін болып қатар түсіп еді. Абысыныңның жас күніндегі, онан бергі сымбат, салтанаты, жүріс-тұрыс, шаруа ыңғайы, араларындағы сыйластық — бәрі-бәрі көз алдына келіп тұра қалғандай. Сөйткен падишадай жанның ақмаңдай сұлудың ендігі түрі мынау. Жаңа әзірде отын арасынан тас түйіндей домаланып жалғыз кірпі түсе қалғанда абысынына жалт бұрылған Рыс оның талақтай көгістеніп көлкідеп кеткен кеспірсіз жүзінің өзінен сол сәтте шым еткен ұяттың ізін анық байқаған. Сол кейпін есіне алып:

“О, есіл Ақмәлике-ай, — деді тағы. — Затыңа болайын. “Көн тартса — қалыбына”. Асылдың белгісі бір жерінде қалса керек еді, бәсе. Дұрыс-ақ, Алдыңнан жарылқасыннан басқа не айтайын”, — деді. Деуін дегенімен тап қазір қасында сайрап тірі отырған кісіні өлдіге шығарып, кесімін айтып қойғанына ыңғайсызданып, ұрлық жасаған кісідей қипақтап, не істерін білмегендей қыбыжықтап, жан-жағына қараған. Сол кезде әлденеге оқыс көзі түсіп кеткені. Жүрегі дір ете қалғаны.

Жаңа отынның арасынан босатып, домалатып тастай салған бойы онымен жұмысы болмаған, сөйтсе әлгі кірпі жорғалап барып дәл босағаның түбінде жабулы есіктен әрі өте алмай соны ашып шығарып жіберші, дегендей бұған мәлие қарап тұр екен.

Құдая құдіретіңнен, кірпінің көзіне бұрын кім зер салыпты. Нәрестенің жанарындай бейкүнә мөлдіреп тұрады екен-ау. Мына моншақтай жанар, көзқарас жабайы мақұлық, жәндіктікі дейтіндей емес, әлдене зердені аңғартқандай. Сана-сезімнің нышанынан хабар

бергендей. Кенет, о, тәңір, жуалдыздың жіптігіндей ғана жылтыраған әлгі титімдей көз — жанар бұған жәудіреген мұңның бір тамшысындай көрініп кеткені. Жүрегі шым етіп, назарын тайдырып әкетті. Жалма-жан есікті ашып, кірпіні, оттың орнында жатқан қалаққа салып далаға қарай ала жөнелді.

Ақмәликенің халінің төмендегенін, атының басын бөтен ауылға қарай бұрғанын көріп, сезіп отырғанымен Рыс ыстық сорпадан ішкізу ниетінен қайтпады.

“Тым құрмаса қоштасу асым болсын. Көңілі үшін. Құдай, әруақ үшін. Бізге де сол жарты қоянның сорпасы өмірлік үнем емес шығар. Жанымыз соған қарап тұрма, жоқ па тәңір біледі де. Өлтірмеймін десе тағы бір несібесі бар шығар. Бейшара, өмірінің соңында таңдайы татып ас ішіп кетсінші”, — деп ойлады.

Өз аяғымен соңына ілесетіндей ұмтылып тұрған қалпы байқалмайды.

“Несіне сүйрелеп әурелеймін. Сол жарты тостаған сорпаны осында-ақ әкеліп берейін”, — деп шешті. Әрі ісіп-кепкен, кенеуі кеткен қорқынышты ұсқынын үйдегілерге, әсіресе, қаршадай Мәлікке көрсеткісі келмеді. Барып, ыстықтай сорпа, қоянның жамбас етінің жұмсақ талшығынан кішкене түйір ет алып келіп алдына қойды.

— Ақмәлике, мынадан ішші. Таусып іш, бойыңа әлқуат кірсін,— деп тықпалағандай, зорлағандай етіп өзі қасында отырды.

Абысыны тамақты көргенде әлдеқандай бөгде затты кезіктірген жаңдай не таңданғаны, не үрейленгені, не қуанғаннан дегбірі ұшып апырақтай аңтарылғаны белгісіз алдындағы тостағанға көзін сүзіп, түсініксіз күйде оқшырайып бір сәт отырды. Сонан соң ебедейсіз қозғала, алдындағы асқа өңірендей еңкейіп, апыл-ғұпыл шашып-төгіп сорпаны қасықпен ұрттай бастады.

Оның осы қимыл, іс-әрекетінің бәрін көзімен бағып отырған Рыстың таңқалған нәрсесі тостағанға бас қойған абысыны тамақтың дәмін татып, талғап, тұщынып-түшіркену, сүйсіну тәрізді сезімнен махұрым сияқты. Қатты ашығып келіп, асқа кіріскен кісіде болатын ләззәттан жұрдай. Ындыны құрып тамақ ішіп отырған кісі тәрізді емес. Тапа бір жіп көктеп, не жамау жамаған кісі сықылды. Жұтып жатқаны көбек пе, күл ме, тіл

үйірген сорпа ма онымен жұмысы жоқ. Әйтеуір әлденендей соғдыр сезімнің ырқымен алдындағыны ішіп тауысуды міндет санайтын ғана сыңайы байқалады.

"Жазған-ай, ең құрмаса дәмін алып, сүйсініп ішсейші. Тұла бойына нәр болып тарап, маңдайы жіпсір еді ғой. Қатқақсығаны қайтар еді ғой. Қандай сорпа мынау. Тіпті, дәмін де білмеді-ау обал-ай", — деп өкінді Рыс. Жаңа қазанды түсіріп жатып қасықпенен ұрттағандағы татымы өзінің әлі таңдайында тұрған. Нағыз балдай сорпа деген осындай-ақ болар.

Ал абысыны сол селт етпеген күйі сораптап отырып, тостағанды тауысты. Жалғыз түйір сан етті де тарамыс тістегендей шайнаған.

"Тамақтың татым, тұщымын ажыратудан да қалған-ау", — деп түйген Рыс.

Ақмәлике сонан кейін көп ұзамады...

Мына мақұлықтың жәудіреген жанары ойда жоқты ойға салып, сол оқиғаны есіне түсіргені...

Соңыра серіктері қайтып оралғанда шайын қайнатып дайындап отырып Рыс әлгі жігітке жалынғандай ыңғаймен ымдап ұқтырып, тордағы кірпіні "мынаны қоя берейінші" деп өтініш білдірді. Кешелі бері ешнәрсе татқан жоқ, босқа өліп қалады енді дегенді де түсіндірген болды. Мұның неге соншалықты жік-жаппар болғанын жігіт, әрине, қайдан зерделей қойсын. Бірақ, әйтеуір, шын-тінімен сұрап жаны қалмай тұрғанын сезді. Сезді де "мейлің" дегендей қолын сілтеді. Рыс қуана-қуана, алғысын айта жүріп, тордағы кірпіні аулаққа апарып тастаған...

Бұлар тау ішін аралай жүріп отырып Көсегенің көк жоны аталатын үстіртке екі аптадан асқанда жетті. Бұл тұстан теріскейде, төменде отырған Рыстың ауылының қарасы қыр басына шыққан кісіге көрініп тұрарды. Елге жеткенше елегізіп, тыншымаған көңілі ауылының қарасына іліккен соң-ақ бір сәтке байыз таптырмады. Түнде кештетіп келіп, тау бұлағының сағасына жетіп жығылған жүргіншілер оянар-оянбастан, таң алагеуіменен Рыс кетудің қамына кірісті. Бәрімен хош айтысып, рақметін жаудырып жүр.

— Біздің ауыл анау, — деп қыр басынан қол сілтейді.

— О, әлі көп жер екен. Екі арада ел жоқ па дейді олар.

— Ел жоқ. Бірақ қазір ертелетіп шықсам күн кешкіргенше жетемін, — дейді бұл.

Жол қапшығына қант, шай, нан салып берді олар.

— Күн ыстық, жол ұзақ, мынаған су құйып алыңыз, — деп бірі ауызы бұрандалы қалайы шелегін ұстатты.

— Не деген қайырымды жандарсындар. Мұндайда жақсы адамдар болады екен-ау. Тәңірден қайтсын. Өмір жастарың ұзақ болсын. Өздерің де елдеріңе аман-есен жетіндер. Бала-шағаларыңмен аман-есен қауышындар.

"Үйінен қырық қадам шыққан кісі кәріп" деген. Сендер де алыс жолда жүрсіндер, қыдыр шылауларыңда болсын, — деп көзіне жас алды.

"Қоянды" қырқасының етегіндегі кең жазыққа күрке тігіп, қос тігіп, киіз үй көтеріп бырдай болып отырған ауылына намаздыгер-намазшам арасында жетті. Бұл кетерде ел баспана тұрғызудың қамына кірісіп, жаппай кесек құйып, алды қабырғаларын қалай бастаған. Енді қаз-қатар тізілген балшық үйлердің қараусыны едәуір көбейіп қалыпты. Біразының төбесін жауып үлгірген. Үстіне қамыс төсеп, балшық жатқызған біркелкі қоңыр үйлер көше-көше болып қатарласа салыныпты.

Биіктігі тізеден келіп қалың өскен шағыр жусан мен жантақтың арасынан сыздықтап ұрлана жетелеген жалғыз аяқ төтемен өз қосына таянғанда есік алдында жүрген Зеркүл сонадайдан мұны көріп, мына жүрісіне таңданғандай аңырайып, қарап тұрып қалды. Жақындағанда қарсы жүрген оның:

— Жеңеше-ау, Мәлік қайда? Қайдан келесің? — деген дауыс естігенде:

— Мәлікті өзім де білмеймін адасып қалдым, — деп айқай сап көрісуге үні де шықпай тығыла өксіп, буын-буыны босап, сылқ етіп отыра кетті.

— Не дейді! Жеңеше-ау, не дейсің? — деп жан даусы шыққан Зеркүл аңырап келіп бас салды.

— Жеңеше-ау! Қоралы елден қалған жалғыз еді ғой.

Қалай ғана көз жазып қалдың. Ел-жұртқа енді не бетімізді айтамыз, — деп әшейінде мінезсіз, көнтерілі,

жуас Зеркүл, жан ашуы ма, іште сыздап жатқан қасіреттің запыраны керней-керней келіп, оқыс ақтарылып кетті ме, шыдамның шегінің жеткен жері осы болды ма, әйтеуір, басын олай, бір, бұлай бір соққылап дауысты қоя берді.

Үндемегеннің ішінде жатады деген рас екен, сай сүйекті сырқыратып, жүректі тілгілейтін нелер жоқтауды сыңсытып, сұңқылдасын келіп. Өзі де жер болып келген көңілін мына жоқтау онан сайын құлазытып, бұл да ағыл-тегіл айғайға басты.

Бұл кезде батыстағы тау жоталарының ар жағына әдекашан жасырынған күннің көк жиекті жалқындатқан қызыл шапағы семіп, аспан қара торғын тартып, көз байлана бастаған. Осы апақ-сапақта беймезгіл шыққан ащы дауысқа елең еткен жұрт қос айналасына жиналып қалды. Бір-бірінен сұрастырып мән-жайды білді. Иіріліп дағдарып, қалған көптің ішінен алдымен басу айтқандардың бірі ауыл кеңестің бастығы Жақан болды.

— Қойыңдар, шырағым, бұларың не жаман ырым бастап. "Кебін киген келмейді, кебенек киген келеді" деген. Бұйрық болса әжеп емес, әлі-ақ тауып аласыңдар.

Үкімет қарауына алған адамын асырап, сақтайды, бағып-қағып ер жеткізеді. Ол баланың жағдайы мұндағыдан гөрі дұрысырақ болады. Қайта қала тәрбиесін алып, оқытып, көзі ашылып адам болып шығады. Оған ренжіме. Қойыңдар бұл бейуақта дауыс салғанды. Рыс сенің есің бар еді ғой. Зеркүлге ақылыңды айтып, үлкендік керсетудің орнына мұның не?! Түрегел шырағым... — деп салмақ сала сөйлеп, екеуін тоқтатты.

Жақан Рыстың алдынан көлденең өтіп көрмеген қайнағасы еді. Ағайынға, елге қадірі бар, сөзі бәтуәлі, сыйлы жан болатын. Сонан соң да жасы елуге келгенімен "көзі ашық, көкірегі сергек, елге сөзі өтеді, сыйы бар жан" деп жоғарыдан келген өкілдер оны ауыл кеңестің бастығы етіп сайлап, бұл жұрттың жай-жапсарын сонымен ақылдасып тұратын.

Енді сол Жақан сөйлегеннен кейін Рыс жаулығының ұшымен көз жасын сорғытып, суық сумен бетін шайып, басын көтерді. Зеркүл орнынан тұрып, іштен киіз, төсеніш алып шығып қостың алдына жайды. Состиып,

түрегеліп тұрған кісілер жайласып отырды. Сөзді тағы да Жақан бастады.

— Рыс, шырағым, өзің жоқта кіші келін қарап отырмай тырбанып, біраз кесек құйды. Ертең бәріміз жабылып, соны қалап, төбесін жауып береміз. Тірі кісі тіршілігін істейді. Ертең қылышын сүйретіп қыс келеді. Осы бастан қамданып отын-су жинап алыңдар. Шүкір, елдің күйі түзеліп келеді ғой жетпей жатқандарыңа қол ұшын береміз. Асарын асап, жеріне жетіп отырған жан емессіңдер. Әлі жассыңдар. Алда өмірлерің бар. Әлі де берерін, қызығын, қуанышын тауыспасын деңдер. Босқа күйрей бермендер, шырақтарым, — деп ұзақ жұбату айтты.

Кісілер кеткен соң қоста қатар жатқан екеуі де көпке дейін дөңбекшіп ұйықтай алмады. Бар есіл-дерті ауылға жету болып, жол бойы басқаны таусылып ойламаған екен. Баласының орыны енді білініп, ішті өртеген күйіктен ет бауыры езіліп, тұла бойы қызып, уһілегенде аузынан жалын шықты.

... Рыс арқа жайлаған елдің қызы еді. Көшіп-қонып ауылымен араласып жүрген көрші рудың бір байының баласы Дәулет деген жігіт мұны жастайынан айттырып, келін етіп түсірді. Бертін келе Дәулет жалғыз інісіне де қалыңдыққа қайын жұрты жақтан құрық салды. Сондағы айттырғаны осы Зеркүл еді. Қалың малын төлеп енді әкелеміз деп отырғанда көкпарда шауып жүріп аттан жығылып інісі қайтыс болсын. Сөйтіп он жетіге жаңа толған Зеркүл оң жақта отырып-ақ жесір қалды. Әйелге ақыл салған заман ба ол, інісінің жылын өткізген соң Дәулет Зеркүлді жасауымен ауылға алып келді.

Тағдырына жылай-жылай мойынсұнған жас қыз қырыққа иек артқан Дәулетке тоқал болып бөлек отауға кірді. Рыс табиғатынан сабырлы, көнімпаз, бір тоға жан еді. Үстіме әйел алдың деп күйеуіне сөз шығарып, шу көтермеді. Болған іске көк айыл қылық танытпай төзім көрсетті. Жас күндесі де жеңешелеп, алдынан көлденең өтпеді. Енесінің бауырынан жаңа шыққан қозыдай біреудің әлі оң солын танып білмеген боз өкпе баласы.

Діні жуас, жеңілтек мінез, жел сөзге үйірлігі жоқ жан екен.

“Маңдайының соры бар бейбақ та. Қай жетіскеннің тірлігі дейсің. Несіне табалап, қысастық көрсетемін.

Осымен бақаспай-ақ қояйын”, — деп бұл да оны кеудеге тешпеді. Ер жетіп, қалған екі қызынан кейін баласы тұрақтамай жүр еді, бұл келгеннен соң Рыс осы Мәлікті көтерді. Күйеуімен отасқан бес-алты жыл ішінде Зеркүл де бір ұл, бір қызды болды. Сонан кейін Дәулет әкесі Өкен екеуі “кәмпескеге” жатқызылып, жер аударылғанда бұлар ел ішінде қалған. Өткен жылғы аштық пен сүзектен Мәліктен басқа балалардың бәрі шетінеді. Екеуінің арасында қарайып жүрген жалғыз сол еді. Бұл тағдырдың ісіне не дерсің.

Рыс іші қызып, өртеніп бара жатқан соң үстіндегі жамылғыны серпіп тастап, түрегеліп отырды. Аунақшып ұйықтамай жатқан Зеркүл де басын көтеріп:

— Жеңеше, мазаңыз болмады-ау, — деп қасына таянды. Сол-ақ екен екеуі бір-біріне сүйене кетіп, үнсіз егіліп, көздің жасын қоя берді.

Қыс көппен бірге жаңа салынған қоныстануды қыстап шықты. Көктемге қарай колхоз тауға егін егетін болды. Бірде таңертең бұлардың үйіне Жақан келді. Амандық-есендік сұрасқаннан кейін көп сипақтамай асығыс кісінің әдетімен шаруасының бетін білдірді:

— Соқашыларды жонға жөнелтпекпіз. Солармен бірге көшетін екі-үш үй іздеп жүрмін. Әрі жұртқа жатын орын керек, әрі өздері де егіске қатысатын, жұмысқа жарамды кісілер болса деп едік. Соның біріне өздеріңді қолайлап келдім.

Не айтасыз дегендей Зеркүл бұған қарады. Бұл бұлтақ-татпай жауабан берді:

— Мейлі, қайнаға. Көптің барып жатқан жұмысы.

Соның біріндей қолымыздан келгенді істерміз. Үлкен басыңызбен сіз келіп отырған соң жоқ демейміз ғой.

Мұның жауабына Жақан ризалық білдірді:

— Рахымет, шырағым, көп жаса. Үлкенді сыйласаң сені құдай сыйласын. Дайын болыңдар. Ертең ертелеп жүресіңдер. Бірің соқаға шығып, бірің елдің тамағын пісірсеңдер ме деп едім. Барған соң ақылдасып, ыңғайларыңа қарай көрерсіңдер.

Жақан қош айтысып орнынан тұрар сәтте екеуіне қарап:

— Амандық болып биыл егін бітік шықса күзге қарай еңбек ақыларыңа жетерліктей етіп астық бөліп береміз.

Қарық болып қаласындар әлі, — деді көңілдеріне демеу жасағандай. Оның өзінің іштей солай болса деп тілеп, армандап отырғанын Рыстың зерек көңілі бірден байқады. "Әй, жақсы адамды қойсайшы бұл, елге болсын деген жан-ау.

Бір от басына нан тауып бере алмай қаламын деп отырған жоқ қой, сірә. Көптің адамы деген осы ғой", — деп ойлады.

Егіншілер соқаға жегетін аттарға қостарын артып келіп таудың үстіртіндегі Ақ бұлақтың басына жетіп түсірді. Айнала жатқан бетегелі жалпақ қоңыр жондарға — ғасырлар бойы ұшқан құс, жүгірген аңнан басқа тұяқ ізі түспеген тың далаға түрен салып, жаңа ұйымдасқан "Жаңажол" колхозының алғашқы дәнін сепшек.

Таудың терең жыра-сайларында әлі де қар бар. Кешке қарай әжептәуір ызғар еседі. Күндіз үстірт үсті жылы, шуақты. Күнге арқасын төсеп қыздырынып жатқандай рақаттана керілген жота-жондардың топырағы жіпсіп, бусанып, бетінде тіршілік бейнесі біліне бастаған. Келген күні жұрт қостарын тігіп, іргесін көміп бастырып, баялыш шауып, отын жинап, жаңа жұрттың шаруасын шаруалады. Ертеңіне сәт деп іске кірісті.

Рыс ер жігіттей қайратты, жұмыстан жерінбейтін еңбекқор еді.

— Соқаға мен шығайын, Зеркүл сен, елдің тамағын пісіріп үйде бола бер, — деді.

— Ой, жеңеше, мен барамын ғой, үйде өзіңіз-ақ қалмайсыз ба дегеніне:

— Шаршасам кейін кезектесерміз, бола бер, — деп кесіп айтты.

Егіншілер түс кезінде үйге келіп бір мезгіл тамақ ішкендері болмаса таңның атысы, күннің батысы далада. Ә дегенше-ақ Ақ бұлақтың төңірегіндегі жайпақ жондардың беткейлері туралған құйрықтай тілгіленіп атыз-атыз айдау болып қалды.

Ауылда салт басты Сәтім деген ұста жігіт бар еді. Жонға шыққандардың ішінде келген ол да бір соқаның соңында, Рыс екеуі қатар жүр. Жатын орны да осылардың қосы.

Бірде азанда Рыс шай ішіп отырғанда Сәтімнің

үстіндегі ақ сұрып жейдесінің термен сауыстанып, кірлеп, жаға-жеңі қасаңданып кеткенін байқады.

— Әй, ұста жігіт, көйлегің кірлепті ғой, Зеркүлге тастап кет,— деді.

Сәтім түйе жүн шекпенін етіне жалаңаш киіп көйлегін шешіп берді. Бұлар түскі шайға келгенде Зеркүл бұлақ басында тобылғының үстінде жаюлы тұрған кірді қолмен жаймалап қаттап, бүктеп әкеліп берді. Оларды киіп алған жігіт Рысқа:

— Ойпырмай, жеңеше-ай, көйлегім етіме жұп-жұмсақ тиіп қалды-ау,— деп ыржиды.

— Е, соны өзің айтып жудырып алмайсың ба? — деді бұл.

Зеркүл жымыып төмен қарады.

Осыдан екі-үш күннен кейін азаңда төсектен тұрып далаға, үй сыртына шыққан беті еді. Қолында екі шелегі бар Зеркүл бұлақтан су алып жатыр екен. Ар жақтан түнде тұсап жайылымға қоя берген соқаның көліктерін жинап, айдап келе жатқан Сәтім оны көріп жайдақ мінген атын тебіне түсіп жылдамдата қасына келді. Жерге түсіп атының ауыздығын алып суға қоя берді де, Зеркүлге таянып барып тұрды. Екеуі бірқауым әңгімелесіп қалды. Үй артындағы қалың тобылғының тасасынан мұны байқамады. Ел әлі ұйқыда сыртта жүрген ешкім болмаған соң, екеуі де жалтақтамай емін-еркін әңгімеге кіріскен тәрізді. Сол көрінбеген күйі бұл қосқа қайта келіп кірді. Киініп, беті-қолын шайған соң тұтатқан тамызыққа отын әкеп салмақ болып далаға шықса, олар әлі сөйлесіп тұр екен. Мұны көріп екеуі жалма-жан екі жаққа шеттей жөнелді. Сәтім атына міне сап су ішіп болып қырға қарай қайта жайылып бара жатқан жылқыларға тұра шапты. Зеркүл де ауылға қарай асыға басты. Бұл ештеңе байқамаған бола салды.

Кешкісін жұмыстан қайтқан соң шаршап жүрген жұрт асын іше сала жату қамына кірісе бастаған. Сыртқа шыққан Сәтім есік алдында тұрып:

— Зеркүл, отының бітіп қалыпты ғой. Айдың жарығымен біраз баялыш шауып тастайын "тасып аласың ба?" — деді.

— Жарайды шаба беріңіз, біраз жиналған соң тасып

алайын. Кетпен қостың іргесінде жатыр, — деді үй ішінде қазан-аяғын жинап жүрген Зеркүл.

Сәтім ауылды айнала жүріп баялыш шабуға кірісті.

Қарш-қарш сілтеген кетпенінің дыбысы көктемнің маужыраған тымық түнінде анық естіліп тұрды. Сәлден кейін жібін шумақтап Зеркүл де үйден шықты. Рыс біразға дейін елегізіп әлде неге алаңдағандай көз іле алмады. Зеркүлдің анда-санда арқалап келген отынын үй сыртына әкеліп дүрс еткізіп тастаған дыбысына құлақ түріп елеңдеп жатып бір кезде талып ұйықтап кетіпті. Сонан таңертең оянды.

— Жеңеше, соқаға біраз күн мен шығайын, сіз үйде болсаңызшы, — деді шай үстінде Зеркүл. Рыс қарсылық білдірген жоқ.

— Мейлі, — деді.

Сәтім мен Зеркүл жұмысқа бірге кетті. Далаға шыққан сайын егіншілерге көзі түседі. Жалпақ жонның ұзына бойына қос-қостан жұптасып алып соқа салып, құмырысқаша тырмысып бара жатқан жұрт. Бір шетін ала Зеркүл мен Сәтім жүр. Тырна сирақ, серейген ұзын бойлы, еңкіш келген Сәтім өз жұмысын тоқтата салып Зеркүлдің қасына жиі-жиі барып, біресе соқасын шұқылап, біресе атын төңіректеліп күйбеңдеп жатады. Бұрын істемеген кәсібі Зеркүлге соқа жүргізу оңайға түспей жүргенін сезді.

"Мейлі, — деді. — Мен бар дегенім жоқ өз қалауы, өз дегенімен болсын". Кейінгі кезде Сәтіммен әңгімелесе бастағалы бері Зеркүлдің мұнан бүгежектеп, қайсақтаңқырап жүргенін байқағанымен аңғармағанситын. "Бір ойлары бар шығар нем бар араласып, өзі білсін. Бала жоқ, бай жоқ неге қарайлап, неге байланып отырмақпыз. Жөнін тауып кеткісі келіп жүрсе соныкі дұрыс. Айналып келгенде пенденікі бір басының қамы емес пе. Әлі жас, отызға да жетпепті. Кім кінә таға алады. Бағымды байлап несіне отырамын деген шығар. Өз дегенін істесін, мен кедергі болмайын. Көлденеңдеп нем бар". Осы ойға келген Рыс ешнәрсе сезбеген, байқамаған қалыпта Зеркүлмен де көп сөйлеспей тоң-торыс қалды. Бірақ көңілі әлденеге күпті болып, құлазып, тағдырына қарғыс айтқандай қапалық күйден арыла алмады.

Күн бата соқадан ағытқан аттарына мініп үйге

қайтқан елдің соңына сала кешігіңкіреп келген Зеркүл мен Сәтім сырт көзден жасырғанымен іштей көңілді кейіпте еді. Жүздерінде шырай бар. Жұмыстан шаршап, езіліп келген жандай қажып, таусылу жоқ, сергек. Рыстың сұлық жүрген кейпін аңғарған Зеркүл қипақтап, қорғалақтағандай болды. Келіп қазан-аяғына көмектесті.

— Жеңеше, науқастанып қалған жоқсыз ба, өңіңіз неге сынық?— деді жанашыр пейілмен.

— Білмеймін қарадан қарап мазам болмай жүргені,— деді Рыс шынын айтып. Екеуі де сонан соң үнсіз қалды. Төсекке жатқан соң да шым-шытырық ойлардан арыла алмай көзі кеш ілінген еді. Бір күтпеген түс керіп ояңды.

Түсіне баласы кіріпті. Аппақ,әп-әдемі, ажарлы-ақ, Үстібасы тап-таза. Ақ көйлек, қара костюм-шалбар, басында тік маңдай шәпкі. Түймелері алтындай жарқырайды. Сонадайдан бұған қарап тұр, жанына келейін демейді.

— Қуатым-ау, Мәлік-ау, мен сені өлденендей күйге душар болды деп жүрсем, аман-есен екенсің ғой. Қайда жүрсің? Кім пана болып қанатының астына алған? Үстіңдегілерді қайдан алдың? Кім киіндірді?— дейді бұл баласына қарай ұмтылғысы келіп аптығып, аласұрып. Қол-аяғы бос тұрса да қимылдауға шамасы келмейді, жаны кетіп қалған сияқты.

"Қорыққан мен қуанған бірдей" деген қатты қуанғаннан есім шығып қол-аяғымды жинай алмай тұрмын ғой. Қазір көңілім орныққан соң қалпыма келемін сонан соң барып бауырыма басамын ғой. Шыбын жаным-ау, қарайып тұрған түрін қара. Көрдім-ау, әйтеуір",— дейді бұл өрекіп. Баласы сап-салмақты. Қақаң-соқаңмен ісі жоқ, бала болып еркелеп, шолжаңдап көрмеген, тойған қозыдай монтиып отыратын, сол баяғы жуас, сүп-сүйкімді қалпы. Бұған да көптен көрмеген жандай зарығып, алып-ұшып бара жатқан пейіл байқатпайды. Жай ғана жымысып күледі.

— Кімдікі дегенің не, өзімнің киімім ғой, апа, — дейді жайбарақат қана.

— Құлыным-ау, қарның ашып қалған жоқ па? Жалғыз өзің қалай күнелтіп жүрсің?

Баласы мұның сөзіне мәз болғандай езу тартып күледі. Көңілінде инедей уайым-қайғы жоқ.

— Қасыңда кім бар, жалғызсырамайсың ба?

— Апа, қасымда жолдастарым көп, қорықпай-ақ қой, дейді Мәлік.

— Қандай жолдас? Қайдағы жолдас оларың?

— Бірге оқитын, бірге жүрген балалар ше...

"Е, мұны әлгі балалар бағатын үйге алып кетті деп еді-ау" деп ойлады Рыс. Сонан соң баласына қарайды:

— Жаным-ау, мені осынша әуреке салғаның не? Қайда кетіп қалдың? Жер көкті шарқ ұрып сені таба алмадым ғой.

— Апа, бізді базардан арбаға салып алған ағайлар көп балалардың ішіне әкеп тамақтандырды да поезға отырғызды. Мен сізді қашан келер екен деп жолға қарай бердім. Көп күттім. Келмедіңіз ғой.— Баласы өкпелегендей екі ұрты томпайып бұртия қарады. Рыстың жаны кеудесінен шығып кете жаздады.

— Жарық сәулем, сенің қайда екеніңді білсем оттың ішінде болсаң да бармас па ем. Білмей лажым таусылған жоқ па мен бейбақтың.

Баласы үндемейді, жаңағы орнынан тапжылған жоқ әлі.

— Шырағым-ау, состийп тұрғаның не? Жатырқап қалғансың ба? Бері таянсаңшы. Мен мына аяқ-қолымнан қалып отырғанымды көрдің бе? Апам өзі неге жақындамайды деп ойлайсың-ау. Бармайын деп тұрмын ба.— Рыс өз дәрменсіздігіне ашуланып, ышқынып "мені не қара басып қалды" деп жұлқына ұмтылғанда оянып кетті.

Қараңғы үйде басын көтеріп түрегеліп отырды. Жастығы шыланып қалған екен, аударып салды. Денесі дел-сал. Әлгі түстің әсерінен арыла алмай көңілі алай-түлей. Өкпесі аузына тығылып, тынысы тарылып, алқынып бара жатқан соң далаға шықты. Таң қараңғысы ұйыған төңірек тылсым қарауыта түсіп, жым-жырт мүлгіп тұр. Ауыл алдындағы бұлақ жақтан бөбектің күлкісіндей быдырлаған бір сарынды ойнақы үн естіледі. Көктемнің шыққа малынған салқын түні жылы төсектен тұра салып көйлекшең шыққан Рыстың денесін тоңазытып, бірден сергітіп жіберді. Есін жиып, қалпына түскен соң жаңағы түсіне қайта оралды.

"Бейшара тірі екен-ау. Тірі ғой. Жаңағы тірі адамның кейіп ғой. Ажары жақсы, қабағында кірбің жоқ. Көңілі шат. Тамағы тоқ, үсті-басы бүтін. Күйі бар жерде жүрген

тәрізді. Қалай түсіме кірді. Әлде, хабары шығып қала ма?! Кім біледі жаратқанның жақсылығы аз ба? Жарылқаймын десе қиын емес. Көріп тұрып екеуміздің бір-бірімізге бара алмағанымыз қалай? Мұны неге жоруға болады? Қасыма келмейді, алыс жерде жүр-ау, сірә”.

Үйден біреу шыққандай болған соң есікке қараса Зеркүл екен.

— Жеңеше, неғып тұрсыз, жалғыз өзіңіз, беймезгіл уақытта,— деп қасына келді.

— Бір түс көріп оянғаным.

— Жақсылық па?

— Білмеймін,— деді Рыс дел-сал күйде. Сонан соң көрген түсін, өз жорамалын айтып берді.

— Қайда екенін кім білсін, бірақ аман-есен жер басып жүр әйтеуір. Тірлікте көрісуді жаза ма тағдыр жазбай ма қайдам? Тек бәле-жаладан аман, өмір-жасы ұзақ болғай, бейшараның,— деді күрсініп.

— Жеңеше-ау, жақсы түс қой. Ойнап-күліп шапқылап жүр ғой, айналайын. Амандық болса бір күні хабарын да естірміз. Көресіз әлі. Кездесесіз.

— Айтқаның келсін!

— Ертең бір жеті нан таратайықшы.

Шығыстан бозарып таң көрінді. Ұйып тұрған қараңғылық байқатпай жылжып жасырынып жатқандай сай-сала өзгеше қарауытып, үстірт үстінің түні сейіліп, төңірек бозаң тартты. Сынаптай жылтырап Ақбұлақтың бастауы ағараңдады. Таңғы салқыннан жаурай бастаған екі әйел үйге кірді.

Осының ертеңіне түскі шайдан кейін үшеуі оңаша қалған сәтте Сәтім қипақтай отырып әңгіме бастады.

— Реке, мені жастайымнан білесіз. Осы ауылда өстім. Артымда қарайлайтын ешкімім жоқ, салт бас жігітпін. Рұқсат етсеңіз қолдарыңызға келіп кірейін. Сіздерге де сырттағы шаруаларыңызға қарауыл, бас ие біреу керек емес пе?— деді.

Рыс күтпеген әңгімеге елең етіп алдындағы жігітке аңтарыла қарады. Бас-аяғына байыппен көз жүгіртті. Ат жақты, орақ мұрын, шегір көз, шықшыты шығыңқы құс мойын, кең маңдай, зор жүзді, ұзын сары жігіттің жанары жуас, қабағы ашық. Қауқалақтаған ақ көңіл, терісі кең, көнтерлі жан екенін бір көрген кісі де

аңғарғандай. Малдас құрып, кеудесін еңкіш салып отырған күйі бұған тура қарамай көзін жерден алмайды. Бала мінез, ар жағында ешнәрсесі жоқ, тұрған бойы осы Сәтімнің мына әңгімені шын пейілмен ақтарыла айтып отырғанына күмәні болмады.

Зеркүл де не айтасыз дегендей төмен қарап бұған құлақ түріп қалған. Өзі үндемей отырғанымен бұл әңгіменің бір ұшығы сонан шығып жатқанын Рыс сезді. Не дерін білмей тосылып қалды. “Жоқ” деп қайырып тастамады. “Мені қайтесіңдер өздерің-ақ бас құрап жараса беріңдер. Бақ-талайларың ашылсын. Алдарыңнан жарылқасын”, — деп кесіп тағы айта алмады.

— Қайдам өздерің біліңдер. Ақылдарыңа салыңдар.

Сендер лайық десендер мен қайда кетемін, — деді ақыры келіскен сыңаймен.

Тусырап жатқан топыраққа тасталған дән тез-ақ бөртіп бырдай болып шыға келді. Жаз ортасына қарай үстірт үстінде сап-сары егін теңізі толқып жатты. Қырманға түскен қызыл дән құмның шағылындай жал-жалға созыла, молшылыққа жұрт бір кенеліп қалды. Күзге салым егінді жинап ылдифа түскенде, ұста жігітті орталарына алып, қоныстанудағы үйіне бұлар үшеу болып оралды.

Сәтім тиіп-қашып ұсталық жасайды. Қала берді колхоздың қара жұмысын істейтін. Рыс пен Зеркүл де қарайлап жатқан бала-шағалары жоқ салт басты, сабау қамшылы адамдай колхоздың қайда тіршілігі болса сонда жүретін. Көктемге сала Жақан келіп қолқа салды:

— Малға шықсаңдар қайтеді. Үш бірдей жансыңдар. Қой бағу қолдарыңнан келеді сендердің. Мал іші береке, өздеріңе де қол ғой, — деді.

Ақылдаса келе бұлар да мұны мақұл көрді. Колхозда ойдан-қырдан жиналып, бір қора қойдың басы құралып қалған екен. Соны алдына салды. Жайылымның ыңғайымен жаз жонға шығып, қыс құмға құлап, қоныстануды тастады енді. Таяғы құтты болып бір қора қой төрт-бес жылда мыңғырған малға айналды. Орталықта отырғандарды мал бағуға шығара бастады. Малшылардың қарасы он-он бес үйге жетті. Өстіп көшіп-қонып жүргенде Зеркүл екі ұлды болды. Алды апылтапыл басып, алданышқа жарап қалды. Емшектен

шыққан соң-ақ Болатты Рыс бауырына салды. Сонан бастап баланың шешесімен жұмысы болмады. Осымен бірге жатып, бірге тұрады. Зеркүл жазғанның да көңілінде қалтарысы жоқ еді. Кішкентайларын осыған икемдеп, бөлектемей өсірді. Екі сөзінің бірінде "жеңеше-ау, мына балаларыңыз..."— деп отыратын.. Күні бүгінге дейін Болат та, онан кейінгі Серік те мұны "үлкен апа" Зеркүлді "кіші апа" деп атайды.

Соғыс басталғанда Болат төрт жаста, Серік емшектен шыға қоймаған еді. Жүзіне шырай кіріп, күлкісі келісе бастаған тіршілікке соғыс алапат дүрбелең салды. Аз уақыттың ішінде-ақ ауылдағы ер-азаматтардың қатары сиреп қалды. Олар дүркін-дүркін майданға аттанып жатты. Ойын-күлкі тыйылды. Алғашқы бір-екі шақырудан "кейінге қалдырды" деп қайтып оралған Сәтімге екінші жылға қарағанда жаз ортасында тағы да шақыру келіп ауданға жүрді.

Екі-үш күндей аялдап, үйге кешігіп қайтқан оған бұл жолы Жақан ілесе келді. Есік алдында үн-түнсіз аттан түсіп жатқан олар үйге кіргенше ләм-мим деп тіл қатқан ешкім жоқ. Төрге шығып жайғасқан соң "әлде қайтты" деп екеуі екі жақтан жәудірей қараған әйелдерге:

— Жөнелтетін болды,— деді Сәтім хабарын айтып.—

Жұмаға ауданға бару керек. Бүгінгі күн сәрсенбі.

Екі әйел тұғжиып, бүрісіп отырып қалды. Сәтім де қайтып еш нәрсе демеді. Үй ішіне бір сәт ауыр тыныштық орнады. Бұл үнсіздікті Жақан бұзды:

— Елдің бәрінің басындағы зауал ғой. Ала бөтен жағдай емес. "Көппен көрген ұлы той" деген. Уайымдамандар, шырақтарым, арты қуаныш болсын деңдер.

— Біз қайтеміз, қоныстануға көшеміз бе онда? Қайнаға, қойды кімге өткізесіз? Сәтім кетсе малда отырмайтын шығармыз,— деді Рыс шаруа ыңғайын сөз етіп.

Жақан оның сөзін аяқтатпай киіп кетті:

— Рыс-ау, көшкенің не? Қайда бармақсың? Малды өткіземін дегендерің не, кімге өткізесіңдер? Кім бағады.

Қойшыны мен қайдан табамын. Бәленше отыр ғой анау деп айтыңдаршы. Елдің бәрі көз алдарыңда ғой. Бұл не деген сөзің?

— Қайнаға-ау, Сәтім кетсе біз малға қалай ие бола аламыз, екі әйел, екі жас бала?

— Рыс-ау, сендер ие бола алмағанда мал бағу қолынан келетін кісіні қайдан іздеймін? Ер жігіттей екі жансыңдар. Өздерің бағып келе жатқан мал, үйренген шаруаларың. Күйеулері әскерге кеткен қойшылардың үйіне жәрдемшіге орталықтан бір-бір әйел әкеліп, теліп, селбестіріп отырмыз. Елдің бәрі осындай.

— Қайдам, қайнаға?— деді Рыс бетпақтыққа бара алмай, ыңғай да бере қоймай.

Жақан енді бастырмалатпай салмақты өздеріне арта жуаси сөйледі;

— Рыс, түсінігің бар еді ғой. Менің де лажым таусылған соң асылып отырмын. Сендерге жамандық ойлайды дейсің бе. Қайтейін. Қиын екенін де білемін. Бірақ елміз ғой, бір амалын істемейміз де. Түсін, шырағым, ойлап-ойлап өзде-ріңнен лайықты адамға тоқтай алмадым.

— Тәуекел етіп көріңдер. Жақаң өзі зер салып, жағдайларыңды біліп тұрар. Енді қайда жіберді ол малды,— деді, көп үндемейтін бір тоға Сәтім осы тұста сөзге араласып.

Рыс мойынсұнып қалды. Шай ішкен соң хош айтысып Жақан қайтып кетті. Кір-қоңын жудырып, жолға оны-мұны дайындатып Сәтім екі күн үйде болды да жұма күні таң алагеуімнен жолға шықты.

— Малға өзім ие бола тұрармын. Сен ауданға бірге барып шығарып салып қайт. Балаларды ала кет,— деді Зеркүлге. Сөйтіп жапырық сары атанға жадының үстіне текеметтен қоршау жасап, екі баланы екі жағына отырғызып, Зеркүлді ілестіріп жіберді. Ертеңіне кешке қарай ауылдан алып кеткен артық-ауыс киімдерін, заттарын алған алақоржынды теңдеп, торы атты атанның жетегіне алып қайтып оралды.

— Бүгін азаңда жүріп кетті,— деді.

Сол жылы, сол жұртта, екі таудың ортасындағы терең жырада, тас бұлақтың жағасындағы жалғыз қараша үйде қара күзге дейін отырды.

"Жұт жеті ағайынды" дегендей елдің күйі кетіп жүдеп, жабырқағанына қарай сол жылы таудың қасқыры құтырынса болар ма. Алдыңдағы малға тал түсте

шабатынды шығарды. Кейде қора-қора болып, қаймықпай, төңіректел, торуылдап жүреді. Күндіз балаларды үйге қамап, есікті сыртынан таңып, екеуі малдың екі жағынан қалмайтын болды. Түн баласына кезектесіп күзетіп шығады. Әйтпесе көз жазып қалатын түрлері бар. "Бәлен жерде бәленшенің отарын қасқыр қырып кетіпті..." деген тәрізді қауесетті естіген сайын имандары бір уыс болады. Майдандағы жар, үйдегі баланы ұмытып, құдайдан әуелі алдындағы бір қора қойдың амандығын тілейді. Түнде "тілсіз мақұлыққа сенім бар ма, өріп кете ме әлде қайтеді", — деп малды далаға жатқызбай тас албарға қамайды. Әрі таң атқанша күзетіп отырады.

Құмға қарай әні құлаймыз, міне құлаймыз деп буынып-түйініп бірге көшетін басқа елді күтіп, қарайлағандарына біраз болған. Сүмбіле туған соң-ақ салқын тарта беретін тау ішінің қара суығы едәуір. Үйге от жақпаса отыра алмайды. Малды қамап, кешкі тамақтарын ішкен соң, бүгін кезегі еді, Зеркүл күзетке шықты да бұл екі баланы қасына алып жатып қалған.

Ұйықтап кеткен екен. Түсінде атасын, бұрынғы күйеуінің әкесін көрді. Берекелі, кең, қайырымды кісі еді. Келінін баласындай санап жылы қабақ танытып, тең ұстайтын. Бұл да алдынан өтіп көрген жоқ еді.

"Ойпырым-ау, мынау атай ғой, бұл кісі баяғыда қайтыс болған жоқ па? Қайдан жүр?— деп аң-таң болып, бір жағынан қылмысты жандай-ақ тайсақтап оған тура қарай алмай бүгежектей береді. Ол кісінің ойында еш нәрсе жоқ тәрізді. Бұған салқын рай танытпайды. Сонадайдан тұрып:

— Келін!— деп дауыстап, ар жағыңа қарашы дегендей қолындағы ақ таяғын күннің батысына қарай сілтейді. Ол кісі нұсқаған жаққа жалт қарайды. Сөйтсе бұл биік бір таудың түбінде тұр екен. Жоғарыдан күркіреп аласапыран тасқын құлап келеді. Зәресі ұшқан бұл көмек сұрағандай жалынып, атасы жаққа қараса ол кісіні енді көзіне түсіре алмайды. Не істерін білмей жанұшырған Рыс:

— Сұмдық-ай, ананың астында қалғанымыз ба, мына екі баланы қайттым?— дей бергенде оянып кетті. Тұла бойы ұйып қалыпты. Жүрегі дүрсілдетіп әкетіп барады.

Есін жия алмай біраз жатты, сонан соң өзіне өзі келіп:

"Атам жарықтық түсіме қалай кірді, бұл қалай?" деп ойлай бергенде даладан әлдене дүр ете түскендей болды.

— Ойпырым-ау, мынау не?!— деп бас жағында жастанып жатқан шапанын алуға да мұршасы келмей үйден ата жөнелді. Күнде қолына ұстап жүретін, белдеуде қыстырулы тұратын жыңғыл шоқпар есіне түсіп, әйтеуір, соны тастамауды ұмытқан жоқ. Қораның алдына қалай жетіп келгенін өзі де білмейді. Іште апалаң-топалаң.

— Зеркүлші, Зеркүл!— деп аттан салды. Албардың ығына сүйеніп отырған күйі мызғып кеткен екен, қалбалақтап ұшып түрегелді ол да.

Жүрек тоқтатып астын-үстін ала салыран болып жатқан қораға зер салып еді. Байқағаны шымқай қара қойлардың ортасында әлде қасқыр, әлде ит екенін ажырата алмады, бозалаңдаған бірнәрсе ойран жасап жүр.

— Ойбай, секір! Қораға түс. Қырды! — деп өзі жүгірген бетте албардың таудың беткейіне тірей салған, сырттан үстіне кісі аттап көтеріле беретін аласалау жағындағы жарынан ішке қарғыды. Жан қысылғанда адамның өлермен болып кететін әдеті. Қорқу, үрку деген ойына кіріп шыққан жоқ. Тек бірінің үстіне бірі шығып бейберекет жөңкіген малдың аяғының астында қалып қоймайын деп, жан-жағына жіті қарап, сақ қозғалып, құтырғандай алас ұрып, ана қойға бір шауып, мына қойға бір шауып, ойрандап жүрген жыртқышқа таяна берді. Бұл кезде адамды байқап қалған қасқыр қораның төрін тастай салып, албарға қарай тұра жөнелді. Сол келген бетте секірді. Албар іш жағынан кісі бойы биік қаланған еді, бірден ар жағына асып кете алмады. Алдыңғы екі аяғы жоғарғы кенерге ілініп, тырмысып, шыға бастағанда бұл да жетті. Қос қолдап көтерген жыңғыл шоқпармен бар пәрменімен бастың тұсы осы-ау деп періп өтті. Сылқ етіп құлаған жыртқыш аунап тұрып қайта қаша жөнелді. Бұл кезде қасына қолында бесақасы бар Зеркүл де жеткен еді.

— Айрылып қалмайық енді. Сақ бол. Құтылып кетпесін. Бір жағына шыға бер,— деп тапсырды өзі айнала қуып жүріп. Екеуі екі бүйірден қыспаққа алғанда

жан таласқан жыртқыш арс етіп, таяп келіп қалған Зеркүлге тұра атылды.

— Ойбай!— деп жан дауысы шыға жығылып қалған оған да қарамай Рыс өкшелей жетіп, албарға ырғи берген қасқырды тағы періп өтті. "Ар-р" еткен ащы даусы шығып іргеге солаңдап құлап түсті. Сонан кейін-ақ бас көтертпей үсті-үстіне пергіледі. Жыртқыштың шоқпар тиген денесі былқ-сылқ етіп, үні өшіп, тіршілік белгісін білдірмеген соң "енді өлген шығар" деп тастай салып, анадай жерде отырған Зеркүлге жүгірді. Ол үрейленіп қалыпты. Жанына келген мұның:

— Не болды? Амансың ба?— дегеніне дір-дір етіп жауап бере алмады. Шапанының бір жеңі жоқ. Білегінен дірдектеп қан ағып тұр. Қасқырдың тісі бұлшық еттің едәуір жерін жырып кетіпті.

Оны сүйемелдеп үйге алып келді. Даладағы дабыр-дұбырдан оянған болу керек екі бала түрегеліп төсектің үстінде бір-біріне ұйлығып, бүрісіп отыр екен. Көрген соң қыңқылдап, жылап бұларға қарай жүрді. Қорқып қала ма қайтеді деп, оларды төсегіне әкеліп салып, орап қымтады.

— Ой, айналайындар, кішкентай, неге тұрдыңдар?

Біз малды қарап келдік. Жата ғойындар. Ұйықтаңдар,—деп аймалай, арқаларынан қағып жатқызған соң, от жағып, су жылытып, Зеркүлдің жарасының қанын жуып, құрым киіз күйдіріп басты. Сонан кейін барып қорадан әлгі бәлені сүйреп келіп, үйдің жанындағы қомыт-қомшалармен бастырып тастады. Ертеңінде қидалап отырып терісін түсіріп алды, әйтеуір. Серектей болып жетілген көктемгі бөлтірік екен.

— Тұқымың өспегір, үлкендігі тайыншадай арлан болайын деп тұрған бәле екен-ау, — деді сойып жатып денесі түршігіп.

Түнде қараңғыда қораны аралап шығып, тартып кеткені болмаса, әйтеуір, өлгені жоғын байқаған. Азанда шығарарда мұқият қарап, жарадар болған он шақты қойды бөліп алып қалды. Көбісінің құйрығынан бір-бір тартып кете беріпті. Екі-үшеуі жеңіл тамақтанған. Бағып-қақса мал болатын. Біраз көлденең бейнетін айтпағанда, әйтеуір, өлім-жітімге ұрынған жоқ. Қатарға ілесіп кетті ақыры.

Ал Зеркүл шошымал болып ауырып, жарасы жазылмай көп азап тартты. Оған сездірмегенімен өзі іштей қауіптеніп: "құтырған қасқыр емес пе екен? Сондай бөле болып сорлатпаса", — деп талайға дейін уайымдап жүрді Рыс.

Кейінірек жарасы жазылып, есін жиып, өзіне-өзі келген соң Зеркүлдің бірде:

— Жеңеше, сол күні, тап сол сәтте қалай ояна қалдыңыз. Сіз оянбағанда ана бөле тіпті малдың бықыртын шығарып, майып қылып кеткендей екен ғой. Ойбай-ай, ондай болғанда ендігі күніміз не еді?! Мына екі бала қайда қалар еді?! — деп сұрағаны бар.

— Е-е, Зеркүл, құдай көз жасымызды көрген де. Осы балалардың несібесі шығар. Біздің де иесіміз бар екен...

Жарықтық, желеп-жебеп жүреді екен ғой. Тіпті, көрінер көзге түртіп оятқандай болды-ау, — деген Рыс.

— Жеңеше, иесіңіз не? Түртіп оятқаныңыз кім?! Не деп отырсыз? Түсіндіріп айтыңызшы, — деді Зеркүл мұның жұмбақтағандай әңгімесіне таңданғандай аңтарылып:

Рыс түн ортасында шырт ұйқыдан қалай оянганының мән-жайын баяндаған.

— Жарықтық-ай, ә. Жақсы адам еді-ау, атай, — деді Зеркүл толқи. — "Туған жерден топырақ бұйыра ма, бұйырмай ма" деп еді-ау сол кетерінде. Сонда білген екен ғой, шіркін, бұйырмайтынын. Айналайын, әруақ, қай жерде қалды екен сүйегі. Әй, опасыз дүние, "адамның басы — аланың добы" деген сол-дағы. Елден аластайтындай не кінәсі, не ісі бар еді сол кісілердің. Жарықтық, иманды болсын. — Зеркүлдің мына сөзінен кейін Рыс та ойына әлдене өкініштері оралып, жүрек түкпірінде шемен болып жатқан шерді қозғап жібергендей өткеннің бір көңілсіз елестерін кезіп кеткендей күйде еді...

Жиырма сегізінші жылдың жазғытұрымғы шағы. Ел арқаға шығып, жайлауға жеткен мезгіл. Бұрын бұл уақытта бұл елдің ажар келбеті айдыны толған шалқардай шалқып, кемеліне келіп жататын кезі. Сән-салтанаты жарасып, той-томалағы жалғасып, ән-күйі аспандап, Бозкелдегі сұңқылдаған аққу үніне араласып, мына пәни тіршіліктегі бір мезгіл барлықтың, берекенің, елдіктің белгісін танытып көшпенді жұрттың арқа басы

кеңітін, мәре-сәре болатын уақыты еді. Бірақ биыл ондай желпініс жоқ сияқты. Жұрттың қабағында көлеңке бар. Ел ішінде салқындықтың сызы, белгісіз әлденеден үркектеу, аңтарылыс байқалады. Әлде Рыстың өз көңілі солай ма, биыл бастарына бұлт үйірілгендей, еңсені басқан ауыртпалықты түршіге сезінеді. Біраздан бері үрей болып ұялап, санасын шағып, маза бермейтін, бітеу жарадай сыздап, еңсесін жаздырмайтын түйткіл күйден айрыла алмай-ақ қойды. Алда әлдеқандай тауқыметті тағдыр тосып тұрғанын түйсігімен ұққандай кебі бар-ды.

— Байлардың мал-мүлкін кәмпескелеп, өкіметке алып, өздерін көз көрмес, құлақ естімес, итжеккенге жер аударады екен, — деген суық хабар жеткелі біраз болған. Сонан бері ел іші гу-гу. Нешетүрлі алып-қашпа әңгімеден құлақтары сарсылғандай. Әр хабарға елеңдеп, әр сыбыстан үркектеп, күндіз күлкі, түнде ұйқыдан айрыла бастаған.

Жаманат тегін шыға ма, кешікпей-ақ бұл хабардың анық-қанығына көздері жетті. Жоғарыдан нақты нұсқау келіпті.

— Алдымен ірі байлар жер аударылады. Алғашқы кәмпескеге бұл төңіректен тоғыз адам жатқызылады.

Олар бәленше-төленшелер!... Жақын күнде комиссияның адамдары барады. Аты аталған байлар буынып-түйініп дайын отырсын!

Ақыры бұл хабарды да естіп тынды.

Аты аталған тоғыз байдың біреуі Рыстың атасы Өкен қажы еді. Кешікпей әлгі айтқан комиссиясы да сау ете түсті ауылдарына. Келген бойда олар Өкенге қарасты әулетті жинап алып, үкімін естіртті:

— Мал-мүлкі түгел қатталып орталыққа өткізіледі.

Өкен Дәулет екеуі бала-шағасымен Оралдың арғы жағына жер аударылады.

Атасы зор ақсұр жүзі сақарға салып алғандай қуарып кеткен екен, қалтыраған саусақтарымен омырауына дейін төгілген салалы, ақселеу сақалын тарамдай отырып:

— Шырағым, бір сауалым бар еді, — деді.

— Сұраңыз, — деді тапанша асынған комиссия бастығы.

— Жаза, сот негізінен байға тиесілі үкім емес пе?

Онда бұл кесім маған қатысты болса керек қой. Бұл төңірекке әйгілі Өкен бай мына мен ғанамын. Ал анау келін-кепшік, әлі күнә жасына жетпеген балалардың кінәсы не?

Оларды да қаңғыртып, жер аударатындай не қылмысы, айыбы бар?

— Айтпағыңыз не сонда?

— Айтпағым жоқ. Бір ғана өтініш білдірмек едім.

— Не, өтініш?

— Мына бала-шағаны шұбыртып, әурелемей, осында қалдырудың реті бар ма? Сол еді сұрамағым.

— Ол үшін қатындарыңыз сіздерге ілеспейміз. Ажырасамыз. Мұнан былай бұлардың әйелі, баласы емеспіз деп арыз беруі керек. Сөйтіп сіздерден бас тартса ғана олай етуге болады.

— Әп, бәрекезде, ол да мақұл екен,— деді атасы әлде кекегені әлде құп алғаны белгісіз.

— Бірақ балаңыз Дәулетті қалдыра алмаймыз. Ол сізбен бірге жер аударылады. Шешім солай,— деді уәкіл жігіт бұл туралы қайта әңгіме қозғап керегі жоқ дегендей кесімді түрде.

— Сіздерден ажырап біз қайда қалмақпыз? Не бар мұнда бізге? Өлсек те, тірілсек те бірге болайық. Бізде кетеміз,— деген Рыс атасына қарап.

Қария өңі күреңітіп, басы салбырап, сәл сәт үнсіз қалды. Сонан соң даусы қобалжи, үні қалтырап шыққанымен назарымен берік байлам аңғарта:

— Е, балам,— деді,— мен де бұл тоқтамға кәрі жүректі сыздата, қабырғаны қайыстырып, сан ақылды сарсылтып, амалды тауысып барып тіреліп отырмын.

— Ата басқа түскенді бірге көрмейміз бе? Сіздерден жанымыз аяулы ма?

— Балам, бәріңді сандалтып қайтеміз. Бәріміз түгел қаңғығаннан біздің жүгіміз жеңілдейді дейсің бе. Қайын жұртқа қыдырып бара жатқан жоқпыз. Алда не күтіп тұр? Не жазу бар? Ол бір төңірге ғана аян нәрсе. Мына шиеттей балаларды қайда шұбыртамыз. Ел ортасында болыңдар. Тәуекел. Не де болса осы көппен бірге көрерсіңдер. Рыс, шырағым, ақылың бар еді ғой, ендігі бұлардың бас көтерері өзіңсің. Бір-біріңе сеп, қара серік болыңдар, лажы болса ынтымақтарыңды бұзбаңдар.

Балаларды бір-бірінен бөлмендер. Жат қылмаңдар. Біз енді маңдайға жазғанды көрерміз. Орайы келсе, хабарларыңды алып тұрудың қамын жасармыз. Дәм-түз жазып елге оралудың сәті түссе — аман-есен қайтып көрісерміз. Тәңірім лайым солай еткей. Біз Дәулет екеуміз басымызға бір үй алып, қазан-ошағымызды артып, салт аттанамыз. Кемпірді де, әуелі құдай, сонан соң өздеріңе тапсырдым. Сүйегін қай жаққа артып жүрмекпін. Кетсе балаларының, сендердің алдарыңда кеткені дұрыс шығар.

Өкеннің әйелі, Дәулеттің шешесі, соңғы кезде төсек тартып жатқан науқас еді. Енесінің күтімін, ас-ауқаты, кір-қоңын бәрін Рыс өзі мойнына алған. Осы күтіп-бағатын. Атасының айтып отырғаны сол. Шынында енесінің көшке ілесіп жүретіндей халі де жоқ-тын. Атасы уәкілден екі күнге мұрсат сұрады.

— Жолға екі күннен кейін аттанайық, Оған дейінге кеңшілік жаса, шырағым. Жұртқа әйгәпір көрінген жерім жоқ еді, кетейін деп жатқанымды естіген соң хош айтысу үшін арнайы ат басын бұрып келетін ел болса керек.

Солармен жүздесейін. Бір екі күн сол ағайын, жамағаттың ортасында болайын, — деді.

Уәкіл бұл тілегіне рұқсат етті.

— Хоштасатындар осында өздері келсін. Осы жерден жолығысасыз. Ал сіз бұл ауылдан ешқайда аттап шықпайсыз, — деді.

Атасының айтқанындай бар екен. “Бүгін ертең Өкенді жер аударады” деп естіген төңіректегі елден келмеген кісі жоқ. Кейбір қадірі өткендері сойысын жетекке алып, қосын артып келіп, осы ауылдың ішіне тігіп, қона жатты. Атасын кезек-кезек шақырып, екі күн қонақ етті. Тапа бір ас бергендей-ақ ауыл үстін екі күндей жан-жақтан жиналған жұрт дүмеп жатты. Күнді күнге, таңды таңға ұрып, талай әңгімелер сапырылды. Талай тарих, талай шежіре шертілді. Қатын-бала, жастар жағы ара-тұра қамығып жылап алса, көнекөз қариялар жағының сөзінің тірелер төркіні — болған іске болаттай берік болу, алланың рахымынан күдер үзбеу; пендеге жақсылық та, жамандық та тәңірінің өзінің бұйрығымен; оған күпірлік жасап таусылғанмен, алас ұрып, басты тауға

ұрып жанталасқанмен, жанды жаралап мүжілгенмен, жаратушы жалғыздың пәрменінсіз, ештеңені орнына келтіре алмайсың; ең дұрысы — төзім мен шыдамға ден қойып, тәуекелдің қайығынан ажырамау.

Бұл өсиет, тілек, жұбату, жер ауғалы отырған Өкенге де, артта қалғалы отырған бала-шағаға да ортақ, тиесілі ықылас, ниет, қайрау, қуаттандыру болатын. Тіршілікте сыйласқан қимас ағайынның алды болжамсыз, екі талай мына зауал шақта шыбын жандары отқа түскендей шырқыраған бұларға — Өкен әулетіне жасаған бар қолынан келер жақсылығы дәрмені осы еді. Уа, шіркін, ағайын, сонысымен ағайын да. Қайран бұрынғының адамдары. Заты бүтін екен-ау. Осы жылы сөз, жылы қабак, шын жанашыр ыңғай — ықыластарының өзінен осы екі күнде бұлар қандай демеу, сүйеніш тапты десейші. Кететіндері артында әрдайым есіне алар, жақсы жаманын таразылар іргелі елі барын, қалатындары арқа сүйер, есіркеп маңдайынан сипар жұртының ортасында екенін сезініп, бір ауық шүкірлігін де ұмытпағандай-тын.

Пенде шіркін, әрдайым жақсылықтан дәметеді-ау. Үмітпен, емексумен өмір сүреді ғой. Әлгі екі күнде мына ығы-жығы жұрттың ниет-пейілінің әсері ме, Рыс уайымы сейіліп, еңсесін жазып, алдағы күнге жаманат жалғамай, үміт арта қарағандай күйде жүрді. Тіршіліктің кейінгі кезіктірер зобалаңдарынан хабары болсайшы. Үш ұйықтаса түсіне кіріп пе мұншама тауқымет тағдыр. Әсілі кеткені келетіндей, кемтігі толатындай, түбі бәрі қайыр болатындай, біраздан соң атасымен де, күйеуімен де қайта табысатындай ой көңіл түкпірінен өшпеген. Дегенмен бас ие, ең ет жақындарынан ажырасу да оңайға түспеді.

Екі күн өтіп, үшінші күні азанымен уәкіл жігіт атасына:

— Өзіңе тиесілі жүгінді буып-түйіп, енді кідірмей аттанасың, — деп әмір берді.

Атасы онсыз да қара жамылғандай бастарын көтере алмай төңіректерін қоршаған үпір-шүпір балалардың ортасында бүрісіп, бүрісіп отырған екі келініне — Рыс пен Зеркүлге үйді жығып, жүкті артыңдар деп айта алмай; ауыл-үйдің басқа әйелдерін жұмсады.

— Шырақтарым, біз енді жолға шығайық. Бұйрық солай болған соң бұл отырыстың жөні жоқ. Мына тұрған үйлердің ана бір кішілеуін жығып, арбаға тиендер. Көрпе-төсек пен жол азықты буып-түйіп сонда салыңдар.

Ол кісі осылай дегенде төңіректі қаумалаған жұрт демдерін іштеріне тартып, тым-тырыс күйде, үнсіз теңселіп кеткендей болды. Таңғы самал да лүп еткен лебін тоқтатып, ұшы-қиырына көз жетпей, теңіздей толқып жататын арқаның бетеге, бозды, ақселеу даласы да осы сәт тына қалғандай. Мына қан жұтқандай қабаржыған көппен бірге дарқан табиғаттың да қабырғасы қайысқандай ма, қалай. Осынау тылсым тыныштықтан тұншығып кеткендей, қыстығып барып Рыс:

— Оу, халайық! Қалың жұрт-ау! Тапа-тал түсте, тірідей бұлай жарылып, бөлінетіндей, қарашаңырақ шайқалып, ортасына түсетіндей не жаздық?! Не қылмысымыз бар еді?! Қарғысқа ұрынатындай не ниет-пиғылымыздан таптық?!

Ел жұрт-ау! Бұл не зауал?! Орталарыңнан ит қосып қуатындай әкелі-балалы екеуінен не көріп едіңдер?! Не жамандық жасап еді сендерге?!— деп оқыс дауыс салып жібергенін өзі де байқамаған. Әрең шыдап отыр екен, Зеркүл іле аңырап берді. Ауылдың басқа қыз-келіншектері келіп олар қосылды. Ел еңсесі түсіп, күңіреніп кетті. Көптің мына азасы жандарына батқан ауыл үлкендері оларды сабырға шақырып, басу айтып, амалдары таусыла бас шайқасты.

— Қойыңдар, қарақтарым, бұларың не, жаман ырым шақырып? Қойыңдар,— десті.

Дауыс салғандар мен оған сыңсып қосылғандарға Өкен қажының өзі:

— Тоқтатыңдар, шырақтарым! Тәңірдің ісіне дауа жоқ.

Заманның ағымы, тағдырдың салғаны шығар. Қойыңдар. Өздерінді өздерің босқа қажытпаңдар,— деген соң барып тоқтаған.

— Үйді жығыңдар. Жүкті буып-түйіндер енді,— деді сонан соң қажы төңіректегі әйелдерге жағалай бұрылып.

Бес-алты әйел самарқау басып, ықылассыз қозғалып, топтан бөлініп шығып, үйдің бау-шуына қол тигізді.

— Жығып, артыңдар тез, шырақтарым,— деді қажы тағы да.

Әйелдердің қимылы өнбей қойды. Үйді сәскеге дейін жығып бітпеді. Уықтың әр бауын сүт қайнатым айналдырып, әрең шешеді. Ара-тұра керегеге маңдайларын сүйеп өксіп-өксіп алады. Жағалай елде үн жоқ. Осынау іске әрқайсысы өзін кінәлы санағандай тұғжиып-тұғжиып қалған. Бастарын көтермейді. Осынша сылбырлыққа шыдамы таусылған уәкіл ашу шақыра бастады:

— Мен осы ауылда еріккенімнен жатқаным жоқ. Мыналардың көшін жөнелтіп, басқа жер ауатындардың тобына апарып қосуға міндеттімін. Соған жауап беремін. Онда күтіп отырған адамдар бар. Бұл не деген тәртіпсіздік.

Таңертеңнен бері әлі жалғыз үйді артып бітпедіндер. Давай, жылдамдатыңдар!

Әйелдер бұған да лып етіп, қозғала кеткен ыңғай танытпаған. Сонан кейін Өкен қажының өзі дауыстай бұйырды.

— Болыңдар енді, тез, шырақтарым! Бізді жолдан бөгемендер! Күн ысымай ертерек аттанайық. Сендер қимағанмен, мен қимағаныммен не лаж бар?! Қайтеміз?! Енді кешпеуілдей берудің реті жоқ. Тез жығындар, артыңдар шырақтарым!

Жүк тиеліп біткен соң, Дәулет делебені қолына алып арбаға отырды. Өкен өзі салт атқа мінді. Шу деп олар қозғалғанда Рыс жүрегі бірге үзіліп кеткендей сезінді. Көз алды бұлдырап басы айналып бара жатқан соң, қасындағы әйелге сүйенген. Аттанар алдында кететіндер бұлармен де, бар жұртпен де қайта-қайта қоштасып, кешу сұрасқанымен қалың көп арбамен қосыла жылжыды. Ұбақ-шұбақ шұбырған елдің алды қозы көш жерге дейін қалмай, ілесіп барады.

Рыс балалармен бірге арбаны қоршай қалдайынан ұстап, жүріп келе жатқан. Ауылдың қарасынан едәуір ұзап елсізге шыққан кезде арт жақтан шыңғыра кісінеген ат дауысын естіп жұрт жабыла түтел қараған. Осылай қарай көсіле шапқан жалғыз жылқы, оны ілесе қуған екі аттылы кісі көрінді. Рыс көзі түскен бойда, жазбай таныды. Атасының Қарагер айғыры. Қажы тек ас-той, ел бас қосқан жиынға, алыс жолға шықанда ғана

мінетін, басқа уақытта үйір ішінде жүретін мал басы, мал киесі саналатын, осы төңірекке әйгілі, айтулы айғыр еді. Қазір Өкеннен кәмпескеленіп алынған малдың ішінде, жылқыда үйірде болатын. Жануар иесінің алыс сапарға аттанғанын сезгендей артынан қуа шыққан күйі төрізді.

Жұрттың бәрі:

— Ойпырым-ай, ойпырым-ай!

— Жануар-ай, жануар-ай,— десіп бөгелісті. Шырқыраған айғыр иіріліп тұрған көпке таянғанда шабысын бәсеңдеткен, осы кезде соңындағы құрық безенген қос қуғыншы қапталдаса қуып жетті. Көпке жанастырмай сол бетінше кейін қарай қайырмалай жөнелді.

Атасы Қарагердің даусын естігеннен-ақ бұрылып, елдің сол жақ шетіне қарай қағылып, екшеліп шыға берген. Жақындағанда ат басын тартып қарап тұрды. Рыс ойлаған: “Қарагер келген бойда атасы мінген торының шоқтығына жанасар. Ол кісі қоштасқандай жалынан, сауырынан сипар, “жануарым” деп еміренер”, — деп, бірақ екі қуғыншы қол созым жерден жеткізбей құрықтың астына алып жалт қайырғанда қажы әлденеге өкінгендей, әлденеге оқыс ұмтылғандай ұмсынып барып, оң қолымен атының жалына сүйеніп ошарылып еңкейіп қалды. Сөйте тұрғанымен екі қуғыншыға — кішкентайынан көз алдында, қолында өскен екі жылқышыға: “Әй, тоқтай тұрыңдар? Оларың не? Жіберіңдер” — деп дауыс көтермеді. Еңсесінен бір зілбатпан салмақ түсіп бойын жаздырмай қалғандай ер үстінде шөгіп, екі бүктеліп кетті. Қуғыншылардың қарасы ұзағанда барып көш орнынан қайта қозғалды. Елдің біразы осы жерден тағы қоштасып, жылап-сықтап, кейін қалды да, біразы бөлінбей көшке ілесті. Арбаның қалдайына сүйенген бойы құр сұлдерін сүйреткен Рыс кенет көз алдында әлдене бұлаң еткендей болған соң, басын көтеріп айналасына қараған. Өз көзіне өзі сенбегендей таң қалды. Бұларға аулақтан орағытып, Майлыаяқ бүлкілдеп келеді. Мана атасы алып қал деп тапсырған соң, Рыс өзі қылшылбырмен қазыққа мықтап байлап кеткен Майлыаяқ, мойнында жіптің үзіндісі, тісімен қиып босанып, кеткені көрініп тұр.

"Қап, бағана үйдің ішіне қамап, байлап кетпегенім-ай!" деп өкініп, енді қайта ұстап алудың, қамын жасап: "Майлыаяқ, Майлыаяқ" деп шақырып таянып еді, төбет бұған айыбын мойындағандай жуас жалтақтай қарап қойып, қашқақтап, жақындатар ыңғай танытпады.

"Енді қайттім, қап мынаны-ай! Майлыаяқ, Майлыаяқ", — деп соңынан ілесе қуған. Ит жылыстап, қашықтай берді. Сол кезде атасы:

— Шырағым, әуре болмай-ақ қой, жүре берсін, — деді.

"Ай, Майлыаяқ бізден сен де тәуір екенсің, есебін тауып атамдарға ілестің-ау", — деп ойлады Рыс неге олай дегеніне өзі де мән бермей.

Сонан сәл жүріп алдағы кезеңге көтеріле бере көштің алдында келе жатқан атасы ат басын тартты:

— Ал, айналайын, ел-жұрт, үлкен-кіші жұрағат, осы көңіл, осы ықыластарыңа рахмет. Енді бізге рұқсат етіндер. Осы жерден айрылысайық, Артқа қайтыңдар! — деді.

Келе жатқан көпшілік те бұл шешімге тоқтағандай қайта қол алысып, қайта қоштаса бастаған. Атасы жұрттың бәрімен ат үстінде отырған күйі қол ұстасып, құшақ қауышқан. Сол рәсім аяқталып болған соң Рысқа бұрылып:

— Шырағым, бір уыс топырақ алып берші, — деп қойнынан шаршы орамал шығарып, ұсынды. Рыс беткейдегі жусан түбінің құм қайырынан тырнағымен қазып-қазып жіберіп, саусағымен көсіп, уысын толтырып, орамалға салды. Орамалын түйіп, қойнына қайта тыққан соң, қажы дауысы күңірене толқып:

— Уа, қайран елім, қайран жерім, хош! Уа, шіркін дүние, туған жерден топырақ бұйыртасың ба, бұйыртпайсың ба, — деп аттың жалын құша екі жағына кезек теңселіп, көзінен екі тамшы жас ыршып шығып, сол күйі "шу" деп атын тебініп жіберді.

Өмірінде атасының қалыптан шығып қобалжығанын, күйзелгенін көргені осы шығар Рыстың. Соншалықты сағы сынып, рухы түсіп, буын-буынынан әлі кетіп, өзіне өзі ие бола алмай жүресінен отыра кетті. Көш ұзағанша орнынан қозғалмаған күйі екі көзі бозарып қара жолдың бойындағы қарайғаннан көз алмай телміріп қарай берді...

Сол жолы осы төңіректен жер аударылғандардан елге қайтып оралған кісі жоқ. Көбісі бара жатып-ақ жол азабынан шетінеген сияқты. Солардың бірі атасы мен күйеуі Дәулет екенінің хабарын кейін естіді бұлар.

Оларды аттандырып салған соң, көп кешікпей енесі үзілді. Қысында қызылшадан Рыс есейіп, ер жетіп қалған, егіз қозыдай тете екі қызын қара жердің қойнына берді. Онан кейінгі тіршіліктің сүреңінің, тіпті, айтары жоқ. Кім біліпті адам баласының басына соншалықты зобалаң туа беретінін. Пенде шіркіннің соншалықты итжанды, өлермен екенін. Адам баласы қайғы мен бейнетке жансебілдікпен шыдай береді екен де. Атасы жазған артында қалса, ел ішінде болса өзінен тараған әулеті — балапандары аман-есен жүретіндей, өсіп-өнетіндей көрген шығар. Соңы мынау болды. Өкен әулеті жоғалған жоқ, "бар деп те айта алмайсың, бітті деп те айта алмайсың. Осыны ойласа Рыс өзін әруақтың алдында айыпты жандай сезініп пұшайман күйге түседі.

"Сонда ілесіп, неге бірге кетпедік. Жұрттың ортасында қалғандағы шыққан ұшпағымыз қайсы. Ақыр бір өлім екен бала-шағасы көз алдына өзімен бірге кеткені дұрыс еді-ау. Күйігі мен жаласын мен арқалағандай болмай", — деп те опынатын.

"Дүние шіркін, осы екен ғой! Бүтіндік жоқ. Пенденің есебімен болатын тіршілікті көре алмай келеді. Сонда да бұл жалғанды талқаны таусылмай тастайын деп жүрген жан жоқ. Әрнеге бір малданып, күн өткізе беретін тәрізді. Әуре тіршілік деген әсілі осы шығар", — деп те топшылайды кейде Рыс, ойлай-ойлай ешнәрсенің ұшығына шыға алмай дағдарған сәттерінде.

Ал өмір — өзен, әрине, өз ағысымен аға берген...

Жеңістің хабарын бұлар көктемгі мал төлдетудің бел шешпей түн қатып өткізген қым-қуыт науқанынан бас ала бергенде естіді. Ел құмнан шығып келіп малды осы қоныстанудың төңірегіне төлдететін. Сол дағдымен "Қоянды" қырқасының етегінде отырған. Түске таман орталықтан шауып шыққан салт атты кісі арадағы екі-үш малшының үйіне ат басын сәл аялдатып кідірді де, ерден түспеген қалпы бері қарай салды.

— Мынау кім өзі, қалай-қалай жүреді? — деді Зеркұл таңырқай қарап. Бәрі қораның төрінде тұрған. Рыс тегін шапқылап жүрмеген адам екенін байыптады.

— Баяғыда тойшыкеш шабармандар өстіп жүруші еді — деді күліп. — Мынау не сүйінші сұрап, не тойға шақырып жүрген біреу ғой.

Ә дегенше аттылы таяп қалды. Ауылдағы ересек балалардың бірі екен.

— Апа, сүйінші! Соғыс бітті! Біз жеңдік! — деді бала сонадайдан айқайлап, қуаныштан есі шығып кеткен. Тап бір өзі жеңіп қайтқандай масаттанып, масайрап сыймай келеді.

— Аузыңа май, айналайын!

— Көп жаса, қарағым. “Жақсы сөз жарым ырыс”.

Мұны еститін де күнге жеттік, шүкір! Шүкір, — деді тұрғандар көзіне жас ала толқып.

Рыс әлгіні айта салып, әрі жөнөп бара жатқан баланы тоқтатты:

— Қалқам, бұл хабар қашан келді? Сені кім жіберді мұнда?

— Жаңа келді, апа! Мені Жақан ата жіберді “Осы жақта отырған барлық малшылардың үйіне тез хабарла”, — деді. Міне, мынау сол кісінің аты, — деп бала қайта шаба жөнелді.

Рыс енді байқады, баланың астындағы Жақанның қызыл айғыры екен.

— Елді қуант деген ғой, қайтсын. Өзі міне салып шабатын шама жоқ. Көп тілеуі киелі ғой, жарықтық. Тілектері болды. Мұныға шүкір, жаратқан, — деп Рыс құлдырай шапқан баланың артынан ұзақ қарап тұрды.

Мына бала әлгі бір елең еткізген, өзі ала келген қуанышпен бірге көңіліндегі қай-қайдағы сағынышты да қозғап кеткендей. “Тәңірден сұрағанның ұяттығы жоқ” деген пенде, шіркін, қуанышқа тойған ба. Көшпен бірге күткен ұлы жақсылыққа жеткен күні көңілі алабұртып, іште жатқан өшпейтін үміт отына жел тигендей шоқтанып, көкейді тескен арманды ой әр қиялға жетелейді. “Мәлігім жаңағы балалармен қатар еді қолымда болса өстіп әжетке жарап қалар еді-ау”, — деп толқып тұр. — Тірі болса қайда жүр екен? Қандай болды?” Баласының қазіргі есейген күйін көз алдына елестеткісі келіп әуреленеді.

Сәтімнен кеткелі бері хабар үзілген емес. Бірде: "Жараланып госпитальға түсіп қалдым" десе, бірде: "Жазылып шығып майданға жүретін болдым" — деп жазады. Кейінгі кезде кілең: "Жауды қуып барамыз, жеңіс жақын" дейтін. Әйтеуір, амандығына кәмбіл бұлар.

— Дәм бұйырса келіп қалар, — деп отыратын.

— Ойпыр-ой, бұл неғылған бітпейтін ғазабат. Жердің де түбі жоқ екен, жарықтық, Әлі қуып барамыз дейді. Тіпті жететін емес қой, — деп кейде шыдамдары жұқара сарғаятын шақтары да бар.

Соғыс бітті деген соң сол күні келіп қалатындай елеңдеп, енді бір хабары болар деп күнде қарайлағанымен жуық арада Сәтімнен тырс еткен дыбыс естілмеді. Сол екі арада қозылар аяқтанып қалды да тауға көшті. Енді орталықтан жырақтап, хабар-ошары да кенделеп: "Япырай, бұл қалай болды" деп уайымдап күдіктене бастағанда ойда жоқта, жаз ортасында Сәтімнің өзі жетіп келді.

Үй таудың ішінде баяғы сол өздері жайлайтын бұлақтың басында отырған. Шілденің іші. Күн ысып, беткей, жондар сарғайып кеткен. Бұлақ төңіректері мен сай табандары ғана әлі, ойдым-ойдым, көк торғын түсін бермей дала реңі сары параққа шашыраған сиядай шұбарланған кез.

Әдеттегідей бүгін де малды ертелетіп өргізіп, салқында жайып келіп, күн қайтқанша бұлақ басына жусатып, дамылдап, түскі шайын ішіп отыр еді. Үй іргесінде, көлеңкеде жатқан ит шәу ете түсті. Артынша дүсірлеген ат тұяғының дыбысы естілгендей болды. Төменгі жақта отырған Зеркүл түрегеліп түрүлі есіктен басын шығарып, сыртқа көз жібергендей еді. Сол сәт үн жоқ, түн жоқ тұрып қалды. Оны байқаған Рыс:

— Зеркүл, ол кім, біреу келе жатыр ма? — деді елеңдеп.

— Жеңеше-ау, Болаттың әкесі — деді ол даусы дірілдей, өңі бозарып, босағаға сүйенген қалпы. Рыс:

— Қойшы, не дейді, қане? — деп ұшып түре келгенде есік алдындағы кішкене белеңнен бері асып келе жатқан екі аттылы көрінді.

— Жаным-ау өздері екі аттылы ғой, бірі кім?! — деді Рыс ө дегенде көзі түскен оң жақтағы сұр гимнастерка,

сұр шалбар сол түстес мая жон телпек кигеннің Сәтім екенін жобалағанымен қасындағысын бірден ажырата алмай. Сол сәт тұла бойында ду еткен қуаныш толқынымен қабағат дүдәмел бір үміт те көңіліне оралып елеңдей қалған. Тізелері дірілдеп, жанары бұлдырап, көз алдына сағым толқығандай болды. Аңғалағын алақанымен уқалап жіберіп қайта назар салды. Ересек кісі тәрізді.

— Е, ауылдан ілескен біреу болды ғой, — деді орта көңілденіп. Сонан соң өзінің бұл тұрысына қарадай ыңғайсыздана: “Ей, мұным не, ер азамат ат көлік аман келе жатқанда қуанбағаным ба? Баладан баяғыда айырылған жоқ па едім, ендігім, не, жаңа жоғалтқандай болып”, — деп бойын түзеп алды.

— Болат! Болат! Серік! Әкең келді! Әне қараңдар, жүгіріңдер алдынан! — деді өзі сыртқа шыға беріп. Сол ақ екен екі бала таянып қалған аттыларға қарай құлдырай жөнелді. Олар жете бергенде Сәтім де аттан домалап түсіп, ұдарын бауырына басып, кезек-кезек иіскеп, сүйіп көпке дейін құшағын жаза алмады. Жүгіре басып бұлар да жетті. Жанындағысы Жақан екен. Рыс пен Зеркүлге құтты болсын айтып, “көз айым болдыңдар ма” деп қуаныш білдірді.

Сәтім бір баласына пилоткасын кигізіп, бір баласына белдігін байлап, екеуін екі жағына алып, мәре-сәре болып үйге қарай жүрді. Зеркүл бұрынырақ бара бермек болып асығыс басып алға түсті. Рыс ат жетелеп Жақанмен әңгімелесе соңынан келе жатыр. Жақан жүдеулеу екен. Жәтелі шығып жүр деп естіген. “Қалайсыз” деп денсаулығын сұрады.

— Е-Е Рыс шырағым, денсаулықтың несін сұрайсың, қайта жарадым, осы кезге дейін сүйретіліп келдім. Оған да рахмет.

— Өзі жасы келген кісіге бейнет те асып кетті-ау мүлде. Сізге не сын, — деді Рыс шын жанашырлық білдіре.

— Рас, шырағым, оның. Бұрын күтінумен жүрген жан ғой біздікі. Бала кезден қалған ескі ауру еді. Сол кейінгі кезде білініп, қозып кетті.

— Енді өзіңізге-өзіңіз қарамасаңыз болмайды ғой.

— Осы жолы қызметті өткізіп рұқсат алдым. Шүкір, елден дәм бұйырған азаматтар келді ғой. Адам табылмай

отыр дейтін емес. Солар өзі басқарсын, қызметін істесін. Қиын кезде аянғаным жоқ, енді босат дедім. Сөйтіп ауданның ризалығын алып, жұмысын тапсырдым. Осы келгендегі ойым: "таудың ауасы жақсы, қаңғыр-күңгір әңгімелесіп отыратын мына Сәтім келді, өздерің бар, осында біраз жатып, ақ ішіп, аунап, қунап қайтпақпын", — деді.

— Оныңыз жөн, — деп қошуақ алды Рыс.

Соғыстан кейінгі жаз елдің еңсесін көтеріп, ойын-күлкісі жарасқан жайма-шуақ жыл болды. Қызық сағынған жұрт тұрмыстың әлі де тапшылығымен санаспай сәл нәрсеге бола ду етіп той-домалақ жасап, арқа-жарқаланып қалады.

Сәтім келіпті дегенді естіген соң, осы төңіректегі малшылар сау етіп, жиналып қалды. Талай жылдан бері бүйрек-майы бітеу жүрген көк серкені алып ұрып, Сәтімнің ерінің басынан алынған ат дорбадағы төрт-бес шөлмекті ашып, салтанатты шағын ауылға бек жетерлік той өткізілді. Тіршілік ағыны кең арнаға түскендей бірте-бірте тынышып, сабырлы қалыпқа енді.

— Бәйбіше, балалар оқуға ілігіп қалды. Біз Зеркүл екеуміз-ақ мал соңында болайық, сен орталыққа отырып, осыларды оқытсаң, — деді Сәтім күзге салым оқу басталар алдында.

— Болатжанға, тіпті, обал болды, жасы асып барады, — деп бұл да мақұл көрді.

Сонан Рыс балалармен қоныстанудан орын тепті. Күз құмға көшерде Сәтім отын-су, тамағын дайындап беріп кетеді. Жазға қарай оқу тараған соң жайлауға көшіріп алады. Сөйтіп жүргенде балалар мектепті бітірді. Болат шофер болып қолға қарайлады да, Серік үлкен қалаға барып оқуға түсті. Сәтім мен Зеркүл малдан пенсияға шыққан соң бір-ақ босанды. Орталықтан жаңадан шифрлап, үлкен үй салып сол біткен соң олар да көшіп келді. Оқудағы Серіктен басқасының бәрінің басы қайта қосылды. Болат аяқтанып, біраз жаман немелі болды. Кішкентайларды Зеркүл мұнан бұрын алып иіскемейтін, жазған.

— Үлкен әжеңе бар, үлкен әжеңе бер, — деп отыратын үнемі. Сонан құлақтарына сіңісті болып қалған. Немерелерінен біреу.

— Кімнің баласысың десе, олар:

— Үлкен әжем баласымын, — дейтін ылғи.

Осыдан біраз жыл бұрын екеуі де мезгілі жетіп дүние салды. Соның, аз алдында Зеркүл, топырағың торқа болғыр, басында отырған мұнымен кешу айтысып жатып:

— Жеңеше, көңіліңді қалдырған жерім болды ма? Алдыңнан шықпасам деуші едім, — деді.

Рыс елжіреп, қалай егіліп кеткенін байқамай қалды. Көзінің жасымен алысып отырып, науқастың қолын мейірлене сипалай берді:

— Айналайын, екі жалғанда ризамын саған!

Зеркүл мұның сезін қошуақ алғандай басын изеп, күлімсірей езу тартты. Сақардан шыққандай боп-боз жүдеу жүзіне білінер-білінбес сәл ғана қызыл шырай жүгіргендей болды. Сонан соң төбеге қарап біраз ойланып жатып:

— Кәрі кісінің көңілі кінәмшыл болады. Балалар әлі жас қой. Жас адам кейде еш нәрсенің қадірін біле бермейді. Бір нәрседен ренжіткен сәттері кездессе қапа болмаңыз. Сізге бөтендігі жоқ еді ғой балалардың, — деді.

Рыс тыныштандыра сөйледі:

— Ол не дегенің, Зеркүл!

— Жай айтқаным ғой, жеңеше, — деді бұған қимас қабақпен жәудірей. Сонан соң: — Шіркін-ай, Мәліктің тірлікте бір хабарын білмедік-ау, — деп күрсініп әрі қарады.

— Кездесуге бұйрық болмай тұр да. Бір жерде тірлік етіп жүр ғой. Әттең, кім білген. Баяғыда-ақ адам қатарына ілікті ғой, жарығым. Ендігі үйлі-жайлы, балалы-шағалы болып өсіп-өніп кеткен шығар. Қайтейін, тірі жүрсе амандығын тілейміз де, соны дәтке қуат дейміз де. Бұл жалғанда жүздесуді жаза ма, жазбай ма, ол тәңірдің еркінде, — деп Рыс сыртқа шығара бермейтін сырының бір ұшығын сездіріп үндемей қалған. Осыдан көп кешікпей Зеркүл дүние салған.

Біреуге ерте, біреуге кеш деген. Олар жер бетінен кеткелі қашан. Бұл болса бұйрықты несібесін татып әлі жүр. Әлі жүрмін деп ренжімейді, бірақ. Жарық дүние шіркінге не жетсін. Бір күн де болса тірлік жақсы. Тек

жатса, тұрса балаларды ойлап, тілейтіні: "Осылардың бірінің жаман атын естіртпей, алдында алса екен", — дейді. Бар арманы осы.

Балаларының көңілінде де титтей кінәрат жоқ. Өзі Болаттың қолында. Енді қара жұрттағы қара шаңырақтың иесі сол. Жеті-сегіз кішкентайы бар. Ал Серік баяғы үстіртке салынған заводқа оқуын бітіргеннен кейін инженер болып қызметке кірген. Сондағы жаңа қалада тұрады. Демалыс сайын "жигулиін" жылтындатып "апалап" жетіп келеді. Оның да үш-төрт күшігі бар. Шүкірлігін айтып, айналып-толғанып Рыс отырады. Бар тілегі балаларының амандығы. Бар тілегі елдің амандығы.

— Бүгін күн жұма ғой, қалқам, атаң мен кіші әжеңнің басына зианат етіп қайтайық, — деп немерелерінің бірін ертіп алып, шырттай киінген, кимешегі қарқарадай қара сұр кемпір әр аптада ауылдың батысына қарай аяңдап бара жатады.

КӨГЛДІР ҚОЙНАУ

Дағарадай-дағарадай қос терезесі қайтар күн жаққа қараған кең бөлменің іші қаракөлеңке. Сырттан, жарықтан кірген кісі ә дегенде көзі байланып, төңірегін шамалай алмай дағдарып тұрып қалады. Оңтүстіктің шөлейттеу даласына қоныс тепкен бұл ауылдың жаз болды дегенше терезелерін осылай қараңғылап ұстайтын әдеттері. Әйнектің ішінен не сыртынан қалыңдау, қоңырқайлау бірнәрсе тұтпаса, қабырғадағы кесекке дейін табы өтіп кететін күннің ыстығы үйдегі жанды шыдатпас та еді. Бірақ әлі шілде түсе қойған жоқ. Алып бара жатқан ыстық та шамалы. Дегенімен әбден дағдыланған әдет. Жаз басталды дегеннен бұл үй де терзесін тұмшалап алған.

Есіктен кірген бойда Жұмакүл маңдайын жарға тірегендей қалт тұрып қалды. Кірпігін жыпылық-жыпылық қағып, көз жанары төңірекке мағынасыз сүзіледі.

—Папасы-ау, барсың ба?—дейді осы жақта болар деген түйсікпен жүзін бұл отырған жаққа қарай бұрып.

Өзімен-өзі ауыр ойдағы Қанат оған іле жауап қата қоймады.

—Жай ма, немене?—деді сәлден соң салқындау ғана.

—Е, отыр екенсің ғой.—Жұмакүл әлгідей емес қараңғылыққа көзі үйренді ме, бұған қарай тура жүріп келіп, қасына таянды:

—Жуынып, шайыңды ішпейсің бе? Бұл не отырыс? Шешінбепсің де ғой әлі.

Қызметтен келген бойы киімін ауыстырмаққа осында кірген Қанат сәл дем алып, аяқ суытып алайын деп жұмсақ орындыққа шалқалай қисайып еді. Сол күйі өзін-өзі ұмытып кеткен тәрізді. Есік ашылып Жұмакүл ішке кіргенде ғана ұйқыдан оянғандай селт етіп, қаумалаған қалың ойдың жетегінен босанғандай еңсесін түзеп,

бойын жиды. Түрегеліп сырт киімдерін тастап, үйде киетін жеңіл лыпаларын үстіне ілді.

Сыртқа шығып, мұздай сумен жуынып, сүртініп тұрып төңірекке зер салды. Есік алдындағы жоңышқалықта сегізінші оқитын үлкен ұлы Болат шалғы тартып жүр. Басы гүлдеп, әбден жетіліп піскен жоңышқа ырғалып тұр. Болаттың бір өзіне иелік бере қоятындай емес. "Кешіктірмей жинап алу керек шығар. Шай ішкен соң біраз жерін өзім шауып тастайын",—деп ойлады.

—Болат! Көрші үйдің шалғысын сұрап әкеп, қайрап, дайындап қой, саған біраз көмектесейін!—деп дауыстады.

Ұлы сол шөп орып жүрген бойы "жарайды, естідім" дегендей басын изеді.

—Шайға келмейсің бе?—деп дауыстады бұл тағы да шаштары жатқызуға көнбей тікірейіп, басы қауқайып, бойы серейіп өсіп қалған ұлына сыртынан көз жіберіп. Оның қазіргі пошымынан жас кезіндегі өзіне тән бір ұқсастық аңғарғандай іштей жымыды. Ал Болат басын сол шалғыдан көтермеген күйі:

—Жаңа ғана ішіп алғанмын,—деді.

"Әйтеуір, үн жоқ, түн жоқ, төмен қараған бір жан. Кісімен ашық-жарқын сөйлесе қоймайды. Тұйық болады-ау өзі,—деп Қанат оған әлі қарап тұрған бойы іштей күлді.—Бірақ бейсеубет жүріске әуестігі жоқ. Бала болып еркелеп, шолжыңдаған да мінез байқатпайды..."

—Әй, кітап жазайын деп жүрген жоқсың ба осы, отырсаң отырған жерінде, тұрсаң тұрған жерінде қиялға батып не күй бұл сенікі,—деді есік алдына шыққан Жұмакүл әзілдеп. —Шай суып кетті ғой.

Қанат ішке қарай жүрді. Ерінің қабағын бағып үйренген Жұмакүл Қанаттың көңілінде кірбің барын енді аңғарып, табан астында байсалды күйге түсіп, бәйек қимылға көшті. Майда, монтаны қозғалып, дастарқанның орта кезінде тұрған сары май салған құтымен, қант-кәмпитті ерінің алдына қарай сырды. Емшектегі кішкенесін көтертіп ортаншы ұлын "телевизор көріңдер" деп басқа бөлмеге жіберді.

Екеуі шайды үн-түнсіз отырып ішті. Келіншегі дастарқанды жинай бастағанда бұл аяқ-қолын созып, шалқасынан керіліп, біраз жатты да:

—Қой, жалқауланбай, Болатқа көмектесейін,—деп орынан шұғыл түрегелді.

—Шаршасаң әуре болмай-ақ қойсайшы. Болат: "Ертең күн демалыс. Бірге оқитын бір-екі баланы ертіп келіп, өзім-ақ бітіріп тастаймын",—деп жүрген. Дем ала берсейші,—деді Жұмакүл.

—Күлеке, ара-тұра қан таратып алу өзімізге де керек шығар. Жоңышқа бітік өскен екен, Балаларға жетерлік үлес қалады әлі.

Жайшылықта үнемі Жұмакүл дейтін Қанат келіншегін кейде көңілденген, әлде бірдеңеге ренішті сәттерінде неге екені белгісіз "Күлеке" деп атайтын. Бұл әдетке өздері әбден үйреніп кеткен. Неге "Күлеке" атайтынына екеуі де мән беріп көрген емес.

Күндізгі ыстықтың табы әлі қайта қоймаған жоңышқалықтың арасынан бусанған, жұмсақ жылы леппен бірге көк балауса қышқылтым иіс бұрқырап, танауды қытықтайды. Шалғыны қолына ұстап, құлаштай екі-үш сілтеп қалғаннан-ақ денесі жіпсіп жүре берді. Сол қалпы қарқынын бәсеңдетпей сырғып отырып, өзі түскен шағын атыздың басына бір барып қайтқан ізінде айқұш-ұйқыш жапырылып көкбұйра жал жатты. Өз қимылына сүйсінгендей сол жалға қарап тұрып, шалғысына сүйеніп ентігін басты. Маңдайынан шып-шып шыққан терін сүртті. Шалғының жүзін бармағымен лекітіп байқап өтіп, алақанына түкіріп алып, қайта кірісті. Соңынан қатар-қатар сұлап үш жал түскен соң біразырақ дем алайын деп орылған жоңышқаның үстіне құйрық басты. Самайынан сүмектеп мойнына тамшылаған терін сүртіп жатып, үй алдында жүрген Жұмакүлге:

—Темекі әкеп берші!—деп дауыстады.

Қолына сіріңке мен бір қорап темекі ұстап жоңышқалыққа Жұмакүл келді.

—Әй, шаншулап қалдым деп берекемізді аларсың, осынша ағыш терлеп тұрып сыз, салқын шөптің үстіне отырғаның не?!

—Жоңышқа салқын емес, жып-жылы. Отырғанға қандай жайлы...

—Бәрібір ылғал ғой. Жер сыз.

—Осы сенің айтқаныңды тыңдамауға болмас. Тұрайын ендеше...

—Болатжан, папаңа үйден орындық әкеп берші.

—Керегі жоқ,—Қанат қолын сілтеді.—Кино көрейік деп тұрғанымыз жоқ қой. Бала кезімізде орған шөп түгілі кез-келген көк шалғынға аунай кетіп, ұйықтай беретін едік. Соңда ауырмай-ақ та, дәнеңе етпей жүре беруші едік. Қазір енді жерге отырсақ та, сәл жел тисе де үшкіріп-түшкіріп, шаншулап жүргеніміз. Денсаулық деген не болып барады бұл.

—Жастық деген сол да. Өзіңді әлі баламын деп ойлайсың ба? Ол дәурен қайта айналып келмейді енді.

—Көрілік иектейтіндей жасқа жете қойған жоқпыз ғой. Бірақ әлден-ақ сол "ауылдың" қыңқыл-сыңқылы сезіле бастағандай. Біздің дәуірімізде адамдардың өміржасы орта есеппен бұрынғыдан ұзара түсті деп қуантады дәрігерлер. Ал осы хал сұраса қалсақ, ауырмайтын кісі аз.

—Оны неден дейсің?

—Кім біліпті. Тым бой күйіттеп, марғауланып, аянкестеніп кеттік пе. Әлде табиғатта жалпы адамзаттың жүйкесін қажытты, боркеміктендіріп бара жатқан өзгеріс, құбылыстар бар ма? Көбіміз жастай темекі мен ішкілікке әуестендік, оның да әсері аз болмаса керек. Қалай дегенде де сәл жеріміз ауырса — соған уайым жеуіміз басымдау сиықты. Көп жағдайда анау-мынауға мән бермеген елемеген дұрыс тәрізді. Немен де болса күресе білу қажет. Күрес—өмірдің мазмұны. Ал күрестің басты шарты—тәуекел. Сарыуайым адамды тұралатады... Оу, философияға түсіп кетіппіз ғой... Жарайды, үйіңе бар. Балаларың не істеп жатыр екен. Мен шаруама кірісейін.

Жаратылысында әңгімеге көп әуестігі жоқ Қанаттың кейде әлдене туралы сөз ете қалса шешіліп, толғана қозғап кететін әдеті бар. Орнықты ой, қисынды сөзімен тыңдаушысын тәнті ететін қабілеттен құр алақан емес. Ондай сәттерде Қанаттың айтқандарына ықылас білдіре, құлақ түретін дағдысымен Жұмакүл қазір де күйеуінің сөзіне ден қойып тыңдап қалған қалыпта еді. Ол қолына шалғысын ұстап, жүзін қайрай бастағанда:

—Ал істерің өнімді болсын. Мен кеттім,—деді үйге қарай бет алып.

Сонан әкелі-балалы екеуі қараңғы түсіп, ел орынға отырғанша шалғы тартты. Жаздыкүні қатпар-қатпар,

жатаған тау сілемдерінің бір кең аңғарының етегіндегі көгілдір қойнау жазыққа қоныс тепкен бұл ауылдың желке тұсына жетіп күн батты дегенше жұрт жатудың қамына кіріседі.

Қанат та үйге келіп, терін басып, салқын сумен шайынып, бір керсен кесе шұбатты ішіп болып, төсекке қисая берген. Сол мезет телефон шылдыр етіп, бұрын барып көтерген Жұмакүл:

— Сені шақырып жатыр,—деді.

— Кім?

— Әлмырза.

Қанат әлденеге қиналып, ренжіген кейіпте телефонның құлағында өте көңілсіз тұр. Ара-тұра бір жауап қатады. Онда да қысқа қайырады. Көбіне сөйлеп жатқан Әлмырза тәрізді. Қанаттың мана жұмыстан келгендегі қабағы, енді түн ортасындағы мына әңгіменің сарынына қарап Жұмакүл екеуінің арасындағы сөздің күнделікті шараушылықтың үйреншікті жайы емес екенін, ыңғайсыз бір жағдай болғанын қапысыз сезді.

— Естідім,—дейді Қанат телефонның құлағын сындырып жіберердей сығымдап. Үнінде зіл бар.

—...

— Сөйлесейін деп іздеп едім. Ауданға кетіпсің.

—...

— Қазір енді кеңседесің бе?

—...

— Жарайды.

Телефонның құлағын ұясына қондырып, қалт ойланып тұрып қалды.

— Немене, жайшылық па?—деді Жұмакүл күйеуіне қарап. Қанат оның сұрауын жауапсыз қалдырып:

— Мен қазір шамалы уақытқа кеңсеге барып келемін,—деп киіне бастады.

— Оу, жөніңді айтсайшы. Түн ортасында бұл не шақырыс. Аманшылық па өзі,—деді Жұмакүл шыныменен алаңдап.

— Жай бір сөйлесетін әңгіме болып қалды. Саған керегі шамалы,—деді есіктен шығып бара жатып Қанат “тақақтап қоймай қойдың ғой” дегендей салқындау үнмен.

Жұмакүл: “Екеуі келіспей, ренжісіп қалған шығар,—

деп жорыған. —Әй-шәй деспей-ақ келіп еді. Не болып қалды екен" —деді іштей қиналып.

Жұрттың бәрі көбіне жуас, ибалы, сабырлы жігіт санайтын Қанаттың кісі көңілін қалдырғысы келмейтін ақпейіл елгезектігімен бірге жеме-жемде, өзі дұрыс деген жерден, басын кесемін десе де шегінбейтін қайсарлығын Жұмакүл жақсы сезетін. Өзінің көзі жетіп тұрса ешкімге бетің бар, жүзің бар, үлкен, кіші екенсің деп жалтақтай қоймайтын. Жайшылықта артық, кем мінездің талайын кешіріммен қарап, өткізіп жіберіп, өзін салқынқанды ұстай білетін ол ілуде-шалуда әлденеге қитықса өз дегенінен қайтып, келісе салуға жоқ. Бірақ былайғы жұртқа бұл мінезін байқата бермейтін. Мейлінше сынық болуға тырысатын. Қосылғалы бергі талай жылдан бері қас-қабағын бағып әдеттенген келіншегі ғана оның бұл сырынан хабардар-тын.

Қанаттың мінездегі осы бір сырт көзге байқала бермейтін тәкаппар өрлігін сезе тұрғанымен Жұмакүл Әлмырзамен екеуі ренжісе қалған күнде кінә күйеуінен болды деп ойлай қоймас еді. Қанаттың кісіге қиянатқа, жамандыққа бармайтынына көзі жетеді. Соны сарапқа сала келіп: "Әлмырзаның да құйтырқы істері көп қой, — деп ойлады қынжыла. —Соның біріне бұл "мұның не?" деген шығар. Сенікі теріс дегенді кім ұнатсын. Оның үстіне өзі мақтаулы директор, мықты директор болып арындап тұрса..."

Неге екені белгісіз Жұмакүл осы екеуінің арасына түбі сызат түсетінін сезетін сияқты еді. Бірақ сол бір сезімге мән бермей ескермей, елемеген болатын. Өзі қолынан келгенінше бұлардың достықтарына қаяу түсірмей, сіз-біз десіп, Әлмырзалармен сыйласып, араласып тұруға әрекет ететін. Сөйте жүргенімен көңілінен бір суық күдік шықпайтын еді. Соның айғағындай-ақ кейінгі кезде Қанаттың жұмыстан тұйық, көңілсіздеу қайтатын кездері жиілеп кеткенін аңғаратын. Соған едәуір алаңдайтын. Осындай сәттерде талай рет күйеуіне: "Осы сұранып басқа совхозға ауыссаң қайтеді", —деп айтуға оқталатын.

Ондағы ойы Қанатқа өз ауылында қызмет істеу

қиынға соғып жүр ме екен дегені еді. Біреу үлкен, біреу кіші, біреу туыс, біреу жекжат. Бәрінің көңілін тауып, ортасынан шығу оңай ма? Шаруашылықтың сан-салалы машақаты өз алдында. Жүрекпен жұмыс істейтін кісіге шаруашылықта қызмет атқару оңай тірлік емес. Қайта парықсыздау, жүрдім-бардым, қазір ғана басын жерге салып отырып тыңдаған қатты сөзді сыртқа шыға бере етегінің шаңымен бірге қағып тастап, қарық-қарық күліп шауып жүре беретін даурықпа, дабырайма жандарға жұмыс істеу жеңіл тәрізді. Өзіне де, өзгеге де талапшыл, ықтият, бейнетқор Қанат сәл нәрсеге де іштей күйзеліс тауып, қынжылып қалады. Осы жайды Жұмакүл аңғаратын тәрізді еді.

"Оның бәрінен де бұрын Қанатқа қиын соғып жүргені Әлмырзамен екеуінің арасы-ау", — деп топшылайтын Жұмакүл.

Жастайынан бірге өскен, бірге оқыған, жүз шайыспаған дос. Жұмыста реніш, кемшілік кездеспей тұрмайды. Жақын кісіңмен қырғи қабақ болуға тура келетін кездер болады. Сондайда дос көңіліне қарап ашық, тура кете алмай бөгеліп, көзді жұмып, басты шұлғи беруге табиғатындағы тазалығы жібермей, тығырыққа тірелгендей күй кешетін тәрізді. Мінезі тұйық жігіт бірақ осының бәрін сездірмей ішке жия беретіні сөзсіз. Осының бәрін сезе тұрып, әлгі ойын айтуға қанша оқталғанымен жеме-жемге келгенде Жұмакүл бой тартып қала беретін... Бұлай тартыншақтауына бір жағынан ауыл ортасынан кетуге өзінің де ықтияр еместігі себеп болса, екінші жағынан: "Менің ақылыммен қызмет істеп жүрген жоқ қой, жұмысына араласып нем бар, өз ісін өзі білер", — деген ойға жүгінетін.

Ауыл арасында әңгіме жата ма. Жұрттың жақсысы да, жаманы да елдің аузында жүреді ғой. Ал Жұмакүл осы уақытқа дейін екеуі жүз шайысып қалыпты дегенді естіген емес. Әрі күнделікті аралас-құралас жүргенде ондай салқындықты қабақтарынан аңғарған кезі жоқ. Қанат қызмет бабындағы тіршіліктерді, кеңседе болған әңгімелерді үйінде сөз ете бермейтін. Оның есесіне Жұмакүл кейде әркім-әркімдерден Әлмырза туралы алып-қашты сөздер естіп, ыңғайсызданып қалатын.

Кейбірін шет жағалап Қанатқа айтқанда: "Өзіңе қатысы жоқ әңгімеде нең бар. Сөз қуған жұрт не айтпайды", — деп қысқа түйіп тастайтын.

Шешініп төсекке жатқанымен көпке дейін ұйқысы келе қоймады. Енді көзі ілініп бара жатыр екен, жанындағы кішісі Нұрман қыңырқанып оянып, оны көтеріп апарып, тосып келіп, емізіп жатқызды. Қабырғадағы сағатқа қараса қысқа тілі он екіні көрсетіп тұр. "Жаңағы осыған дейін кеңседе отырғаны ма", — деп ойлап үлгергені сол екен сыртқы есік сықыр етіп ашылғандай болды. Бұл уақытта, бейсеубет ешкім жүре қоймайды. Қанат екенін танып, ашық есіктен ұзын дәліздегі жанған шамның жарығы қиғаштай түсіп, қаракөлеңкеленіп тұрған бөлмеде сыртынан жұқа желбегейін жамылмай-ақ ішкөйлекшең күйі басын көтеріп, төсек үстінде түрегеліп отырды.

Қанат бұл жаққа назар салып өткенімен мұны байқамағандай үн-түнсіз қалпы шешіне берді.

—Сусын ішпеуші ме едің?—деді Жұмакүл сол отырған бойы.

—Жоқ, ішпеймін. Жата бер.

Қанаттың шаршап, ренжіп келгені даусынан сезіліп тұр.

—Сырттан келген кісілер бар ма? Жоқ, екеуің ғана ма осыншама отырған.

— Өзіміз. Басқа ешкім жоқ.

—Не қауырт шаруа осы түнде?

—Қайтесің не шаруа екенін. Бір абыройсыз, керегі жоқ сөз...

Қанаттың соншалықты таусылып, қажып шыққан үнінде "бұл әңгімені енді қаузама" деген өтініш бар тәрізді. Күйеуінің сырына қанық Жұмакүл онан әрі түртпектемеді. Төсекте шалқасынан жатқан Қанаттың қажыңқы жүзіне барлай көз жіберіп:

—Өзі екеуің ұрысып қалғаннан саумысыңдар?—деді.

—Екеуіміздің ұрысқанымыздан дүние екі жарылып кетер деп қорқасың ба?!

Мұнан кейін әңгіме кілт үзілді. Жұмакүл күдігінің тегін емесін сезгендей. Қанат Әлмырзаға реніші барын аңғартты. Екеуі де енді өз ойымен болып, үнсіз қалды.

—Осы, басқа шаруашылыққа, әйтпесе, аудан басында

ылайықты қызмет болса сұранып, неге ауысып кетпейсің,—деді бір кезде Жұмакүл.

Қанат: “Ол не деген сөзің” деп тосырқай қараған жоқ. Сол ойланған күйі жауап қайырмай жата берді. “Келіншегі мұны неге айтты” деп те аң-таң қалған жоқ. Бұл туралы өзі де ойланып көрген. Алғашқыда: “Бір есептен сөйткенім дұрыс шығар”,— деген шешімді көңілі шек көрмеген. Бірақ ойлана келе ол райдан қайтқан.

Қызметін талапқа сай дұрыс атқарып жүрген жерінен басқа жаққа ауыстыр деп айту үшін құлақ асатындай дәлелді себеп болса керек-ті. Ал бұл не айтпақ. Дәйекті уәжі жоқ қой. “Екеуміз жолдас едік” дегені сылтау бола ма. “Жолдас болсаңдар, тіпті, құба-құп, бір-біріңді білесің. Түсінісіп жұмыс істеулеріңе жақсы. Бірлесіп, жемісті еңбек етіңдер”,— демей ме? Керек десе аудан басшылары мұны осында екеуінің ара қатынасын сезбей, білмей жіберген жоқ қой. Ынтымақтасып жұмыс істесін деп ұйғарған шығар. Ал енді ойда жоқта “басқа жаққа ауысамын” десе мұныкі қай жорық болып шықпақ. Басқа ел не ойда қалады. Ал өзінің сонда кім болғаны?! Бәрінен де бұрын соны айтсайшы. Түптің түбіне келгенде совхоз бір ғана Әлмырзаникі емес қой. Бұл—іргелі, үлкен мемлекеттік шаруашылық. Әлмырзаны директорлыққа ұйғарған партия, совет орындары мұны да осында жұмысқа жіберген. Ендеше мұнікі не ықтау, бойтасалау. Біреумен бақ таластырып, бедел салыстырып отырмаса, қу құлқын, қарақан бастың қамымен жамандаспаса, өз парасатының, қабілетінің жеткенінше тиісті қызметін тиянақты жүргізіп, халық алдындағы, партия алдындағы борышын абыройлы атқарудан аянбаса болғаны емес пе?! Өз ары таза болса несіне тайсақтап, қорғаншақтайды. Ылғи, ыға, ығыса бергеннен кісіге өмір сүру жеңілдемесе керек. Тіршілік талабы солай—қажет жерінде кім-кіммен де кездесуге, жүз шайысуға тура келер. Бірімен қайтып ұғысар, бірімен кетісер. Бес саусақ бірдей болып жаралмаған табиғат заңы ғой. Оның үстіне, азаматтық болмысқа жүгінсе—қызмет бабындағы міндет, жауапкершілік, парыз өз алдына: осы жерде туып-өскен жігіт ретінде бұл ауылдың болашағы үшін, әрбір еңбекқор жұртының тұрмыс-тағдыры үшін екі есе жан ауыртып, айрықша

көңіл бөлуі тиісті. Ауыл—анаң. Өскен, ержеткен ұл-қызға ана парызын өтеу деген қасиетті борыш емес пе. Қолыңнан келгеніңше аулыңа қызмет етіп, азды-көпті дәреметіңді тигізу кісілікке саяды. Ал көріп-біліп тұрып: "Өзім ешкімге жаманаттанбаймын. Не болса—ол болсын, менен аулақ" деп басын күйтгесе сол ауыл—анаға опасыздық жасағаны емес пе? Жоқ, Қанат солқылдамайды. Қалайда осында қызмет істеуге тиіс. Ащы-тұщыны осындағылармен бірге татады. Өз көзінің жеткеніңше дұрыстық жағында болады. Сол үшін кіммен де болса күреседі. Қолынан келгенше мәмілемен келісіп істеуге, ал, біреуінің жіберген кемшілігі болса түсініп, түзетуіне күш салады. Алда-жалда ұғысқысы келмесе, теріске тартса бұл енді тайсақтамайды. Ашығынан сөйлеседі.

Біраз уақыт толқи, толғана жүріп, алды артын өлшеп-пішіп, өз жағдайын салмақтай, сараптай келіп осы қортындыға тірелген Қанат Әлмырзамен арада ерте ме, кеш пе қатты бір қақтығыс болмай қалмайтынын анық топшылаған. Айналып өтуге болмайтын сол ащы сәтке іштей дайындығы бола тұрғанымен осы кездесудің кешеуілдей беруіне кет әрі емес еді. Бүгінгі Нұрмағанбет ақсақалдың әңгімесі Қанатты енді шегінерге жер қалдырмағандай тығырыққа тіреп тастады.

Әлмырзаға іштей күліп, табалау ниетінен аулақ болғанымен жолдастың сүрінген бір абыройсыз ісіне қынжылып, жаны ауырған жайы да жоқ. Қайта қатты ренжіп, ашумен ширығып жатыр.

Әлмырза екеуі бір класта оқығанымен мектепте жүргенде аса етене араласқан достардың санатында болмайтын. Жай, қатар жүрген ауыл балалары ретінде ғана қатынасатын. Он жылдықты бітірген жылы жазда екеуі қалаға, жоғары оқу орнына бірге аттанды. Бұлардың ауылынан он бес шақырымдай жердегі аудан орталығынан түске қарай қалаға жүретін автобусқа үлгеру үшін екеуі келісіп алып, күн шықпай жаяу тартып кетті. Қолдарында ішінде оқуға апара жатқан документтерімен бір-екі жеңіл, жаздық көйлектен басқа басы артық ешнәрсе жоқ жеңіл жолсандықтары. Көк

жиектен күлімдеп, жаңа көтеріліп келе жатқан күнге қарай жүздері алаулап, көңілдері алабұртып, шалбарының балақтары шаң қауып, ентелей басып келеді. Ауылдан едәуір жердегі қызыл қырқаның үстіне шыққан соң тоқтап, арттарына бұрылып, ауыл жаққа көз тастап, біраз дем алып отырды.

Шөлейт аймақты, жалпақ сары даланың бір бүйіріне сұғына түсіп жатқан көгілдір қойнауадағы ауылы—мына құс қанаты талғандай сұр дүниенің ортасында тіршілік тынысындай көзге жылы шалынып, көңілге қуаныш құятын ауылы—осы сәт өздеріне сондай ыстық көрініп кетті. Осындай ауылда туып өскендеріне, осы ауылдан түлеп ұшып, енді оқу іздеп, білім іздеп, арман қуып астанаға аттанып бара жатқандарына іштей мақтаншы сезімі де жоқ емес.

—Оқу бітірген соң ауылға келеміз бе?—деді Қанат дәл қазір оянған қимас сезім жайлаған көңілін осы оймен жұбатқысы келгендей.

—Оған сөз бар ма. Енді қайда барамыз?

—Кім біледі басқа жаққа жұмсауы да мүмкін.

—Мамандар біздің жақта да жетіспейді. Оған алаң болмай-ақ қой. Барамын десең жібереді,—деді Әлмырза осы мәселенің шешімі өзіне тіреліп тұрғандай.

—Абырой болып оқуға түсіп кетсек екен,—деді Қанат толқып.

—Әй, сол институтқа түсіп жатқандар бізден артық дейсің бе? Медаль бермегені болмаса он жыл бойы үздік-ақ оқыдық қой. Уайымдама, түсеміз,—деді Әлмырза омыраулау әдетімен кеуделей сөйлеп. Онан соң орнынан шұғыл көтеріліп, мұның қасына таянып:— Кел, онан да, осы жол үстінде тұрмыз ғой, екеуміз жан аяспас дос болайық. Мұнан былай бірге жүріп, бірге тұрайық. Міне қолым, қарсы емессің бе?!—деді.

Қанат та түрегеліп қолын құлшына ұсынды. Сөйтіп студенттік өмірдің нелер қызығын бірге өткізіскен бұлардың жолдастығы осы сапар, кекілдері жалбырап, танаулары делдіңдеп, жүректері алып-ұшып оқуға аттанып келе жатқанда, қызыл қырқаның үстінде, тұра қалып қол алысқан сәттен басталған-ды.

Бұлар айқара қысысқан қолдарын жазып, жолсаңдықтарын көтеріп, қырқадан түсе бергенде арт жақтары-

нан—ауыл жақ астырттан гүр етіп жүк машинасы шыға келді. Ауданға бара жатыр екен, бұларға таянып тоқтай қалды. Кабинада шофердің жанында отырған Нүрекең— бұлардың ауылы "Сарыдала" колхозының бастығы Нұрмағанбет:

—Ой, мыналар өзіміздің балалар ғой,—деді жылы қабақпен күлімсірей қарап. —Жол болсын. Оқуға бет алғандарың ба?

Бұлар басын шұлғып, "иә" десті. Кабинаның түсірулі тұрған терезесінен қол беріп сәлемдесті.

—Дұрыс. Оларың дұрыс. Оқу керек. Жаяу неге келе жатырсыңдар? Кеңсеге соғып ауданға жүретін машина бар жоғын неге сұрамадыңдар?

Бұл екеуі жауап орнына бір-біріне қарады.

—Жарайды, ал мініңдер,— деді Нүрекең.

Жолсандықтарын қалдайдың ернеуінен лақтырып-лақтырып жіберіп, секіріп-секіріп мінді. Жолдарының бола кеткендеріне арқа-жарқа қуанып қалды. Машина ызғытқан бойы әне-міне дегенше аудан орталығына келіп кірді. Селоның орта кезіндегі райкомның үлкен сары үйінің алдына жеткен соң Нүрекең түсіп:

—Мен енді жиналысқа кіремін. Әзір шыға қоймаспын. Сен мыналарды автобус жүретін жерге апарып сал,—деді шоферге. Сонан соң екеуіне бұрылып:

—Ал, жолдарың болсын, әй! Оқуға түсіңдер. Жақсы жүріп, жақсы тұрыңдар. Кісі болып оралыңдар,— деді.

Екеуі бас шұлғысып, ыржалақтасып:

—Рахмет, рахмет,—дейді.

Нүрекең бүтежектеп ішкі төс қалтасына қолын салып, шет-шеті мыжылған, көне, қара былғары әмиянын шығарды. Бұлар не істемек дегендей оған аңтарыла қарап қалған. Сол сәт әмиянның бүктемесін ашып, бір жақ қатпарынан шытырлаған екі қызыл он сомдық суырып, екеуіне ұсынады:

—Жолай тамақтаныңдар.

Кісі жылы сөзге де жетісіп қалады. Ал ақшасы түскірдің, тіпті, жүзі ыстық қой. Екеуі жымыңдап қуанып кетті. Нүрекеңе іштей алғыстарын жаудырып, ризалықпен аттанысқан.

Сол сапар Қанат СХИ-ға, Әлмырза зооветке түсті. Бес жыл дегенің бес күндей-ақ өте шықты. Ауылға

Қанат жоғары білімді агроном, Әлмырза зоотехник болып оралды. Бұлар оқуға түскен жылы "Сарыдала" колхозына осы маңдағы тағы бір екі колхоз қосылып, іріленген шаруашылық ретінде совхоз болып қайта құрылыпты. Совхозға жаңа басшылық келген. Нұрмағанбет орталықтағы фермаға меңгерушілік қызметке ауысыпты. Оқу бітіріп келген бетте Әлмырза мал тұқымын асылдандыру жөніндегі зоотехник, бұл Нұрмағанбет басқарған фермаға агроном болып орналасты. Бір-екі жылдан кейін Әлмырза совхозға бас зоотехниктік жұмысқа жоғарылатылды да, онан кешікпей аудандық ауыл шаруашылығы басқармасы бастығының орынбасарлығына көтерілді. Қанат біраз жыл сол қызметте жүріп, кейінірек көрші совхозға бас агроном болып ауысқан. Бұл кезде Әлмырза "Сарыдалаға" совхоз директоры болып қайтып келді.

Ә дегеннен ісі оңға басқан Әлмырза бұл кезде аудандағы іскер маман, алғыр басшы ретінде ауызға ілігіп, бедел ала бастады. Бұрын да іргелі, қалыптасқан, тәуір шаруашылық саналатын "Сарыдала" совхозының ол келгелі көрсеткіші ілгерілемесе төмендеген жоқ. Аудандағы алдыңғы қатарлардың бірі болып жүр. Қазір де солай. Бірақ Қанатты іштей қинайтын, келеңсіз бір жайлар бар. Сылып тастай салуға келмейді. Тамыры тереңде жатқан ауру тәрізді.

Қанат кей сәтте: "осында келгенім дұрыс болды ма, әлде бекер істедім бе" деген ойға да қалады.

Қанаттың бала күннен бойға сіңген әдеті—өзіне біреудің сәл өткен қызметі, жақсылығы болса соған қарыздар сезініп, кіріптар кісідей салмақ көріп, ауырлап жүретін. Ауылына қызметке қайтып келген алғашқы жылдары ол Әлмырза мен екеуінің арасындағы қатынаста осындай ыңғайсыздықтан құтыла алмай-ақ қойды. "Әй, бекер-ақ келісім берген екенмін" дегенді сондайда ойланатын. Ондай ойға қалатын себебі—Қанаттың мұнда қайтып қызметке келуіне аздықөпті Әлмырзаның қатысы болды.

Әлмырза "Сарыдалаға" директор болып келгенде көрші "Ақтас" совхозына қызметке ауысқан Қанат табан аудармай біраз жыл сол жерде істеді. Анда-санда кездесіп қалғанда Әлмырза:

—Оу, "Ақтаста" аз жүрген жоқсың ғой, ауылға келсең қайтеді енді,—деп әзіл-шыны аралас қайта-қайта айта беретін.

—"Ақтас" та бөтен жер емес қой,—деп күлетін де қоятын.

Бірде екеуі ауданда, жиналыста кездесіп қалған. Әлмырза үзіліс кезінде мұны айтатын маңызды шаруасы бар кісідей оңашаға шығарып алып кетті. Есен-амандық сұрасқаннан кейін Әлмырза:

—Әй, батыр, сен осылай жүре бересің бе?—деді.

—Немене, менің жүрісімнен ши шықты ма?—деп күлді Қанат не айтпақ дегендей досының жүзіне барлай қарап.—Бұл қай сөзің?

—Әзілді қоя тұр. Мен бір шаруаға ақылдасайын деп едім.

—Не жағдай?!

—Біздің Өтекең жақында пенсияға шығады. Жасы келді ғой. Хабардар болсын деп айтып тұрмын...

—Дұрыс,—деді Қанат оның ойын енді тұспалдап.

Өтекең деп тұрғаны "Сарыдала" совхозының партия ұйымының хатшысы. Көптен бері сонда қызмет атқарып келе жатқан кісі:

—Сол жерге ылайық кандидатураның бірі сен емессің бе?!

—Оу, оны енді, тиісті орындар өздері біледі де. Мен ылайық едім деп қалай айта аламын.

—Жоқ, мен саған айт деп тұрғаным жоқ. Жалпы қаперінде болсын деген сөзім. Осы туралы аудан басшыларының есіне салайын деп едім. Сені өздері біледі ғой, дегенімен "осындай жігіт бар" деп алдарынан өтіп қойғанның артықтығы жоқ.

Қанат Әлмырзаның жанашыр, дос пейіліне риза болып, әрі жоғарғы жақ солай шешіп жатса бұл ұсынысқа кет әрі емес ыңғайда:

—Мен не айтамын. Солай ұйғарып жатса біздікі мақұл ғой,—деді шын көңілімен.

Мұнан кейін Әлмырзаның осы мәселе жөнінде аудан басшыларына кіріп, қозғаушы болғаны рас.

"Орнықты жігіт. Жақсы маман. Ісіне тиянақты. Талайдан бері қызметін абыройлы атқарып келеді. Әрі осы ауылдың баласы. Бәрін танып, біледі дегендей.

Менің де келісіп, түсінісіп жұмыс істеуіме қолайлы болар еді" — деген пікірін білдірген.

Әлмырзаның сөзінің әсері болды ма, әлде басшылықтың өзінің ұйғарымы солай ма, кешікпей Қанат өз ауылына жаңа қызметке келген.

Біраз жыл сыртта жүріп, тосын көзбен келгені ме, әлде бұрынғы елгезек, балаң сезімнен салиқаланып, төңірекке есейген, сабырлы зердемен қарай бастағандікіме; жоқ, жаңа келген басшыға тән талапшыл, сыншыл сезімнің әсері ме ауыл тұрмысына үңіліп, қараған сайын көп нәрсеге көңілі толмаған тәрізді. Бүгінгі күн талабымен байыптағанда "бұл қалай" дерлік шаруа аз емес. Ең алдымен байқағаны көпшілік қолды мәдени-тұрмыстық жайлардың өзі көңілдегідей емес. Түрлі жиын, кино, концерт дегендер сонау колхоз кезінде салынған клуб үйінде өтеді. Ал ауданда осы ауылдан басқа жаңа үлгіде салынған еңселі мәдениет сарайы жоқ бірде-бір шаруашылық жоқ екенін есептесе мынандай іргелі совхоз үшін бұл үлкен мін емес пе?! Ал шаруашылықтың кешегісі мен бүгінгісінен хабар беріп тұратын көрнекті үгіттік мәні бар, әрі көпшілікке бір мезгіл демалыс орыны болатындай алаң, парк жасаса жарасып тұрмас па еді. Бұл жағынан сөз ете берсе жай көзге ұсақ, түйек көрінгенімен бүгінгі күн үшін кешіруге болмас талай өттеген-айды тізуге тура келеді.

Рас еңбекші жұрттың әл-ауқаты, тұрмысы жақсы. Әр қайсысы жылма-жыл бас-басына ақшаңқан үйлер тұрғызып, ауылды сәулеттендіріп, қанатын кеңейтіп жіберген. Көгілдір қойнауадағы бір кездегі шағын ғана қоныстанудың бұл күнде ол шеті мен бұл шеті ат шаптырым болып, кішігірім қаладай созылып жатыр. "Осы сыртқы айбарына ішкі көркі де үйлесім тауып, шын мәніндегі бүгінгі ауылдың келбетін танытып тұрса екен", — дейді Қанат.

"Бүгінгі күн талабы" дегенді көп айтамыз да соның байыбына кейбіреуіміз терең бара бермейміз-ау, — деп толғанады. — Өндіріс, шаруашылық мәселесі тұрмысымызда шешуші негіз болғанымен партия мен үкімет әрдайым алдымен ауыл мәдениетін көтеру, село еңбеккерлерінің рухани байлығын жан-жақты арттыру дегенге баса назар аудару керектігін ұқтырып-ақ келеді.

Сонда да шаруашылықтың науқандық жұмыстарын сылтау етіп, тұрмыстың осы жағын қағажау қалдыра беретін әдеттен әлі арыла алмай келеміз. Жақсыдан үйрену, озатқа теңелу дегенге кешеуілдей береміз. Әйтпесе экономикалық табысы мен де мәдени-тұрмысымен де Советтік шаруашылықтың қандай дәрежеде болатын үлгісін көрсетіп отырған, байлығы ұшан теңіз колхоз-совхоздарымыз аз ба?! Одақты, республиканы былай қойғанда осы облысымыздың өзінде ондай шаруашылықтардың қатары қаншама. Солардың тәжірбиесін оқып, үйреніп өзіміздің жер жағдайына, табиғат жағдайына ылайықтап, іскерлікпен жүзеге асыра білуге ден қоюымыз жетіспейді".

Алғашқы әсерден осылай ой түйген Қанат алдағы кездегі өз жұмысының бір өзекті арнасы ауыл мәдениеті болар деп тапқан. Бүгінгі ауыл бейнесін сәулеттендіре түсетін жаңа құрылыс жұмыстарын жандандыруға қозғау салып, жасампаз заманның жандарына ылайық жаңа дәстүр, жаңа салттың жетекшісі, ұйтқысы ретінде көріне білу басты міндеті деп білген. Жұмысын түбегейлі осы талапқа сай жүргізу өзіне оңайға түсіп жүрген жоқ. Бірақ, табанды түрде осы бағыттан таймауға пейіл.

"Сарыдала" шаруашылығы көп салалы, үлкен совхоз. Соның қай саласына болсын белгіленген мемлекеттік жоспарды бесжылдыққа шаққанда да, жыл-жылдың үлесіне бөлгенде де ойдағыдай орындап келе жатқаны даусыз. Сонан соң да аудандағы тәуір шаруашылықтардың бірінен саналады. Жалпы жағдайы бола тұрғанмен бірте-бірте жұмыс барысымен танысып, ішкі тірлікпен етене араласқан сайын Қанат шаруашылық—өндіріс көзінің өзінде көңіліне олқылық түйген кейбір жайларды аңғара бастады. "Бұл қалай?"—деп қынжылып, дағдарған кездері болды. Тіпті алғаш келген бетте-ақ өзін тығырыққа тірегендей қиындыққа кездесуіне тура келгені бар.

Ол осыдан үш жыл бұрын, партия ұйымының хатшысы болып жаңа сайланған кезі еді. Жазғы, күзгі науқандық жұмыстарды тәмамдап, жиын-терінді аяқтап, малды қысқы жайларға қоныстандырып болған соң

Әлмырза демалыс алып, курортқа кеткен. Бұл қыстаудағы малшыларды аралап жағдайларымен танысып жүрген.

"Сарыдаланың" малы ежелден қыста жылы, жері от, үлкен құмды қыстайтын. Үлкен құм әкесі үнемі қой баққан Қанатқа етене таныс, әрі көңіліне сондай ыстық өлке еді. Көрмегелі біраз жыл болған құм өңірін қызықтап, кешелі-бері көңілді келе жатқан. Ойпаттарының сексеуілі дүлей, қызыл шағылды жал-жал биіктеріне жыңғыл, түзген өскен; әжік, жаужұмырларының қурайы қалқайып; бояу жапырақ, түйе жапырақтары бырдай болып жапалап; теріскені төңкеріліп; түп-түп еркек, изені, қара жусаны ырғалып; ащылы-тұщылы сан түрлі майда оттары тұнып тұрған құм ішінің ауасы қандай, шіркін!

Қоналқыға бұлар келіп түскен шопанның үйі биік жалдың түбіндегі қазан шұңқырдағы "Ескі көң" аталатын қорада отыр екен. Құм ішінің онсыз да май тоңғысыз жұмсақ, жұпар ауасы кеше түстен кейін тіпті маужырап, жылынып, тып-тынық болып кетіп еді. Түнімен жауған қар таң алдында ғана ашылған. Тұсарлықтан жоғары түсіпті. Айнала ақ мамыққа оранып мүлгіп тұр. Күн көзі бұлт болғанымен төңірек ашық. Қияндағы қарайған көрінеді.

Қанат ертелей тұрып, үй жиналып, шай дайын болғанша жүріп қайтайын деп ауыл желкесіндегі биік жалдың басына көтерілген.

Ауыл маңы бір түрлі жасаңғырап, соны түр танытады. Жал үстінің қалпы бұзылмай жатқан ұлла қарын әрлі-берлі шиырлаған аңның ізі терең қос сызықпен тіліп өткен. "Жаңа ғана жүрген тәрізді. Қоянның ізі ғой",— деп төңірегіне тінте, қызықтай көз жүгірткен Қанат осыдан тас лақтырым қалың қауданды шағын төмпешіктің үстінде бұталардың жықпыл-жықпылына бір кіріп, бір шығып, бірін-бірі айнала қуысып, қаннен қаперсіз ойнап жүрген екі ор қоянды байқады. Олар да мұны көрген тәрізді. Бірақ үркіп кете қойған жоқ. Анда-сонда құлағын түріп, қос аяқтап қалшыып, бір сәтте бұл жаққа қарап алады да ойындарына қайта кіріседі.

"Өздеріне зиянсыз кісіні таниды, ө. Қолында мылтығы бар адам болсыншы, қалай зып етер еді",— деп күлді Қанат.

Оның бала кезінде осы өңірдің қояны жыртылып айырылушы еді. Сол кезде үнемі осы жалды қыстайтын бір Әбді дейтін малшы: "Біздің үйдің төңірегіндегі мен мал жаятын өрісте бір мың жиырма қоян бар",—депті деп жұрт күлетін.

"Әй, сол әпенде, санаса санаған шығар",—дейтін біреулер сеніп.

"Ой, сен де Қожанасыр екенсің. Құмның аңын санап түгесуші ме еді кісі"—деп күлетін онан сайын біреулер.

Әбді санады ма, санамады ма кім білсін, әйтеуір, құм ішінің қоян, түлкісі жыртылып айрылар еді. Сонан тұқымға түк қалмай қала жаздап барып, қайта кейінгі кезде табиғат байлығын қорғау, аялау жөніндегі үкіметтің қолға алған шаралары мен қамқорлығы нәтижесінде ғана құм тағылары ептеп өсіп-өне бастады.

"Табиғат байлығын суық қолдан қорғайтын мемлекеттік инспекция қызметкерлерінің жұмысын мұнан гөрі жандыра түссе,—деп ойлады Қанат. —Вертолеттер мен ұшқыр техникалармен жабдықталған кісілердің жиі аралап, бақылау жасап тұруы әрине ұрыларға біржола тиым салары сөзсіз. Сонымен бірге төңіректегі тұрғын жұрттың осы ортақ іске мән беріп, ат салысуы қажет-ақ. Бірақ осыны өз тірлігіміз ретінде ойға алмайтын сияқтымыз. Бізге қатысы жоқ шаруа санаймыз. Ал жер өзіміздікі, табиғат өзіміздікі екеніне ой жүгіртпейміз".

Қанат темекі алып тұтатты: "Әрбір малшыны, ел аралап жүретін мамандарды, шоферларды осы іске неге тартпасқа, қатыстырмасқа?!"

Қанат денесі тоңызығандай болған соң желбегей жамыла салған пальтосын киіп түймеледі. Таңертеңгілікте қардың ептеген ызғары бар сияқты. Төңірегіне қайта көз жүгіртті.

Бүгін құм ауасы тіпті өзгеше тәрізді. Дала да уақтылы жауынды аңсап тұрады. Оның аңда-саңда жауыннан шаңы бір шайылып, қағынып-сілкінгендей жасаңғырап, жаңғырып қалатынын даламен сырлас жандар жақсы сезеді. Өздері де осы сәтті жек көрмейді. Кейде тіпті аңсайды да.

Жал үстінен айнала алақандағыдай көрінеді. Етектегі тереңдеу ойпаңдағы көңде отырған ауыл ішіне бұл кезде

қыбыр кіріп қалды. Шопан жігіт қора, жайдан оңашарақтау, беріректегі шағын маядан жеңіл арқа шөп алып келіп үй алдында байлауы тұрған атына апарып салды. Жазда тасып, жиналған маяның ашылған шеті көкпеңбек болып бұрқырап көрінеді. Онан мына жұпар ауаға жағымды, қышқылтым иіс тарап жатқандай. Атына шөп апарып салған соң артына тізілте шұқыр-шұқыр із тастап шопан қораның төңірегіне келді. Бұл кезде далаға шыққан әйелі есік алдының қарын күрей бастады. Азанғы шайдың хабарын сездіргендей мұржадан түтін будақтады.

Қанат жал басынан үйге қарай аяңдады. Осы сәт оның күні бойғы көңілді, сергек күйін алай-түлей еткендей қолайсыз бір жай болды. Төменге түскен соң бұл бірден үйге кірмей қора маңында жүрген шопанның қасына келіп әңгімелесіп тұрған. Ауылдың маңдай алдындағы жалшадан асып құлайтын сүрлеу жолда бері қарай келе жатқан машина көрінді де, артынша гүр еткен даусы қоса естілді. Шопанның қара ауыз, ақсұр қаншығы мен үлкен қызыл ала маң төбеті аса бір тосын күйде дабыл сала шабаланбай, міндет атқарғандай ғана сыңайда самарқау үріп қарсы жүрді. Жабық, биік, шоңқайма көкала қалдайы бар машинаның беліндегі "Ветпомочь" деген жазуын таяна келгенде ажыратқан Қанат:

—Бас зоотехниктің машинасы ғой мынау. Бұл неғып ертелеп жүр,—деді.

—Иә, Алтай тәрізді,—деді шопан жігіт мұны қуаттап. Машина үйге жете берді де, бұларды көргендей бері бұрылды.

—Саламатсыздар?!

—Аман-есен бе?!

—Ауыл-аймақ, ел-жұртыңыз аман?!

Сәлемдесіп болған соң Қанат:

—Иә, қайдан жүрсің? Ауылдан келе жатқан бетің бе?—деді.

—Жоқ түнде келгенмін.

Қанат бас зоотехниктің мына жүрісін тегін емес екенін топшылап үлгерген. Осыдан екі күн бұрын бұл құмдағы малшыларды аралап қайтуға аттанғанда ол "біреп күнде ол жаққа мен де барамын, шаруам бар

еді", — деген жоқ-ты. Әрі уақытша директордың міндетін атқарып отырған ол парторг мұнда жүргенде шұғыл бір жағдай болмаса орталықта болуы керек-ті.

—Әй, өзі жайшылық па, неғып жеделдетіп жүрсің?

—Қанеке, бір ақылдасатын шаруа килігіп тұр. Былайырақ шығып әңгімелесейікші,—деді зоотехник.

Екеуі қасындағы шопаннан бөлініп, оңашалана берді.

—Не жағдай?

—ЧП болып тұр, Қанеке.

—Ол не ?

—Мына Өтелов деген шопанның отарынан бір жүз отыз саулықтың орны жоқ.

—Әй, не дейсің?! Қалай жоқ?! Опатқа ұрынған ба, немене?!

Қанат кешелі-бері осы өңірдегі малшыларды аралап жүріп жаманат жағдай естімеген. Таңғалу сонан еді. Жайлауы мен қыстауы алшақ жатқан көшпелі елде кей-кейде табиғат апатынан кездесіп қалатын тосын жағдайлар болатын. Дауыл, жауын-шашында мал бөлініп кеткен, не қасқыр тиіп қырып салған сәттер кездесетін. Бірақ ондай хабардан ә дегенше-ақ ел құлақтанып қалатын. Жаппай көмекке, іздеуге шығып, бөлінген малдың тірі болса басын, өлген болса сүйегін тауып әкелетін.

Ал Қанат жуық маңда ондай суық хабар естімеген.

—Жүз отыз бас дейсің бе?—деп қайта сұрады.

—Иә, жүз отыз бас.

—Қандай опатқа ұрынған? Қашан болған жағдай?

Қанат әлі де тосын бір қырсық кезіккен екен деген ойда-тын.

—Не опатқа ұрынғанын білмеймін. Әйтеуір, жүз отыз саулық кем.

—Әй кемің қалай? Бір бас емес, екі бас емес жүз отыз бас мал әлденендей бөлеге ұрынбаса қалай жоғалады? Бұл не жағдай өзі? Қашаннан бері жоқ нәрсе?

—Осының із-түзін мен де біле алмай тұрмын. Байқауымша біраздан бері жоқ мал. Бірақ жасырып айтпай келген.

—Өзі дені дұрыс, есі-басы сау адам ба?!

Қанат бұл шопанды сырттай білгені болмаса, жақсы

танымайтын. "Сарыдалаға" кейін көшіп келіп, алғаш кездері құрылыста, гараж төңірегінде жұмыс істеп жүріп, осыдан бес-алты жыл бұрын бір отар қой алып, малшылыққа шығып кеткенін айтудан ғана білетін. Біраз уақыт сыртта қызмет атқарып келгенімен совхоз малшыларының кәрі-жасының денін танитын. Кеше осында келер жолда көріп, танысайын деп оның үйіне әдейі соққан. Өзі малды өріске шығарып кеткен екен, әйеліне тілдескен. Жағдайларын сұрап, қора-қопсыларын көріп, аралап шыққан соң: "Қайтарда жолығып, сөйлесермін, қазір өрістің қай жерінен іздеп жүремін", — деп бері қарай жүріп кеткен. Енді зоотехниктен ол туралы шыныменен сұрап тұрған.

—Әй, Алтай, шопаныңның есі бүтін адам ба? Не айтады? Қайда кетті дейді соншама малды.

—Тіл мен жаққа келсе сіз бен бізді жолға тастап-ақ кететін жігіт, Қанеке. — Алтай кекетіп тұрғаны, әлде қынжылып тұрғаны белгісіз сүлесоқтау күлді. —Енді қара басқандай міңгірлеп әр нені айтады.

—Не айтады?

—Жазда жайлауда ұшты-күйлі айрылып қалдым. Еш жерден іздеп таба алмадым. Елге жар салуға тәуекелім жетпеді. Бірер жылда өйтіп-бүйтіп, орнын жауып құтылармын деп жүр едім дейді.

—Мөссаған, мұндай да тірлік болады екен-ау. —Қанат аң-таң күйде темекіге қол салды. Сонан соң жаңа көргендей зоотехникке тесіле қарап біраз тұрды. — Малды өзің санадың ба?

—Өзім санадым.

—Ауылдан ферманың бухгалтері мен бас мамандардың бірін шақыртайық. Бәріміз төрт көзіміз түгел тұрып отарды қайта санап, акт жасау керек. Ісін сотқа өткізген жөн шығар. Сен машинаңды орталыққа жібер. Жүр екеуміз әзірге сонда бара берейік, — деді Қанат.

Жасаулы дайын тұрған азанғы шайды апыл-ғұпыл іше сала, екеуі жолға шықты.

—Сен бұл жағдайды қайдан білдің? Қашан естідің? — деп сұрады Қанат келе жатып.

—Кеше.

—Кімнен?

—Ферманың зоотехнигінен.

—Ол не дейді? Малдың кемін қашан біліпті?

—Күзде Өтеловтың қырқынға айдап келген малы есептегіден көп кем шығыпты. Ферма бойынша қырқынға түскен малдың есебін алатын сол ғой.

—Кем екенін білсе сол кезде неге айтпаған?

—Ферма меңгерушісіне айтқан көрінеді. "Көп саулығын қырқынға айдап келген жоқ, жүні кем шығып отыр"—деп. Ол кісі: "Жарайды, ауыс-түйіс жасап, бір жағынан ретін келтірерміз, қозғамай-ақ қой",—деген соң өздері білетін шаруа шығар деп үндемеді едім дейді.

—Ой, бар болсын, бар болғыр. Соларды да маман, қызметкер деп. Ал енді қалай айтты саған?

—Жақында күйекке түскен саулықтардың есебін жүргізген. Баяғы жоқ мал тағы жоқ. Сонан соң: "Сенің малың түгел емес қой, көп кем ғой. Бұл қалай. Қайда?"—деп сұраса Өтелов: "Сен-ақ соңымнан қалмадың-ау. Не әкеңнің ақысы бар меңде",—деп тілдепті. Сөйтіп екеуі жанжалдасып қалыпты. Сол ашүмен шығып кетіп, маған келген беті екен, кеше ести сала осылай жөнелдім.

—Е-е, солай де...—Қанат терезеден алға тесіле қараған күйі сазарып, көпке дейін үнсіз қалды.

Бұлар Өтеловты өрістен іздеп жүріп тапты. Жасы қырықтарға енді келген жігіт екен. Аласа бойлы, дембелше, қимылы, жүріс-тұрысы ширақ, шапшаң. Кісіге тінте, тіміскілей қарайтын шегір, шегіртке көздері аңғал, ашық ауыз кісінің кейпін танытпайды. Бұларды жүдеу, пәс қалыпта қарсы алды. Кінәлі, қиналған жанның сыңайын аңғартады.

—Жазда бір түнде айрылып қалдым,—дейді таяғының ұшымен жер шұқып, төменшіктеген күйі, анда-санда көзінің астымен екеуіне зер салып қойып. —Түнде өріп, бөлініп кеткенін, әлде біреудің әйдейі айдап алып кеткенін білмеймін. Із-түзсіз, таптырмай қойды. Астыртын зер салып, іздемеген жерім жоқ. Ал осындай малым жоғалды деп жариялауға бата алмадым. Жауапқа тартып жібере ме дедім. Шиеттей бала-шағам бар.

—Балаң қанша? —деп сұрады Қанат.

—Жеті кішкентайым бар.

—Ал енді сонда осыншама малың жоқ болып тұрып, үн жоқ, түн жоқ, жайбарақат жүре беруге қалай дәтін шыдады. Мынандай сұмдығың бола тұра бойыңа қалай

ғана ас батады. Ферманың не совхоздың басшыларының біріне айтпауыңа қалай түсіну керек... Әй, шырағым-ау, мұндай жағдайды сол болған сәтінде білдіру керек қой! Неге жасырасың? Мұның енді ұрлық қой. Ал енді не істейміз?

Қанат таусыла, ренжи сөйледі.

—Кезінде Әлекеңе айтқан едім...

—Әлекең кім?—деп қалды Қанат өз ашуымен өзі болып тұрып.

—Әлмырза Жорабекович қой,—деді Алтай түсінік бергендей.

Қанат таңданғандай бір сәт аңтарылып қалды.

—Әлмырза білуші ме еді бұл мәселені,—деді сонан соң.

—Билетін еді,— деді Өтелов міңгірлеп.

—Қайдан біледі? Өзің айтып па едің?

—Жазда ферма бастық екеуі бір келгенде жылап жағдайымды білдіргенмін.

—Ол не деді?

—Ренжіді. Ашуланды. Кетерінде: "Қыруар балашағасы бар. Бұл бөлені соттатып жіберіп, олардың көз жасына қалғанда не табамыз. Ағайындары бар ғой олар қол ұшын берер, өзінің жекеменшік малдары бар солардың төлін қосып, бір-екі жылда жоқтың орнын толтырсын. Елді құлақтандырмай-ақ қояйық. Ауданға жетер, өзімізге де жақсы ат болмас. Осы сөз осы жерде қалсын",—деген.

Қанат не шешім жасарын білмей дағдарып қалды. Табиғаты жуас, томпақай зоотехник "не істесеңіз де өзіңіз біліңіз, айтқаныңызға мақұлмын" деген кейіпте монтаны тұр. Бүйте қояйық деп ақыл қосатын ыңғайда емес.

Ферма меңгерушісі жасы келген, науқасты кісі еді. Біраздан бері қалада ауруханада жатқан. Әлмырзаның курорттан қайтып оралатын уақыты таянып қалған. Әрі кеткенде үш-төрт күнде келіп қалуға тиіс. Бұл мәселенің тоқ етерін енді соған қарата тұруды жөн көрді. Қалай дегенде де шаруашылыққа бірден-бір жауап беретін басшы сол ғой. Әрі бұл болса жаңа келіп жатыр. Ненің не екенін біле бермейді. Істің басы-қасында жүрген өзі ғой. Соны күткен дұрыс шығарға тоқтам жасады.

Бірақ Өтеловтың отарын қайта санатып, акт жасатып, өзін сол жерде шопандықтан босатты да, малын басқа кісіге өткізді.

Құмды аралап, қыстаудағы елдің жай-күйімен танысып, қайтып оралса Әлмырза да ауылға келген екен. Болған мән-жайды айтты. Ол бұрыннан хабары бар кісідей-ақ онша абыржи қоймады. Салқынқанды тыңдап алып.

—Малын санап алып, кісіге өткізгендерің дұрыс болған,—деді. —Басында бекер жолатқан екенмін: денсаулығы жақсы, қайратты жас жігіт болған соң мал бақсын деп жіберген мен едім. Өздері бірталай жан екен, шопанның күнкөріс тұрмысы жақсы әрі күнелтсін дегенмін. Бұл қазақ жақсылықты біле ме?..

—Ал, енді не істейміз?—деді Қанат мәселені түбегейлі шешіп алу керектігін ескерте.

—Білмеймін...—Әлмырза қиналған кейіпте терезеге қарап, сазарып, сүт пісірім отырды.

—Өзі сырттан келгенімен мына бәленше, түгеншелердің жақын туыстары екен,—деді сонан соң бұған қарай бұрылып. Осында қайсысы қызметкер, қайсысы жұмысшы болып жүрген біраз кісілердің атын атап.

—Иә, естуім бар,—деді Қанат.

—Ісін заң орнына тапсырсақ, қазір апарады да жабады. Бір жүз отыз қой оңай шаруа емес... —Тиянақты шешім таба алмағандай темекісін қайта-қайта сорғыштап, мазасызданып, әрі-бері қозғалақтады. —Оның бір тағы қинайтын жағы бар,—деді сөзін жалғастырып. —Екеуі отырып туысымызды соттатып жіберді деп мына ағайындары бізден көреді. Сөз жоқ. Ағайынның өкпесін білесің ғой, қисынға қарай бермейді...—қораптан қайта темекі алып тұтатты... —Әрі, нәлетінің шиеттей бала-шағасы бар. Обалсынасың...

—Иә, балалы екен,—деді Қанат та осы жағдайға қиналатынын жасырмай.

Осы сәт шұғыл шешім тапқандай Әлмырза төмен салып отырған басын қалт көтеріп, бұған маңызды әлдене айтатын сыңайда ойлана қарап қалды. Отырып, отырып:

—Қанат, осы бәледен у-шусыз құтылсақ,—деді.

—Қалай? Не істемексің?!

—Жазда жылап-еңіреп тұрған соң: "Өз малдарыңнан қос. Төліңді құй. Елден қозы-тоқты сатып ал. Болмай бара жатса мына ағайындарыңа айтармыз, көмектессін. Сөйтп жақын арада жоғалған малдың орнын толтыр" деген едім. Енді өзі қойдан шығып қалыпты. Мойнында бәлен бас қарыз бар еді, соны қашан құяды деп бір түлік болып жүреміз бе? Ол бәле қашан тауып түгендейді. Алда жаңа жылдың санағы келе жатыр. Соған қалдырмай, есебін тауып, орнын жауып, расчет болып құтылып отырсақ,

—Оның реті қалай болады?!

—Ретін заңды түрде келтіреміз. Жоқ малдың басына қазына бағасымен ақша кесейік. Сол ақшаны тез арада тауып құйсын. Сөзге қалмай, есептен шығып отырайық,

Қанат: "Мұның жөн екен, мақұл да дей алмады, жоқ болмайды, бұл қалай да" дей алмады.

Өтелов әр саулыққа жиырма екі сомнан ақша төлеуге тиесілі болып, совхоз кассасына екі мың сегіз жүз алпыс сом әкеп құйып, қарызынан құтылды да, көрші совхозға көшіп кетті. Бұл шаруа ың-шыңсыз осылай тынған. Бірақ Қанаттың көңіліне күдік еніп, әрдайым осы мәселені ойына алып қоятын. "Боран жоқ, шашын жоқ жазды күні, қараптан-қарап жүріп, жүз отыз бас малдан қалай айрылып қалады. Сонша мал із-түзсіз қайда кетпек. Осында бір шикілік жоқ па екен",—дейтін де жүретін.

Кейінірек бірер жыл өтіп кеткен соң ауданнан жиналыстан бірге қайтып келе жатып, осы жайды еске түсіріп, сөз еткенде, зоотехник Алтайдың айтқан әңгімесінен Қанат жағасын ұстаған.

"Қап, сонда ісін сотқа тапсырып жібермей",—деп өкініп бармағын шайнаған.

Алтайдың әңгімесі талай жылдан бері шаруашылық төңірегінде үлкенді-кішілі қызмет атқарып жүріп, өзінің мұнан бұрын кездестірмеген, әрі осындайда көз жұмбайлық болар деп тіпті ойына алмаған нәрсесі.

—Бұл бірінші рет емес,—деді Алтай екеуі Өтелов жайын сөз ете бастағанда. —Мен осы совхозға бас зоотехник болып жаңа ауысып жатқанымда дәл осындай бір оқиғаға кезіккенім бар. Онда мен де сіз тәрізді аңтаң күйде басымды шайқағанмын. "Көре-көре көсем

боласың" дегендей. Ал бұл жолы мына Өтеловтің тірлігіне күдігім бар.

—Солай ма?

—Солай. Өтелов жер құртқан жігіт. Оның қулығы мен жымысқылығына құрық бойламайды.

—Бәсе зымыян жігіт сияқты еді.

—Зымыян болмаса әлгіндей тіршілік қолынан келе ме? Ол жүз отыз саулықтың әр қайсысын кем дегенде жүз елу сомнан саудагерге арттырып жіберді. Ал совхозға жиырма екі сомнан ақша төлеп, құтылып шыға келді. Қанша ақша қалтасыңда қалғанын есептей беріңіз.

—Жанынан кешкен бәле ме, көзбе-көз сондайға баруға қалай тәуекелі жетеді.

—Жоқ, ол көзсіз ақымақ емес, өлер жерін біледі. Ісінің сотқа өтпейтініне, арашашы табылатынына сенімді.

Қанат мына сөзден қатты тіксінді. Бір қауым уақыт үндей алмай отырып қалды.

—Мұндай күдігіңді басыңда неге айтпадың. Тура сол кезде ойыңда осындай сезік бар ма еді,—деді оған бұрылып.

—Тиянақты айғақ, дәлелің болмаған соң ондайды қалай айтарсың. Әйтпесе мен ту бастан-ақ солай күдіктенгенмін. Кейін жазда сол төңіректе көрші отырған шопандардан сұрастырып, зер салып көрсем "қауын-қарбыз артқан, түрлі жеміс, көкөніс тиеген, саудагерлер мінген, биік қалдайлы, кең қорап машиналар соның үйіне үйір еді",—дейді. Сонан кейін шүбәм қалған жоқ.

—Қап, бекер істегенсің. Сонда ойыңдағы күдігіңді маған сездіруің керек еді.

—Енді, қылмысын қолмен ұстап, көзбен көрмеген соң қалай айтасың. Сізбен де сырмінез емес кезіміз. Қалай қабылдайсыз.

Қанат "ол не дегенің, не айтпақсың" дегендей сұраулы жүзбен бұрылып еді, Алтай орынан қозғалақтап, ыржалақтай күлді.

—Өтеловты директор тәуір көретін. Әйтеуір, сол кісінің көңілін таба біледі өзі. Не қадырының өткенін қайдам, Өтелов десе тақ тұратын. Онан кейін өзі... — Алтай айтсам ба екен, айтпасам ба екен дегендей бұған

қарап қозғалақтап, сәл кідірді. Қанат оның көңіліндегі сөзін күтіп отырған ыңғайда, "иә естиік" деген қалыппен мойын бұрған. Алтай тіл ұшында тұрған сөзін енді айтпауға болмайтынын сезіп, желкесін қаси түсіп, бәсеңдеу дауыспен:

—Онан кейін өзі... —деп әңгімесін қайта бастады. — Әлекең мен сіз жақын жолдас кісісіздер. Қалай ойлайды. Жеме-жемге келгенде Әлекеңнің айтқанынан аттап кете қоя ма, мен босқа сөз шығарған болармын деп. Әрі көрсете қоятындай қолымда айғақты ешнәрсе жоқ. Біреудің сыртынан бәле қуып жүргендей өзім көзтүрткі жағдайда қалармын деп. Бұл күнде жел қайдан соғады деу қиын ғой. Сәл нәрседен шықбайтал бола салуың оңай...

Қанат әлденеге наразы күйде жөткірінді. Алтай оның ұнатпаған қабағын байқап, әңгімесін үзіп, кейінірек жылжып отырып, терезеден сыртқа көз салды.

Қанат кімге ренжігенін өзі де білмейді, қарадан-қарап көңілсізденіп, көпке дейін үнсіз қалды. Мына әңгіменің төркіні өзіне ұнамаған. Бірақ, Алтайды да, тап қазір кіналап, сөге алмады.

"Оның айтқан уәжін бүтіндей теріске шығарып көрші,—деді іштей кінәлі бір сезімде. —Әлмырзамен жақын екенің, жолдас екенің өтірік пе? Оның айтқанын жолға тастай алар ма едің? Ал зоотехниктің директормен қырын келіп, парторгке ұнамай қалудан сақтануы өзі үшін дұрыс та. Ол үшін қалай бәткерде қыласың. Мәмілемен тып-тыныш, қызметін атқарып, отбасын асырудың ең тиімді жолы осы. Алтайды бұл көптен біледі, жаман жігіт, жаман маман дей алмайсың. Өз ісін ысқаяқтай қағыстыратын, кіммен де сәлемі түзу, мен деген-ақ жан. Соны көріп тұрып не деп кінәлап, не деп сөге қоярсың?!"

Қанат бір сәт осылай ойлап дағдарған. Темекісін үстін-үстін сорғылаған.

Сол сәт ар жағынан атойлаған бір сезім бас көтергендей болды. Сол сезімнің жетегіне еріп: "Оу, осы біз ылғи тіршіліктің қораның басындай жұп-жұмсақ, томаға тұйық, монтаны күйін ғана күйіттеп, ықтай беретіміз не? Төңірекке азаматтық тұрғыда неге көз салмаймыз. —Керек жерінде "не бел кетеді, не белбеу

кетедіге" тәуекел етпейтініміз қалай? Біліп тұрып, сезіп тұрып әлдекімнің ыңғайымен мылқау, саңырау бола салуға мақұлмыз. Осынау жылымшы мінез, жымысқы ыңғайды бойымызға қалай ғана терең дарытып алдық. Барды—бар, жоқты—жоқ; ақты—ақ, қараны—қара деуден қалып барамыз. Ал осы елеусіздеу келіп кірген келеңсіздіктің біздің қоғамымыз үшін, еліміз үшін зиянды індет екеніне әрбір саналы, парасатты азаматтың ой жүгіртіп, жан ауыртуы керек-ау. Осы індетпен күресу әрқайсымыздың азаматтық борышымыз болса керек-ау".

Осылай ой кешкен ол өзімен өзі болып, жол бойы көпке дейін үнсіз келді. Әрине, "жалтақтық жасадың, принципсізсің. Сезіп тұрып бұғып қалдың. Өзің совхоз басшыларының бірі бола тұра, тиісті шарасын қарастырудың орнына, "аш бәледен, қаш бәле" деп бас сауғалауың кісілік пе",—деп шүйлігуіне болар еді. Бірақ баяғыда өтіп кеткен іске енді олай шамырқанып жатуды қажет көрмеді. Шынтұайтқа келгенде мәселенің бұлай өріс алуына жалғыз Алтайды кінәлаудан ешнәрсе өнбейтіні кәміл. Алтайға тіреліп тұрған нәрсе шамалы. Басты кінәні Алтайды осындай жалтақтыққа итермелеп, кіріптарлыққа душар етіп тұрған себептен іздеу жөн. Бір Алтай оңай. Оны жазалауға, қызметінен алып тастауға болар, кілтипатынның түйіні сонымен шешіліп жатса. Ал оның орнына келген кісінің тағы да Алтай болмасына кепілдігің бар ма?! Жоқ, мұның төркінін әріден іздеп, тамырының тереңде жатқанын ойлаған жөн. "Күнәнің ауыры да бір, жеңілі де бір". Тазалық үшін таласқың келсе арғы жағына үңіл. Белді бекем буып, шыдаймын деп шық.

Осы ойларды жүйелей келіп:

—Алтай,—деді артына бұрылып. —Біздің қанымызға сіңген бір теріс әдет бар. Сырттан тон пішіп, соған ылайық әрекет жасаймыз. Ащы болсын, тұщы болсын ашығын айтып, әділіне көшуге самарқауымыз. Сонан опық жеп жатамыз, бірақ оны ескермейміз. Маңдайымызға тимейді. "Дружба—дружба, служба—служба" деген мақалды күнде естиміз, күнде айтамыз. Көбіне әзілге қолданамыз. Алайда мұның түп төркіні әзілден шықпаған. Рас Әлмырза екеуіміз, бірге оқып, бірге өскен,

жақын жолдаспыз. Ал бұл жақындықтың қызмет бабындағы шекараға қатысы болмаса керек. Жолдастық үйде, дастарқан басында, дос-жоралардың арасында. Ал әрқайсымыздың қоғам алдындағы қызмет, міндетіміз онан дербес тұруы керек.

Машина қырқа үстіне шыға келген. Арғы астырттан тау қолтығына таяу жазықтан көгілдір бауға оранған ауыл қарасы қарауытты. Күн жаңа ғана батқан, төңірек әлі жарық. Көшеде жаңа жанған шамдардың жарығы алыстан болар-болмас жылт-жылт қылаңытады. Қанат алдындағы сол көрініске көз тігіп, әңгімесін бір сәт үзіп барып, қайта жалғастырды:

—Менің әкем өмір бойы малшы болып өтті. Ал сол кісінің ақыл-санасы, зердесіне, адамгершілігіне күні бүгінге дейін тәнтімін. Маған тек адалдықты өсиет етіп, жақсылықтың дөнін септі. Оның қаншасын бойға сіңіріп, қаншасын желге ұшырып жібердік, қайдам... Өмірі мектеп көрмеген, газет, кітап бетін ақтармаған кісінің маған айтқан тәрбиелік сөздері, тазалық, туралы ой түйіндері біздің коммунистік идеяның өзім оқыған қағидаларымен сәйкес келіп жататынына қайранмын, әрі қуаныштымын...

Қанат толқи сөйлеп отырып, кенет тына қалды. Көңілінде: "осы мен өзімді-өзі мақтанғандай мұным не"— деген ой жылт еткен. Сонан соң: аз-кем үнсіз отырып:

—Алтай, шаруашылыққа қатысты ортақ істе бір-бірімізден пікір бүкпейік. Көңіліміздегіні айтайық. Түсінісуімізге жақсы. Әрі істің пайдасы. Біріміздің ойымыздан біріміз шығармыз, шықпаспыз мәселе онда емес қой. Ешкімді ешкім шауып тастамайды. Совхоздың тірлігі саған да, маған да бірдей. Ешкімнің бөлек меншігі емес. Үкімет бәрімізден бірдей талап етеді. Оның жақсысына да, жаманына да бәріміз бірдей жауаптымыз. Алдағы уақытта не нәрсеге де ашық, тура сөйлесейік,—деді. —Жалпы екеуміз мықтап бір қателік жібергенбіз, келешекте сабақ болсын.

Адамның кейде өзін-өзі түсінбей, әлденеден қаңтарылып, тізгінделетін сәттері бар. Қанат бұрын көңіліндегі кез-келген сөзін іркілмей айтып, сырласып, сұхбаттаса беретін Әлмыразадан қанша оқталғанымен

осы әңгіме жайлы сұрай алмай-ақ қойды. "Осы іске оның қатысы бар ма, жоқ па" деген сауал өзін күпті етіп, мазалаған сайын, көңіліне күдіктің түйіні байлана берген. Келе-келе, араға салқындықтың сызаты түсуіне сол себепші болғанын сезеді.

Бұл осы қызметке алғаш келіп жатқан кезде Нұрекең—Нұрамағанбет, келіп, жолығып құтты болсын айтқан. Өзінің іштартып, сыйлайтын ақсақалы болған соң бұл салмақ сақтап бипазданбай-ақ ауыл жағдайын ақтарыла сұрап, шешіле шүйіркелесіп, екеуі ұзақ әңгімелескен.

—Келгенің жақсы болған,—деген Нұрекең құп алып. —Сырттан құлақ түріп, зер салып жатамыз. Жүрген жерінде қадырсыз емессің. Соныға тілектеспіз. Дұрыс азамат қай жерде де өзіне жүктелген міндетті абыройлы атқаруды парыз санары хақ. Солай етеді де. Ал туған аулыңда қызмет қылудың жауапкершілігі онан гөрі салмақты, игілікті болса керек. Олай дейтінім—ең алдымен бәрімізге ортақ үлкен міндеттің үдесінен шығып отыру, яғни, мына шаруашылықты партия мен үкіметтің алға қойған талап-жоспарына ылайық өсіп-өркендетіп отыру оңай нәрсе емес. Қажыр-қайрат, ақыл-ойды бірдей сарқа жұмсап жұмыс атқаруға тиіссің. Онымен бірге өз ауылың—елдің елдігі, ағайынның қуаныш-күйініші деген тірліктен сырт орай қала алмайсың. Соның қай-қайсысына да басшылық, жан ашырлық таныту ол да парызың. Осы ауылдың жақсы-жаманына сен жауаптысың. Ағайынның алғысын аласың ба, әйгәпір боласың ба ол жағы жүрген жүріс, істеген қызметінің нәтижесіне байланысты.

—Оныңыз рас, Нұреке,—деген Қанат үлкен кісінің сөзіне ықылас білдіріп. —Жанашыр пейіліңізге рахмет. Ауыл дегенімен, ағайын ортасы дегенімен жаңа қызметтің өзінің бір үйреніп, қалыптасып кеткенше тосындығы, қиыншылығы болады ғой.

—Әлбетте.

—Осылай келіп, ақыл-кеңестеріңізді айтып, ойға алған ұсыныс, пікірлеріңізді білдіріп тұрыңыздар. Мүлт кетіп жатқан жеріміз болса оны да ескертіңіздер. Ауырлайды деменіздер. "Енесі тепкен құлынның еті ауырмайды".

—Мұның білген кісінің сөзі... —Нүрекең жұмсақ орындыққа шалқалай отырып, Қанаттың жүзіне разы пішінмен зер сала қарады.

—Өмірді осы шаруашылықтың төңірегінде өткіздік қой,—деді сонан соң сөзін қайта жалғап. —Бастық та болып көрдік, басқа да болып көрдік. Жақсы күйде де, жаман күйде де жүрдік. Бастан біраз нәрсені кештік. Соның қорытындысында көзім жеткен бір ақиқат — қай кезде, қай жағдайда жүр туралығына көшіп отырсаң, әйтеуір, сағың сынбайды. Түбі елдің алғысына ие боласың. Өткіншіге елікпе. Аз күнгі бір қызық-шыжыққа айналшақтадым дегенше алды-артың ылайланады дей бер. Адасасың...

Нүрекең осы жолы біраз әңгіменің басын шалып келіп, Әлмырзаға наразы ыңғайын танытып өткен.

—Әкесі даудырлаған аққөңіл, аса қалтарысы жоқ кісі еді. Мынаның кімге тартқанын. Арамзалығы бар. Бойыңды тарта ұста. Жетегіне ілесе берме,—деген.

Нүрекең кеткен соң бұл жаңағы арадағы әңгімелерді қайтадан ой елегіне өткізген күйде жалғыздан-жалғыз бір қауым уақыт отырған...

Онда Әлмырзаны жаманға қимай: "Нүрекең ауыл ақсақалы ретінде көңіл бөліп, жағдаят сұрасып тұрмайды деп өкпелейтін шығар. Соның салқынымен айтқан боларға" жатқызған.

Бірде екеуара оны-мұны айтып, жаяу әңгімемен отырып Нүрекең жайлы сөз болып қалғаны.

—Сол шалды қойшы,—деп Әлмырза тыржың етті. —Сөзі бар адам. Тыныш жүрмейді. Жасы келді. Иманын сұрап, от басында отырмай ма енді. Әлі белсенділіктен қалғысы жоқ. Баяғы бастықтықты аңсайтын болу керек. Осы совхозды біз ішіп-жеп, талан-таражға салып, таратып жібергелі жүрген сияқтымыз да, жаны ашитын сол ғана тәрізді. Жиналыс болса әйтеуір, сынап-мінеп қабырғасы қайысады да жүреді.

—Неге олай дейсің? Осы ауылдың ауыл болып, осы шаруашылықтың шаруашылық болуына бір кісінің еңбегі айрықша сіңсе сол Нүрекең шығар. Айтқанына құлақ асып, сыйлай салу керек қой. Зиян айтпайтын шығар.

—Өткенін көксеген көкмылжың шал ғой. Заманға

ілесем алмай қалған. Уақытпен санасу керек қой. Айналаға қарау керек. Рас, олар жалаңаяқ, ашқұрсақ жүріп еңбек еткен шығар. Ішіп-жемеген шығар. Олар солай болған екен деп, енді біз, бізден кейінгілер де өмір бойы ескі кителден басқа иығымызға ешнәрсе ілмеуіміз керек пе? Барда барша жүріп-тұруымыз керек емес пе. Барша тұрмыс құруымыз керек емес пе? Халық өз дәулетінің игілігін көрмей ме?

Қанат оның сөзіне бәлендей дау айта қойған жоқ. Дауласайын деген ниеттен де аулақ-тын. Тек Әлмырза сөзін аяқтай бергенде, сабырлы күйде:

—Ескі кителге тиісіп қайтесің. Киелі нәрсе ғой ол,— деді. —Ал Нұрекең туралы артықтау кетіп отырсың.

Әлмырза сөзінің аяғын әзілге бұрды.

—Жарайды, жарайды, әкесін бәткерде қылғанды кім жақсы көрсін. Нұрекең өзі саған өкіл әкедей еді ғой. Басынан сені жақсы көретін.

—Сені ше, сені жек көруші ме еді?

Әлмырза бұған қарай шұғыл бұрылып, әзіл-қалжыңсыз, шын көңілмен:

—Сол кісі мені бала күнімде де онша ұнатпайтын тәрізді көрінетін еді,— деді. —Ал осы қызметке араласқалы бері жұлдызым қарсы келіп қала береді.

Әңгіме үзіліп қалып екеуі де сонан кейін өз ойымен өзі болып кеткен. Қанаттың есіне өткен бір оқиға оралған еді.

Онда Қанаттың алғаш оқу бітіріп келген жылдары еді. Нұрекең басқаратын фермада агроном болып жүрген. Бірде екеуі "Қостоғандағы" пішеншілер аулына барып, әрі сол маңдағы сүрлемге егілген біраз гектар жүгеріні көріп қайтпақ болып келіскен. Ертелетіп кеңсеге келсе ол кісі директордың алдында отыр екен, сонан соң ішке кірмей-ақ сыртта күтіп тұрған.

Нұрекең бір қауым уақыттан соң совхоз кеңсесінен түйіле шықты. Бірдеңеге ренжіген сыңайы бар. Асығыс адыммен атына келіп, ағаш шарбақтың сүйір ұшына қазық бау шала салған шылбырды жұла тартып шешті де:

—Жүреміз бе, дайынсың ба?— деді Қанатқа.

—Ұзақ отырдыңыз ғой, Нұреке.

—Көп күтіп қалдың ба?.. Баяғы Нұрмағанбеттің бітпес дауы, біраз жерге барысып шықтым тағы да.

—Не шаруа еді? Қанат атын тебініп қатарласа жүрді. Нұрмағанбет оған жауап қайтармады. Әлденеге ықтияр болмағандай сұраулы кейіппен иығын қомдап, тамсанып қойды.

—Жоқ, мен бітісе алмаспын, сірә да,—деді сонсоң өзімен өзі сөйлескендей ол. —Көріп тұрып қалай айтпай отырарсың. “Жас демей, кәрі демей жүз шайысып қала бересің, не керегі бар жаманатты болып, қартайдың ғой, осы енді белсенділікті қайтесің? Сенсіз де қойы өріп, қорасы кеңіп жатқан жоқ па осы совхоздың” — дейді көлденең біреулер ақылгөйсіп. Сонда мен белсенділік жасағанда атақ, бедел іздеп, біреумен ренжіскенде есігімнің алдындағы қорығымнан шықтың деп жүрмін бе екен.

Ол қиястана мырс етіп, шырт түкірді де, еңсесін көтеріп, ерге түзеле отырды. Аттың теңселген аяңымен тербеліп, ой иіріміне түсіп кеткендей үнсіз келеді.

Қанат шілденің аңызағынан сарғая бастаған даланың көптен бері жауын шаймаған жадаулау, қуаң реңіне көз жүгіртті.

Жол жиегіне иін тіресе өскен шағыр жусан мен ара-тұра ойдым-ойдым кездесетін жабайы ажырық шаңға тұнып тұр. Бұрқылдаған май топырақты қара жолдың үстінде екі аттың соңынан құйрық тістесе көтерілген қою шаң дала төсінде тұман болып тұрып қалып жатыр. Азанғы кездегі салқын самалды, сергіте сипайтын ауа лебі енді тымырсақтау, жылы тиеді. Бірте-бірте күн төбеге таянған сайын көтеріле түскен ыстық кісіні құрғақ жұтынтып, булықтырып келеді.

—Осы біраздан бергі ыстық ересен болып тұр-ау, өзі қайтпай қойды ғой.

Қанат әңгімеге тартқысы келіп серігіне қарап қойды.

—Шілденің іші емес пе, деген уақтысы ғой ыстықтың, —деді Нұрмағанбет селсоқ қана.

Өзі қаперіне алатын емес. Ақ кенеп кителінің жоғарғы түймесін ғана ағытып, күнге күйіп қоңырқай тартып кеткен қамыс қалпағын мильқтыра басыңқырап киіп алыпты. Атын сипай қамшылай, сергек отыр. Осы даланың жусаны түстес қоңырқай жүзінен манағы ренжудің ізі жоғалыпты. Маңдай әжімдері жазылып, тершіп, қызара бөртіп келеді.

“Иә, бұл даланың ыстығын жусан мен Нүрекең жатсынар ма,—деп ойлаған Қанат. —Өзінің жүзіне кәрілік ізі жүгіре бастапты. Дембелше келген, жып-жинақы қара шал болыпты. Қысықтау келген байсалды қара торғын көз жанары да бозарыңқы тартқандай айналасын әжім иектеп алыпты. Бұрынғы тұнба бояудан шыққандай қою қара мұртын ақ селеу талшықтар аралапты. Ұртының еті де тартылып, самай мен иек буырыл түске енген. Тек шапшаң шұғыл қимылы, жүріс-тұрысы ғана әлі бұрынғыдай. Қажырлы кісі сияқты еді. Алпысың біреуге кәрілік те, біреуге елеусіз жас қой. Нүрекеңнің қайраты қайтпағаны көрініп тұр.

“Мана неге кейіді екен” деген ой келген Қанатқа. Сұрауға оқталып бір қойды.

—Осы сазда шабын басталғалы біраз болды. Әлі жиын-терін болып, жұмысқа сайма-сай кіріскен жоқпыз. Осы іркіс-тіркіс созбақпен жүріп күз түседі, сонсоң бір күні апыл-ғұпыл шөп жиналып бітті деп шыға келеді. Япырай, бұл не қылған салақтық,—деді Нүрекең әлденеге наразы кейіппен Қанатқа қарай бұрылып.

Күні бойы өзін әурелеп келе жатқан ой еді бұл.

—Пішеншілер ренжитін болды-ау—деп қойды тағы да.

—Неге?

—Үй жоқ. Бәрі бір-ақ киіз үйде жатыр. Түске қарай бір мезгіл дамылдайын десе оған сыйыспайды. Фермадағы басы артық екі үйді күзде күйектің басына тігуге құмға апарған. Әлі сол жақта жатыр.

—Кеше машина жіберілген жоқ па?

—Соның дауы ғой бүгін менің кеңседе кешіккенім. Ол машинаға зоотехник Әлмырза үйіне отын басып келіпті. Шофер: “Үйлер қоймада екен, баздың қарауылын таба алмадық” дейді. Көрдің бе тірліктің түрін. Қарауыл шекараға өтіп кетті дейсің бе, сол маңдағы ауылдың бірінде жүр ғой. Ал оны іздестіріп тауып, өзі басшылық жасайтын зоотехник жоқты желеу етіп, отын алған да қайтқан.

—Енді не істейтін болды сонымен?

—Жүз шақырымға салдырлатып тағы бір машина жібереді де. Мұнда қыруар жұрт қарап отыр-ау, машина дегенде жаны болмағанымен шығыны бар зат қой, обал-

ау дегенді ойламағаны ма? Ал осыны көріп тұрып қалай үндемейсің. Біреулер оны ұнатпайды. Осының не күйері бар екен дейді. Неге болмасын. Бөгде біреудің мүлкі емес қой ол. Осының әрбіреуі үшін сенің әкең мен шешеңнің тері төгілген, менің алақанымның еті ойылған.

Нүрекең сартап болған мүйізді алақанын Қанатқа қарай әулеттене созды.

Қанат серігінің айтқанының қаншалықты шын, ойының да парасатты екенін сезінгенімен бір ғана "Нүреке дұрыс айтасыз" деу жадағай қошемет болып, әлжуаз шығарын аңғарды да үндеген жоқ. Онан гөрі салиқалы бір лебіз танытпақ еді жөпбелдемеде ойға орала қоймады.

—Япырай,—деп қойды Нүрекең. Бұл өзінің бәсіре сөзі. Айтарын "япырайсыз" бастамас еді ол. Қатты ой үстінде де жиі-жиі "япырайды" естірте қайталап отыратын әдеті бар-тын.

—Осы кейбір жастарға таңым бар. Не көріп, неден қысылып... Ол сұраулы кейіппен Қанатқа қарады. Айтпағым бар тыңдай отыр дегендей.

—Иә, не көріп, неден қысылып, күйкі тірлікке бой алдырады. Таршылықты, аумалы-төкпелі аласапыранды біздер ғана басымыздан өткердік қой. Олар тұзу заманның кең жайылған ақ дастарқанынан дәм татып, еркін-ақ өспеді ме? Оқыған, көздері ашық, көңілдері ояу емес пе?.. Ненің құсасынан күйбің күнкөріс қамының шылауында шырмалады.

Нүрекең төс қалтасынан "Беломордың" бірін алып шығып, тұтатып құшырлана сорып қойды.

—Жаңағы зоотехник те он бес жыл оқыды-ау...— деді ойлы қалпы. —"Шаңырағын совхоздың бақшасы үшін шарбақ етіп жатқан ешкімді көргенім жоқ. Бір мезгіл үй шаруашылығына қарағанымыздың қылмысы жоқ шығар?" — деді-ау шімірікпестен. Сайрап тұр. Дес бермеймін, өзіме-өзім мығыммын деп тұр. Ширақ тілді, сырт көзге жылтыраған жұғымды, сыпайы. Оқыған. Қынжыларлығы да сол.

Нүрекең сабағы мылжаланып, тұқылданып қалған темекісін түкіріп тастады.

—Жолмен бұрылып жүрмей-ақ шабындықпен

төтелей салайық. Су тартылғалы біраз болды ғой, батпақ жоқ шығар,—деді ол атын тебініп алға түсе беріп.

Қанатқа қиялға толы, қызыққа толы балалық шағының куәсіндей көрінетін ескі ауыл адамдарының, азайып бара жатқан ардақтыларының, ішінде жанында келе жатқан осы кісі ерекше жылы тартып тұратын. Араларында ат ауысар ағайындығынан да емес, мүмкін әкесінің көңілі жақын, замандасы болғандықтан да емес шығар. Әзірге өз қатарының Нұрекеңмен сыйласпайтынын көрген емес.

"Қилы-қилы заман тонын айналдырып киген нелер жігітті танытып кетті ғой. Кейбір мен тәуірмін дегендердің де кезінде жамандықты жатсынбағанын көрдік. Нұрмағанбет шіркін, қалыптағы темірдей ғой. Толатын да, тоқитын да кезі болды. Қысым көріп, қиналып, бас сауғалар заманды да өткізді. Сыр білдіріп, селтендеген кезін көргеніміз жоқ әлі. Бір сыдырғы қоңыр күйден аумай келеді ғой, сабаз"—деп отырар еді олар.

Сол Нұрекең осы келе жатқан кішкентай ғана қара кісі.

"Кейбір кішкененің, қарапайымның өзінде де бір байқала бермес ұлылық, асқақтық бар-ау" деп ойлады Қанат. Жасынан таныс, осы бейне биіктен көрінгендей болып келеді.

Қанаттың ауылын бұрын "Сарыдала" колхозы дейтін. Бұл колхоздың тұрғындары отызыншы жылдары Арқадан көшіп келіп, Қаратау қойнауына қоныстанған көшпелі жұрт еді. Бертін келе осы мандағы "Екпінді", "Қызыл күншығыс", "Жас өркен" деген колхоздар қосылып, "Сарыдала" совхозы құрылды. Нұрмағанбет "Сарыдаланың" алғашқы колхозшыларының бірі болатын. Қанаттың білетіні Нұрекең соғыстан келгеннен кейін осы колхозда бастық болып істеді. Кейін бригадир, сушы болған кездері бар. Сонан елуінші жылдан бастап, алпысыншы жылдары колхоздар ірілендіріліп, совхозға ұйымдасқанға дейін ұзақ уақыт "Сарыдалада" колхоз бастығы болып істеді. Қазір совхоздың бір фермасында меңгеруші.

Бала күнгі көргенің тайға таңба басқандай көз алдында қалып қоятын әдеті ғой. Қанаттың осы Нұрекеңді көрген сайын ойына орала беретін бір жай

бар. Онан бұрын ол Нүрекеңді біле ме, ауыл адамдарының ішінен көріп жүруші ме еді, ол есінде жоқ. Осы бір оқиға жадында сақталыпты. Сонан бері ғана ол Нүрекеңді танитын сияқты.

Соғыстан кейінгі жылдар болатын. Жұмыс қолының аздығынан ба, оқу аяқталысымен ересектеу балаларды шөпке, қырманға шығарады. Ауылда он үш-он төрт жасар Өміртай деген бала бар-тын. Өзі тентектеу, өжет болатын. Бірде кілең ши майда балалар асық ойнап жатыр еді, сол келді араларына. Осыдан үш-төрт күн бұрын оларды қырманға алып кеткен.

—Қашып келдім,—деді ол. —Келе жатып шөңге кіріп кетті,—дейді оң жақ өкшесін көрсетіп.

—Ей, қалай қаштың? Ешкім көрген жоқ па?—дейді қоршалап тұрғандар.

Өзінің бұл келісін, қырманда көрген, білгенін жырдай етіп айтады. Жол алыс болған соң тұсауымен жайылып жүрген уәкілдің атын мініп кетіпті. Оны ауылға келген соң атшы Әубәкірдің үйіне әкеп табыс еткен.

—Қырманда молотилкаға мінген атымның ері жоқ. Арқасы қырдай иттің, құйрығым ойылып қалды,—деп қояды. Әңгімесін аяқтап болды да ол ойынға араласып кетті.

Ертеңіне аздаң Қанат айқайлап жүрген біреулердің, бақырып жылаған бала даусынан шошып оянып кетті. Тысқа шықса екі аттылы кісі кешегі Өміртайды қуалап ұстай алмай жүр. Зыр қаға қашқан балаға тақала берген аттылы бір-екі рет қамшымен шықпыртып өтті. Қанаттың бойы дір ете қалды. Аттылының бірі ферма бастығы Үсентай, бірі колхозға уәкілі болып келіп жатқан дөй қара кісі.

Үсентай аттан секіріп түсіп, алдын орай бергенде бала тұра қалды. Дөй қара екі қолынан шап беріп ұстап:

—Көтеріп жібер жүгермекті,—дейді Үсентайға дауыстап. —Ат мінгішін... Қырманның басына апарып байлап тастау керек мұндай немені,—дейді әулекіленіп.

Бала тырмысып, жұлқыласып, көнбей жүр.

—Көке-ай, мыналарды-ай! Сенің жоқтығың-ау,—дейді булыға айқайлап. Әкесі өткен жылы, бір жылдай төсек тартып жатып, қайтыс болған. Шешесі азанмен жұмысқа кеткен бе, үйінде жоқ.

Қанаттың көзі атыздай болып жан-жағына алақтай берді. Жылап жүр. Тап осы сәтте, қайдан келгені белгісіз, осы Нүрекең сап ете қалды. Ашулы, түтігіп қарайып кетіпті. Көріп келе жатса керек. Қамшысын екі бүктеп қыса ұстап алған. Келе ұшар басына жез кигізілген тобылғы саппен Өміртайдың қос қолын қыса тартып тұрған білектің қырынан қырқа қағып жіберді. Ананың қолы сылқ етіп, бала босанып кетті.

—Не бассыздық бұл! Қарғадай баланы осыншама шыңғыртуға қандай хақың бар?

Дөй қара шабынардай мол бұрылып алара қарады. Жүз күреңгітіп, барт боп кетті. Қанат сескеніп қалды. Қазір ол Нүрекеңді бас салатындай, үлкен бір сілкісу болатындай көрінді. Нүрекең сол үнсіз, түйілген қалпы. Қип етсе қайта тартып жіберуге дайын тұрғандай. Дөй қара шұғыл қимылға бара алмады.

—Таңатаров! Мұның тегін кетпейді. Бұл тірлігің үшін тиісті жерінде жауап бересің. Кіммен ұстасу керек екенін сезерсің әлі,—деді бұрылып жүре беріп. Үсентай бірге кетті.

Біреулер Нүрекеңді ұнатпайды. "Не өзіне болсын, не кісіге болсын демейтін адам. Колхоздың мүлкі деген қазына емес пе, ешкімнің алғаннан ортайып, таусылып қалатын ол жоқ. Араласып шаруашылықтың бір шетінде жүрген соң, кейде бірдеңені қағыстырып өйтіп-бүйтіп күнелтейін десең, тапа бір әкесінің малындай бастырмайды. Әйтеуір, басы-қасында жүрген соң бірдеңе етіп өзіміз орнын жабамыз ғой. Тіпті, осы Нұрмағанбетке келері де жоқ",—деп кінәлайтын.

Ондайлар аңдып жүріп, қапысын тауып, аяғынан шалып, сүріндіруге епті келеді. Мұндай әрекеттің тұсында бір-бірін тез таба қояды да. Кейде кезеген оғын керекті жерінен тигізеді де.

"Нүрекең колхоздың бастығынан босаныпты" десті сонан көп кешікпей ауылдағылар. Ренжігендері де, "бұл қалай екен" дескендер де болды.

"Енді бұл колхозда тұрмас",—дегендер де болды.

"Бастықтан түсіп, қатардағы жай қызметкер болып қалай істемек. "Жақсы ит өлімтігін көрсетпейді" деген емес пе, басқа жақтан лайықты қызмет сұрар",—деді біреулер.

Ал Нүрекең мұның біріне де қараған жоқ. Сол өз аулында сушы болып істей бергені Қанаттың әлі есінде.

“Адам деген жалпы есім-ау,— деп ойлаған еді сонда Қанат Нүрекеңнің қасында келе жатып. —Ал биік талап тұрғысынан қарасақ жалқы есімге ылайық емес пе. Бұл атау шындап келгенде бір-ақ нәрсеге—сапаға саймай ма”.

Сол сәт Қанат “адам”, “бүгінгі замандас” деген ұғымдар төңірегінде толғана келіп, мынандай бір қорытынды жасаған-ды: “Дұрысында бір күн-көрістің қамында әлек болып жүрген, бір басы үшін бәрін тәркі етуге даяр пенделер бұлар жаңағы жалпы есімнің санатына ғана жатса керек. Бас әріппен жазылатын “Адам” деген атау қарақан басты күйіттеген ол ұғымнан көп биік тұр-ау. Мына бірге келе жатқан қара шал мана зоотехникпен неге ренжіседі? Өзіме сөз келмесін дейтін, сол үйдің жетпей қалғаны үшін осыны ешкім кінәлайын деп тұрған жоқ қой... Бірақ өзі айтқандай “қалай көріп тұрып үндемейді”, шындық—оның адамшылық, жаңаша айтқанда—коммунистік борышы ғой”.

Қанат сонда өзінің әлгі ойымен біртүрлі сергіп, шиырығып кеткендей болған. Айналасына да аса құштарлықпен көз тастаған. Ат бойы алдында отырған Нүрекеңнің сырт көзге қораш, шағындау тұлғасына айыздана қараған. Қанатқа сонда ол ішінен: “Мен белсенділік жасағанда атақ іздеп жүрмін бе екен” деп қайталап келе жатқандай көрінген еді...

Енді ойлап отырса онан бері де он бес жыл өте шығыпты... Ал Нүрекеңнің сөз саптауы, таным-түйсігі, мінез-құлқы әлі сол қалпында тәрізді.

—Дегенімен заты берік, мықты кісі. Азамат шал екен,—деді Қанат Әлмырзаға естірте.

Уақыт деген өмірдің айнасы ғой. Бәрін де көрсетеді. Тек соны қапы жібермей баға біл. Талайдың сырын ашып, талай нәрсеге көзіңді жеткізеді. Бір кезде ренжіген нәрсеңе кейін қуанып, ал қуанған ісіңе кейін ренжіп жататының да сол уақыттың ағымына сай құбылыс. Қанат та келе-келе көзі ашылғандай біраз тірлікке басқаша қарай бастаған. Оның алдымен байқап, көңіліне

оң қабылдамаған нәрсесі—Әлмырзаға мейманасы толған жандай көкірек—екпін пайда болған екен. Маман, қызметкерлердің қай-қайсысын қолбалаға ылайық ұстағысы келеді. Тек өзі сөйлеп, өз айтқаны заң, өз айтқаны дұрысты тәуір көретін тәрізді.

Қанатты өзімсінгені ме, жоқ бұрыннан үйреншікті, қалыптасқан әдеті ме, әлде директорлық хұқына сай әрекет еткені ме, әйтеуір, жолдастық жылы қабақ, дұрыс сәлемі болғанымен түрлі шаруаның ығытында мұнымен терезесі тең кісідей санасып, қарайлайтындай ыңғай аңғарта бермейді. Қанаттың да келген бойда тізгіннің бір жағын қолға алуға асыққан ешнәрсесі жоқ. Ондай өзімшілдігі табиғатынан шамалы. Дегенмен мұны көңілге түйіп қоя салған: "Жарайды, көрерміз. Уақыт бар ғой".

Қанат кіммен де тіл табысып, түсінісіп қызмет жасау ыңғайын қолайлағанымен келе-келе байқаса Әлмырзамен екеуі әрненің тұсында кездесіп қала беретін болған сияқты.

Бұрнағы жылы Әлмырза алыс жайлауға кетіп, ауылда жоқ-ты. Бұл таңертеңгілік кабинетінде отырған. Аудандық тұрмыс қажетін өтеу комбинатының бастығы телефон шалсын. Әңгімесінің түйіні—комбинат аудандағы үлкен шаруашылықтардың бірінің орталығынан филиал ашпақ екен. Соған "Сарыдаланы" ыңғайлы деп тауыпты. Совхоз басшылары бұл ұсынысты құп көре ме, жоқ па, соны білгісі келеді. Егер олар мақұл десе жақын арада ашпақ. "Ол үшін бірақ филиал орналасып, бірер жылға дейін жұмыс істей тұратын жай тауып беріңдер",—деп өтініш етеді.

Келешекте комбинат өз тарапынан совхоз орталығында екі этажды тұрмыс қажетін өтеу үйін салмақ көрінеді. Сол біткен соң совхоздан пайдалануға алған жайды өздеріне қайтарады. Құрылысты алдағы жылы-ақ бастамақ көрінеді. Әзірге он-он бес кісілік тігінші, етікшілер отырып жұмыс істейтіндей жай босатып берсе жергілікті жерден осы іске бейімі бар адамдарды тартып, үйретіп, қызметке кірісе беретін тиісті шеберлерін жібермек екен.

Бұл қарсылық білдірмеді. Қайта оның ұсынысын құп көріп, ықыласпен қабылдаған:

"Совхоз директоры келсін, ақылдасып, жуық арада

бір шарасын қарастырамыз. Хабар өзімізден болсын", — деген.

Әлмырза шатқаяқтап, шалқалай құласын:

—Ой, қойшы, соны. Басқа әуреміз аздай-ақ, енді совхозда быткомбинат ашамыз деп басты қатырып жүреміз бе?!

—Сонан біздің басымызға зобалаң туа қоймайды. Меніңше қашқақтайтын ешнәрсе жоқ, Керек нәрсе.

—Әй, атам заманнан бері сонсыз да күнелтіп келеміз ғой. Жөндейтін затын ауданға апарып жөндетіп, керегін магазиннен-ақ сатып алып жүр ғой жұрт осы.

—Енді ылажы болмаған соң солай етіп келген де. Өзінде барға не жетсін. Тап сонан зиян шеге қоймаймыз. Сәті келіп тұрғанда аштырып алайық.

—Үй қайда оған?! Қай үйді босаттырып бересің?!

Қанат көңілдегісін бірден сарт еткізбей, ойлана отырып жауап берді.

—Балабақшаға жаңа жайға көшкелі отыр емес пе. Соның ескі үйін бере тұрайық.

—Оны совхоздың орталық қоймасы етеміз дедік қой. Қойманың тұрған үйі де, өзің білесің, ескі жай.

—Қойманы әзірге көшірмей қоя тұрайық. Сонысында бола берер. Ол екі арада комбинат өзі жаңа үй салмақ қой. Әрі кеткенде екі жылда бітірер. Қойма өз қолымыздағы нәрсе емес пе, ешқайда кетпес. Реті келіп тұрғанда мынадан айрылмайық.

— Әй, айрылмайық, айрылмайық дейсің осыдан келер совхозға пайда бар ма? Несіне осынша кіріптар болып отырсың?!

—Совхозға келер пайда неге болмасын. Пайданы тек шаруашылық жоспардың орындалу проценті төңірегінен ғана іздей бермейік те.

—Ал, айтшы, қандай пайда ол, біз де естиік.

Қанат сабырдан шықпай, салмақты күйі, үніне сәл сес бере сөйледі:

—Ауылыңның ішінде тұрмыс қажетін өтейтін орын жұмыс істеп, жұрттың әжетін ашып отырса, бөленбай шақырым аудан орталығына тасымалданып, қыруар машинаны әурелеп, қыруар уақытта зая кетірген машақаттан құтылмаймыз ба?! Сонан соң өз қарауымыздағы мекемеге өзіміз қожамыз. Малшыларға,

жұмысшыларға осы күні таптыра бермейтін кейбір бұйымдарды соларға жасаттырып, саттырып, қиындықтан шығып отыруға болмай ма? Әр қайсысына ылайық киімдерін тіктіріп береміз. Сонан соң...

Қанат әлі де айтпағым бар дегендей ыңғайда сөзін үзіп, ойлы назарын Әлмырзаның ықылассыздау тыңдап, немқұрайлы отырған жүзіне бұрып, тіктей, барлай қарап, бір сәт бөгелді. Орнынан сәл қозғалақтап қойып, жеңіл жөткірініп, бойын тіктей, даусын көтере:

—Сонан соң,—деді. —Сенің бір ескермей отырған нәрсең бар.

—Ол не тағы?

—Осы ауылда қарағайдай-қарағайдай болып бой түзеп, көшені бермейтін жастар аз емес. Олар жылдан-жылға қосыла бермесе азаймайтыны хақ. Солардың көбі, әсіресе, қыз-келіншектер жағы бір мезгіл шөп, егін жинау тәрізді науқанға қатысқаны болмаса жыл он екі ай үйінде отырады. Оларды тұрақты қызметпен, жұмыспен қамтамасыз етуге, әрине, совхоздың мүмкіндігі жоқ. Қайта кейінгі жылдары біразы механизаторлыққа тартылып, біразы шопандардың комсомол-жастар бригадасының құрамына енді. Ал енді ауыл ортасынан комбинаттың филиалы ашыла қалса сол жастардың кемі жиырма, отызына тұрақты қызмет табымай ма? Ол бізге пайда емес пе?! Село көркі, село сәулетіне көңіл бөлу деген де күн тәртібінен түспеуге тиіс мәселе. Ал село алдымен жаңа құрылыс, жаңа жайыменен сәнді. Біреу өз күші, өз қаражатымен ауылының ортасынан екі этажды ғимарат салып бергелі отырса оған рахмет айтудың орнына ат-тонымызды ала қашу қай қисынға сияды.

Әлмырза мәселенің түпкі байбына енді қонақ қойды ма, жоқ айтар уәж таба алмады ма бұдан әрі тартыншақтамады.

—Жарайды, онда сенің-ақ дегенің болсыншы,—деп күлді.

Комбинаттың филиалы жақында жаңа үйіне қоныс аударды. Өз алдына шағын бір фабрика дерлік. Қыруар түрлі өнім шығарады. Әсіресе әрқилы электр заттарын жөндейтін цехы-ақ оң болып қалды. Тіккен киім, жасаған бұйымдарын қоңсы совхоздар ғана емес, көрші

ауданның таяу шаруашылықтарына да сатып, таратып қайтып жүр. Сол жүрген жерлерінен арнайы заказ қабылдап қайтады. Айналым жоспарын 130-150 проценттен орындамаған тоқсаны жоқ шығар. Мектеп бітіріп үйлерінде отыған жастардың талайына жұмыс табылып қолдары ұзарып қалды.

Осындай даулы мәселердің тұсында Әлмырзаны нақты дәлелдермен тізгіндеп, ыңғай бермей қасарысып отырып алмасаң дұрыс болсын, бұрыс болсын өз дегенін тізелеп, омыраулап кететін әдетін байқап жүр. "Мұның терістің" қай-қайсын қабылдауға ықтияр емес. "Өзімдікі дұрысқа" әбден орынығып алған. Біреуді ұнатпаса жаудай көріп, қыр соңынан қалмауға бар.

"Осы қалай өзгерген", —деп қалады Қанат кейде. Бұл білетін Әлмырза ардың-гүрдің, ақкөңіл, сәл мақтанғанды тәуір көргені болмаса басқаға мінез көрсете бермейтін досыңғай жігіт тәрізді еді.

"Уақыт, орта, қызмет кісіні өзгертіп жібере ме? Жоқ әлде қатар өсіп, талай жыл жолдас бола жүріп те кісінің шын табиғатын танып біле алмауың мүмкін бе екен?! Ол да кәдік!"

Қанат Әлмырзаны алғаш білетін кезінен бастап, өткен күндерді оймен сүзіп шыққан.

* * *

Оныншы класқа барған жылдары еді. Сабақ жаңада ғана басталып, мектептің іші-сырты мерекедегідей дуду, қуанышты бір шақ. Жоғары кластар таңертеңгі кезекте оқитын. Колхоз қоныстануынан бір қыдыру жерге оңаша салынған, төңірегі мұғалімдер отыратын екі-үш жатаған үйі бар үлкен мектеп сонадайда үркердей топталып, өз алдына бөлек тұратын. Сол мектепке барып қайтудың өзі бұлар үшін бір салтанатты шеру дерлік.

Үйір-үйір, қос-қос болып, гу-гу әңгіме соғып, кейде әңдетіп, ара-тұра алысып-жұлысып, ойнап, шатшадыман күй кешеді дейсің. Бой сылап, ержетіп қалғандары жұп-жұбымен, қалың көпірден шеткерірек шыға, өзара шүйіркелесіп, асықпай аяңдайды.

Сарша тамыздың деген уылжып тұрған шағы. Өкпе қысқан қапырық та, қуырып, жалап тұрған аңызак та жоқ. Жер бетіне сары шуағын мол себелеген күн сәулесі

шекенді қыздырып, жұмсақ бусантып, шайдай ашық, мөп-мөлдір көк аспаны жақсының пейіліндей жайдары күй танытып, көңілге қуаныш құйып, қиялыңа қанат бітіргендей. Көкжиегінде жылы сағымдар жүтірген көгілдір қойнауудың кең жазығы осы бір пейілді аспан, күн шуақтың астында келбетіне мейірім толып, маужырап жатады. Үлкен жолдың екі жағындағы шөбі шабылып алынған жоңышқалықта тұсаулы, шідерлеулі жылқылар, жусаған, жайылған қой, ешкілер. Жол ернеуіндегі иін тіресе өскен кекіре, жусан, ебелек, шашыратқы шөп шаңға бөгіп, тұнып тұр. Берекелі даланың берекелі күзінен уызынан жарыған тоқтық пен тыныштықтың, жайбарақат жайсаңдықтың кейпі аңғарылар еді.

Шұрайлы даланың сан алуан көбелегіндей көздің жауын алып, қызыл шәйі, ақ шәйі, көк шәйі көйлек киген, топ-топ қыз, балалар жол үстінде гүлдей құлпырып, жалындай шалқып көрінер еді.

Қанат бару-қайтудағы күндегі әдетінше өзімен кластас, мектеп өнерпаздар үйірмесінің маңдай алды әншісі, қатар қыздары сылқым жүрісі, сүйкімді ажарына бола кербез атап кеткен Салтанатпен бірге келе жатқан. Ауылға таянғанда жандарына Әлмырза келді.

—Қанат, Ақтөбеге барып қауын жеп қайтайық,—деді.

Ақтөбесі ауылдан екі-үш шақырым жердегі көне оба. Бір кездерде әлдене қажет үшін қолдан үйген топырақ, әлде ескі қорған-қамалдың үйіндісі, ол жағын ажыратып жатқан ешкім жоқ. Әйтеуір, көгілдір қойнауудағы жазықтың ортасында таздың басындай тап-тақыр, ақ балшық төбе шошайып тұрады. Дәл түбінен су жүретін оман арық өтеді. Сол жерге жылда колхоз бақша салады. Бақша болғанда бұл ауылдың ол кезде көкөністің басқа түрін кәсіп етпейтін кезі. Тек қауын, қарбыз, солардың атызының төңірегінде бір қатар күнбағыс не жүгері егеді.

Қауын, қарбыз тіл үйірген дәмді келеді. Қара шұбар қарбыздары төңкеріліп, тәттілігі ауыз уылтқан сары ала, торы ала шартылдақ қант қауындар; тісіңді тұтып, көмекейіңе тұғырланып әрең жұтылатын құм қауындар; уылжып, шырын сөлі сорғалаған басыпалды, торламалар дейсің бе, түр-түрі өседі-ау.

Судың тапшылығынан болар мұнда үй басына қауын сала бермейді. Осы орталықтың бақшасынан тасып жейді. Бұл жақта пісікшіліктің науқаны он бес, жиырма-ақ күн. Қыркүйек туа бақша жиналып, пәлегін ортасына үйіп тастайды. Келесі жылдың тамызына дейін, хош иісі аңқыған әңгелек, қауын, қарбызбен хош айтысасың сонан соң.

Шілденің аяғынан бері өнімін арба-арба ғып ауылға тасыған бақша қазан болды дегенімен, ағып тоқтаған судың сарқындысындай-ақ, біразға дейін пәлек түбі созылып, кісі алдар қаужаң-қаужаң болып тұрады. Сонан соң да орталыққа қауын тасу сап тыйылып, атыз шетіндегі күнбағыс, жүтерінің дән, собықтарын жинап, сабақтарын орып алғаннан кейін де сарғайған пәлектердің бір шетіндегі қарауыл шал Бірібайдың шырмауық басқан күркесі мен келесі бастағы қараша қосы екі-үш аптаға дейін жығылмай тұрады. Ол жығылмай тұрғанда келім-кетім кісі бұрынғыдай ағылып жатпағанымен некен-саяқ бала-шаға үзіле қоймас-ты.

Бірібай Әлмырзалармен жамағайын кісі. Сонан соң да мұны қауын жеуге шақырып тұр. Әйтпесе, бұл кезде бөгде жанға жеңсік астың табыла беруі екіталай.

Бұлардың сәлемін алып болған соң-ақ қарауыл шал келген шаруаларың осы шығар дегендей күркенің қасындағы үйілген шөптің астынан үлкен сары ала қауын және бір қарбыз шығарып, жарты таба нанмен алдарына қойды. Мектептен қайтқан беттері үйлеріне де соқпай осылай тартқан екеуі шөлдеп, ыстықтап әрі қарындары ашып жеткен. Битін сығып бір кірісті дейсің.

Апыл-ғұпыл қарқынмен біраз қарбытқан соң ар жақта тіреліп, жүре қоймауға шықты. Оған да қарайтын сыңайлары жоқ. Қозғалақтап, кекіріп-кекіріп қойып, ұрып отыр. Әбден кеңірдектеп тойған соң жантая-жантая кетіп, әрі аударылып, бері аударылып біраз жатып дем алды. Сонан соң екеуі қолтықтарына екі қарбызды қысып, күн қайта ауылға беттеді. Сонда ғана Әлмырза мұны оңашаға шақырып, алып шыққандағы әңгімесін бастады:

—Қанат, мен саған бір сыр айтпақ едім. Кластағы балалардың ішінде айтқанымды басқа ешкімге жаймайды деп саған ғана сенемін. Айтпайсың ғой, ә?!

Тосын әңгімеге әрі таңырқап, әрі не деп жауап берерін білмей бұл оған ә дегенде ешнәрсе дей алмай аңтарыла қарап қалды.

—Айтпайсың ғой, ә? Ешкімге айтпайды деп сенемін. — Әлмырзаның даусы дірілдеп, жүзіне қобалжу бар тәрізді.

Бұл әлде аяп кеткендей, әлде таңданған күйінен айыға алмаған қалпы, құрақ ұшып:

—Айтпаймын, айтпаймын,—деді. —Ол не?!

Әлмырза әлденеге қипақтап, кібіртіктеді. Айтуға ыңғайсызданып, қысылғандай сыңайын байқаған соң бұл өзімсіне, даусын көтере, дос пейілмен:

—Ол не? Айтсайшы енді,—деді.

—...Мен саған бір жолдастық қолқа салмақ едім... — Әлмырза оң қолтығындағы қарбызын сол қолына ауыстырып, бүгежектеп тағы кірдірді. "Бұл не айтпақ екен сонша құпияланып, неге тайсақтай берді?"—деп Қанат оған сұраулы жүзбен зер сала қарады. Оның осы ойын сезгендей Әлмырза бойын тіктеп, жүзін тура бұрып, бұл күтпеген оқыс бір сұрақ қойды:

—Қанат сен осы Гүлсаяны сүймейсің ғой, ә?..

Қанат не айтарын білмей әрі аң-таң күйде, әрі қысылып, сасқалақтап қалды. Оның кімді сөз еткенін біліп тұрса да:

—Қай Гүлсая, тоғызыншы "Б" да оқитын Гүлсая ма?—деп қайталап сұрады.

—Иә, сол.

"Бұл не сөзі, не демек, маған",—деп ойлап үлгерген ол бұрынғыдан да таңдана түскен күйі:

—Әлмырза, сен неге жұмбақтай бересің? Не айтпақсың? Гүлсаяның қатысы не бұл жерде? Менің ешқандай онымен араласым жоқ. Тіпті, ешқашан оңаша сөйлесіп көрген емеспін,—деді әлденеден сақтанғандай, әлденеге шамданғандай.

Әлмырза мұның қазіргі көңіл күйіне, даусының қатқылдау шыққанына мән бермеген тәрізді.

—Қанат, саған бір өтініш етсем орындайсың ба?—деді жалынғандай сыңайда.

Кісінің көңілін қайтара алмайтын елгезектігі жеңді ме, әлде не екенін тезірек білгісі келген балалық аусарлықтың әсері ме:

—Жарайды,—деп келісім беріп салды. —Не шаруа?
—Мен бір қызға хат жазып едім, апарып бересің бе?!
—Кімге?
—Гүлсаяға.

Табан астында “мақұл” не “жоқ” деп жауап бере алмай Қанат бөгеліп қалды. Ойлана келе алдында берген уәдесін, лебізін жұта алмай, әрі өзімсініп, дос тұтып қиылып тұрған Әлмырзаның көңілін қимай:

—Мақұл, апарып берейін,—деді.

—Рахмет. Мә, онда саған беріп қояйын. —Әлмырза шалбарының артқы қалтасынан үшбұрыштап бүктелген, дәптердің кереге көз парағына жазылған хатты ұсынды. —Бір реті келгенде табыстарсың.

Екеуі де сонан кейін әлденеге ыңғайсызданғандай біразға дейін үнсіз қалды. Сәлден соң мына қолайсыз тыныштыққа шыдамағандай алғашқы болып Қанат тіл қатты:

—Жаңа менен ол туралы неге сұрадың?

—Қатар қыздары “Гүлсая Қанатты жақсы көреді” деп әңгімелейді. Соған сенің ойыңды білгім келіп еді.

Қанаттың бидай өңді, әдеміше дөңгелек жүзіне ду етіп қан теуіп, алабұртып барып басылды. Өзі сасқалақтағандай қызарақтап мағынасыз күлді.

Әлмырза бір жағы мұның көңілін орнықтырғандай, бір жағы өзінің қылығын жуып-шайғандай:

—Сенің жүретін қызың бар ғой. Салтанат тұрғанда басқаны қайтесің, солай емес пе? Ел айта береді де,—деді.

Бұл ешнәрсе деп жауап қатқан жоқ. Әңгіме үзіліп қалды. Біраз үнсіздіктен кейін ғана:

—Хатты жолдас қыздарының бірінен емес, менен берген себебің не?—деді.

—Жаңа айттым ғой,—сен ешкімге сөз шығармайды деп есептедім. Саған сендім... —Әлмырза желкесін қасып, сәл ойланып қалды. Оның сол қипақтағанынан-ақ бұл негізгі себептің басқа екенін пайымдаған. Бірақ сұрауға ыңғайсызданды. Сөйткенше әңгімені Әлмырзаның өзі бастады.

—Гүлсая тәкаппар қыз. Ешкімнің қолынан хат алмай қоюы кәдік... —Әлмырза тағы да желкесін қасыды. —Ал сені сыйлайды. Сен апарып берсең алуы мүмкін... Үйімен жақын араласып тұрасыңдар. Сені жақсы таниды...

Гүлсая бұлардан бір класс төмен тоғызыншыда оқитын ұзын бойлы, талдырмаш, қараторы қыз. Кей қыздардай қақтығып, ұшып қонып жүретін әдеті жоқ. Көп сөйлемейтін, мінезі ауыр, тұйықтау. Бойы-басын күтіп, таза тәуір киініп жүреді үнемі. Үйі көшенің қарсы бетінде тап Қанаттардың үйімен тұспа-тұс. Бұрын өзімен бір класта оқитын мұның қарындасы Сұлуға ілесіп бұл үйге жиі келіп тұратын. Кейінгі кезде бойжетіп қалғанының белгісі ме, әлде мұнан ұялама, сирек қатынайтын. Өзі де үркек киіктеу, бөгде кісімен шүйіркелесіп, жұғыса бермейтін оған Қанат осы кезге дейін қатар құрбы, қыз ретінде көз салып, тілдескен емес-ті. Бірақ ішкі бір сезімнің түйсігімен кейінгі кезде қыздың өзіне деген көз қарасынан әлденендей сыр аңғаратын тәрізді еді.

Гүлсая қай жерде мұны көрсе, қарсы кездесе қалсын мейлі, жүзіне тура қарамай басын төмен салып өте шығатын. Бірақ солай қарамай өтіп бара жатып та бұған ынта-шынымен зер салып, әрбір қимылын жіті байқап, бақылап бара жатқанын Қанат қалайда сезетін сияқты еді. Ал кейде кешке қарай ауыл клубында өтетін кино, концерт тәрізді жиындарда Салтанаттың жанында тұрған бұған сонадайдан, топ қыздардың ішінен, қайта-қайта ұрлана қарап, көз алмайтынын байқайтын. Жанарына жанары ұшырасса жалт бұрылып, тайқып кететін де, артынша қайта қарағыштай бастайды.

Мектепке бару-қайтуда да көбіне белгілі бір қашықтықты сақтай зер салып, мұның қарасында жүріп отыратын тәрізді. Бұл жайды кей жұрт аңғара бермегенімен Қанаттың сезімтал көңілі сезетін. Бірақ қыздың сол күйіне мән беріп, шындап назар салып, көңіл бөлген емес. Өзіне қатысы жоқ нәрседей немқұрайлы қабылдайтын. Онда мұның көңілінде Салтанат қана бар-ды.

Мектептегі менмін деген талай балаларға өзіне құрақ ұшып, қанша айналақтағанымен оң қабағын танытпайтын Салтанаттың, обалы не, бұл дегенде ықыласы бөлек-ті. Мұнымен кездесе қалса нәркес жанарына жылылық үйіріліп, жарқылдаған ашық ажары онан сайын жайдарылана, ойнақы, ерке мінезімен баурап тұратын. Қатарларының көбі бұл екеуін жұп санайтын.

Бұлардың жұп жазбайтын достығы осы көктемнен басталғандай еді. Ол достықтың бастауына алдымен Салтанаттың өзіне ықылас, пейілі түрткі, себепші болғандай ма?! Осы көктемде ауылдағы келін түсірген бір үйде той болған. Жастар тамның есігінің алдына тігілген киіз үйде ойын-сауық жасап жатқан.

Бұрын Салтанатқа сыртынан қызығып, ықыласы құлап, бірақ кездесіп көңілін сездірудің ретін таба алмай, ретін тапса тәуекелі жетпей пұшайман халде жүрген мұның осы кеште қызға оңаша жолығуының сәті түсе кеткені.

Біраз ел желпінуге сыртқа шығып, қайтып үйге кіре бергенде алдында кетіп бара жатқан қызға:

—Салтанат, тұра тұршы,—деп сыбыр етті.

Үстінде толық, балғын кеудесіне тырыс-тырыс кептелген жеңсіз, қысқа, қара барқыт кеудешесі бар, белі бүрмелі ақшәйі көйлегінің етегі түнгі самалмен сусып, баяу желбіреп, бұраңдай басып бара жатқан бұла қыз қалт кідіріп, бұған қарай жүрді.

—Ол не, жай ма?!

Қараңғы түнде қап-қара, тұнық жанары онан сайын жәудіреп, мөлт-мөлт етіп, бұған наздана еркелей қарады.

Бұл өзінің оны жақсы көретінін айтты.

Жақын тұрған қыздың жалын демі жүзін шарпып, толқыған бір сезімнен басы айналғандай. Қыздың жып-жылы алақаны қолына тигенде тұла бойы ду өртеніп, онсыз да алас ұрып тұрған жүрегі атша тулап, дүрсілдеп кетті. Қыз ернін мұның құлағына таяй беріп, буын-буынын онан сайын еріте сыбырлап:

—Бүгін саған беремін деп алып шығып едім,—деп алақанынан да жұмсақ, үлбіреген әлденендей шүберекті қолына ұстата салды. Оның не екенін бұл зерделеп үлгергенше өзі:

—Сау болып тұр,—деп сыбыр етті де ешкімнің көзіне түспедік пе дегендей жан-жағына жалт-жалт қараған бойы үй айнала беріп, сып етіп ішке кіріп кетті.

Қанат сол бақыттан мас, кірелі шығалы қалтиып тұрған күйі қолындағы қыз қалдырып кеткен затқа қараған. Шеті кестеленген жібек орамал екен. Әтірдің иісі аңқыған, қызыл жіппен кестеленген, үлбіреген сары жібек орамалға түнде үйіне келген соң да әлде біреу

мұның құпиясын көріп қоятындай тығынып, жұрт көзінен тасаланып, қайта-қайта қарағыштап, қуаныштан бал-бұл жанып, қиял кешкен.

Бірақ өкініштісі осы бір шоқтай ыстық, алғашқы от қызу сезім ұзағынан сүйіндірмеген. Тұңғыш махаббаттарына баларлық бұл достықтары баянды болмады.

Көңілге қаяу, сезімге сызат сол жылғы жаңа жыл кешінде-ақ ойламаған жерден түсіп үлгерген.

Өздерін ересектер санатына есептеуге жетіп қалған бұлар мектептегі елкадан сытылып шығып, ауыл клубына келсін. Бидің қызған шағы екен, көбі шалабуырлылау, керзі етіктің қонышын тобыққа дейін түсіре қайырып, күпәйкенің төменгі жалғыз түймесін ғана салып, малақайды бірі желкеге, бірі шекеге тастап шаруасы түтел жүрген ауыл жігіттерінің ішінде сырттан келген сыпайы пішімді біреулер де көзге түседі. Солардың ортасында алдымен назарға ілігіп, қой ішіндегі серкедей бетке шығып жүргені өткен жылы осы ауылдағы мектепті бітіріп, қалаға барып, пединститутқа түскен Әутәліп екен. Демалысқа келген болса керек. Қаланың тұмсық тыққан кісіні сыптай етіп жіберетін сиқыры бар ғой. Әутәліп таралып өсіп, көшелі жан болған. Үстіне киген киімдері де "пасон". Тобықты буған тар шалбар, қара тазыдай жұтынған, тік өкше, сүйір тұмсық туфли. Билегенде аяғы-аяғына жұқпай, сумаң қағады. Мына ортада өзінің бағасы мен мүмкіндігіне деген сенім еңсесін көтеріп, ажарын аша түскен. Еркін, көңілді.

Бұлар сырттан кіргендерге тән тосырқау рәсімімен есік жақта иіріліп қалған. Биге де бірден араласа кетуге бой тартып, ау-жай байқасқан сыңайда-тұғын. Сол кез Әутәліп әлгі еркін, үстем қалыпта, жұртты қақ жарып өтіп, Салтанаттың қасына келіп, биге шақырды. Жұрт та жапырылып осылай қарай қалды. Бұл ойлаған: "Салтанат шыға қоймас, қазір өздері де билейді ғой", — деп. Бірақ Салтанат шақырғанға келіскен ыңғай танытып, икемделе берген. Сол сәт бұл әлденеден секем тартып, ұнатпай қалған. Сөйте тұрып тағы ойлаған: "Менен ұрықсат сұрайтын шығар. Жоқ, деу ыңғайсыз, қызғанды дер. Жарайды бір билеп қайтсын... Бірақ Салтанаттың мұнысы несі сөзге келмей еліп ете қалғаны, тап бір соның биге шақыруын күтіп тұрғандай..."

Бұл осылай ойлап үлгергенше Салтанат Әутәліппен бірге билеп кете барды. Кетіп бара жатып, тіпті артына бұрылған да жоқ. Қанат ызадан тырыс-тырыс сыздап, екі бетінің ұшы ду етіп ысып қоя берді. Төңірегіндегі жұрт өзін табалап тұрғандай қатты қорланды. Салтанаттың онда шаруасы жоқ, мәз-мәйрам күйде шыр көбелек айналып, дөңгеленіп, жүзіп жүр. Сол билеп жүрген қалпы “көріп тұрсың ба мені” дегендей ауық-ауық бұл жаққа жайраңдай көз тастап қояды. Не мұның қазіргі көңіл күйінен бейхабар, не ызасын онан сайын келтіре түскісі келген сыңайы бар. Құлындай ойнап, бұлт-бұлт етеді. Тура мұның төзімін тауысқысы келгендей музыка да ұзақ айналды. Би де әрең дегенде барып аяқталды-ау. Жүзі алабұртып, бал-бұл жанып, тершіп, жайраңдап, жанына жетіп келген Салтанатқа бұл қасақана көз салмай, аспандай қарап, әріректегі біреулермен сөйлескен сыңай танытты. “Мені көрмей тұрсың ба” дегендей жақындай сүйкенгеніне де мән бермеген. Ел ентігін басып, терін сүртіп, желпінсіп болды-ау деген шамада музыка қайта ойнай бастаған. Сол кез:

—Қанат билемейсің бе?—деген Салтанат.

Күні бойы “бөрі арығын білгізбес, сыртқа жүнін қампайтардың” кебімен сыр бермегенімен ыза буып әрең тұрған. Салтанат әлгіндей дегенде сол ашу бұрық ете түскен. Кекесінді, ұнатпай қараған қабақпен:

—Билей бер өзің,—деген де теріс бұрылған.

Қыз бұған таңданғандай бір сәт аңтарыла, әрі қипақтай қараған:

—Саған не болған? Неге ашуланып тұрсың?!

—Онда шаруаң қанша?!

—Жарайды, олай болса.

Қыздың да табиғатындағы төкаппарлығы ұстай қалған. Жүзіндегі жайдарлық нышаны кенет су сепкендей басылып, өңі сәл көгіс тартты. Ақ маңдайына шашырай құлап, бұйралана төгіліп тұрған кекіл шашын сілке, басын шалқақ тастап, бойын тіктеп алды. Қанат өзінің артықтау кеткенін сезді. Бірақ тап осы сәт райдан қайтып, келісімге қол созуға, табан астында, сына алмады. Қыз сол өкпелеп қасарысқан бойы бұған қайтып бұрылған жоқ. Билеген жұрттан көз алмаған қалпы

сіресіп қалған. Сөйткенше би аяқталып, іле-шала жеделдетіп музыка үні қайта естілген. Бұл не істеу керегін ойлап үлгергенше Әутәліп келіп тағы биге шақырды. Сөзге келмей тағы ілесіп кете барды.

Мұның енді билеп жүрген жұртқа қарағысы келмеді. Не істерін білмей әрі-бері тықыршып тұрды да кең залдың бір бұрышында тұрған орындыққа барып отырды. Қанша қарамайын десе де көзі қайта-қайта Салтанатты шалып қала берді. Ол қаз қалпында. Жүзінде күлкі. Баяу, жеп-жеңіл қалқып, Әутәліппен әлде не жайлы әңгіме шертіп, көңілді жүр. Ара-тұра "ал қайтесің" дегендей бұл жаққа тәкаппарлана назар тастап қояды. Әутәліп енді үзіліс кезінде де қасынан кетпеуге айналды. Бірдеңелерді айтып, екі езуі құлағына жетіп, ыржалақтап айналшықтап шықпайды. Ол тұрғанда мұның қыздың қасына барғысы жоқ.

Тағы музыка ойналды. Тағы екеуі биге шықты. Бұдан әрі отыра беруге шыдамай сыртқа қарай беттеген. Дала қараңғы екен. Бұл есіктің алдынан әрірек барып тұрды. Түн май тоңғысыз, жып-жылы. Жапалақтап қар жауып тұр. Көбелектей ағарандап, баяу қалықтаған қар ұлпасы үн-түнсіз келіп қонақтағанда бетіңнің, қолыңның ашық жерлерін тапа бір мысықтың мияуы жалағандай қытығың келетін сияқты.

Бұл сол бетін әуеге тосып, тапқан ермегіне мәз болған сыңайда өзін-өзі алдаусыратып, ештеңе ойламауға тырысып бейқам тұрған. Дәл жанынан біреудің:

—Қанат!— деген даусы шыққанда селк ете қалғандай болды.

—Бұл қайсың, ей!

—Мен ғой!

—Жездібаймысың?!

—Дәдәңнің өзі ғой?!

Бұл мырс етіп күлді:

—Дәде болғаныңа сенің.

—Мен болмасам көрер ем күндеріңді. Осы сендер деп-ақ шаршайсың?

—Өй-да-а!

Бұл жолы екеуі қосыла күлді.

—Әй, бұл не тұрыс?! Жоспар не?!—деді енді

Жездібай маңызды бір шаруаға көшкендей салмақтанып. Бұл оның не айтқалы тұрғанын түсінбей қалып:

—Қайдағы жоспар?—деді.

—Оны өзің білесің де. Ал ананы қайтеміз. “Темный” жасап жібереміз бе?

Бұл енді түсінді. Жездібай мұның класындағы ең бір шаттаққұмар, жанжал десе оң иығын беріп жүретін бала. Төбелесе кетсе өзінің бір кісілік қауқары да шамалы. Бірақ көп жұрт екі иығын жұлып жеген ұрыншақтығына қарап шынымен қырғын шығар деп сескене ме, әлде “бәлесінен аулақ, тентекпен байланысып әуре болып қайтемін” деп абырой сақтай ма, онан айналып жүреді. Жездібайға соның өзі де жетіп жатыр. Елдің бәрін ықтырып жүргендей доқтанып, қоразданып қояды. Сонысына өзі мәз. Ал өзінен шын күші басым, жеме-жемге келгенде аямайды-ау деген кейбір балаларға достық сездіріп, арасын дұрыс ұстаудың қамын ұмытпайды. Оларға мінез көрсетуден аулақ. Рас, әлдеқалай әнжемді біреуді серік ете қалса кімге де болса тиісіп, төбелесе кетуге ықыласты-ақ.

Қанат оның көкейіндегісін түсініп тұр. Бір жағы жанжал тілеген шатақ құмарлығы ұстап, екінші жағы достық пейілін танытып мұның да көңілін аулап қоймақ. Қазір жұрт тарай бере қараңғы көшеге түскен сәтін аңдып тұрып, Әутәліпті ұрып кетуді ұсынып тұр.

—Мен-ақ бастайын,—дейді құлшынып. —Тек қапысын жібермей артынан дұрыстап соқ. Есінде жүретіндей болсын. Жарай ма?!

Бұл бірақ құрақ ұшып қостай қоймады. Ойланып тұр. Төбелеске барғысы келсе, бірер жас үлкен болғанымен Әутәліпке Жездібайсыз бір өзінің де шамасы келетініне сенімі кәміл. Алайда шу шығарға құлқы жоқ. Ертең гу ете түсетін “қыз үшін жандалдасыпты” деген әңгімеден тайсақтайды. Әрі төбелес үшін қисын да жоқ сияқты. Қазір қанша жек көріп, зығырданы қайнап тұрғанымен Әутәліпке не деп қол жұмсаудың ретін таба алмады. Онан гөрі көкейінде Салтанатқа деген белгісіз бір қыжыл, өкпе басым. Мұның көңіліне қаяу түсірген соның бүгінгі тосын мінезі, түсініксіз әрекеті. Бұл дүниеде мұның бар-жоғын ұмытып, мұнымен жұмысы болмай, әдемі аққұба өңі алаулап, бал-бұл жанып, көңілді

күйде Әутәліппен мәз-мейрам билеп жүрген сәті көз алдына келсе іші тұз күйдіріп басқандай қызып қоя беретін сияқты.

Қазір елдің тарауын күтіп тұрып, оңаша шығарып алып Салтанатқа осының бәрін айтқысы келген, сөйтіп ренішін сездіріп, ашуын басқысы келген, бірақ әлдене себеппен соған беттей алмай-ақ қойды. Әлде табиғатындағы намысқойлығы жібермеді ме, әлде ұяң мінезі кедергі болды ма, дәл қазір кездесіп ойындағысын айтуға жүрексініп, тартына берді. Әрі көңілінің бір түкпірінде: “Салтанат мені өкпелетіп, ренжіткенін сезер, өзі келер, сонан соң түсінерміз” — деген ой да жоқ емес-ті.

Ал қыздың тәкаппар көңілі мұның кішіреюін қалап, көрсеткен оқыс мінезіне, орынсыз менменсігеніне кешірім сұрағандай ыңғаймен алғашқы илігу өзінен болар деп күткенінен боз өкпе бозбала бейхабар еді. Осылай жүріп уақыт озған сайын аралары алшақтап, көңілдегі бір-біріне деген жылы сезім салқын тарта бастағанын аңғармай қалған.

Соның салдары келіп жаздыкүні мектеп бітуге арналған кеште екеуінің кеймана кісідей бір-бірімен сүлесоқ күйде қоштасуына әкеп сайған.

Бұл, әрине, кейінірек болған жай. Ал қазір Әлмырза Қанатты Гүлсаяға хат апарып беруге жұмсаған кезде мұның жан-дүниесінде Салтанат деген жалғыз ғана ақ гүл өсіп тұратын.

Қауындыққа барған күннің ертесінде Қанат мектептен қайтқан бетте ауыл шетіне ілікен соң балалардың жөн-жөніне тарауын аңдып тұрып, үйіне қарай жалғыз бұрылған Гүлсаяны соңынан қуып жетті.

— Гүлсая, тұра тұршы!

Бұл қасына келгенде қыз қара торы өңіне қан теуіп, қызарақтап, жүзін төмен салды. Аяғының ұшымен жер шұқылап, басын көтермеген күйі: “не айтасыз, құлағым сізде” деген пейіл танытады. Бұл сасып-сабдырап:

— Гүлсая мынаны... деп қалтасынан хат суырып ұсынғанда қыз онан әрмен қып-қызыл болып кетті. Бұған әлде таңданғандай, әлде үрейленгендей қысыла қарады. Даусы дірілдей шықты.

— Мұныңыз не?!

— Гүлсая, Әлмырза беріп жіберіп еді...

—Әлмырза?!

Қыз оқыс бойын жиып алып, әрі таман шегініп тұрғандай болды. Оның бойтаратқан ыңғайын байқап қалған бұл қайткенімен тезірек шаруасын бітіріп, міндетінен құтылуды ғана ойлап, жалынғандай үнмен:

—Гүлсая, алшы, алмасаң өкпелеймін...—деп ентелей түсіп, хатты қолына тықпалай берді. Кері итеріп тастауға мұның көңілін қимады ма, хатты қолына қыстырған бойы шұғыл әрі бұрылып, үн-түнсіз, жылдамдата басып, ұзай берді. Бұл бірқауым уақыт сол орнында сілейіп тұрып қалды.

Бұл міндет бойынша Әлмырзаға хаттың жауабын әкеп беруі керек. Ертеңіне Гүлсая мұны көре сонадайдан бұрылып кетіп, айналып өтіп, маңайына жуықтамай қойды. Оның ертесіне де сөйтті. Көрмеген, байқамаған сыңай танытып төмен қарап өте шықты. Жұрт көзінше бұл шап беріп ұстай алмайды. Үшінші күні аңдып тұрып мектептің дәлізінде кезіктірген:

—Гүлсая әнеукүнгінің жауабын бермейсің бе?

Қыз мұның жүзіне ашу, зілсіз, сабырлы көз салып, бұл күтпеген бір ашықтықпен кесіп сөйлеп:

—Жауабын Әлмырзаның өзіне айтармын. Қанат, сіз алаң болмай-ақ қойыңыз,—деді. Қыздың үніндегі салқындық мұны аяздай қарып өткен. Қысылып, ыңғайсызданып қалды. Класына қарай тұра жөнелді.

Кейін Әлмырзадан қыздан қандай жауап алғанын сұраған емес. Өз тарапынан ол да ештеңе айтқан жоқ. Бұл туралы қайтып арада әңгіме қозғалмаған. Бар байқағаны Әлмырзаның сонан кейін Гүлсаяны төңіректегенін көрген емес. Ал бірақ Қанат мұнан кейін де Гүлсаяның өзін сыртынан бағып, қарағыштап жүретінін талай рет аңғарған.

Бұл мектеп бітіріп, оқуға жүруге дайындалып жатқанда Әжесі:

—Қанатжан, көкеңнің малдан қолы босамайды. Мына есіктің алдындағы жоңышқаның әбден мәйектеніп піскеніне біраз болды. Әнеу күндері экзамынан қалмасын дедім. Енді шауып алмаса аз күнде басы ұшып кетіп сояуы ғана қалады. Рәсуа болды деген сол. Осыны екі-үш күнде өзің жинап беріп кет,—деген.

Сонан соң кешелі бері Қанат шешініп тастап

жоңышқа оруға кіріскен. Күн батуға жақындап қалған кез еді. Есік алдындағы үйге таяу атыздарды орып бітіп, жоңышқалықтың шарбақтың төріне жақын тұсында жүрген. Шалғыдан басын көтеріп қараса қарындасы қасында өзі қатарлы бір қыз бар осылай келе жатыр. Алғашқыда жоңышқа жинауға ертіп келе жатқан құрбы қыздарының бірі шығар деп мән бере қоймаған, жақындай бергенде зер салса Гүлсая. Бұл кеудесінен шешініп тастап жүрген. Асыға басып, орылып жал болып жатқан жоңышқаның үстіне тастай салған көйлегін алып кіді. Маңдайының терін сүртіп, шалғының сабына сүйенген күйі екеуін күтті.

Гүлсаяның қысылып, ұялшақтап әрең келе жатқанын жүрісінен аңғару қиын емес. Мұнан ыңғайсыздана ма, әлде кешке таман үлкен-кіші бәрі, есігінің алдында жүрген жұрттың назарынан тайсақтай ма қыл көпірдің үстінде келе жатқандай қиналыста тәрізді. Соны байқаған бұл қарсы жүріп:

—Гүлсая, саламат па?—деп жылы қабақпен жарқын амандасты.

—Сәлеметсіз бе?—қыз қысыла күлімсіреп таянып келіп тоқтады. Қызарақтаған ұяң жүзі кешкі шапақпен онан сайын алаулай түскен. Үстіндегі шашыратқының гүліндей көгілдір гүлді шығт көйлегі нәзік, талдырмаш тал бойына қона кеткендей үйлесіп тұр. Күнге күйген қоңырқай түп-түзу балтырларында жоңышқаның сояуының айқұш-ұйқыш сызып өткен болар-болмас жұқалтаң ақтаңдық ізі байқалады. Жеңіл шәркейінің сүйір тұмсығының ашық тұсынан шығып тұрған башпайлары ішке жасырынғысы келгендей дамылсыз қыбыр-қыбыр етеді. Қайда қоярын білмегендей біресе алдына, біресе артына ұстаған қолдарында да елеусіз діріл бар.

Гүлсаяны ағасының жанына ертіп келген соң қарындасы:

—Ойбұй, табадағы нанды алуды ұмытып кетіпшінау, сен тұратұр-ей, қазір келемін,—деп үйге қарай жүгіре жөнелді.

Оңаша қалған соң қыз мүлде қысыла бастағандай. Соны аңғарған Қанат мына қолайсыздықтан шығудың қамын жасап, оны сөзге тартқан болды.

—Гүлсая, әңгіме айт. Каникулда ешқайда бармайсың ба? Осында өткізесің бе?

—Шөп ауылдағы нағашым үйіне бармақпын... Жазда сол жақта боламын ғой деймін... Оқуға қашан жүресің өзіңіз?

—Екі-үш күннен кейін.

—Мен ертең кетпекпін. Сіз оқуға жүреді деген соң қоштасып, жолыңыз болсын айтайын деп келіп едім...

—Рахмет.

—Оқуға түсіп кетуіңізге тілектеспін.

Қыздың аздаған діріл аралас толқыған үнінен тілектестік пен жылылық лебі ескендей. Жүзінде қобалжу, қаймығу, қуаныш аралас алабұртқан сезімнің сәулесіндей лапылдаған шырай бар. Бір сәт екеуінің жанары ұшыраса қалған. Қыздың көзінде ынтазар ықылас, ыстық мейірім төгіліп кетердей мөлт-мөлт етіп тұр екен. Кенет жалт бұрылып, қан теуіп, ду ете түскен екі бетін алақанымен басқан күйі:

—Ал жақсы, сау болып тұрыңыз,—деді де төмен қараған күйі кейін қарай бұрылып алып, жүтіре басып кете барды.

Мұнан кейін Қанат Гүлсаяны бірінші курсты бітіріп, онан соң студенттерге тиесілі құрылыс отрядының қатарында болып қайтып, күзгі мейрамда ауылға келгенде ғана кездестірген.

Бір жылдың ішінде қыз салықалы тартып, көп есейіп кеткендей көрінген. Бұрынғы үркек, ұялшақ, балаң мінезді Гүлсая емес, өзінің бой-басы, жүріс-тұрысына, сөйлеген әр сөзіне мұқият мән беріп, сабырға көшкен қалпында бойжеткен, ақыл тоқтатқандықтың белгісі бар.

Ауылдағы өзі қатарлы жастар мейрамының құрметіне кешке бір үйге жиналып, бас қосқан екен, Қанат Гүлсаямен сол жерде жолықты.

Мұны алғаш көргенде қыздың жанары жалт етіп, жүзі ду қызарып барып басылғанын Қанаттың өзінен басқа ешкім байқамай қоймады. Жапырлай сәлемдескен елмен бірге ол да елеусіздеу ғана күлімсіреп, бас изеп амандасты. Сонан кейін жұрттың бұларды баққан назарынан тайсақтады ма, көп сыр бермеді. Кеш бойы сынық, сыпайы отырды. Түн ортасы ауа жұрт тараған сәтте бұл шығарып салуға ыңғай танытып еді, қыз да

соны сезгендей басқалардан бір шетке қарай ығысып, жылыстай берді.

Аспан ашық, жұлдыздары самсап төгіліп тұрған қараңғы түн еді. Қанат көңілді-тін. Кеу-кеулеп ортаға алған достардың ыңғайымен біраз көтерген қызыл шараптың буы басқа шауып, жайшылықтағы сабырлы қалпынан шығып, жеңілтек, алып-ұшқан. лепірме күйде келеді. Қатысты-қатыссыз әр нәрсені әңгіме етті. Тынбай сөйлеп келе жатқан бұл. Қыз үн-түнсіз тыңдауда. Ара-тұра күліп, қостаған сыңай танытып қояды. Бір кезде бұл:

—Гүлсая, оқуға неге келмедің? Мен сені келетін шығар, деп күтіп едім,—деп қалған.

Қыз іле жауап қата қоймады. Өз сұрауына бұл да енді ыңғайсыздана бастаған. Сұрайтын сұрағы емес еді.

—Апам жалғыз, әрі науқастау. Қалай барамын... — Қыз іштей тынып, тұншыға күрсінгендей болды. Әбес сөйлегеніне қиналып Қанаттың маңдайынан мұздай тер бүрқ еткен. Гүлсая шынында шешесінен басқа ешкімі жоқ жалғыз қыз еді. Әкесі соғыстан қайтпай қалған.

Әңгіме кілт үзілді. Үнсіз аяңмен жүріп отырып екеуі үйіне жақындап қалған екен.

—Осы жерден қайта беріңіз. Үйге келдік,—деді Гүлсая сыбырлағандай ұяң үнмен.

Осы сәт әлде қызулықтың, масаңдықтың әсері ме Қанатқа оқыс бір ой келген. Әжесі қартаң тартқан ауыл әйеліне тән әдетпен баласына “келін түсір” деп қыңқылдай беретін. Тіпті, мұның әзір ондаймен ойы жоғын, қанша айтқанымен үйлене қоймайтынын сезіп отырғанымен сол сөздің өзін мәре көре ме, қызық санай ма мұны мезі етіп, қайта-қайта есіне салып қоятын. Ондайда бұл кейде күліп, кейде: “болды ғой енді” —деп ашуланатын.

Енді қазір: “Демалысқа келіп жүрмін, мейрамның алды. Гүлсаяны үйге келін етіп түсіре салсам қайтеді. Менің үйленгеніме үйдегілер де, басқалар да қуанбаса ренжімесі хақ”, —деген ой жылт еткен. Және сол ойын табан астында Гүлсаяға білдірген.

Қыз төмен қарап, үн-түнсіз тұрып қалды. “Жоқ та” демеді, “мақұл да” демеді.

—Гүлсая неге үндемейсің?

—Не деймін?

—Мен не айттым.

—Қайдам... Білмеймін... Дәл қазір ме?.. Болмас, ыңғайсыз шығар... Оқуыңа кедергі болар.

—Не кедергісі бар? Той өткен соң мен оқуыма кетемін. Сен үйде бола бересің...

Гүлсая мұның сөзін қызулыққа жорый ма, аса сенбей тұрған сияқты. Бірақ осы әңгімеге кет әрі емес. Қайта мұның айтқандары жанына жағатын сияқты. Сөйте тұрғанымен ұстамдылық көрсетіп, сабырға шақырғаны ма, әлде шын көңілі солай ма?

—Қанат ондай ойың болса несіне асығасың. Ең құрмаса екі-үш курсыңды бітірсейші. Қазір оқуыңа кедергі келер,—деді.

Бұл шынынан гөрі әзілге сайып:

—Оу, оған дейін сен күтесің бе, кетіп қаларсың,—деген.

Қыз мұның әзілдегенін сезсе де оған аса назар аудармай, қалтқысыз кесімді жауабын берді.

—Сен өзіңе сенімді болсаң, мен ешқайда кетпеймін. Оқуыңды бітіргенше күт десең де күтемін.

—Жарайды онда,—деді бұл да сабасына түсіп, келіскен сыңай танытып.

—Тек хат жазып хабарласып тұр,—деді Гүлсая қоштасқан кезде өтінгендей.

—Мақұл,—деген бұл сол сәтте. Мұнан кейін екеуінің арасында қайтып әңгіме болған емес. Артынша бұл оқуына кеткен. Бірақ студенттік күндердің өзге қызығы мойын бұрғызбай алып кетті ме, кім білсін, қыс бойы мұнан хабар күтудегі қызға бір ретте хат жазбағанын ойына алып, қынжылған, алаңдаған жері жоқ екен.

Екінші курстың жазғы семестрі аяқталып қалған, енді екі-үш күнде соңғы емтиханын тапсырып, демалысқа шығып, ауылға қайтамын деп жүрген. Қайтарға жол қаражат күтіп орталық почтаға келсе жеткілікті тиын-тебен де, үйдегі інісінен хат та келіп тұр екен. Інісі әдетінше амаңдық-саулық сұрасқаннан кейін үйдегілердің жағдайына, не істеп жүргеніне бас-басына тоқталып өтіп, сонан соң ауыл ішіндегі үлкенді-кішілі жаңалықты тізіпті. Хаттың соңына сала Гүлсаяның күйеуге кеткенін жазыпты. "Көрші ауданда тұратын,

жақында армия қатарынан босанып қайтқан бір жігіт құда түсіп келіп, алып кетті”, —депті.

Бұл әлдекім маңдайынан салып жібергендей сілейіп қалды. Отырып-отырып бір кезде таңданғанын да, өкінгенін де білмейді, астыңғы ернін тістелеп, басын шайқай “да-а..”, —деп орынан көтерілді. Көтерілді де қайда барарын білмегендей мәңгіріп төңірегіне мағынасыз көз жүгіртіп біраз тұрды. Тұрған жері почтаның қасындағы гүлді, кең алаң болатын. Әрлі-берлі өткендердің өзіне таңырқай қарағыштап бара жатқанын байқап, бұл тұрысының солапай екенін сезіп, алаңның түкпіріне қарай аяңдады. Сол бойы сенделіп, ерсілі-қарсылы кезіп, көп жүрді. Көңілі ортайып құлази түскендей. Жан дүниесін кісінің қолында барда қадырын білмеген асыл затын жоғалтып алғанындай бір қапалық жайлаған.

Өкін, өкін бе, бәрібір енді кеш еді...

Сонан кейін Гүлсаяны көрген емес. Бірақ бір қызығы осы кейінгі кезде ол кей-кейде түсіне кіретін. Және қашан да әлденеге ренжіп, тарығып жүргенде түсіне кіретін де, түнде қуанышты түс көрген жандай таңертең ұйқыдан көңілді, сергек оянатын. Және қай кезде де бірақ көрініспен көрінетін.

... Бұл сол оныншы бітірген жылы орталықтағы әжесі отыратын тамның маңындағы жоңышқаны орып берген соң дәл оқуға жүрерінің алдында жылқы бағып шабындық сазды жайлайтын әкесінің үйіне келген. Үйі шөпшілермен бірге еді.

Гүлсаяның нағашысы мен мұның үйі қатар отыр екен. Түстен кейін жаңбыр жауып, шөпшілер жұмысқа шықпай бес карта соғып кеукілдесіп жатқан жайлары бар. Кешке салым Қанат қатарлы біраз жастар доп ойнауға сыртқа шыққан. Ауыл шөбі шабылып алынған ажырықты саздың бір тұсына қоныс аударып қонған екен.

Аяқ бассан түкті кілемнің үстінде жүргендей жап-жайлы сезінесің. Кешкі салқында, алқа қотан отырған киіз үйлі ауылдың ортасындағы алаңқайда бұлар доп соғып жатқан. Есігі осылай қараған жақын маңдағы киіз үйдің бірінен жанында ерткен кішкен қызы бар Гүлсая шығып, бері қарай келе жатқанын Қанат елден бұрын

байқаған. Қыз бұл тұрған тұсқа таяп келіп тоқтап, ойынды қызықтаған сыңай байқатты. Гүлсаяның үстінде су жаңа қызыл жемпір, аяғында қызыл етік. Бір көзі түскен сәтте мұнымен күлімсірей, бас изеп амандасты. Бұл қасына жетіп барып сәлемдесуге ойынды тастап, төңірегіндегі жұрттан жырылып келе алмай, әрі ауыл кісілерінің назарынан ыңғайсызданып, сол тұрған күйі сәлемнің ишарасын жасады. Қанат ойын үстінде де қыздың өзін сыртынан бағып көз алмай тұрғанын сезумен болды. Анда-санда мойын бұрып назар салса жанарлары түйісе қалғанда жайдары, жылы кейіпте ұяң күлімсіреп, елжірей қараған жүзін көрді. Онан жақын келіп сөйлесуге ыңғай білдірген сыңай танытпайды. Сол тұрысында да қуанышты, көңілді.

—Гүлсая-ай! Неғып тұрсың ол жерде, шай қойшы, қалқам!—деген әйел даусы естілді. Артынша:

—Қазір, тәте!—деп үйге қарай жылдамдата басып бара жатқан Гүлсая бұған үнсіз қоштасқан ығытпен жанарын төңкере жалт қарап, елеусіз ғана бас изеген. Сонан соң кішкене сіңлісін қолынан сүйрей жүгіре жөнелді...

Гүлсая түсінде ылғи тек сол жаздағы шабындық саздағы, осы бір қалпында ғана көрінетін. Жанына жақындамайды да, ләмиім деп тіл де қатпайды. Тек күлімсіреп қарайды да қояды...

Қанат алғашқы кезде таң қалып жүрді. "Гүлсая маған өкпелі шығар. Ренжіп тіпті қарғады ма екен? Мен оның сезімін аяқасты еткендей болдым ғой. Алдап кеткен кісідеймін ғой... Мені жаудай көріп, атымды естігісі келмейтін шығар..."—деп ойлайтын. Ал енді ойда жоқта, әлдеқалай кейісті жүрген кезінде мейірімді жүзбен, жанашыр кейіпте түсіне кіргенде, әрі солтүстен өзі көңіліне белгісіз бір қуаныш ұялағандай сезінетініне қалай таңданбасын.

"Бұл не қызық. Әлде оның маған деген көңілі қазір де бұрынғыдай ма екен? Мені ойлай ма екен? Сырттай тілекшім, шарапатшым болмағай. Кісінің сезімі деген түсініксіз, сыры терең, киелі нәрсе ғой. Осы түсі тегін болмаса керек. Солай шығар",—деген ойға тірелетін. Сонан кейін бір кездегі парықсыздау, атүсті мінезіне өзін кінәлі санаған әрі онан кешірім сұраған ниетпен Гүлсаяға —

көңілінде он жеті жастағы суреті ғана сақталған, сол бір қараторы, талдырмаш Гүлсаяға — арада талай жыл өткен осынау қыр үсті шақта бұл да жақсы тілек тілейтін.

Жұмакүлмен бұл үшінші курста танысты. Танысуына себепші болған Әлмырза. Әлмырза оқуға түскен алғашқы жылы-ақ ЖенПИ-де оқитын бір қызды, осы қазіргі әйелі Сырғашты, жолықтырып, сонан бері бірге қыдырып, бірге жүріп тұратын. Сырғашпен бірге оқитын, бірге жататын қыздар Қанатты жақсы танитын. Жақын тұтып, сыйлап, жандары қалмайтын. Сонан соң да олармен жыйын-той, бас қосуларда жиі кездесіп тұратын.

Бірде Сырғаш туған күніне шақырып, екеуі гүлін құшақтап, тарту-таралғысын алып, елдей көшіп келген. Жиналғандардың бәрі дерлік көз таныстар екен. Тосыннан бір ғана қыз бар. Қанаттың бұрын көрмеген адамы. Сырғаш отырғандарға оны:

— Жерлесім, ауылдасым, Жұмакүл. КазГУ-дің биофагінде екінші курста, — деп таныстырды.

Біреулердің әзілдеп:

— Бұрын неге көрінбей жүрген?

— Әй, сендей ашкөздерден жасырынып келген де.

— Сырғаш, мынандай әдемі ауылдасыңды осы уақытқа дейін тығып көрсетпей қойған, қусың өзің-әй.

— Өзі де тым бұйығы қыз екен, ұялта бермеңдерші, баланы.

— Мынаның жанының ашый қалуын... — дескен әртүрлі алып-қашты сөздеріне қонақ қыз жауап қатпай, зілсіз жымыып күлді де қойды.

— Әй, айрылмаймын дегендеріңе әлі де болса кеш емес, — деп күлді Сырғаш. — Біздің Жұмакүлді бір көргеннен құлап түстіңдер ғой өздерің.

Сөз саптастары мен ара қатынастарына қарағанда Сырғаштың ауылдасынан бірер жас үлкендігі бар тәрізді. Сонан соң да ма Жұмакүл кеш бойы көп ортасында өзін сыпайы, кішік ұстады.

Қанатпен қатар отырған. Көп үндемейді. Төңірегіндегілердің анда-санда сұраған сұрағына қысқа ғана жауап қайырады да қояды. Қыздың өзін-өзі ұстай білетін, биязы мінезі бұған ұнаған.

Әзіл-қалжың, басқадай бұралқы сөзге әуестігі жоқ Қанат ара-тұра қызға қызмет көрсетіп:

—Алыңыз, алсаңызшы,—дегеннен бөтен сөзге бұл да жоқ. Ондайда шын көңілімен ризалық білдіргендей:

—Рахмет, рахмет,—дейді қыз.

Кештетіп тараған. Сырғаш пен қыздардың көпшілігі жатақханаларында қалды да келгендер сыртқа шыққан соң жөн-жөніне тарасқан. Бұл Әлмырза екеуі алдымен Жұмакүлді апарып салып, сонан соң әрі қарай кетпек болып, алтыншы трамвайға келген. Әлмырза едәуір қызулау. Қаланың орталығындағы кинотеатрлардың соңғы сеансынан шыққан жұрт қапылып мінген екен, трамвайдың ішінде таяқ шаншар жер жоқ.

Қызып алса өркөкіректеніп, біреуге қыр көрсетіп тұратын Әлмырза ығы-жығы итерістің ішінде өлдекімдермен сөзге келіп, ілінсе кетті. Шаң-шұң шыға бастады. Ұстасып тұрғаны қызғындау үш жас жігіт екен, олар да аттанның даусы қайдан шығады деп келе жатқандар болса керек. Айылын жиятын емес.

—Алты аласы, бес бересің жоқ, айналадағы біреулерде нең бар. Қойсайшы,—деп бұл басу айтып еді. Әлмырза омыраулап тыңдайтын емес.

—Ой әкеңнің... артарына қарамай, көрдің бе... Мұрын боқ немелердің...

Аналардың да тілі күйдіргідей. Кісінің қыжылына тиетін нелер қисық сөзді құлатып жүр.

Қой дегенге Әлмырза болмаған соң бір жағы оған жақтаса араша түсіп, бір жағы аналардың сөзіне шыдай алмай бұл да қатты-қатты тілге келген. Дау ұлғайып бара жатқан соң Жұмакүл бұған жалынғандай үнмен:

—Құрысын, жанжалдың керегі не. Сіз қойыңызшы енді,—деген.

Қанат тоқтағанымен басқалары басылар емес. Өңгіменің ақыры "Түс-түске", "Түссең түске" келіп тірелген. Бұлардың онсыз да түсетін аядамасы еді, ашылған есіктен шыға берген. Сол-ақ екен арттарынан ана үшеуі де сау ете қалды. Ниеттері теріс, тегіншілікпен кетпейтін ыңғайлары бар. Соны аңғарған Әлмырза:

—Қазір мен милиция алып келемін бұларға,—деп жолдың қарсы бетіндегі, едәуір жердегі ішкі істер

басқармасының кеңсесіне қарай тұра жөнелді. Ана үшеуі жүгіріп бара жатқан оның соңынан қуа қоймады. Қаусырмалап мұны қоршай берген. Жұмакүлдің шырпыр болып, араша түскеніне қараған жоқ, қарсы алдынан таянып келген біреуі салып-ақ жіберді. Ыңғайларын сезіп, іштей күтініп, дайын тұрған бұл сілтеген қолын шап беріп, көз ілеспес жылдамдықпен мойнына ораған бойы, жауырынынан асыра жерге атып ұрды. Онан босана сала таянып қалған екіншісін теуіп, ұшырып түсірген. Сол кез кенет басында бір жарылыс болғандай көз алды жарқ етіп, қап-қараңғы түнекке құлай берген.

Есін алғаш жинап алғанда басынан, мойнынан құшақтап алып, ағыл-тегіл жылаған күйі:

—Қанат, Қанат! Не болды? Көзіңді ашшы,—деп обектеп үстіне түсіп отырған Жұмакүлді таныды.

Біреулер келгендей, күңгір-күңгір сөйлескендей болды. Жұмакүлдің әлдекімге ренжіген даусын естіді.

—Екеулерің болғанда Қанат бөйтіп таяқ жемейтін еді. Бар бөлені бастаған өзіңсің, ақыры мұны орталарына тастап тұра қаштың,—дейді кейісті түрде.

Әлмырза бүтежектеп ештеңе дей алмайды.

—Қап, кап...—деп міңгірледі.

—Әлгілер қашан кетті, қалай қарай кетті,—дейді ұзын тұра милиционер самарқау үнмен.

Көйлегін шешіп алып, басын таңып, үшеуі сүйемелдеп мұны ішкі істер үйінің кезекшісі отыратын бөлмеге алып кірді. Әп-сәтте жедел жәрдем машинасы да жетіп келді.

—Сотресение алған. Қабағы жарылған. Темір ме, қорғасын ба ауыр әлденемен қатты соққан. Біраз қан кетіпті. Ауруханаға алып бару керек,—деді дәрігер.

Қанат сонан ауруханада жарты айдай жатып шыққан. Кейде Сырғаштармен бірге, кейде жалғыз өзі күнде Жұмакүл кешкісін келіп тұрды. Әңгімелесіп бірер сағат қасында отырады. Сонан бұл екеуі бір-біріне бауыр басып, жақын жандардай болып кетті. Қанат бесінші курста оқып жүрген күзде екеуінің үйлену тойы болған.

"Сарыдала" негізінен мал өсірумен айналысады дегенімен көп салалы шаруашылық. Ақ егістің көлемі едәуір. Жүгері, жоңышқа да егіледі. Төрт түлік малға

қыруар шөп жинау керек. Мұның бәрі айтарға оңай. Ал қаншама бейнеті барын осының ішінде жүрген жан жақсы біледі. Шаруашылықтың науқаны қысы-жазы бірдей түгесіп бітпейді. Бірін аяқтасаң бірі кезектесіп келіп тұрғаны.

Бұл жұмыстардың барысында реніш те, қуаныш та болып тұрады. Қазір жүз шайысып қалып, қазір қайта табысып жатасың. "Бәрі жанның қамы" дегендей осы совхоздың тіршілігі үшін соның қай-қайсы да. Қанша ұстамды, сабырлымын дегеніңмен төңірегіндегі кісілермен әй-шәй деспей тұра алмайсың. Бір тәуір жері осы мына күнделікті қым-қуыт тіршілік қазіргінді қазір ұмыттырып жібереді.

Ойлап отырса Әлмырза екеуінің әр шаруаның төңірегінде келіспей, кездесіп қала беретін тұстары аз емес тәрізді. Жұмыс бабындағы жөн-жосыққа жатқызып, көңіліне зіл алмаған соң елемейді екен тек.

Мұндай әңгімелердің тұсында көбіне Әлмырза өз дегенін алға шығаратын. Оның әрине заңды жағы жоқ емес. Шаруашылықтың бірінші басшысы, осы қызметте талай жылдан бері істеген тәжірбиесі де бар. Сонан соң Қанат өз пікірін білдіріп, ортаға салғанымен мәселенің шешіміне жағаласа бермейтін. Рас көңіліне мықтап ұялаған кейбір нәрсеге принцип ұстап, қасарысып қалатыны бар. Ондайда қалайда Әлмырзаны өз дегенімен санасуға келтіретін.

Совхоз орталығының маңына жыл сайын шамалы көлемде, өздерінің әжеті үшін, қауын-қарбыз егілетін. Осы жұмысты кейінгі кездері келімсек екі-үш жігіт міндетіне алып атқарып жүрген жайы бар-ды. Олар көктем шыға қаладан келеді де, жаз бойы совхоздың бақшасын өсірумен айналысып, өнімін жинап-теріп өткізіп, қазан болған соң күзде қайтып кетеді.

Бұл төңіректе Қанаттың бала кезінде де бақша егілетін. Топырағы құмайтты, шөлейт болған соң ба қауын-қарбызы аса дәмді, әрі ірі келетін. Ал енді байқаса бақшаның өнімінің қазіргі сапасы ондай емес. Ертерек қызартып, әрі салмағын ауырлатып өткізуге құнығып алған кәсіпкерлер тыңайтқышты мөлшерден тыс үстемелеп беріп, көктің құнарын түсіріп жіберген.

Бұрын екі-үш ай сақтағанда тырп етпейтін қарбыздар қазір екі апта кереуеттің астында жатса іші түсіп, солқылдап, жеуге келмей қалады. Пәлегінен жұлып алып жарып жегеннің өзінде тілген жерің бұрынғыдай қыпқызыл түсте уылжып, үтетіліп тұрмайды. Тап бір ішіне өрмекшінің торын жүгірткендей алашарбыланып, ақтандақтанып тұрады. Жесең тіл үйірген дәмі де жоқ, Шайнап бола бергеніңде аузыңнан шуаштың иісін сезгендей боласың.

Осыны байқап жүрген Қанат өткен көктемде бақша егердің алдында агрономды шақырып алып, әлгі жағдайды мықтап ескерткен.

—Осы біздің азғантай бақшаға тыңайтқыштың керегі не?—деген. —Өз тамағымызды өзіміз дұрыстап жесек қайтеді.

Агроном бақша ұстайтын жігіттермен сөйлесіп қайтып келді.

—Қанеке, көнбейді. Оларға салмақ керек, салмағына ақша алады. Олар сол ақша үшін келіп жүрген адамдар емес пе. Сіздің жайыңызды қайтсін, өз есептері бар. Сонан соң бізге жоспарға да керек емес пе? Бақшадан алынған өнімнің көрсеткіші үшін. Тәуір болғаны дұрыс қой.

—Совхоздың байлығы, көрсеткіші, осы жарты гектар бақшаға тіреліп тұрған жоқ шығар. Шаруашылықтың бір табыс көзіне айналдырамыз деп еккен нәрсеміз емес қой. Тонналап өткізейін деп отырған өнімің емес. Науқандық, жеңсік, зәру ас, бала-шаға, ауылдың адамдары мезгілінде жесін деген үшін ғана емес пе.

—Ауылдың активтеріне оңаша, бөлек бір жерге егіп берейік дейді.

—Оу, ол не деген сөз? Осы алақандай ауылдың ішінде отырып, бөлек бақша ектіріп, бөлекше тұрмыс құрамыз ба енді?! Ол қай қағидаға жатады?! Жұртта оны көретін көз, еститін құлақ жоқ па сонда?!

—Енді онда олар екпейді.

—Екпесе қойсын. Бір гектар жердің бақшасын бағып, күтетін екі-үш кісі осы ауылдан табылмай қалар дейсің бе? Несіне кіріптар боламыз. Көрінгенді әлдеқандай ғып...

Осы әңгіме Әлмырзаға да жеткен екен:

—Әй, сен де осы бүйректен сирақ шығарып

жүресің,—деп күлді. —Өзің жоғары білімді агрономсың. Осы заманда кісі химияға қарсы бола ма?

—Химияның да химиясы бар. Қисынына қарау керек қой соның...

—Сен тоқтат деп айтты екен деп тыңайтқышты қолданбайтын болып, өндірістен алып тастар...

—Мен өндірістен шығарып тастау керек деп отырғаным жоқ. Мөлшерден тыс, бей-берекет қолдануға, сонан соң керекті, керексізіне қарамай қолдануға қарсымын. Айтты, айтпады біздің мына кішкентай бақшаға селитра жіберудің осы қаншалықты зәрулігі бар?!

—Әй, оған да мәлімет береміз ғой. "Мешкей деген жақсы ат па" деп, әйтеуір көрсеткіштің төмен болмағаны жөн емес пе?

Қанат күлді:

—Таза формализм ғой мұның. Тап осы бақшаның өнімінен сөзге қалмаспыз.

—Әй, айтқаныңа болайын. Обязательно сөзге қалу керек пе?.. Ал сонан аузы қышыған біреу: "бақшадан өнімді төмен алды"—деп айтса айта салады.

—Онда тұрған не бар дейсің. Айтар, қояр. Существенный нәрсе емес қой.

—Сөзге іліккеннің жақсысы жоқ, әйтеуір.

Қанат әзілге сайып күлді:

—Таудан қайтпаған жүрегім, тастан қайтпаған жүрегім, шайлыққан жерін-ай,ә...

—Тіпті селитра сіңбегенін жеймін десең, "бөлек егіп берейік" депті ғой. Солай етсін. Басқасында нең бар. Бізге соның ішіндегі дұрысын таңдап берер. Несіне әңгіме егіп жүрсің соны.

—Мен бала-шағама жетерлік көкті өзім есігімнің алдына егіп те, өсіріп аламын... Ол үшін айтып отырғаным жоқ.

Әлмырзаның тәжікелесе беруге шыдамы жетпегендей маңдай терілері қырыстанып, қабағы кіржие бастады.

—Олай болса бізге осы бақша егіп керегі не. Түк пайдасы жоқ, бір түлік шаруа. Бас қатырып бұған. Осыдан алғанымыздан гөрі бықы-шықы әңгімесі көп. Неге бақша екпедіңдер деп бізден ешкім сұрамайды. Осыны қоя қою керек.

—Жоқ егу керек,—деді Қанат шешімді түрде. —Онан не зиян көреміз. Өз мезгілінде бұл да бір әуес, жеңсік нәрсе. Жұрт іздейді. Аудан орталығындағы базардан қыруар теңгеге сатып алып, мықшындап тасып жүргенінен гөрі өзімізден қазына бағасымен үйді-үйлеріне кіргізіп алғаны ганибет емес пе. Жұрттың да қамын ойлайық. Болып жатса жайлаудағы шопандарға таратайық. Олар да аңсап отырады. Өзімізде барға не жетсін. Аяймыз ба елден.

Әлмырза мұның сөздерін теріске шығара алмады білем:

—Әй, айналайын, өзің агрономсың ғой, сол бақшаңды өзіңе тапсырдым, не істесең де. Не егесің, қалай егесің, мейлің,—деп орынан тұрып кетті.

Қонысбекті Қанат ауыл баласы ретінде сырттай танығаны болмаса жақын біле қоймайтын. Бір байқағаны Әлмырза онша ұнатпайтын сияқты. Мамандардан да ол туралы мақтаған сөз ести қойған жоқ. Бірақ совхоздағы көрсеткіші тәуір, алдыңғы қатарлы шопанның бірі екенін, тұрмысы түзу, дастарханы бар, ауылдағы бір деген жігіт екенін бұрын сыртынан еститін. Ел ішінде аты бар кісінің сыртынан ащы-тұщы сөздің қосарлана жүретін әдеті ғой. Мұнда келгелі бері ол туралы әр түрлі сөздер есіткен. Ағайынның бірі: "Жолдының Қонысбегі тәп-тәуір зерделі азамат болды. Үйіне кісі түсетін, ағайынға сөз айта алатын жайы бар. Отбасы берекелі"—десе, бірі: "Ой осы "Сарыдаланың" Қарынбайы сол қазір"—деп кекеген сыңай байқатады.

—Қарны тойса ханға сәлем бермейтін қазақ емес пе. Ол ініңнің қазір мұрынан есек құрты түседі,—деді Әлмырза да. —Ауыл баласы, жас жігіт қой деп әуелде көтермелеп озаттардың қатарына шығарып, партия қатарына қабылдап, былай жетелесем әлдеқандай болады. Жаман бір кісілік бар өзінде. Көкірегі таудай. Осы күні енді алдына бір үйір жылқы біткен екен, ешкіммен жұмысы жоқ, өз алдына мемлекет. Өзін бір қысыңқырап қойса болар еді, елден-жұрттан ұяласың. Бірі болмаса бірі: "Әлмырза сөйтіпті" деп жүрер. "Менің тұрмысым-

ды, күнкөрісімді қызғанады",—деп ол ойлар. Қойшы дейсің сонан соң.

Әлгіндей-әлгіндей әңгімелер естігенімен жігітті алғаш асығыстау екі-үш рет кездестіріп, жүздескеннен кейінақ Қанат көңілінде дұрыс санап қалған. Аса елпидеп, кісіге жұғысып тұрмағанымен сыпайылығы бар, сөз пошымы орнықты, сыйласқанмен сыйласа білетін жандай әсер қалдырған.

Онымен жақсырақ танысып, кеңірек сөйлесудің сәті жазда жайлаудағы малшыларды аралап жүргенде түсті.

Қонысбектің үйі таудың теріскей бетіндегі алаңқайлау жазық етектегі бұлақтың басында отыр екен. Ауыл төңірегі саздауыт, көк шалғын. Бастаудың дәл алдындағы ауқымы қора төріндей ойпаңға көлшік болып жиналған, онан аяқтай шығып, төмен қарай жылбырай аққан судың әп-әжептеуір салқын лебі бар. Анда-санда желпіп өткен самалмен су жарасында өсіп тұрған жалбыздың исі келеді. Үй артындағы шалғыны дізеден келетін көгалда, желіде байлаулы жатқан бесалты құлын, үйездеп тұрған бір үйір жылқының қарасы көрінеді.

Мезгіл шаңқай түстің шағы. Қоралы қойды айдыны айнадай жарқыраған көлшіктен әрі, бұлақ суының аяқ жағына сала, ауылдан едәуір жерге жусатып тастапты.

Ыдыс-аяқ, көр-жер қоятын, кісілер келгенде балашаға отыратын кішкене қараша отау мен жұмыртқадай аппақ, еңсесі биік, алты қанат ақ үй белуарынан шалғынға батып тұрғандай. Үй төңірегінен жақында ғана жұрт аударғаны аңғарылып, жаңа қоныстың сонылығы сезілгендей.

Ауыл маңының мына көрінісіне, үй-ішінің рәпетіне көңілің толып, ішпей-жемей тоятпағандайсың. Берекелі тірліктің нышанын түйсінгендейсің.

—Қонысбек, мына жайлауың келісті жер екен. Жылда осында отырасың ба?—деді Қанат төңірекке көңілі тола көз жүгіртіп.

—Оншақты жылдай болып қалды, аға, жайлап жүргеніме. Алғашқы мал баққан жазымда таңдап келіп отырып едім. Сонан бері меншіктеніп, айрылған емеспін. Жұрт осы күнде мұның атам заманнан бергі "Жазық бұлақ" атын қойып, "Қонысбек бұлақ" дейтін болыпты.

—Қонысбек риясыз кейіпте күлді. —Сөйтіп, тарихқа еніп кететін түрім бар, ағасы.

Оның сөзіне көңілденіп, Қанат та қосыла күлді:

—Сен әзілге айналдырып тұрсың, түбі сол шын болып кетуі кәдік.

Қанат күлкісін тиып шын көңілімен сөйледі:

—Ендігі тарихқа өзің тәрізді еңбекте бағы жанған ерлеріміз кірсе несі айып. Қайта солай болуы тиіс.

Жақсы ниетімен тілек білдіріп тұрған соң Қонысбек оның сөзін әзілге сайып: “Ой, қойыңызшы, қайдан” деп қашыртпаламады.

—Көңіліңіз өссін, аға,—деді ризалық білдіріп.

—Жақында жұрт аударып қонғансың ғой деймін.

—Иә, бұлақтың маңы жаз ішінде екі-үш рет жұрт аударуға мольнан жетеді. Бұрын ана бір тұсында отырған болатынбыз,—деп бұлақтың күн батыс жағындағы шөбі ерте сарғайып, тақырланған төңіректі нұсқады.

Шешініп тастап, белуардан бұлақтың мұздай суына жуынып алған соң бұлар ішке кірген. Ақ үйдің ішінің жиһазы да жарасты екен. Үзіктен төмен жағалай кілем тұтылған. Жерде де бір текемет, бір кілем, бір көрпеше—қабат-қабат төселген. Оюлап қолдан тоқыған басқұр, уықбау, босағабау, керегебау дегендер түр-түрімен айқұш-ұйқыш жүргізіліп тасталған. Жағалай тұтылған кілемдердің керегенің ортан беліне дейін түрілген төменгі ашық тұсынан, іргеден, көрінген шымшидің бояуы қанық, ою-өрнектері көздің жауын алғандай.

“Сүйегі келісті жасалған екен. Әбзелін де дұрыстаған”,—деп ойлады Қанат үйге айнала көз жүгірте отырып.

—Шайға дейін сусын ала беріңіз,—деп Қонысбек сырлы үлкен ақ тегешпен қымыз келтірді. Көкнөрдің дәніндей қарамықтанып бетінде майы жүзіп жүрген салқын сусын бал татып тұр екен. Үстін-үстін екі-үш шай кесесін тастап жібергенде тұла бойдағы шаршаған құрыс-тұрысы жазылып, денесі бусанып қоя берді. Шып-шып тершіген маңдайын жұмсақ түкті ақ сүлгімен сүрте беріп:

—Қымызың қымыз-ақ екен! Келіннің өзі ашытқаны ма, әлде жеңгейдің қолынан шыққаны ма?—деді Қанат шын ыразы қалыппен.

—Жалпы апамның басшылығымен ғой,—деп күлді Қонысбек.

—Жоқ, ә. Келініңнің өзі ашытқаны, Қанат қалқам. Ас-ауқат, ыдыс-аяқты біз өткізгелі қашан. Ол жағына қол тигізбеймін. Біздікі тек қазір айқай ғана. Сонан соң мына бір жаман немелерді жұбатып, айналдыру,— деді Қонысбектің шешесі төңірегіндегі үпір-шүпір бірінен-бірі айнымайтын қара домалақтарды кезек-кезек еркелете бастарынан сипап.

—Үйдің мына әбзел, жиһаздарын тоқу келіннің де қолынан келе бере ме?—деп сұрады Қанат кемпірге бұрылып.

—Е, келгенде қандай. Осының көбісін өзі иіріп, өзі тоқыды. Тек мына шаруалардан, от басының ас-суынан қолы тимейді ғой, әйтпесе, мұның түр-түрін жасайды.

—Келінді жақсы тәрбиелеген екенсіз, жеңгей, рахмет.

—Е, енді білгенімізді үйреттік, әйтеуір. Санасына берген шығар, бейшараның. Кісінің желкелегенімен кісі жүре ме, өз ықыласы болмаса.

—Келінге де рахмет, үлкен кісінің ақыл-өнегесіне ден қойып, жақсы тәрбиесіне құлақ асқан. Қазіргі көп жастың парасаты жетпейтін тірлік бұл.

—Е, құлақ аспай, керек болса, өзі үшін емес пе? Өз игілігі, өз отбасының қамы. Мен бір жаққа арқалап кетейін деп отырғаным жоқ.

Кемпірдің беймарал қалпына Қанаттың көңілі тоғайып қалды. "Баласы мен келіннің жақсылығы-ау, үлкен кісінің қыры сынбай өктем отырғаны. Бұлары көргенділік екен. Дұрыс-ақ, "Атаңа не істесең алдыңа сол келеді". Бірақ осы мақалды ұмытып барамыз ба қалай. Бұлардың мына от басының ұйтқысын жүрген жерінде өнеге етіп айта жүретін екен. Осы шаруашылық, өндірістегі озат тәжірибе, елеулі бір жетістіктерді насихаттап жатамыз ғой. Ал мынандай тәрбиелік мәні бар адамгершілік қасиет, ара қатынас, семьялық баянды тұрмысты неге озат ретінде таратпасқа. Ауыл, аудан жастарына неге үлгі, өнеге етпеске. Тәрбиелік жұмысымыздың бір саласын осы адамның бір-біріне, от басына, қоғамдық еңбекке қатынасында жаңа дәстүрмен ата дәстүрдің озық үлгілерін бірдей ұштастыра білуін қадағалай жүргізіп отырсақ қайтеді.

Біле білсек бүгінгі күнгі тәрбие жұмысының көкжиегі кең, сонымен қатар аса жауапты, әрі нәзік. Соншалықты білім, парасатпен, ептілікпен, қырағылықпен қоса аса жанашырлық, сезімталдықпен жүргізуді талап етеді.

Қанат алдағы уақыттың ішінде осы үйдің кісілерін алдыртып, ауыл жастарымен бір бас қосу жиын, сұхбат өткізбек болып шешті. "Аудандық, тіпті, республикалық газет редакцияларымен хабарласайыншы,—деп ойлады. "Мынау үйдегілердің еңбегін, тұрмысын, от басынтынтымағын, өмірбаянын келістіріп жазып жарияласа оқыған кісі алар ұлағат, өнегесі болар еді".

—Аға, қымыз алыңыз салқындай,—деді Қонысбек өз ойымен өзі болып кеткен Қанатқа қарай ақ толы кесені жылжытып.

—Биені жылда үзбей байлайсың ба?

—Иә. Жаз шыға жайлауға келгеннен күзге дейін сауып отырамыз.

—Оның жақсы екен. Осы әдетіңнен айрыла көрме.

—Қанатжан-ау, — деді кемпір сөзге араласып. — Жоқ болса амал жоқ. Ал бардың қызығын көрмей, не болыпты. Әр нәрсенің өзінің уақтысы бар. Сауының тұрып, жазда қымыз ішпей қалай отырасың. Қанша ас-ауқат болғанымен бұл жарықтықтың жөні бөлек қой.

—Ол не дегеніңіз... Ал бірақ малшыларымыздың арасында бір жаман әдет пайда болыпты. Құлындаған биелері қос-қосынан байланбай ауылдарының қасында бос жайылып жүреді. Осы сапар келе жатып алты-жеті шопанның үйіне соқтым, бірінші рет осы үйден қымыз татып отырмын. "Бұларың қалай" десем: "Қол тимейді, бейнеті бар. Қайдан әуре болып жүреміз. Жұрттың бәрі бие байлағанды қойды ғой, қымыз ішіп жатқан елді көрмейміз осы",— дейді.

—Е, шырағым, бұл енді жалқаулықтың кесірі. Тамақ тоқ. Жұрттың бәрі тік жүріп, тік тұрғысы келеді. Артық қимыл жасағысы келмейді. Ол енді мал баққан кісіге келіспейтін мінез. Кеңседе отырсаң бір сәрі. Совхоздың орталығында отырсаң бір сәрі. Ол жерде енді мал ұстап, сауу қиын шығар. Ал мұнда, жайлауда отырған елге не жөн?! Жақсы емес қой бұл. Жақсы емес. Әйелдері бие саууға ерінеді. Күйеулері шыныдағы сусындарын ішіп

жүре береді. Бір биесі болса жетелеп жүрсе де сауып ішіп, көрші-көлеңімен бөлісіп отыратын кемпір-шалдар кеткен...

Қанат ылажсыздау күйде басын изеді:

—Солай тәрізді...

—Енді күнде радиодан "қымыз—дәрі, шұбат—дәрі",— деп айтып-ақ жатыр ғой. Соған да құлақ аспағандары ма, шіркіндердің?! "Қолға ұстамаған малдың, бас білмеген малдың қайыры жоқ" деуші еді үлкендер. Сонан соң да ғой олардың құлынын құлындай, биесін биедей бас білгізіп, қолға үйрететіндері. Ал енді осы жүрген шопандардың қай-қайсы да малсыз емес. Шүкір, қазір ел дәулетті ғой. Бірақ солардың көбісінің жылқысы үлкен-кішісі демей тағы. Ноқта-құрық тимегендері бар. Әйтеуір сыртынан қоғамдап, малмен бірге жаз жайлауға айдап келіп, қыс құмға құлатып жүреді. Маңайына өздері де таяна алмайды. Бірен-саран соғымын соның ішінен атып алатын сұмдық шықты. Даладағы аң емес есігінің алдындағы малын атып ұстаған қайбір жақсылық дейсің. —Кемпірдің шын қапаланып, ренжіген сыңайы бар. —Біздің сөзіміз кімге жетеді. Айтқанымызға кім құлақ аса қойсын. Қанат шырағым осы жай да бір естерінде болсын. Ел басқарған жігітсіңдер. Сөздеріңді тыңдайды. Айтып, ұқтырып бас-көз бола жүріңдер. Күніміз малмен күн болған жұртпыз ғой. Оны бағып-қағуда ыждағатты болайық. Мал жинағанды бәріміз тәуір көреміз. Оның сойып етін жеп, сатып ақшасын жинауға құмарақпыз. Ал өзін тек мәшиненің үстінен ғана баққымыз келеді.

—Дұрыс айтасыз, жеңгей.

—Өзің де көріп жүрген шығарсың осы совхозыңда бір шопанның озат, бір шопаның "незат" болып жатады. Солай емес пе?

Қанат кемпірдің сөзіне езу тартып күлді.

—Солай, солай...

—Неге олай?—Жайылымы бір, суаты бір. Бәрі осы совхоздың малы. Бәрі осы совхоздың малшысы. Оның себебі бірі дұрыстап бағады, бірі дұрыстап бақпайды. Осымды теріс дейсің бе, шырағым.

—Жоқ, жоқ. Теріс айтып отырған жоқсыз. Шыны сол.

—Олай болса тыңдай бер, шырағым. Осыдан он шақты жыл бұрын Қонысбек пен келін алғаш бір қора тұсақ алып мына “Жазық бұлақтың” басына қонғанда осы үйде мал дегеннен жалғыз қаракер бие ғана бар еді. Қазір мынау, өзің көріп отырсың ініңнің тұрмысын. Тіл-көзден аулақ болғай тек. Үйірлі жылқы, қоралы қойы бар алдында. “Мәскуіші” ана тұр мінемін десе.

Кемпір үйдің жанындағы ақ кенеппен жабулы жеңіл машинаның нобайын иегімен нұсқап қойып, әңгімесін онан әрі жалғастырды:

—Осының бәрі ненің арқасы, осының бәрі қайдан келді дейсің?! Айналайын малдың арқасы. Сол малға бола төккен ащы тер, адал еңбектің арқасы. Осы заманда еңбек етсең қарның тоқ, тұрмысың түзу, мерейің үстем әйтеуір. Өкімет айналайын, еңбек еткен малшыдан ешнәрсе аяп жатқан жоқ. Бақ малыңды дұрыстап—совхоздың да есебі түгел, сенің де ішкенің алдында, ішпегенің артыңда, “қағанағың қарық, сағанағың сарық”. Осыны үлкен түгілі бала да түсінетін жағдай. Бірақ кейбіреулердің жетесіне жетпейтін тәрізді. Мен балам мен келінімді мақтайын деп отырғаным жоқ. Тек сөздің реті келген соң айтамын. Обалы не жазғандардың, тілеуі ең алдымен мына жатқан совхоздың бір қора қойының үстінде. Жан-тіні қалмай қарайды, жан-тіні қалмай бағады. Соның арқасында, мұнысына шүкір, кімсің Қонысбексің болып отыр. Мал баққалы бері абыройсыз емес. Әлгі жарысында осы совхоздың шопандарының ішінде бірінші орынға шықпағанымен екінші, не үшінші орын алмаған жылы жоқ. Онысына жыл аяғына қарай бәйгіге мың-мыңдап ақша, жүздеп төл береді өкімет. Онан артық не керек. Қазір өзі қолында барын ұқсата білсе шопанның жағдайы деген мынау.

Кемпір орнынан қопандай қозғалақтап, бас бармағын көрсетті.

—Оныңыз рас.

—Солай шырағым. Ал енді осы ит басынан іркіт төгіліп жатқан ағын-төгін заманда тақ-тұқ күнелтіп отырған шопандарың да бар. Оны да көріп жүрміз. Соларға айдалада отырып зығырданым қайнайды. Олардың да алдындағысы осындай бір қора қой. Өздері он екі мүшесі сау, зіңгіттей азаматтар. Не көрініпті от

басында береке болмайтындай. Өздері кінәлі, шаруаның ығытын тауып жүргізе алмайды. Жалқау. Өздеріне тиесілі істеріне бейсалақ қарайды. Онымен қоймай арақ ішеді. Сонан соң қайдан тірлігі оңсын. Малды бақсаң— берекет. Бақпасаң — болымсыз әрекет. Сонан соң біреуге ауыз ашып, иек сүйеп алу бір жаман әдет. Кейбіреулер бар қатыны шөп басын сындырмай шалжыйып үйінде жатады. Өзі күндіз атқа мініп қалқайып мал соңына барып қайтса болды. Басқа тірліктің бәрін совхоздың мойнына артып қойған. Сол атқару керек деп санайды. Киімді совхоз тауып береді, ас-ауқатыңды да сол жеткізіп беру керек. Көші-қон, қора-қопсың болса да соның міндетінде. Әбден жаман үйреніп кеткен. Ешнәрсеге еңкейіп, бұрылғысы жоқ. Сонда ол қандай малшы. Қит етсе анауым жоқ, мынауым жетпейді деп байбаламдап, қорасының асты тазаланбаса да жоғарыға арыз айтамын деп шыға келеді. "Өз шаруам, өз тіршілігім ғой, осының жемісі өзімдікі ғой, неге аянамын", — деп құлшынып тұрмаған соң ол кісіден не жақсылық күтуге болады.

—Мұның бәрін тап сізше түсіну үшін кісіге сана керек, жеңгей. Бізде әлі сол сана жағы жетіспей жатырау. Тура әлгіндей малшыларды өзім де кездестіріп жүрмін.

—Сана деген етпен, сүйекпен бірге бітетін нәрсе ғой. Санадан бұрын ондайларды жаман үйретпеу керек. Айтып ұялту керек. Жиналысқа салыңдар. Ол заманда, бұл заман жұмыстан, еңбектен өлген кісіні көргенім жоқ. Осында бір үйлер бар. Бұзаулы сиыры есігінің алдында сауылмай жүр. Ал өздері шайға қататын ақсыз отыр. Мұнан өткен жалқаулық бола ма екен?!

—Апам да әбден іштен тынып жүр екен, шерін бір тарқатты-ау,—деп Қанат күлді.

—Е, шырағым, шер тарқататындай маған өтіп жүрген зары жоқ. Жай әңгіменің реті болып қалған соң айтамын да.

Кемпір осы көп сөйлеп кеткен жоқпын ба дегендей әңгімесін үзіп, сәл кейін шегіне түсіп, ұршығын қолына алды.

—Апамның айтқаны рас,—деді Қонысбек те сөзге араласып: —Бізге осы жақын жерде Томарбай деген

шопанымыз бар. Көбіне көрші отырамыз. Өздерінің екі-үш бұзаулы сиыры бар. Әйелі соны саумайды. Ал ауылына соғып өткен "Автолавканың" сатушыларымен "сгущенный молоко", "сливочный май" алып келмейсіңдер деп ұрысып жүргені.

Кемпір де сөзге қайта араласты:

—Ойбұй, ол келін де бір кер жатқан. Күйеуінің соры ғой. Томарбай өзі, жазған, кесір-кесапаты жоқ, момын жігіт. Ал келіннің көкірегі таудай. Пештеніп кісі менсінбейді. Сылқым болғысы бар. Ой, шырағым, әркімнің өзіне ылайық тәубасы болмаған соң қиын ғой...

Кемпір қолындағы ұршығын мәсісінің қонышына сүйкей, қатты шиырып алды да, біраз айналдырып барып тоқтатып, ұзақ сонар әңгіме бастайтындай ыңғаймен ұмсына түсіп, икемделе отырды:

—Қанат, шырағым, қартайған кісі мылжың келетін әдеті. Не болса соны айтып кеттім бе... Жаңағы келіннің тірлігінен шығып кетті-ау...

—Жоқ, жоқ, олай деменіз, сөзіңізге қатты риза болып отырмын. Көргені, тоқығаны бар үлкен кісінің әңгімесі деген ғанибет қой. Айта беріңіз...

—Рахмет шырағым, жақсы лебізіңе... Қанат, қалқам, мен әркімнің өзіне ылайығы болады деп санаймын. Анау олай екен, мен неге сөйтпеймін деу қате. Қойшының әйелісің бе соныға лайық жүріс-тұрысың, мінез-құлқың болсын. Оған қорланатын, арланатын ешнәрсең жоқ. Тура сол мінезден кем болмайсың. Ісіңе сәйкес ебің болсын. Мықтыға тисең саған ешкім қой деген жоқ қой. Несібең. Соған шүкірлік ет. Қанағат қыл. Аман-есендігіңді тіле. Жақсы ма, жаман ба, үлкен бе, кіші ме күйеуіңнің басын сыйла. Қабағын бақ, Ерін кемсіткен әйел оңбайды. Үйдің берекесі еркектің айбарына байланысты. Әйел күйеуін өзінен төмен санағысы келді дегенше ол шаңырақтың қыдыры кетті де... Сол келіннің аты кім еді, Қонысбек?!

—Қайшакүл.

—Иә, ә Қайшакүл еді ғой... Біз көргенімізді, көңілге түйгенімізді айтамыз да... Естеріңде болсын, шырақтарым, еркекті мүжитін әйелдің табасы. Жақсы әйел еркегін анау екен, мынау екен деп, бірінің байлығын, бірінің басындағы бағын өз күйеуінің алдына көлденең

тартып, көзін шұқымайды. Онан өнер ештеңе жоқ. Қайта ерінің сағын сындырып, құдіретін қайтарады. Жүнжітіп жібереді. Еркектің рухы төмендеді дегенше ұйым бұзылады. Көрі, жасына қарамай қатын желігеді. Сонан соңғы жағдай ұрыс-жанжал, реніш, ырың-жырыңға айналады.

Қанат кемпірдің сөзіне тәнті болып: "Тұрмыстың академигі ғой мына кісі. Не деген ақылды жан",—деп ойлады.

—Дұрыс айтасыз, жеңгей,—деп қуаттады. —Әттең осы әңгімеңізді сол келіндеріңіз естіп, зердесімен ұғар ма еді...

Тыңдаушысын тапса айтылмайтын сыр бола ма. Сол жолы Қонысбек те Қанатпен қалтқысыз шешіліп сөйлескен. Екеуі көп жайды ортақ ұғысқандай болған. Қонысбек тек өз шаруасы төңірегінде ғана емес, ауыл-аймақ, жалпы совхоз тіршілігіне байланысты сүбелі әңгімелер қозғап, татымды-татымды пікірлер білдірген. Оның ой ауқымына, қарақан басын күйіттемей ел қамына жан ауырта алатын азаматтық болмысына Қанат іштей сүйсінген. Сөйте тұрып: "Әлмырза бұған неге наразы болды екен. Ұнатпайтын қабақ танытып еді",—деп ойлаған. Сонан соң ескерусіз ғана жай әңгімелеген болып, Әлмырза туралы пікірін білмекке сыр тартып байқаған. Сонан әңгіме туындап кетті де, сөздің бір иінінде:

—Әлекең шаруашылықтың ығытын білмейді емес—деді. —Біледі. Ол жағына жетік. Өзі де басшылыққа ерте араласқан кісі ғой. Тәжірбиесі жетерлік. Совхоз тіршілігінің бүге-шігесіне дейін бес саусақтай біледі. Басқарудың сан тәсілін игеріп алған. Обалы нешік ұршықша иіреді. Беделі де жақсы. Аудан көлемінде бірінші хатшыдан басқа кісі "сенікі дұрыс емес" деп айта алмайтындай жағдайы бар-ау. Бірақ...

Қонысбек айтсам ба, айтсам ба екен деген кісідей, әрі мұның өз сөзін қандай ыңғайда тыңдап келе жатқанын байыптап алғысы келгендей кідіріп, бір сәт бұл жаққа қарады. Мұның тыңдауға ықыласты сыңайын аңғарған болуы керек әңгімесін жалғастыратын кейіпте:

—Ағамызды жамандап кетеміз бе, қайтеміз?!—деп күлді.

—Өсек пен қайбаттан аулақ болсақ, оқасы жоқ. Біз аға-іні, ағайын-жекжат болғанымызбен тең праволы азамат, коммунистіз ғой. Көңіліміздегіні жасырмай айтқанымыздың айыбы жоқ. Айта бер.

—Менің байқауымша Әлекең мықты директор. Бірақ үлкен бір кемшілігі бар. Бұғызы кеңдеу. Көңілінде астамшылықта жоқ емес. Кімнен де болса алғысы, жегісі келіп тұрады. Кім де болса жалпақтап, жағынып тұрса дейді.

Қонысбек ақыр бастап қойдым ғой, енді несіне тартынамын дегендей әңгімені ұзағынан қайырып, өз жағдайын да, Әлмырзамен арасын да жасырмай айтып берген.

Әлмырзаның шынымен алғашқы кезде мұны ішке тартып, қоғамдап, өз адамы санаған жағдайы бар көрінеді. Бұл да інісіндей болған. Бірақ көңіліндегі кісіні төмен тұтып, кеміте қарайтын бір ұнамсыздау пейіліне ықтияр болмаған тәрізді. Сәл істеген қызметін, жақсылығын пұлдап, тап сол болмаса бұл қатарға қосылмай қалатындай, күнін көре алмайтындай пәлсінген пиғылын ұнатпаған. Сонан соң бойын аулақ сала бастаған. Бір жағы өз қолы өз аузына жеткен соң шалқая бастады деп, екінші жағы осынша қара-құрасы болып тұрып анда-санда мезіреті жасамайды деп қазір Әлмырза мұны жек көретін көрінеді. Сол кісінің бетімен мал мамандары мен совхоз активтерінің біразы өзіне қырын қарайды екен. Оған қипақтап жүрген бұл да жоқ көрінеді. “Мейлі білгенінен қалмасын” дейтін сияқты. Дені сау тұрса ешкімге жалынатын, кіріптарланатын жағдайы жоқ. Несіне жалтақтайды. Шопандықтан босатып тастайды деп қорқа ма. Қалай босатады. Мемлекетке беріп отырған төлі, жүні кем бе? Малының бағымы кем бе? Күйі төмен бе? Әрісін айтпағанда тура соңғы бес жылдың ішінде бір де бір бас шығын бермеген. Әрине мал болған соң өлім-жітімсіз тұрмайды ғой. Қорамнан түк қой өлмейді деп айтпайды, әрине. Ара-тұра шығын бола қалса, шүкір, қолында бар, жеке-меншігінен қосады. Әйтеуір совхоздың малының басын түтел ұстайды. Кемітпейді. Мал басы түтел, берген төлі жақсы болса жылма-жыл соған алған бәйгісімен еңбек ақысының өзі де жетіп жатыр бұларға. Сөйтіп

совхоздың да есебі түгел, өзінің шаруасы да дұрыс. Жұртқа да абыройлы. Осы кейінгі бес-алты жылдың көлемінде совхоз бойынша төл алудан бірінші жүлдегер болмағанымен екінші, үшінші орыннан қалған кезі жоқ көрінеді. Өз еңбегіне сенсе несіне пұшайман болады.

Осылай түйіндей келіп, Қонысбек дегенімен көңіліндегі бір күдігі мен өкпесін де сездірген.

—Енді, жылда аралас қонып жүрген соң біріміздің жағдайымыздан біріміз хабардармыз ғой. Сезіп, біліп отырамыз. Биыл совхоз бойынша бірінші орынға шыққан Төлтай, қайбат болмасын, өз көңілімше, шын мәнінде төлді менен артық алған жоқ. Ептеп бұрмалау, процент қосу араласты ғой деймін. Имандай шыным, Қанат аға, мен оның жетістігін, бірінші орынға шыққанын қызғанып отырғаным жоқ. Алсын бәйгені. Обалы нешік, оның да еңбегі адал жігіт. Мал десе үй-ішімен ішкен асын жерге қояды. Осы совхоздағы озат шопандардың бірі екені сөзсіз. Бірақ биылғы төлі менен артық емес. Әлекең осы жерде алақолдық жасады.

Осы кездесуден кейін Қанат өзіне жақсы жолдас, арада пікір сақтамай сөйлесе алатын іні тапқандай сезінген-ді. Анда-санда кездескенде тұрғылас, замандас, еңбектес, әріптес ретінде шешіліп әңгімелесіп, қай шаруаның төңірегінде болса да ойды ортаға салып отыратын. Кісіге парасатты тәрбиенің бір түрі, жауапкершілік артып, сенім білдіру. Бұл сенім оның көңіліндегі азаматтық рухты оятады. Қоғамдық іске белсенділігін артырады. Жан дүниесіне жаңғыру жасайды. Сонан кісі өсіп, толысады. Кемелденеді. Алдыңғы қатарлы еңбеккер, жас коммунист ретінде көңіл бөліп, қатарға тартып, санасып, керек кезінде әр түрлі тапсырмалар беріп, қоғамдық жұмысқа қатыстыра бастағалы Қонысбек те ашылып, өзімен-өзі, өз шаруасын ғана күйттеген бұйығы күйден өзгеріп, тұлғалана түскендей еді. Совхоз коллективінің ортақ іске жаны ашитын саналы, белсенді азаматы ретінде таныла бастаған.

"Шаруашылықтың берекесінің ұйтқысы осы тәріздес жігіттеріміз болса керек. Бүгінгі еңбек адамы, бүгінгі шопан қандай болмақ дегенде осы Қонысбектерді алға тартып мақтана аламыз ғой", — дейтін Қанат көңілі тоғайып.

Қонысбектің мұны шырғалап, төңіректегенін Әлмырза онша ұната қоймады. Бірақ сыртқа шығарып сыр берген жоқ. Қанат та оған назар аудармаған.

Өткен жылы аудан төл алудан облыс бойынша алға шығып, айтарлықтай табысқа жетті. Малшы қауым бір көтеріліп, желпінісіп қалған. Соның үрметіне жаз шыға, қырқым аяқталып, ел жайлауға қоныстанғаннан кейін малшылардың аудандық слеті өтті. Бұл жиынға облыстық партия комитетінің бірінші секретары Қоңыров жолдастың өзі келіп қатысқан. Жиын болардан біраз бұрын ауданнан звондап, той қамындағы атқарылуға тиіс біраз шараларды тапсырмалай келіп: "Озат малшылардың бірін сөзге дайындап қой. Сендердің совхоздарыңнан бір шопанды мінбеге шығарамыз және слет болардан екі-үш күн бұрын сөйлейтін кісінің аты-жөнін айтып хабарларсыңдар,—деп ескерткен. Қанат ойластыра келе Қонысбекті мақұл көрді де, тізімге соны кіргізген. Әлмырза басқа бір кісілерді қолайлап еді.

—Енді хабарланып қойды, тағы өзгертіп жатамыз ба. Бәрібір емес пе,—деді. —Қонысбек ел алдына шыға алатындай жігіт қой.

—Мейлі ендеше,...—деген сонан соң Әлмырза да. —Кейде бір бұра тартып, қисық жүретіні бар еді. Сонысына бағып, әлденелерді бықсытып, ұятқа қалдырмаса болғаны әйтеуір.

—Ондай санасыз жігіт емес қой. Өз сөзіне өзі есеп бере алады...—деген Қанат.

Сонан соң Қонысбекті шақыртып, жағдайды түсіндірген:

—Обкомның бірінші хатшысының өзі болмақ. Жауапты жиын. Мұқият дайындаларсың,—деген.

Қонысбек жүрексініп, қашқақтап, бастарта қойған жоқ.

—Жарайды, сөйле десеңіздер сөйлейін. Бірақ әңгіменің бағыты қай тақырыпта болғаны жөн,—деп ақыл салған.

—Оны енді өзің ойлан,—деген бұл. Сенен басқа да мінбеге шыққандардың қай-қайсы қол жеткен табысы мен көрсеткішін, тәжірбиесін, еңбек жолын әңгімелер.

Сенің де оған, әрине, қысқаша тоқтала кеткенің жөн. Ал негізінен өзіңнің көңіліңде жүрген көкейтесті ойларыңды ортаға сал. Малшыларға не жетпейді, не керек. Мал шаруашылығы өнімдерін еселеп арттыру үшін қандай шараларды жүзеге асырса болар еді деп санайсың. Шопандардың тұрмысы, жай-күйі туралы әңгімеле. Есінде болсын, ауданның бүкіл активі, еңбек озаттары жиналады. Облыс басшылары тыңдап отырады. Сын көз көп. "Ә, бәрекелді", — десін ел. Жауаптырақ бол. Әрі көңілде жүргенді шығаратын сәт осы. Мұндай бас қосуда айтылған орынды ұсыныс жерде қалмайды, іске тікелей пайдасы тиеді. Айтарыңды жазып аламын десең алдын ала қағазға түсір, мен де үстінен бір қарап шығайын.

—Ойымдағыны айтып бере аламын ғой, сол қағазбен сөйлемей-ақ қойсам қайтеді?

—Мейлің онда, — деді Қанат. Тек нендей мәселелерді қозғамақсың солардың алдымен ойша жүйелеп, тиянақтап алғайсың... Онда енді тәуекел, іске сәт.

Малшылар тойы жайлауда, таудың бір көкмайса шалғынды, әсем қолтығындағы жазықта, ашық далада өткен. Қарақұрым болып жиналған халық митингі болатын алаңды қаусырмалай тұрған. Қонысбекке сөз жиналыстың орта кезінде тиді. Бәйгеге ат қосқан кісідей Қанат қобалжып, қозғалақтай бастаған. Қонысбек сөзінің кіріспесінде, еңбек жолын, биылғы көрсеткішін, алдағы міндеттемесін қысқаша шолып өтті де, қысқаңтардың аязына қарылып, жаз шілденің ыстығына қақталып жүріп, Отан байлығын тасытуға үлес қосып келе жатқан малшы қауымның еңбегін бағалап, әрдайым қамқорлық жасап, бүгін міне мынандай салтанатты мереке өткізіп отырған, алқа топта аттарын атап, абыройын асырып, біріне машина, біріне мотоцикл, мінгізіп, біріне кілем құшақтатып сый-құрметке бөлеп жатқан үкімет пен партияға алғысын білдірді.

—Бұл жиын, бас қосуда қол жеткен табыстарымызда паш етіп, бір-біріміздің мәртебемізді көтеруіміз жөн, — деді сөзін онан әрі жалғастырып: — "Жақсының жақсылығын айт нұры тасысын" деген осындайда жарасады. Сонымен бірге ортақ іске пайдасы тиер, алдағы күнге сабақ болар, ойларымызды да ортаға

салатын жиын осы. Жіберген кемшілігіміз, әттеген-айымызды да талқылайтын тұс осы. Не бар, не жоқ ашып айтып, алдағы күннің қамын ақылдасқанымыз абзал ғой деймін мұндай да.

Қоңыров жолдас мол денесін сергек бұрып, мінбедегі жігітке байыптай көз жүгіртіп, зер сала қарады. Қонысбек тершіген маңдайын дәс орамалмен сүрткілеп қойып, сөйлеп тұр.

— Биыл біздің аудан да, мен өзім еңбек ететін "Сарыдала" совхозы да төл алу науқанын табысты аяқтады. Жалпы кейінгі жылдардың көрсеткіш нәтижесі жаман емес. Солай бола тұрғанымен мені бір ойға қалдыратын жағдай, мал басының өсуі баяу. Неге?! Бұл көп болып ойласатын жай. Мысалы, біздің совхозда менің бала кезімде алпысыншы жылдардың басында, жетпіс мыңға тарта қаракөл қойы болатын. Ал бүгінгі таңда қырық мың бас. Менің білуімше бүкіл аудан бойынша мал саны қазір сол алпысыншы жылғы деңгейіне әлі жеткен жоқ. Рас, онан бергі уақыттың ішінде екі рет қатты қыс болып, табиғат апаты көп шығынға ұшыратып кетті. Мал басының күрт төмендеуіне оның тікелей әсері болды, сөз жоқ. Бірақ бар кінәні сол қыста болған жұтқа жауап, ақтала беруіміздің қисыны келер ме екен?!.

Жұрт сілтідей тынып қалған. Қоңыров бастап, президиумда отырғандардың бәрі құлағын тігіп, оның сөзін қалт жібермей тыңдап отырған сыңайлары бар.

"Жарайсың, Қонысбек, бет аласың дұрыс. Жұртты бір қаратуын қараттың, енді мықты бол, қарқыныңнан тайма" — деді Қанат іштей әрі сүйсіне, әрі көңілі де қалай болады дегендей алаңдай түсіп.

— Керек десе сол қыста соншама малдың қырылуына жол беруде өзіміздің де кінәміз аз болмауға тиіс. Салақтығымыз, салғырттығымыз болмады деп айта аламыз ба. Сол жалқаулық пен жауапсыздықтан бүгінде пышақ кесті қол үзіп кеттік дей алар ма екенбіз. Арамызда мал бақпайтын шопандар, мал қарамайтын мамандар аз ба. Аз емес. Қойдың тамағы тоқ, ақшасы мол деп келіп, оны бағып-қағуға, бейнетін көтеруге мойыны жар бермейтін, ықыласы жоқ малшыдан не береке күтесің. Ондай қырсыздар қазір де жетерлік.

Оның алдындағы мал қайдан өссін. Алдымыз қазір жүз саулықтан жүз елу, жүз алпысқа дейін қозы алып отырмыз. Ал отарынан басқа бас бере алмаған шопандар бар. Себебі не дейсіздер ме, негізгі себебі алдындағы малын дұрыстап бақпайды. Күйі төмен мал қайдан төл берсін. Сонан соң отарыңда шығын болады, мал басы түгел емес. Шығын көбейіп кеткен соң мамандар, ферма, совхоз басшылары сөз болады деп жауаптан қашып, әлгі өлген малдарды жасырып, шамалы бөлігін ғана актіден шығарады. Ал қалған жүздеген бастар тірі малдың есебінде жүре береді. Бұл қойлар совхоздың қағаз жүзіндегі есебінде бар, ал фактический жоқ мал. Ал жоқ малдан қалай жүн қырқып, төл аласың. Өнімнің төмен болатын, мал басының өспейтін себебінің бірі осы...

Ойлы қалыпта жағалай жұртты көз жүгірте шолып шыққан Қоңыров сол сәт Қонысбекке қарай бұрылып:

—Дұрыс,—деді. —Дұрыс айтып тұрсың. “Ауруын жасырған өледі”,—дейді халық. Мұндай көз бояушылықтың ақыры жақсылыққа апарып соқпайды, жолдастар. Ал мұндай жағдай әр жерде кездесетін тәрізді. Сонда кімді алдамақпыз. Соны бір ойлайықшы...—Қоңыров жұртқа тағы да жағалай көз тастай орындығына шалқая отырды:

—Айта бер, шырағым, ойыңдағыңды ірікпе, айт,—деді Қонысбекке қарап, ықылас білдіріп. Өзінің қызылшырайлы, зор жүзі реңдене әрі сонымен бірге өңіне сұс пайда болғандай бір түрлі айбарлана түсті. —Әлгі жүз басқа жүз қозы бере алмай отырған әріптестеріңнің атын атай кетші. Мына көпшілік естісін. Ұяты бар жігіттер болса намысы оянар...

Қонысбек совхоздағы көрсеткіші төмен, қырсыздау екі-үш шопанның аты-жөнін айтты.

—Ол жігіттердің осында бары бар ма?!—деді Қоңыров көпшілікке қайта көз жүгіртіп.

Ешкім ешнәрсе деп іле жауап қата қоймап еді. Көптің ортасынан біреу дауыстап:

—Олар мұнда қайдан келсін. Бұл озаттар жиналған той ғой,—деп қалды.

Қоңыров сабырлы жүзі сәл күлімсірей түсіп:

—Оларды да шақырту керек еді,—деді. —Мына өзі

қатарлы жігіттердің жетістігін көрсін, естісін. Озаттарға қандай сый-құрмет жасалатынын байқасын... Жарайды, сөйлей бер,—деді сонан соң Қонысбекке мейірлене бұрылып.

Қонысбек жаңа Қоңыров сөйлеген кезде үзіліс жасап, терін сүртіп, ештеп тыныс алып, жан-жағына зер салып, сол мезет алдыңғы қатарда отырған Қанатқа қараған. Қанат қошуақ көңілде жайдары жымыып: "Дұрыс, сөйлей бер" деген ыммен қас қаққан.

—Ғылым мен техниканың ауыл шаруашылығына, жалпы өндіріске тигізіп отырған пайдасы ұшан-теңіз, әрине,—деді Қонысбек даусын кеней, қоңырлата, қайтадан әңгімесін жалғастырып. —Оны күнделікті көзбен көріп, естіп-біліп жүрміз. Сонымен бірге ғалымдарымыздың алдында бұл салада әлі шешімін таппаған міндеттер де аз емес тәрізді. Көптеген өзекті мәселелерде олар бізге тиісті көмекке келе алмай отыр. Мысалы, жылдан жылға біздің аудан жайылым таршылығы, су тапшылығы дегенді қатты сезінуде. Ауа райының құрғақшылығы жылма-жыл қайталануда. Ондай жылдары қиындыққа кезігіп жүрміз. Мәселенің түп төркініне келсек мал басының ойдағыдай өспеуіне өз тарапымыздан кетіп жүрген салақтық, жауапсыздық, көзбояушылықпен бірге, ең негізгі, осы табиғат таршылығы қатты әсер етуде. Ғылымның бізге нағыз көмекке келетін тұсы осы. Олар дер кезінде қол ұшын бере алмай отыр. Ал біз көмекке зәруміз...

Көпшілік дүрліге қол соғып, абыр-сабыр болып кетті:

—Жарайсың, жігітім!

—Айт, айта түс!

—Жұрттың көкейіндегісін жаттап жүр екенсің де.

—Әңгімесі тұщымды, жүйе-жүйесімен келіп тұр, әшейін.

—"Сарыдаланың" шопаны деді ме өзін?!

—Ие, "Сарыдаланікі". Қонысбек Жолдиев дейтін жігіт қой...

Дабыр-дұбыр біразға дейін созылып барып, жиналыс басқарушының зорымен әрең басылды...

—Жолдастар, сөзді бөлмейік. Тыныштық сақтаңыздар. Айтатын пікірлеріңіз, сұрайтын сұрақтарыңыз болса

шешен сөйлеп біткен соң білдіріңіздер, рұхсат. Ал қазір тәртіп сақтайық. Жолдиев жолдас сөйлей беріңіз... Уақытыңыз бар әлі...

Қоңыров та айта бер дегендей ыңғайда басын изеді.

Мұнан кейін Қонысбек малшы тұрмысы, олардың арасындағы мәдени-тәрбие жұмыстары туралы ой қозғады. Шопандардың тұрмыс жағдайының қазір көп жақсарғанына тоқтала келіп, бұдан да гөрі көтеріп, үлгілі дәрежеге жеткізуге болатынын сөз етті. Автодүкен, автоклуб, түрлі мәдени үгіт бригадаларының малды ауылға дәйекті қызмет көрсетіп жүргеніне ризашылық білдірді. Сөйте тұрғанымен малшылар арасындағы саяси-тәрбиелік жұмыстың басқа да бір пәрменді үлгілерін қарастыру керек екені жайлы ой білдірді. Өзі көрген, куә болған әлденендей сөлекет жайттарды тілге тиек ете отырып, кей жерлерде малшылардың арасында ішкілік ішу тәрізді жағымсыз әрекеттер кездесетініне қынжылды. Ондай жандардан нәтижелі еңбек, табыс күтудің қисынсыз екенін, көбіне бағымындағы малдарын түрлі шығынға ұшырату, төмен көрсеткішке ие болу осыларда жиі кездесетінін айтты. Ондайларға тиым салу үшін көп болып қолға алып, шара іздестіру керегін ескертті.

—Сол жолдастардың кейбіріне "мұның не" десең, "Енді қайтеміз қысы-жазы айдалада жалғыз үй, тіпті ішқұса болып кетесің. Сонан соң көңіл көтеру үшін ішеміз"—деген уәж айтады. Әрине, қисынды дәлел, парасатты тіршілік емес олары, тек ақталу екені, сылтау екені кім-кімге де түсінікті ғой. Олай дейтінім менің әкем қырық жылдай мал баққан еді. Сол кісінің өмірімде, ішім пысты, зеріктім дегенін естісемші. Таңның атасы, күннің батысы шаруадан қолы босамас еді. Міне, еңбек деген сол. Міне ұрпақ қамын, келешек қамын ойлаған деген сол. Сол абзал жандардың арқасында жиырмасыншы жылы бір қора, жарым қора қойдан құралған колхоз малы алпысыншы жылдары алпыс-жетпіс мыңға дейін жетті. Міне ел дәулеті деген қайдан құралады... Міне осы өнегеден біз көз жазбауға тиіспіз.

Әрине, қазір уақыт басқа, дәуір басқа. Ол кездің қиындығы, тауқыметі қазір жоқ. Заман түзу, күнкөріс жақсы. Сондықтан барша жүріп-тұрып, көңілді

тұрмысты қалауымыздың еш әбестігі жоқ. Бірақ ысырап, құнығу, жеңілгөйлікке бой алдырып алмау керек шығар. Оның арты жақсылыққа апарып тіремес.

Осыларды тебірене айта келіп, Қонысбек сөзінің соңында көңіліндегі мынандай бір ойларын білдіре кеткен.

—Рас қазіргі малшылардың дені жастар. Қысы-жазы жалғыздікті, жалғыз үй түзде жүретіні бесенеден белгілі жай. Жыл он екі ай бойына малдан босап, үйінен ұзап ешқайда шыға алмайтыны да шындық. Сол себепті басшылық тарапынан оларға мынандай жағдай ескерілсе. Малшылар үшін түрлі туристік, сондай-ақ санаторий, демалыс үйлеріне берілетін жолдамалар көбейтілсе.

Жыл сайын әрбір малшының жұбайымен болсын, жалғыз өзі болсын, қалаған жерлеріне барып емделіп қайтуына, қыдырып қайтуына, жағдай жасалса. Совхоз басшылығы да демалыс алған кезде малына ие болатындай дұрыс адам тауып, жауапкершілікті соған жүктейтіндей мүмкіндік қарастырса. Көптеген шопандардың демалыс алуға, көмекшісі аса сенімді дұрыс кісі болмаса, тәуекелі жетпейді. Малың кім көрінгенге сеніп тастай алмайды. Науқан кездерінде, болса да, ешқайда кетпейді. Ал жайшылықта да өзі бір ай жоқта отары жақсы бағылмай қоңы төмендеп қалса оның бір жылдық зардабы болады. Сонан қорғалақтап ешқайда кете алмайды. Әйтпесе, анда-санда туристік сапарға шығып, түрлі санаторийлерге барып демалып қайтып тұрса ой-өрісі, дүние танымы кеңейіп, бой жазып, сергіп қайтар еді.

Қонысбектің тағы бір айтқаны мынау еді:

—Малшы қауымның бейнеті жеңілейіп, бір мезгіл арқа-басы кеңітін кезі жаз жайлауға шыққан сәті. Сол уақытта қыз ұзатып, келін түсіріп, бала сүйіп қуанғандары той-томалақ өткізіп, желпініп қалады. Кейінгі кезде осындай тойларда, сондай-ақ совхоз, аудан орталықтарында өтетін мереке, жиындарда ат жарыс, көкпар тәрізді ұлттық ойындарға басшылық тарапынан тиым салу бар. Рұқсат етілмейді. "Аттан кісі жығылуы мүмкін, адам жазым болады" деген себептер айтылады. Енді болмысты кейбір кездейсоқтықпен өлшеп-пішуге бола ма? Авария жасалады екен деп машинаны жүргізуді

тоқтатып тастап жатқанымыз жоқ қой. Біз сияқты ұлттық құрамы бірыңғай, малды аудандарда бұл жағдай ескерілсе.

Қанат Қонысбек мінбеде тұрған кездерде президиум-дағылардың орта кезінде отырған Әлмырзаға әлсін-әлсін көз салған. Әлмырзаның кіржиіп, шұқшиып кеткен пошымынан ұнатпай, ашудан тырыс-тырыс жарылғалы отырғанын аңғарған. Жиналыс бітіп жұрт түскі асқа арнайы тігілген үйді-үйге тарай бастағанда, бұл жұрт соңын ала кешеуілдей түсіп, Әлмырзаны күтті. Ол сол қырындау қабақпен:

— Әй, сенде осы біреуді желпілдетіп, — деді салқын ғана. — Бұл қазақта шамасына қарап сөйлеу деген жоқ қой. Осыншама жұртқа ақыл айтатындай кіммін деп ойламайды екен-ау.

— Оу, сен неге шала бүлініп тұрсың? Молодец. Ол өте жақсы сөйледі. Сөзін теріс деген кім болды.

— Кім теріс десін. Бірін-бірі жамандап жатса қайта "шоқ-шоқ" деп алақанын ысқыламаса, қой дейтін кісіні көргенім жоқ бұл күнде. Елге қызық керек...

— Қой олай деме, кімді жамандады. Бірен-саран өзара сын айтылса түбі өз пайдамыз.

— Қайдағы өзара сын... Бүкіл аудан, облыс басшысының алдында "Сарыдаланың" шопандары төлді аз алады. Арақ ішеді деп жатса сол бізге абырой әперетін сөз бе?!

— Ой, қой, қарақұрықтатпа. Ондай ешнәрсе жоқ..

Екеуі солай әңгімелесіп тұрғанда аудандық ауыл шаруашылық басқармасының бастығы келді ентігіп:

— Әй, "Сарыдалалықтар" жүріңдер. Қоңыров жолдастың өзі іздеп жатыр: "Жаңағы шопан Жолдиевті шақырыңдар, совхоз директоры мен парторгі бірге келсін" деді.

Бұл екеуі "ол неге" дегендей аңтарылып қалып еді.

— Ой, бірге отырып шай ішсін дейді. Сендерге риза болып қалыпты, — деді ол жайраңдай күліп. Сонан соң барып бұл екеуінің де жүзіне шырай жүгірді.

Сәлем беріп үшеуі аудан басшылары, облыстан келген кісілер отырған шағаладай аппақ, алты қанат киіз үйге кіріп келгенде төрдегі Қоңыров түрегеліп:

— Жолдиев бері кел, жоғары шық, — деп тура оң жағынан орын босаттырды. Бұлардың атына жылы-жылы лебіз білдірді.

— Мынандай шопан, мынандай азамат тәрбиелеп өсірген совхоз коллективіне, басшыларына рахмет айтуымыз керек. Әрбір малшыларың осы жігіттей болсын. Соған жетіңдер,—деп риза көңілмен Әлмырза мен Қанаттың қолын қысып, арқаларынан қақты. Әлмырза үйден қызара бөртип көңілді шыққан.

— Да, бұл да бір біткен шаруа болды,—деп төңірегіне шалқақтай қарады. —Ал енді тойды қайсымыз жасаймыз,—деді күліп.

— Жайлауға жүріңіздер, біздің үйге,—деді Қонысбек.

— Оған басқа бір жолы кеңшілікте болмаса, қазір тығыл-таяң шығар. Ертең ауданда тағы жиналыс бар,—деді Әлмырза.

— Біздікінде болайық,—деді Қанат. —Осы Қонысбектер үйден дұрыстап шай да ішкен жоқ,

— Е, бәсе жолы солай ғой өзі,—деп Әлмырза көңілдене әзілдеді.

Осы сәт Қанатқа бір ой келген: "Осы бүгін совхоздың біраз малшыларының басы қосылды. Ертең бет-бетіне тарайды. Солардың қай-қайсының да үйінен дәм татып жүріп, арнайы қонақ бола жүріп, өздері оларға бір дастархан көрсеткен емес. Осылай сәті келіп тұрғанда екі сылтау, бір желеумен бәрін жинап үй көрсетіп жіберейін. Ауылдың актив жігіттері де бірге болсын. Тойдың аяғы есепті ғой" ... —деген.

Сонан кейін осында келген ауыл әйелдерінің ішінде жүрген Жұмакүлді іздеп, тауып ойын айтып еді қарсылық білдірмеді.

—Ертерек айтпағаның-ай. Сәл асығыстау екен, дайындығымыз шала болып, ыңғайсыз болмас па екен,—деп қана қауіп айтты.

— Оқасы жоқ, сынай қоймас, өзіміз ғой. Қолыңнан келгеніңше қамданарсың.

— Мейлі олай десең.

— Онда сен осы жерден, аудан орталығынан керек жарағыңды ал да ертерек ауылға қайта бер,—деп өз машинасына мінгізіп жіберді. —Қонақтар кешке барады.

— Көп кісі ғой, сыйымды болсын деп дастарханды залға, столға жасадым. Кісілер бөлініп отырмайтын шығар...—деді Жұмакүл.

— Оның дұрыс...

Қанаттың үйінде кең залдың төрінде, кенепке бояумен салған үлкен, мұртты кісінің суреті ілулі тұратын.

Қонақтардың біразы келген бойда суретке қарағыштап:

— Кім салған, қашан салдырғансыз, Қанеке, келістіріп жасаған екен,—десті.

Студент кезінде көркемсурет училищесінде оқитын бір жолдас жігітіне қиылып жүріп салдырып алған еді. Қанат сонысын әңгімеледі.

— Бұл кісі Қанаттың идеялы,—деп әзілдегендей болды Әлмырза. —Бала күннің өзінде, онан кейін студент кездерінде де ол кісі жайлы әңгімеге шыр-шыр болып араласып, шыж көбелек болатын еді. Қазір де сол қалпынан айнымаған.

— Бұл кісінің бойындағы табандылық пен талап қойғыштық, жеке бас қамынан аулақ, қоғам мүдесіне деген адалдық, берілгендік біз үшін өмір бойы үлгі болуға тиіс қасиет дер едім,—деді Қанат салмақты үнмен.

— Рас, рас!

— Дұрыс қой, дұрыс,—десті отырғандардың көпшілігі мұны қостап.

Сол күні бұлар той аяғын Қанаттың үйінде дүрілдеткен. Ұйым, берекесі бүтін, ауылы өскен, азаматы толысқан, тұрмысты, кемелденген жұрттың шатшадыман бір көңілді отырысы болғандай еді бұл...

Осылай шаруашылықтың ыстық-суығы аралас, қиыны да, қызығы да жетерлік қаракетке толы қат-қабат күндері өтіп жатқан... Уақыттың жылжығаны байқала ма, Қанат мұнда келгелі де үш-төрт жылдың бедері болып қалды. Шаруашылықпен де, адамдармен де әбден танысып етене үйренісіп кеткендей жайы бар-тын. Әлмырзамен де арасы күнделікті тірліктің иінінде бірде кездесіп қалғанымен, бірде жүздесіп дегендей, әрі бері шаруашылықтың қамы болған соң көңілге зіл жиналмай, қалыпта сіз-бізден кетіскен жері жоқ еді. Бүтін Нұрмағанбет ақсақалдың келуі, қынжыла, ашына отырып айтқан әңгімесі Қанаттың сыйластық күйіттеп, сабыр сақтаған көңіліндегі тұнып жатқан наразылықтың көзін түртіп, қозғап жібергендей болды.

Әлгінде түн ортасында кеңсеге кездесуге шақырған Әлмырзамен сөзі жараспай, әңгіменің түйінін ертеңге қалдырып, тырыс етіп сыр бермей, еш көңіл танытпай кеткені де сол себептен-тін.

Мұның Нұрекеңнен естіген әңгімесін Әлмырза тонын айналдырып, мүлде басқаша жеткізген. Қайсысы дұрыс екенін дәл қазір тап баса алмағанымен Әлмырзадан сондай шатақтың шыққанын іші сезгендей. Нұрекең бейсеубет сөздің адамы емес. Тектен-текке келмесе керек.

Қалай дегенде де болған жайдың анық-қанығын өзі барып біліп қайтуға ертесіне ертелеп мал ауылға, Томарбайдың үйі отырған "Қызыл қақтың тақырына" қарай тартып кеткен. Ауылға таянғанда кенет бір ой түсті: "Оу, бүлініп жатқан оның үйіне бірден жетіп бармай қоя тұрып, көршісі Қонысбектен неге хабар алмаймын. Мұндай шатақ шықса ол естімей отыр дейсің бе. Солай еткен жөн шығар".

Қонысбек үйінде екен мұны танып сонадайдан алдынан шықты.

—Ой, ағасы келіп қалғаныңыз қандай әйбет болды. Әйтпесе орталыққа сізге баруға жиналып отыр едім,— деді сәлемнен соң іле-шала.

—Иә, Қонысбек, үй іші, мал-жан аман-есен ғой?!

—Жақсы, жақсы, рахмет, ағасы.

—Иә, не әңгіме бар. Төңіректегі көрші-қолаңмен хабар ласып тұрсың ба:

—Хабарласамыз ғой. Өзіңіз де ертелеп суыт жүрісіңізге қарағанда бір нәрсе естіген сияқтысыз-ау...

—Бұл не әңгіме. Барып білдің бе?

—Сондай бір ыңғайсыз жағдай болып тұрғаны... Қонысбек кібірткітеп мұның жүзіне қарады... —Үйге кірсеңізші, жүріңіз...

—Үйді қоя тұр, алдымен әңгімеңді айтшы. Жүр былайырақ оңаша шығып сөйлесейік...

Қанат ауыл сыртына қарай иек қағып, екеуі қатарласып солай беттеді. Болған жайдың ұзын-ырғасын Қонысбек айтып берді...

Бір қора тұсақ бағатын Томарбай көктемгі қырқынды өткізген соң жайлау жұртына көшіп келгеніне екі аптадай болған. Алдыңғы күні үйіне малды ауылды

аралап жүрген Әлмырза соққан. Директордың кейде шофер алмай, машинасын өзі айдап жүретін әдеті болатын. Бұл жолы да жалғыз екен. Ол үйден шай ішіп күн бата орталыққа қарай аттанып кеткен. Осыдан бір күн бұрын мұнда қатты жаңбыр жауып, жер-көктің бәріне көл болып қақ тұрған жағдайы бар екен. Ауылдан шыға бере Әлмырзаның машинасы сондай шұқанақтардың біріне батып, тұрып қалған. Әрекет жасай қоятын шофері жоқ, сонан соң үйге қайтып келіп, Томарбайды осыдан оншақты шақырымдай жердегі қырқын пунктіне барып хабар бер деп жұмсайды... "Онда жүн тасып жатқан машиналар бар, олар кезікпесе рациямен орталықтан техника шақыртсын радиске айт",—дейді.

Томарбай атына міне сап солай жөнелген. Жолай мотоциклмен жайлаудағы үйіне барып келе жатқан ауылдың балаларының біріне кезігеді. "Айналайын сенің жолыққаның жақсы болды. Соншама жерге ат зорықтырып, несіне әуреленіп барамын енді. Жолыңда ғой пунктке соғып айта сал. Әлекең күтіп отыр, көмек тезірек жетсін дерсің. Орталыққа барған соң инженерге де хабар берерсің"— деп тапсырғыштап, жарым ортаға жетпей-ақ кейін қайтады. Атын әрірек қаңтарып тастап үйге таянғанда Қайшакүлдің сықылықтаған көңілді дауысын естиді. Көңіліне күдік алып, жаман ой кіреді. Есік алдына келіп ішке қайта құлақ түрсе Әлмырзаның даусы да жарқын-жарқын шығатындай. "Осы үйде тағы басқа біреулер болып солармен әңгімелесіп отырмасын",—деген оймен киіз есікті сәл сырғытып, саңлаудан ішке көз салған. Үйде бөтен ешкім жоқ. Қолдарындағы екі жасар кенжесі ұйықтап жатыр. Мектепке іліккен екі үлкені орталықта интернатта еді.

Төрдің алдында дастархан жайылған. Бір шетінде Әлмырза, төменгі жағында Қайшакүл. Орталарында аузы ашық, ішіп таусуға айналған бір шөлмек "коньяк". Екеуінің де жүздері албырап мөз-мейрам. Басына ду етіп қаны шапшып, көз алды бұлдырап, өзін-өзі ұстай алмаған Томарбай үйге атып кіріп, не істерін білмегендей есіктің алдында дір-дір етіп қалт тұрып қалды. Мұны осылай оқыс кіріп келеді деп ойламаған, әрі кісі шошырлық мына түрінен тайсақтаған екеуі отырған

бойы екі жаққа қарай шегіншектей берді. Дегенімен Қайшақұл тез ес жиып, көкайыл әдетіне басып:

— Әй, жау қуды ма сені, елдің зәресін алып, бұл қай жүрісің. Өрт сөндіріп келгендей өрекіп онысы несі-ей,— деп шаңқ ете түсті. Осы сәтті пайдаланып Әлмырза да:

— Әй, тым тез оралдың ғой? Пунктке барып қайтқаның ба?! Кімге жолықтың? Машина бар ма екен?!— деді жайбарақат қалып танытуға тырысып. Бірақ сөзі қиюы қашыңқырап, бей-берекет шықты. Өңінде қобалжудың ізі бар. Көзі де сезікті дыбыс естіген локатрдай бір орында тұрмай ойнақшуда.

— Машинаңды үйдің желкесіне әкеп батпаққа батырғандағы ойың осы екен ғой,— деді Томарбай ызалы үнмен.

— Әй, батпаққа батырған дегені не сөз ей мынаның. Қалай-қалай сөйлейсің?!— деді өзіне-өзі енді келе бастаған Әлмырза доқтанып, дауыс көтере.

— Әйтпесе мына жалпақ далада сол шұқанақтан басқа жүретін жер құрып қалып па еді,— деді Томарбай шындықтың шылбырынан ұстап тұрғанын өзі де енді-енді сезіне.

— Әй, сенің өзіңнің есің дұрыс па? Не шатып тұрсың? Мұнымен не айтпақ ойың бар? Сен мені кім деп тұрсың? Тәлкек қылатын адамды тапқан екенсің. Көзіңді ашып қара. — Әлмырза шын ашуға көшті. — Аяғыңды тартып бас. Байқа бала. Жыныма тисең аямаймын, есінде болсын.

— Менің де енді аянатын еш нәрсем жоқ...

Қанын ішіне тартып, сұп-сұр болып кеткен Томарбайдың бас-аяғына көз жүгіріп өтіп, Әлмырза:

— Мынау ауру ғой. Ауру екен, байқұс. Мынау шизофрение... — деді ұйықтап жатқан баласын көтеріп алып бір бүйірде қалшып тұрған Қайшақұлге қарап.

— Ауыру,— деді ол да шімірікпестен Әлмырзаны қоштап. — Көзіне елестейтін бірдеңесі бар болуы керек. Сонда есінен шатасып қалады. Әйтпесе дені сау кісі осыны істей ме. Не бүліншілік осы салып тұрғаны. Қараптан-қарап ылаң жасап. Елді жыңды қылып, Үлкен бар, кіші бар, ұялмай ма... Ой масқара-ай!— Қайшақұл теріс қарап кемсеңдей бастады. Оның

әлгі сөзінен бел алғандай Әлмырза иықтанып, түтеп, ұшып түрегеледі:

— Әй, отыр қане елдің апшысын қуырмай. Сөйлесейік.

— Сөйлесетін не бар. Сізбен біз құда болмаспыз...

— Отыр деймін иттің баласы...

— Иттің баласы мен емес, сен,—деді Томарбай зіркілдеп тұрған Әлмырзаға тап бергісі келіп қалш-қалш етіп. Бас салуға өзін екі орайтын еңгезердей Әлмырзаға шамасы келе қоймасын бір соқыр түйсікпен сезінетін тәрізді, сонан ба тәуекелі жетпей тұр. Көзі төр алдында керегенің басында ілулі тұрған қос ауыз мылтыққа түскен. Мұның бет алысынан сезіктенген Әлмырза сақтанайын деді. Әлгінде төр алдына көзі түскенін аңғарып қалған ол дереу артына бұрылып дәл желке тұсында ілінген мылтықты қолына алып алды. Сонан кейін арқаланып, айғайға бассын келіп:

— Иттің баласы, бұралқы итше атып тастайын ба,—деп қоразданды. —Құныңды кім қуып алар екен менен. Жынданып, өзін-өзі атып алыпты деп ісінді жаптыра салу қолымнан келеді. Тура сенен келер пәле жоқ маған,—деп қорқытты. —Ертең есінді жиып, өзіңе-өзің келген соң, осы істеген қылығыңа кешірім сұрап, аяғыма келіп жығылмасаң ісім сенімен болсын. Көресің,—деді кетерінде.

— Түнде сол уақиғадан кейін Томарбай үйге келіп,—деді Қонысбек сөзін жалғап. —Көмекші шопаныңды жібер, менің малыма қарай тұрсын. Санап өткізіп кетемін. Сонан соң орталыққа хабар айтарсың, біреуді жіберер, не айдап алып кетер. Мен енді мал бақпаймын. Ол үйден шықтым. Әйелмен ажырасам. Қазір рудникке барып жұмысқа тұрамын", — деп әрлі-бері басу айтып тоқтау салғаныма қасарысып көнбей қойды. Сонан соң амал жоқ көмекшімді ілестіріп жібердім. Соның отарын бағып жүр қазір.

— Ойпырмай, ә,—деді Қанат басқа еш нәрсе айта алмай.

— Әлекеңдікі іс емес енді,—деді Қонысбек ренішті үнмен. —Азаматты өйтіп басынуға болмайды ғой. Өзі сіздерге соққан жоқ па, орталыққа. Әлде бірден рудникке кетіп қалды ма екен.

— Жоқ, әзір кете қоймапты. Бірақ маған жолыққан жоқ. Нұрекеңдікінде жатқан көрінеді...

Томарбайға Нұрекең ата жағынан бір табан жақындау ағайын болып келетін. Сол кеткен бойда жолай ол Нұрекеңе соғып, жағдайын айтып, шағынған. Сонан соң Нұрекең: "бұл әңгіме бір жайлы болғанша ешқайда кетпейсің",—деп жібермей ұстап қалған.

— Бұл жайды кеше сол Нұрекеңнен естідім",—деген Қанат ойланған қалпы. —Сонан соң не жағдай бұл, біліп қайтайын деп келген едім. Әңгіменің бет алысы белгілі болды... Жарайды мен енді қайтайын.

Қонысбектің "үйге кірсеңізші" деп шақырғанына рахметін білдіріп, қараған жоқ.

— Әлекең өзі ауылда ма екен,—деді Қонысбек. Көмекейінде "оған жолыққан жоқсыз ба" деген сұрау тұрғанын аңғарғанымен Қанат байқамаған болып:

— Ауылда шығар,—дей салды. Әлмырзамен сөйлескенін айтқан жоқ. "Көп сөздің керегі не?" деп ойлаған. Әлмырзамен екеуінің арасындағы әңгімені Қонысбекке айтып жатудың қажеті бар деп таппаған. Әрі айтатын да аталы ештеңе жоқ еді. Әлмырза: —Әй, анау Томарбайың барып тұрған ақымақ жігіт екен. Жыңды ма, ауыру ма, бір бәлесі бар-ау. Ит екен нағыз, оны адам деп. Қап. Қарасы құрысын енді... Бұл адам деген не болып кетті өзі,...—деп таусыла жамандаған. Ақтала сөйлеген. —Арызданып көрінген жерге шапқылауы мүмкін. Бәлекор адамның әдеті ғой ол. Ұят-аят дегенді керек етуші ме еді. Хабардар болсын деп әдейі алдын-ала өзіңе айтып отырмын... Қаперінде жүрсін. Тіпті шақырып алып сөйлесіп көресің бе ақымақ немемен,—деген.

Мәселенің басы-қасында болмаған соң тап қазір мен не айтамын деген сыңаймен бұл ашылып еш нәрсе демей тоң-торыс кеткен. Әлмырза жалғыз өзі отырып қалған.

Қонысбекпен сөйлесіп шыққан соң Қанат қайтар жолда Томарбайдың үйіне соқты. Қайшакүл бір күн барқыттан, бір күн шәйден төгіліп киініп, сылаңдап, қашан көрсең де: "қайнаға амансыз ба?" деп еміне сәлемдесіп, жұтына қарсы алатын әдетінен жаңылғандай өңі сынық, жүдеу кейіпте, пәс көңілде көрінді. Қанаттың жүзіне тура қарай қоймады. Сөйте тұрғанымен: "Шырағым бұл не әңгіме?"—деген Қанатқа: "Қайнаға, ініңіздің сондай бір ноқай

мінездері бар, оны енді сыртқа шығармай жасырып келген соң аңғара бермейсіздер ғой" — деп жантайтты.

Қанаттың көңілінде дүлей бір ашу ду ете түскенімен өзін-өзі ұстады. Ішкі толқынның әсеріндей аққұба жүзі сұрланып барып басылды. Бұған еш нәрсе деудің де, еш мінез көрсетудің де қисыны жоғын сезіп, әлденендей дәрменсіздіктен жігері құм болып, үндемеді. "Томарбайдың да маңдайының соры бар жігіт екен, — деген іштей. — Бірақ, бұйрық, тағдыр. Жазмышы сол. Оған енді кімді кінәлайсың. Өз несібесінен көреді-дағы. Енді ылажы болса ана үш баланың жетімсірмегені дұрыс. Ел арасының әңгімеге қалып, у-шу болмағаны жөн".

Сол күйі орталыққа соқпай бірден кеңсеге кірген. Үсті-басының шаңын қағып, орнына жайғасқан соң, ойланып ұзақ отырған. Кешегі Нұрекеңмен арада болған әңгімені қайыра есіне алған...

Нұрекең қамырығып, ауыр-ауыр сөйледі. Қанат әуелде не дерін білмей тығырыққа тірелгендей дағдарып отырып қалды:

— Әрине, совхоз директоры сенің иелігіндегі кісі емес, — деді Нұрекең ашуын басып, сабасына түскендей болған бір сәтте. — Бірге қызмет атқарып жүрген соң, осы ауылдың екі басшысының бірі болған соң, әрі қатар өскен дос-жар жігіттер деп, саған салмақ сала айтқаным ғой. Әрі қатар, үзеңгілес ағайын ретінде де, осы совхоздың партия ұйымының басшысы ретінде де бұл мәселеден қалыс қалуың тиіс емес. Өз сөзіңді айтып, көрінетін қисының бар. Елден, көптен жоғары тұрған және жоғары тұруға тиіс ешкім жоқ. Адамды ең алдымен өз жүрген ортасының талқысы тәрбиелейді. Қандай шара жасайсың өзің ойластырып көрерсің... Сол үшін алдыңнан өтіп, ақылдасып отырмын. Бірақ бұл істі аяқсыз тастатпаймын... Егер сендер сөйлесіп реттей алмасаңдар басқаша әрекет жасаймын. Бұл жігітке тәк-тәк керек тәрізді. Көз алдына өзімшілдіктен шел бітіп кеткен сияқты. Қазақша айтқанда тәубасын ұмытқан. Осының кейбір жағымсыз қылықтарын аңғарғаныммен "Нұрмағанбет өз балаларымен сиыспай, айтысып, араздасып жүр екен" — деген әлде кімдердің қаңқу сөзіне ілінемін бе деп қорғалай беруші

едім. Әйтпесе мен де кіретін есік, тыңдайтын кісі таба аламын. Енді бұлай қалдырмаймын...

Қанат Нүрекең ашүмен жоғары жаққа арыз жазғалы отыр ма екен деп ойлаған:

— Сәл қоя тұрыңыз, жан-жақты ойланып алайық өзі;—деген. —Өз тезімізге ырық бермей жатса, бізді кісі екен демей жатса, сонан соң жазарсыз.

— Жазғаның не шырағым,—деді Нүрекең бұған күлбілтеленбей тура қарап. —Домалақ арыз жөнелтейін деп отырғаным жоқ. Осы жасқа келгенше істеп көрмеген кәсіпті енді сақал-шаштың ағарғанында қайдан жасайын. Мынандай бір жағдай бар... Сен оны білмейтін шығарсың. Естігеніңнің терістігі жоқ..

Нүрекең солай отырып мөлтек бір сырын айтқан.

Облыстың партия комитетінің қазіргі бірінші хатшысы Қоңыров жолдас соғыстан кейінгі жылдары институт бітірген бойында осы ауданға МТС-ке агроном болып кірген. Сол жылдары Нүрекең басқаратын колхозға қызмет бабымен талай рет келіп, үйінде жатып бірге жүрген жағдайлары бар екен. Қағылез келген, талдырмаш денелі, балауса жүзді, балаң жігіт, кісіге ілтифаты түзу, елгезек, жайдары жас еді. Тындырымды, тапсырылған шаруаға соншама ықтияттығына Нүрекең риза болып, іштарта жүрген. Бірде уәкіл болып ауылға келе қалған. Түнемеге үйге түнеп шығып, таң ертең азанмен: "Таудағы егісті аралап көріп қайтамын",—дейді.

Ол кезде осы маңдағы үш-төрт колхоз, таудың үстірт жонына бидай егетін. Солардың шығымын, жай-күйін көзбен көріп, аралап қайтпақ. Мезгіл сәуірдің тұсы болатын. Күн бұлттанып, жаңбыр шақырған сыңайын таныттып тұрған. Ол кезде жол бойы да, тау да елсіз. Ерте көктемде қоспен көшіп барған егіншілер иесіз жатқан үстіртке арпа, бидайды сеуіп болған соң, ауылға қайтып келген. Енді егін ораққа ілінгенде ғана қайтып барады. Тау жолы бұралаң, жықпыл-жырасы көп. Бұрын жүріп көрмеген кісіге үстіртті адаспай табу да оңай емес. Соны ескерте келіп жас агрономға: "Ертеңге қара, бірге барып қайтайық. Жалғыз өзің қалай жүресің",—деген бұл. Өзінің

тығыз бір шаруадан қолы босамай отырғанын, қазір оған еріп жүре алмайтынын айтқан. "Арғы күні ауданда МТС-те жиналыс бар. Сонда хабарлама жасауым керек. Ертеңге қарап жатуға уақытым жоқ",—деп ол жолдан қалуға ыңғай танытпады. —Несі бар жалғыз болғанда. Атым жарамды. Ертелеп шықсам кешке қайтып ораламын ғой",— деп айтқанынан қайтпай қойды. Сөйтіп барар жолдың жобасын қағазға сызып алып, жүріп кеткен.

"Үстірттің жауын-шашыны, ауасы, топырағы, тіпті, желіне дейін ала-құлалық болмайды. Егіні де, шөбі де біркелкі шығады. Сен сол бергі таяу тұсындағы егістікті аралап көрсең болды, бәрін қарап шығамын деп әуреленбе,—деп мықтап тапсырған бұл оған. —Сол бір жері қандай болса басқа жері де тап сондай екеніне шүбәланбай-ақ қой. Ерте қайт, күн барында таудан түсіп ал. Жолы қиын. Күз-жыралары терең.

Бұл тапсырудай-ақ тапсырған. Ол бас шұлғудай-ақ шұлғыған. Сөйтіп күн шықпай салып ұрып жүріп кеткен. Сәскеге таяу кешелі бері тұнжырап ойланып тұрған ауа райы кенет желдетіп бастады да, сабалап нөсер жауын төгіп берсін. Жауын күні бойы ашылар болмады. Кешке қарай соңы қарға айнала бастады. "Қап, әлгіні бекер жалғыз жіберген екем, үстіндегі киімі де жұқа еді. Үйден күн жауып кеткендей бола ма деп сулық берген едім, бірақ биттің қабығындай жұқа неме, ол не алғау болсын. Тауда тасқын шайып кетіп жүрерме екен. Атынан айрылып қалды ма. Бұл уақытқа дейін аман болса келіп қалуға тиіс еді",— деп бұл енді уайым шеге бастады. Ақыры үйде тағат таба алмаған соң күн бата қос атпен қоржынға шамалы асауқат, жылы киім салдырып, қойма қарауылының қос ауыз мылтығын тақымына басып, тауға тартты.

Қарлы жаңбыр ұрып тұр. Төңірек тас қараңғы. Жүрер жолды әрең жобалап келеді. Мұның бір үлкен қауышы "Қыран сайдың" өзегі. "Тауда жауын жауса шілде де қызыл су жүріп өтетін бұл өзектің долы мінезін білмейтін балаң неме, жарық барында ылаждамасы түнге қалса бір пәлеге ұрынады-ау",—деп қансиіп келеді. Түннің қай шамасы екенін де ажырата қою қиын. Әйтеуір сақтана жылжып, таудың қалың ішіне кіргенін сезеді. Бір кез алдыңғы жақтан сарқыраған жойқын үн жеткен. "Қыран сайға" таянғанын шамалады. Қара жолмен ештеп басып жағаға келсе сайдың

жіңішке табаны аласапыран, дәл бір айдаһарлар алысып, арпалысып жатқан тәрізді. Тым таянып келуге денесі түршігіп, қараңғыда төңіректі бажайлауға тырысып, біраз тұрды. Бұл кезде жауын саябырлай бастағандай еді. Арғы биік беткейден әлде не от жылт етіп сөніп, жылт етіп сөнгендей көрінді. Қараңғыда талған жанарға көрінген жай елес шығар деп көзін уқалап жіберіп қайта үңілді. Шынында да бір жымысқы майда оттар өшіп жанатын сияқты. Тасқын судың құлақ тұндырған гүрілінің арасынан санасына әддене жылқының оқырына кісінегеніндей бір дыбыс жетті. Кенет: "қасқыр ғой мынау"—деген ой сап еткен:

— Болғанбек, әй, Болғанбек!—деп қалай айқай салғанын өзі де аңғармай қалды. Сол айқайлаған бойы аспанға қарата мылтықты басып-басып жіберген. Әлгі жымысқы оттар табан астында зым-зия жоғалды. Мылтық дауысының тасыр-тұсыр күңіренген жаңғырығы басыла бергенде арғы беттен:

— Аға, ағатай... бұл сіз бе,—деген жігіттің дауысы еміс-еміс жетті...

— Ойпырмай-ай, айналайын-ай, амансың ба, әйтеуір,—деді бұл атын тебініп қалып. Астындағы күрең алға қарай лықси беріп тоқтай қалды. Сонда ғана алдында тасқын су жүріп жатқаны мұның есіне қайыра түсті.

Арғы беттен:

— Аманмын, аманмын,—деген әлсіз дауыс тағы жетті.

Бұл енді аттан түсіп, судың жиегіне қарай жүрді. Арғы беттен бері қарай келе жатқан Болғанбектің де қарасы нобайланды. Екеуі сақтықпен басып, ептеп жағалай жүріп, тасыған судың қылталау тұсын тауып, қарама-қарсы келіп жақындасты. Екі аралары бес-он қадам болғанымен айқайлай сөйлеседі. Әбден жауын өтіп қалжыраған Болғанбектің дауысы бәсең. Әзер-әзер естіледі. Жол жүріске ауыр, барып қайтқанынша кеш түсіп кеткен. Қараңғыда тасыған сайдан өтейін десе аты жүрмей қойған. Судың беті жаман екен. Әр өзі де жүрексінген. Сонан соң атын қасына байлап, арғы беттегі жартастың қуысын паналаған көрінеді. Таңның атуын күткен. Әрі аш, әрі жаураған, қалғып кеткен екен, аттың шыңғырған даусынан ояныпты. Сөйтсе үш қасқыр екеуіне төніп келіп қалған. Тірі жан емес пе. Айқайлап өре түрегеліп, қолына

іліккенді лақтырып, үркіткен. Сонан соң маңайына тас жинап алып, жыртқыштар таянса, атқылап жан сақтап отыр екен. Бірақ беті жаман, бірге-бірге жақындап төңіректей бастаған тәрізді. Сол кезде бұл келген.

— Ойпырмай, ағатай-ай, мылтығыңыздың бары қандай жақсы болды. Мына атаңа нәлеттер, тірідей жейтін, тіпті,—дейді жаурап, қалтыраған әрі үрейленген бойы дір-дір етіп. Сөйте тұрғанымен қауыптан құтылғандай үнінде қуаныш бар...

— Сөйтіп, бір кезде ініміздей болып кеткен жігіт еді,—дейді Нүрекең әңгімесін сабақтап. —Онан кейін де ауылға талай келіп, бірге жүргенбіз. Ауданда екі-үш жылдай істеген соң облысқа қызметке ауысты да, ол жерде көп болмай Мәскеуге оқуға түсті. Сонан соң хабарласқан емеспіз. Оқудан кейін басқа облыстарда қызметте жүргенін еститін едім. Мұнда келгеніне де екі жылдай болып қалды ғой.

— Оу, Нүрекең-ау, обкомның бірінші хатшысының өзімен осындай жақындығыңыз бар екен ғой,—деді Қанат әлде қуанғандай, әлде таңданғандай оған күлімдей қарап. —Тіпті, кісіге сездірмейсіз... Біздің облысқа келгелі алдына барған емессіз бе?!

— Жоқ, Енді бір түсіп тұрған шаруаң болмаса, жұмыс жоқ, дәйім жоқ не деп барасың. Ауыл үйдің арасындағы адам емес, үлкен қызметтегі кісі. Жылтындап қайдан босаға күзетіп жүремін. Әрі заманында кіммен кім қызметтес болмайды. Бір кездегі азын-аулақ таныстығын сатып, әлдене сұрап жүрген жандай не аламын дедім... Әрине осы облысқа келгенін естігенде қуандым. Қанша дегенмен көз көрген жігіт. Іскер, әділ, парасатты кісі болыпты деп естимін. Сырттай тілектеспін. Бағы жансын. Азमतтың амандығы жақсы.

Қанат Нүрекеңнің сөзіне риза болып толқып отырып, өзінің жаңағы бір сұрағын ойланбай жеңілдеу айтып қалғанына іштей қысылды. Сонан соң жуып шайған-сыды.

— Жасы үлкен кісісіз, осы аудандағы, облыстағы қарт ардагерлердің бірісіз. Әрі әлгіндей жақын таныстығыңыз болған соң қызметке алғаш келіп жатқанда қайырлы болсын айтып, кіріп шықты ма екен дегенім ғой...

— Әрине, бара қалсам, сен кімсің демесе керек...

Оның үстіне өзін кішіпейіл, кісіге мейірімі бар жан екен деп жүр ғой.

— Жақсы адам,— деді Қанат шын көңілмен. Әр жер-әр жерде кездескен, жиналыстарда көріп жүрген танымына қарай ол да өз көңілінде осындай байламда еді. — Әрі кең көлемдегі басшы сияқты. Нені де болса сабырмен, ақылмен шешетін тәрізді. Ол кісі келгелі бері екі жылдың ішінде-ақ облыс кәдуілгідей көтеріліп қалды десіп жүр ғой.

— Ә, онда солай болғаны. "Халық айтса қалт айтпайды" деген. Жұрт біледі ғой... Сол кісіге барсам деп жүрмін... Барғанда бір нәрсе сұрамақ ойым жоқ. Басымда үйім, енді қалған аз ғана өміріме жетерлік ішіп-жемім бар, шүкір. Маған енді сіз-біз сыйластықтан басқа еш нәрсенің керегі жоқ. Осы ауылдың жағдайын айтып, соның қамымен барсам ба деймін... Бұл бетінен бері қарамаса мынаның қылығын да айтсам ба деген ойым бар. /Қанат мынау деген Әлмырза екенін сезіп отыр/. "Өз бөлтірігіне ауыз салған қасқырдай болмайын, қойшы" деуші едім. Осында шектен шығу бар. Бұлай жібере беруге болмас, әсілі... — Нұрекең ойланған қалпы өзімен-өзі сөйлескендей сөзін үзік-үзік айтады. — Әкесі адал момын кісі еді... Шешесі антұрған еді бұл, шіркін-нің... Бала шешеге тартады деген рас-ау осы...

Қанат Нұрекеңнің бұрынғы ауыл шалдарынша сөйлегеніне күлкісі келіп, жымия түсіп, өзін-өзі ұстады.

— Нұреке, ол кісіге барып, жүздесіп, ел жағдайы, ел қамы жайлы әңгімелесем дегеніңізді мен өзім құп көремін. Керек десеңіз қажет нәрсе. Бірақ дәл қазір Әлмырзаға бола кіріп, ол туралы сөз етпей-ақ қоя тұрғаныңыз жөн болар. Ондай үлкен жерге бір-біріміздің кемшілігімізді айтып, реншіпен бармай, онан гөрі осы ауылға пайдалы, өз қолымыз жетпей жүрген, шешімі аудандық масштабтан да әрі тұрған келелі мәселердің бірімен кірсеңізші. Не сұрау керегін ақылдасып шешерміз. Олай ете қалсақ, меніңше, Қоңыров жодас өтінішімізді қайырмауы тиіс. Қолма-қол көмек берері сөзсіз. Сөйтіп бір таныстығыңызды пайдаланып қалайық, Ал Әлмырзамен сіз болып, біз болып, өзіміз сөйлесіп көрерміз. Ол ешқайда кетпес.

— Шырағым, ана үш баланың тағдыры ойыншық емес. Оны мықтап ескер. Ел аман, жұрт тынышта тірі

жетім қалып жүрмесін. “Әйел ақымақ, Әлмырза тентек” деп қоя салғанмен болмас. Артын ойлаңдар.

— Ол жағын реттеудің қамын жасармын. Әлмырзамен ашық әңгіме болар. Өз қатесін өзі түзетуге тиіс. Ал қиястанса — өзіне өкпелесін. Енді күлбілтеленіп, жауырды жаба тоқымаспыз.

Нүрекең мұның шешіміне көңілі толғандай, келіскен күйде қош айтысып, шығып кеткен. Сонан кейін Қанат шаруаның қаншалықты қиынға тіреліп тұрғанын, ойына алған шешімді орындаудың қандай ауыртпалығы барын енді түсінгендей дал болып, отырып қалған. Әлмырза өзін құрбандыққа шалып, бұған ағынан жарылып: “Мені осылай қара басты, бұл істі енді шу шығармай, ушықтырмай реттейік”, дей қоя ма. “Жарайды, көріп алдық білгеніңнен қалма” деуі кәдік қой. “Жала жапқан біреулердің шашбауын көтерісіп, мені сүріндіргің келген екен. Маған жасаған достығың ғой ол”, — деп кінәлауы ықтимал-ау. Не істеу керек, сонда?”

Өзі осы сәт екі оттың ортасындағы жандай қысылып, қиналған қалыпта еді.

Қанат бұл тығырықтан шығудың сан түрлі жолдарын сарапқа сала келе осы бір байламға тоқтаған.

Алдымен Томарбайдың отбасын қалпына келтіру керек. Ол үшін Әлмырзаны “аяққа жықпай” болмайды. “Қолыңмен істегенді мойныңмен көтер” деген халықтың қағидасы бар. Томарбайға барып: “Ашумен, қызбалықпен артық-артық сөздер айттым, көңіліңе жинама, кешір, қалқам. Жақсылы, жаманды ағаң емеспін бе? Жасы үлкеннің артық ауыс сөзін жақсы іні елемес болар. Өзің мені дұшпан тұтып, жоқтан өзгеге сезіктенгеніңе қырсығып едім. Қалқам, сен реңжитіндей арамызда еш нәрсе жоқ” — деуі жөн. Сонан кейінгісін үлкен-кіші болып бұлар жайластырады. Мүмкіндігінше отбасының ұйымы бұзылмағаны дұрыс. Балалар жыламасын. Осыны бір тыныштандырып алған соң қалың жұртшылыққа жарияламай-ақ партия ұйымының мәжілісін шақырып, сонда Әлмырза дұрыстап талқыға түседі. Мәймөңкелейтін, жуып-шаятын жағдай жоқ, таза, принципті әңгіме қозғалуға тиіс. Негізгі сөзді Қанат өзі бастайды. Ешнәрсені бүркелемей ойындағысының бәрін түтесіп айтады. Өті жарылып кетсе де бар кемшілігін бетіне басқан жөн. Сөйтіп отырған жұрттың таразысына салайық, Мықтал

ескерту жасайық, Алдағы іске сабақ болсын... Ал бұған кішірейгісі, көңгісі, санасқысы келмей шаруаның бетін ширықтырса осының бәрін тізіп, аудандық партия комитетінің алдына мәселе қояды. Тіпті онан әріге баруға да дайын. Қалайда тиісті нәтиже жасайды. Ендігі жасырып, бүтуі ымырашылдық, керек десе, қылмысқа саяды. Көріп, біліп отырып жолсыздыққа төзе беру қылмыс емей немене?!

Осы қорытындыға тіреліп, бүкпесіз ашық әңгімелесуге бел буған ол Әлмырзаны шақырып алмаққа телефонның құлағын көтере берді. Жайшылықта шаруашылық мәселесінің төңірегіндегі әңгіменің қай-қайсын да директордың кабинетінде отырып шешетін. Совхоздың бірінші басшысы сол ғой деп көбіне бұл кісілік сақтамай-ақ басқа да ұсақ-түйек ақылдасатын істер болса оның алдына өзі келіп жүретін. Бұл жолы директордың телефон нөмірін терді де:

—Әлмырза, саламат па? Өзіңдесің бе? Ешқайда кетейін деп отырған жоқсың ба? Онда қазір маған келші, әңгіме бар еді,—деді салмақты үнмен. Сонан соң телефонның құлағын орнына қойып, нығырлай ұстаған күйі есікке қарап қас қақпай сірескен бойы қимылсыз отырып қалды.

Өңінде сұс бар еді.

ҚАРАТАУДЫҢ САМАЛЫ

Гүлнәр жаңа ғана жұмыстан оралып, шешініп, кешкі ас қамына енді кірісе берген. Сыртқы есіктің қоңырауы сыңғыр ете түсті. Қолын алжапқышқа сұрткілеген бойы келіп есік ашса енесі мен кенжесі Бақытжан екен. Екеуінің қолында тырсиған екі жүк қалта. Ыстықтан күреңітіп, барт болып кетіпті. Мәреге жаңа келіп жеткен аттай танаулап еңтігіп тұр. Гүлнәр енесінің қолындағы қалтаны алып, ішке кіргізді. Екеуінің мына қалпына қарап күлді.

Айша еңтігін баспаққа дәліздің орта кезіндегі жұмсақ орындыққа отыра берген. "Тү-у, құдайдың күні күйіп кетті ғой. Түс қайта тіпті ысыды. Автобуста да кісі көп екен... Әрең жеттік қой", — деп өзімен-өзі сөйлескендей күңкілдеп, терін сүртіп желпіне бастаған.

—Апа-ау, неғып алаөкпе болып жүрсіз? Той жасайсыз ба? Бұл не дайындық?

—Той жасаса несі бар екен,—деді бет орамалымен самай, маңдай тұстарын ысқылай түсіп. —Бақытжан екеуімізге әкесінің әр келгені бір той, солай емес пе?. —Жүк қалтасын ас үйге апарып тастап, өздерінің бөлмесіне қарай өтіп бара жатқан он жасар немересіне мейірлене қарап қойды. —О, құлыным. Пошымыңнан айналайын, папасының аузынан түсіп қалғандай болып тұрған. Папасы да келіп қалатын шығар енді.

Бақытжанның танауы көтеріліп кетті. Шешесіне куақыланып, маңыздана қарап қояды.

—Ой, апам да осы жаман баласын әлдеқандай ғып. —Гүлнәр күліп ас үйге қарай кетті.

—Әдіреқал,—деді Айша оның соңынан зілсіз дауыстап. —Әй, ана минералды суыңнан стақанға құйып әкеп берші онан да.

Суды ішіп алған соң шекесінен мұздай тері бұрқ ете түсіп:

—“Шүкір, мұныға шүкір”,—деді.

Айшаның жалғыз ұлы оқу бітіргелі осы үлкен қалада қызмет істейтін. Біраз жыл бұрын жоғары жақ шақырып алып, “Қаратаудан кен іздейтін көп кісіге бастық болып барасың” деп ұйғарыпты. Дәрмен енді көбіне сол жақта-тұғын. Үйіне қатынасып қана тұратын. Үй іші, бала-шағасы оның әр келуін асыға, сағына күтетін.

Дәрмен жақында телефонмен сөйлескенде осы шамаға барып қалармын деген-ді. Кешелі бері басы Айша болып үйдегілер өне келіп қалады, міні келіп қаладымен елендей күтуде еді. Сол сөйлескенде “өзін басқа жұмысқа жоғарылатқалы жатыр” деп те айтқан екен әйеліне. “Сол шаруашылығына қарайлап кешігуде ме екен—деп ойлаған Айша. — Амандық болса келіп қалар. Дүкеннен, базардан дастарқанға оны-мұны алып қояйыншы”,—деп кешелі бері Бақытжанды ертіп қайта-қайта базаршылап жүрген. Үлкен екі немересі — Айжан мен Бақтияр ержетіп қалды. Өз тіршіліктерінен артылмайды. Сонан соң оларды әурелемейді. Дүкенге екі-үш рет қатынап, су-суан тасып мұздатқышты толтырып қойған. Көкөніс, түрлі жеміс-жидек те көтеріп келген. Қазір тағы да “тәуір несі бар” екен деп көк базарға барып қайтқан беті.

Демін алып, шайын ішкен соң Айша терезесі аула жақтағы өзі жататын бөлмеден далаға қараса биік қара талдың түбіндегі орындыққа үш-төрт кемпір жиналып қалған екен. Осы аулада тұратын таныс кемпірлер. Күн қайтқан соң көлеңкеге отырып әңгіме дүкенін құруға шыққан беттері.

— Тамағың піскенше мен кемпірлердің жанына барып қайтайын,—деді келініне.

Әңгіменің қызығымен кеш түсіп кеткенін де аңғармай қалған екен.

— Апа, папам келді! Папам келді!—деген Бақытжанның қуанышты дауысын естігенде ғана төңірекке зер салды.

— Қашан келді?—деп қабалақтап орнынан тұра берді.

— Қазір. Жаңа кірді үйге.

— Жүр. Жүре ғой... Ал көріскенше күн жақсы болсын, әй кемпірлер,—деді серіктеріне.

— Жақсы, жақсы. Бар. Балаңның әкелгенінен ертең ауыз тигізерсің,—деп жамырасты кемпірлер.

— Жарайды. Жарайды. Ол тұрышты ғой,—дейді Айша қошуақ көңілмен кетіп бара жатып.

Үй іші мәре-сәре. Балалар дастарқан жайып, қапылып қалды. Бәрінің аузында дамыл жоқ, бірі сұрап, бірі жауап беріп әңгімеден босамайды. Айша ашық-жарқын күліп келіп сәлемдескен баласының қолын қысып:

— Айналайын,—деп маңдайынан иіскеді. Денсаулығын, шаруа жайын сұрастырды. Ас үстіндегі әңгіме кезінде Дәрмен:

— Тәте, туған жеріңізді сағынған жоқсыз ба? Барып көргіңіз келе ме?— деп сұрады.

— Е-е, шырағым туған жерін арқалап жүрген кім бар дейсің! Қайда да бас аман болсын де. Қазір кісіге жердің бөтендігі болмай кетті ғой!

— Тәтем дегендер нағыз жаңа заманның адамы,— деп күлді Дәрмен.

— Осы сендердің жұмыс істейтін жерлерің тура сол "Көктастың" асуының өзінде ме?

— Тура сонда, тәте—Қала асудың етегіндегі жазықта салынып жатыр.

— Асудағы біздің үйдің жұрты әлі бар ма екен?

— Жоқ, тәте. Асуды кеңейтіп асфальт төсеген. Соның астында қалған сияқты. Ал бірақ үйдің алдындағы беткейде жалғыз мола болушы еді ғой. —Айшаның жүрегі зырқ етіп, қаны басына шапшығандай құлағы шыңылдап қоя берді. Не істерін білмей төмен қарап бүтежектеп, дастарқанның шетін қайырмалай берді. Бірақ абырой болғанда Дәрмен де, үйдегі басқалар да оның бұл күйін аңғармағандай. —Сол әлі тұр. Басына бір түп тал өскен.

— Ой, тәңір, десе,—деді Айша сол төмен қараған бойы. Оны неге айтқанына өзі де мән бермей.

— Тәте, сонда көшіп баратын болып отырмыз.

— Қайда?—Айша баласына ұйқыдан оянғандай таңдана қарады.

— Көктас қаласына.

— Е-е, неге? Мұндағы үй-жай, бала-шаға...

— Бәріміз де барамыз.

— Мына үйді қайтесің?

— Үй қазынанікі ғой, тәте-ау, өзіне өткіземіз. Ол жақтан осындай үй береді.

Дәрмен енді мән-жайды түсіндірді. Оны өзі қызмет істеп жүрген жаңа қалаға бастық етіп жоғарылатыпты. Енді қалайда сонда көшіп баруға тиіс көрінеді.

— Келіннің қызметін қайтесің?

— Ол жақтан да қызмет табылады. Жаңа қаланың өзінде осындағы тау-кен институтының филиалы ашылып жатыр. Соған да оқытушы керек,—деп күлді Дәрмен. Бәрін ойластырып шешіп қойған тәрізді. Не айтсын.

— Құтты болсын онда,—деді, —Өздерің дұрыс деп тапсаңдар, маған бәрі бір.

— Сессия кезі ғой, Гүлнәр жұмысын бітіріп, есебін алсын. Үйді сонан соң көшірерміз. Ал әзірге сіз, Бақытжан үшеуіміз барып тұра берейік.

Жолға шығатын болғанына қуанып, Бақытжан секіріп жүр.

— Қашан жүреміз онда,—деді Айша келіскен ыңғайда.

— Осында екі-үш күндік шаруам бар, соны бітірген соң поезға мінеміз.

Үйдегілер бүгін кештете жатқан. Айша бөлмесіне кіріп шешініп, кереуетінің бас жағындағы тетікті шырт етікізіп, жарықты сөндірген бойда төңірекке тым-тырыс қараңғылық орнай қалды. Көшедегі шамдар да өшкен. Ұйқыдағы қала түн астында тыныстап жатқандай тып-тыныш. Тек анда — санда осы өлі тыныштықты тілгілеп, көше бойымен зу етіп өте шыққан некен-саяқ машинаның дыбысы естіледі. Үй тұсынан ащы дауыс азынай түсіп, созылып барып, тына қалады. Сонан соң қайтадан тылсым тыныштық орнайды. Жанындағы Бақытжан үстіндегі жеңіл жамылғыны аяғымен төменге серпіп тастап, тыр-жалаңаш күйі, бір қалыпта пыс-пыс дем алып ұйықтап жатыр.

Айшадан ұйқы қашқан. Мына тосын жаңалық оған қатты әсер етті. Ішкі дүниесі туған топыраққа баруға ықтияр болып тұрғанымен көңілінде қобалжу да жоқ емес. Ойы сан-саққа жүгіріп, көпке дейін көзі ілінбеді. Есіне сол бір күндердің елесі оралып кетпей қойды. Жадында қайта жаңғырған әлгі елестердің жетегінде жатыр "о, тәңір" деп күрсінді.

Мұсат шалда перзент дегеннен жалғыз ғана осы Айша еді. Шал мен кемпір ортасындағы бір қызды бетінен қақпай еркебұланды өсірді. Айшаның әбден бойжетіп, сабағынан үзілгелі тұрған алмадай толысып піскен шағы.

Бұлар Қаратаудың жонындағы бір қиялы асуда жалғыз үй отыратын. Мұсат шал шаруасы шағын колхоздың қырық-елудей күйек қошқарын бағып қысы-жазы осы қыстауда мекендейтін. Қыстаудың жанына жаз таудан шабылған шөп жиналады. Осындағы төрт-бес маяның қарауылдық міндеті де әкесінің мойнында. Күзге салым бірер ай, күйекке салуға, отар-отарға таратып алып кеткенде болмаса, басқа уақытта қошқарлар осы қыстауда бағылады. Шалға жетерлік машақаты бар шаруа бұл.

Жазды күні тауға, жайлауға шыққан малшылар осы маңайды төңіректен отырады да күз, күйек өте, ылдифа түсіп кетеді. Сонан соң қыс бойы бұлар қар жамылған тау асуын жалғыз қыстап шығады. Шал мен кемпірдің бұл тірлікке әбден еті үйреніп кеткен. Еш нәрсемен алаңы жоқ. Жалғызсырап, елегізіп, тыпыршитын Айша ғана. Жаз мезгілінде үйі келім-кетім кісісіз болмайды. Ал қысқа қарай кісі аяғы сирек. Осыдан түстік жерде таудың ішінде қысы-жазы жұмыс істейтін кен-барлау партиясы бар. Сонан аудан орталығына қатынасқан бірен-саран аттылы, арбалы кісілер, азық-түлік, басқа түрлі жүк артқан адамдар ара-тұра жол бойындағы бұлардың үйіне соғып өтіп жататын. Осындай жүргіншілер болмаса қыс мезгілінде асудағы жалғыз үйге арнайы келетін ешкім жоқ. Олардың бұл жаққа келгіштеп жүргеніне біраз жыл болған. Алғашқы кезде ешкім назар аударып, "неғып жүрген жандар" демейтін. "Тау зерттегені несі, жұмыстың да неше түрі бар екен-ау" дейтін енді біреулер таңқалып. Кейінгі кезде олардың әңгімесі дабырлап естіле бастаған.

— Сол жерден шахта ашатын болыпты.

— Қала салады екен. Теміржол келтіреді дейді.

— Қазірдің өзінде салып жатқан құрылысы керемет.

— Өзінің дүкендерінде жоқ зат жоқ,— десіп әрлі-берлі өткен ауыл адамдарының сөзі сол болатын.

— Айша, әсіресе, "дүкенінде неше түрлі зат тұрады екен" деген әңгімеге көбірек елеңдейтін.

— Көкем алып барсыншы, — деп қыңқылдап қоймаған соң бірде шешесі:

— Шал-ау, қошқарды ауыл төңірегіне мен-ақ айналдыра тұрармын. Айшажанды ертіп әлгі үлкен дүкенге барып, қант-шай алып келсеңдерші. Ержеткен балаға ылайық тәуір киім-кешегі болса қарарсыңдар, — деген.

Шалы екі ойлы күйде, құлықсыздау:

— Бір күнде барып қайта алар ма екенбіз, едәуір жер-ау, өзі, — деді.

Кемпірі бармасына қоймас ыңғай білдіре сөйледі:

— Күн шықпай кетсеңдер қайтып үлгересіңдер ғой. Жаздың күні ұзақ емес пе. Айшажан да бой жазып, қыдырып қайтсын. Бала болып ешқайда шығып жатқан жоқ. Жалғыздан жалғыз зерігеді. Осы бір жалғыз моладан басқа барар жері де жоқ,

— Тек, олай деме. Е-е, тілі күйгір. — Шал кемпіріне зекіп тастады. Бірақ жол жүруден бас тартқан ыңғай танытпады. — Айшажанның өзі барғысы келе ме екен?

— Барамын, көке, — деді екеуінің әңгімесін үнсіз тыңдап, бұрышта отырған қызы іле жауап беріп.

— Жарайды онда, бүгін ерте жат. Азанда жүреміз. Кемпір сен жолға оны-мұныңды даярлап қой.

— Өзіңнен артылып жатса мына әкең екеуімізге көйлекке, ішкіімге ылайық матасы болса байқарсың, — деді шешесі Айшаға қарап. — Май шамның білтесін ұмытпашы. Сонан соң майда шаш тарақ болса көрерсің...

Шешесі төсек жайлай жүріп оқтын-оқтын ойға түскен тапсырмаларын айтып қояды. Айша ертеңгі жолға әзірленіп, шашын жуып, тарап, әбдіреден бір киер көйлегін шығарып, қырыс-тырысын жазып, төрдің алдына іліп әлек болуда.

Таңертең мұны шешесі таң алагеуімнен оятты.

— Айшажан тұрған ба? Ал кемпір шайыңды жаса, — деді, атын ерттеп болып үйге кірген әкесі. Аялдамай тезірек жүріп кетейік.

Мұсат шал сонан соң кемпіріне ауылдағы шаруаны тәптіштей тапсырды. Қайта-қайта ықтияттап қоймаған соң, кемпірі бұрқ ете қалды:

— Ой, сорлы-ай, езбелей беретінің не? Мен бір

жақтан келіпін бе осы үйдің не шаруасы барын білмейтін. Тақақтап қоймай қойдың ғой. Мұның әдеті қит етіп ауылдан шығатын болса артын жау шабатындай көреді де отырады.

Шайпаулау кемпірінің бұдан әрі шамына тиіп алмайын дегендей Мұсат оның сөзін зіл санамай, жайдары жүзбен кеңк-кеңк күлді.

— Әй, шаруаның ыңғайын айтқаннан басқа не дедім саған. Сонша шала бүліндің. Нағашың көк езу еді, кісіге тап-тап беріп отыратын. Құдая-құдуәнда, соған қайдан тартқаныңды.

Кемпір шалының өзілін шынға жорығандай шытынай сөйледі.

— Сенің жауыңның басы менің төркіндерім еді ғой, қашаннан. Әлдеқашан сүйегі құрап қалған нағашыма тиістің бе енді.

— Жә, жә. Жоқ жерден ілік іздеп отырасың-ау. Шайынды құй онанда,—деді шалы күлкісін жиып.

Әкесі мен шешесі кейде өстіп қағысып қалғанда араласа кететін әдетімен Айша:

— Қойсаңдаршы енді,—деді бұйыра сөйлеп. — Жол жүрейін деп отырғанда бұл не?

Осымен әңгіме тамам болды, үшеуі үн-түнсіз отырып шайларын ішті. Сонан соң бәрі сыртқа шықты. Тап үй іргесіндегі қалың жынысты сайда күні-түні кісенмен жайылып жүретін мес қарын торы ат ерттеулі күйі қазықта байлаулы тұр екен. Әкесі шешіп әкеліп:

— Ал, балам, мін,—деді.

Бұл ерге жайғасқан соң торы аттың сауырына көрпеше салып, мінгесіп, әкесі де атқа қонды. Тізгінді Айша алып әкесі ердің қасынан қос қолдап ұстаған. Ауылдан ұзағанша Мұсат артына бұрылып кемпіріне айқайлаумен болды.

— Ал, Мөңкіш-ау, ықтият бол енді. Біз де жол болса ерте қайтуға тырысармыз. Малдан көз жазып қала көрме, әйтеуір. Жазыққа қарай жаярсың...

— Ой, көке, құлағымды жеп қойдыңыз-ау. Айттыңыз ғой енді. Несіне қайталай бересіз,—дейді Айша зілсіз ашуланып.

Әкесі мұның бетін қайтармайтын әдетімен жуас, сабырлы қалыпта өз тіршілігіне ақтала сөйледі:

— Ей балам, сақтықта қорлық жоқ. Жалғанның жазымынан сақтасын де. Жаман айтпай жақсы жоқ, мына малдың бірін ит-құс тартып, жазымдап кетсе немесе ұры-қары біреуге қолды болып кетсе не бетімізді айтамыз. Тап масқара болғанымыз ғой. Колхоздың сиырдай қошқарын қайдан тауып төлейсің. Бір қой түгілі бір пұт бидай үшін сотталасың. Мен еріккенімен зар қақсайды дейсің бе.

Мұсаттың үйі отырған "Көктас" асуы таудың ең бір шөбі шүйгін, шұрайлы тұсы саналатын. Сай жыраларында жабайы тал, тобылғысы мол. Өспейтін шөп жоқ. Жазды күні жабайы алма, қарақат, бүлдіргені төгіліп жататын бұл төңіректің ең алдымен елдің аузының суы құри әңгіме ететіні — шиесі. Үлкендігі бармақ басындай, уылжып піскен қан қызыл шиіе жыра біткеннің өн бойында тұнып тұратын. Бұл жердің шиесінің дәмі де өзгеше, уыстап теріп аузыңа сала бересің тек. Таудың қыста бораны аздау, тыныш, жазда самалы ерекше салқын тұстарының бірі осы жер. Асуды бойлап шағын өзен ағады. Өзенге әр жер әр жерден тас астынан көз тауып атқылап жатқан мөлдір бұлақтар келіп құяды. Бұл бұлақтарды бастау төңірегіндегі тастардың түр-түсіне қарай жұрт "Ақ бұлақ", "Қара бұлақ", "Сары бұлақ" атап кеткен. Осы тас бұлақтардың қай-қайсысының да суы балдай, мөп-мөлдір. Ішсең қыста тіс қаритын зәрі жоқ жылы, жазда шекеңнен өткендей мұп-мұздай болып жатады.

Өзенге, бұлақтарға арқарлар құлап келіп су ішіп, қаптай өріп, қайтып жатады. Таудың бұл ерке тағысы осы төңіректе көп-ақ. Суға жабылып шыққаннан кейін тасты қия беткейде сатұр-сұтыр өрлеп бара жатып, еріккенде бой жазып ойнағандай, тарс-тұрс сүзisetіндерін қайтерсің. Тастан-тасқа ырғығанда соңдарынан тұяқ астарынан домалаған қиыршықтар сонау сай табанына дейін жарыса бөрлігіп, көшкін жүргендей бір сарын естіліп тұратын.

Асудағы қыстаудың қарсы алдындағы қия беткейде көкке найзадай шаншылған, құз-жартасты, тіп-тік, биік шоқы бар еді. Таудың бұл төңіректегі ең биік тұсы осы. Суға жабылып шыққан арқарлар міндетті түрде әлгі шоқыға қарай өрмелер еді. Биіктің қып-қызыл жартасты ұшар басына шығып алған соң қатар-қатар тұрып алып,

мүйіздері қайқайып, танауды көкке беріп маңқайып, кейде сүт пісірім, кейде шайқайнатым қыбырсыз тұратындары бар. Сонан соң кенет ойларына бір нәрсе түскендей шұғыл қимылға еніп, биікті тасалай бере, лезде көзден ғайып болады. Кейде түн ішінде ай астындағы биіктің үстіне, сатыр-сұтыр дүрліге, жарақты қолдай самсап шыға келіп, тап бір осы ауылды күзетке алғандай қасқайып-қасқайып тұратындары бар. Біраз тұрып-тұрып, кенет түнді басына көтере жөңкіле жөнеледі. Тасыр-тұсыр шапқан тұяқтың дыбысы көпке дейін тау ішінде жаңғырып барып үзілетін.

Күн ұясынан жаңа ғана шығып келеді екен. Қатпар-қатпар тау жондарының арғы жағында жалындап жатқан алқызыл шапақтың алғашқы арайы алдымен ауыл алдындағы биікті аймалауда. Шоқының төбесіндегі биік жартастардың ұшар басы өрт шалғандай шоқтанып, төменгі тұстары көлеңке тартып қарауытып жатыр. Осынау күн мен түн егескендей екі дүниенің аралық суретін әрлей түсейін, айбарландыра түсейін дегендей табиғат тағы бір тосын бояу тауып қосыпты. Төбесі алаулап бергі беткейлерін қорғасындай ауыр көлеңкелер жайлаған биік жартастың үстінде күн шығысқа қасқая қарап, міз бақпай қалған арқардың жалғыз құлжасы тұр. Сексеуілдің дініндей шор-шор буылтық, айқара құлаш қос мүйізі жалындап, сауырында құбылып сәуле ойнайды. Айша мына керемет сұлу көріністен көз алмай қызыға қарады.

— Көке, ана жалғыз арқарды қараңызшы.

— Үйірі арғы астыртта жатқан шығар. Құлжасы ғой. Ой, жарықтықтың тұрысын. Қасиетті нәрсе-ау өзі.

Кен іздеушілердің ауылына баратын қара жол асудан асқан соң тау жонының жалпақ жазық үстіртімен жүреді де отырады екен. Жон үстінің оты шүйгін. Қурай, шайыр, түйе жапырақ аралас жусанды, бетегелі жазығы бітік өскен ақселеуден ұшы-қиыры жоқ теңіз айдынындай жарқырап толқып жатыр. Осы күміс даламен ет пісірімдей уақыт жүріп барғанда алдан, жер астынан оқыс шыға келгендей, жартасты, құз-қиялы биік тау шоғыры көлденеңдеп тұра қалады. Жер бедері, түр-түсі тұп-тура асудағы үй алдындағы биіктен айнымайтын тіркес-тіркес тау шоқырларының бергі

етегіндегі алаңқай ойпауыт жазықта елді мекеннің жобасы қарауытады.

— Ә, балам, міне келіп те қалдық,—деді әкесі. — Ойпырмай, өзіне қыруар жай салып тастапты-ау. Тоба, ит арқасы қияндағы тау ішіне де қала тұрғызып жіберген, ә.

— Көке, бұл жерде бұрын ауыл жоқ па еді?

— Неғылған ауыл, балам. Жан аяғы баспайтын жер ғой. Ертеде осыдан біраз жыл бұрын, колхоздың қоныстануын тұрғызып ел жаппай үй салуға кіріскенде осы жерден келіп ағаш қырыққанымыз бар еді. Жыра-жырасында едәуір ағаш өсетін. Сонан кейін келіп тұрғаным.

— Сонау қоныстануға осы жерден ағаш тасыдыңыз-дар ма?

— Енді қайтесің, балам. Үй төбесіне жарайтындай ағаш тек осы маңайдан ғана шығады. Басқа жерлердікі майда, көдеге аспайды. Арбаға артып, өгізбен сүйретіп, әйтеуір, итшілеп тасып жеткізетінбіз. Сөйтіп жүріп салдық қой ана қоныстануды.

Ауылға таяп келген соң Айша тізгінді әкесіне беріп, аттан түсіп, жаяу қатарласа жүрді. Екі жағына қатар-қатар барақ үйлер салынған түп-түзу шолақ, жалғыз көшемен келіп әкесі дәуде болса дүкені осы шығар дегендей орта шеніндегі еңселілеу ақ үйдің алдына тоқтады. Қатар тұрған абажадай-абажадай екі есігі бар екен.

— Айшажан, мына маңдайшасындағы жазу не дейді, дүкені осы емес пе екен? Өзінің екі жерінде жазуы тұр ғой,—деді аттың үстінен оқи қоятындай, әлгі жазуларға қарай итіне түсіп. Айша төрт бұрышты көк сырлы темірге ақ бояумен бадырайта жазылған жапсырманың екеуіне де көз жүгіртіп шықты. Бір жағында "магазин", бір жағында "контора" деп жазылған.

— Көке, бір жағы магазин, бір жағы кеңсесі екен.

— Ә, бәрі осында болды ғой,—деп әкесі торыдан түсе бастады. Ат байлауға қолайлы не бар екен деп жан-жағына алаңдап еді көзіне ылайық ештеңе іліне қоймады. Сонан соң шылбырын ұзынырақ етіп сыртқы есіктің үлкен шойын тұтқасына күрмеп байлады да:

— Жүр, балам,—деп ішке кірді.

Төрт қабырғасы бірдей сіресіп тұрған бөлменің іші қара көлеңкелеу. Даладан кірген бойда Айша ә дегенде іште кісі бар-жоғын пайымдай алмаған. Көздің жауын алып, қат-қат жиналған дүниелерге ашқарақтана қарай берді. Бұлардың ауылында мынандай әңгіме бар-тын. Батыр дейтін малшы шал жиналысқа шақыртылып бір топ кісімен алыс тұратын аудан орталығына жолы түседі. Шаруалары бітіп, енді үйге қайтар бойда біреулер бала-шағаларына керек зат ала кетпек болып аудан орталығындағы магазинге соғады. Бұрын мұндай дүкенді көрмеген Батыр таң қалып, қалтасында көк тиіні болмаса да: "Шіркін-ай, мынаның бәрі керек зат екен-ау" деп магазиннің ішін айналып шықпай қойыпты, десетін.

— Әй, қайран аңқаулық-ай, әйтпесе дүкенде кісіге керегі жоқ зат тұра ма екен,—деп қатарлары әжуалайтын.

Сол әңгіме ойына оралып, Айша өзіне өзі іштей күліп, бойын жиып ала қойды. Жаңағыдай емес, қара көлеңкеге көзі үйреніп төңірегіне байышпен зер салды. Дүкеннің аяқ-табақ, ас-ауқат жиналған бұрышы жағынан ағаш кенереге асылып екі кісі бұралға аңтарыла қарап қалыпты.

— Оу, қария, қайдан жүрсіз, ассалаумағалейкум,— деді тұрған екеуінің бірі, жылмаңдаған жастау жігіт.

— Әликумсалам, бұл қай баласың?—деп әкесі өзін білетін біреудің кездескеніне мәз болғандай қауқалақтап қалды.

— Қария, есіңізде жоқ шығармын. Әрлі-берлі өтіп жүріп үйіңізден шай ішкенім бар еді.

— Ә, солай ма. Біздің үй "Көктастың" асуы деген жерде отырады. Бәсе жүзіңді шырамытамын. Қайдан көрген бала десем.

— Иә, жол болсын, ақсақал.

— Әлей болсын, шырағым. Кемпір қант-шай таусылды деген соң... Әрі мына балама ылайық киім-кешек бола ма деп. Шаруаның адамымыз, ешқайда шыға бермейміз. Бүгін сол әдейі арнап келгенім.

— Дұрыс, дұрыс, ақсақал. Ал керегіңізді қараңыз. Қалағаныңызды береді мына жігіт. Дүкеннің иесі осы жігіт,—деп қасындағы серігіне қарады. Сонан соң оған:

— Женя,—деп әлдене орысшалап сөйлеп еді, анау мен дайын дегендей құрақ ұшып, басын изеді.

Айша бұл жігітті алғаш көргенде-ақ таныған. Бұрын екі рет көргені бар... Бірінде атты арбамен ауданға бара жатып үйлеріне соғып шай ішкен. Жөн сұраған әкесіне "осы таудың ішіндегі кен іздеушілерге керек-жарақ заттарын, ас-ауқатын тасып беріп тұратын "экспедитор-мын". Анда-санда ауданға барып есеп өткізіп тұрамыз. Бұл соған бара жатқан бетім еді" — деген.

Жас та болса талайды көріп ысылған кексе жігіт балаша лыпылдаған елгезек мінезімен іші-бауырға кіріп, кісіні өзіне икемдеп алуға ыңғайы бар жан тәрізді. Өзі әңгімешіл. Қысылып, тартыншақтағанына қарамай Айшаны да қайта-қайта сөзге шақырып болмай қойған. Әкесімен, тіпті, ескі таныстарындай-ақ сөзі жарасып кеткен.

— Ныспым Қыдырбек дедің бе, шырағым. Қыдырбек, сендерде иленген қайыс бола ма? — деген әкесі. — Үзеңгі бау, тартпаға жарайтын. Жүген өруге келетін.

— Бар ғой, ақсақал. Неше түрі бар.

— Ер-тоқым да бола ма?

— Сұрасаңыз тауып береміз ғой, қария.

— Япырай бір барып қайтатын екен-ау өзіңе, — деп ынтазар болды әкесі.

Екеуі біраз тәжікелескен. Қайта-қайта Айшаға сұқтана бергенінен секем алды да кемпір оған ұнатпаған қабақ білдірген.

Қыдырбек сол сапар қайтар жолында да соғып өткен. Есік алдындағы сайдың беткейінде шие теріп жүрген бұл жолдан шығып үйге қарай бұрылған арбалы жалғыз кісіні сонадайдан көрген бойда-ақ таныды. Қызды байқап қалған ол да үйге таянып қалған жерінен атының басын бері бұрды. Сайдың ернеуіне келіп, атын арбаға қаңтарып, өзі жерге түсті. Сонан соң тік құлама беткейден бұта-бұтаның басынан ұстап, дік-дік аттап сайдың табанына қарай бет алды. Айша қарсы беткейде жүрген. "Мұнысы несі, қайда келеді?" — деген күдікпен онан көз алмай қарап қалды. Бұл жерден ауыл анық көрінеді. "Әу" десе дауыс та жетеді. Жігіт сай табанына түскен соң:

— Қарындас, амансың ба? Бұл қайда келеді деп менен үркіп тұрсың ғой деймін. Қорықпай-ақ қойыңыз. Танымайтын бөтен біреу емеспін ғой, — деп күлді.

Шынында да жігіттің жүзінен бөтен ойдың белгісі байқалмайды. Ақжарқын күйде қалтқысыз сөйлеп тұрғандай. — Ұзақ жол зерігіп кетесің. Ермекке біраз шиесі теріп алайын деп едім. Осы сайдың шиесі керемет деуші еді.

Қыздың көңілі орнына түсейін деді.

— Ыдысыңыз жоқ қой.

— Мынаны толтырып алсам да біраз ермек болар. — Жігіт басындағы қалпағын шешіп қолына алды. — Қай тұстың шиесі көбірек?

— Қарасаңыз өзіңіз де көресіз ғой.

— Сіз, мен білсем, әлі маған сенбей тұрсыз, — деді жігіт күле сөйлеп, бұл жақ беткейге қарай таяна түсіп. Айша оның жақындағанын шек көрмейтін тәртізді. Сөйткенімен көңілінде түсініксіз бір қауіп те жоқ емес. Осындай екі ұдай күйде сілейіп тұрған қызға жігіт аса таянбай келіп тоқтап, қалың бір топ тобылғының басында бырдай көз тұндырған қып-қызыл шиені асықпай тере бастады.

— Қарындас, мына иен таудың ішінде жалғыздан-жалғыз зерікпейсіз бе?

Жігіттің сөзі іштегі қысаның шиқанды жерін сипап өткенімен қыз сыр бермеуге тырысты.

— Жалғыздыққа үйреніп кеткенбіз.

— Дегенімен, қиын ғой, сізді аяймын.

— Неге аяйсыз. Әке-шешем қасымда. Өз үйімдемін. — Қыз күліп әңгіменің басын басқа жаққа бұрды. — Ағай, сіздердің тұрған жерлеріңіз осыдан қашық па? Ел көп пе онда?

— Онша қашық емес. Аттылы кісіге екі-үш сағаттық жол. Неге қыдырып келмейсіз. Қарсы аламыз. Бізде ойын-сауық болып тұрады, көресіз, — деді жігіт шын көңілмен шақырып.

— Ой, танымайтын жер, жалғыз өзім. Және онда мені кім жібермек.

— Мені танысыз ғой. Жалғыз екен деп сізді ешкім жемейді, уайымдамаңыз.

— Сізді қалай танимын?

— Көріп тұрсыз ғой, міне.

— Ол аз.

— Көп болу үшін не істеу керек?

Айша жігіттің сөзіне күлді.

— Қайдам?

Екеуі осылай әңгімелесіп, қатарласа шиіе теріп біраз жүрді. Қыз енді қасына таянған жігіттен үркектегенін қойып, қайта уысына толтырып-толтырып алып оның қалпағына шиіе салысты. Әңгімемен жүріп байқамай төменгі табанға түсіп кеткен екен, қатар келе жатқан жігіт білегінен шап беріп ұстай алғанда қыз оқыс шошып кетті. Жан-жағына көмек іздегендей алақтай қараса екеуі сайдың тереңінде тұр. Жан-жағы құлама құз беткей. Төбеде аядай аспан ғана көрінеді. Қыз қорыққанынан дір-дір етіп:

— Ағатай, қоя беріңізші,—деп жылап жіберді.

— Қарындас, сонша шошығаныңыз не? Мені кісі жейді дейсіз бе? Сізбен қалжыңдап ойнауға болмай ма? Тау киіктей тағы екенсіз өзіңіз, қорықпаңыз тимеймін,—деді ол әрі әзіл, әрі наз араластыра сөйлеп. Үні орнықты, жайбарақат тәрізді.

Қыз сәл сабырға келіп жігіттің жүзіне назар салып еді, көзінде жылт-жылт ойнаған беймаза от бар екен. Көңіліне қайтадан күдік кіріп.

— Жіберіңізші,—деп тартынды. Жігіттің қарынан қыса ұстаған қолы білегін шоқша қарып күйдіріп бара жатқандай.

— Сәл тұра тұрыңызшы енді,—дейді анау сол босатпаған күйі.

— Апам, іздеп қалады, жіберіңізші,—деп жалынды бұл.

— Қарындас, сіз маған ұнайсыз. Мен басым бос, әлі үйленбеген жігітпін. Маған тұрмысқа шығуға келісесіз бе?

Бар есіл-дерті тап қазір мынадан босану ғана болып тұрған қыздың оның сөзіне мән беріп, ойланарлық мұршасы жоқ,

— Құдай үшін жіберіңізші,—деп жұлқынады.

Жігіт майлы шектей айналдырып айырылмайды.

— Қалада үйім бар. Мұнда әшейін екі-үш жылға, қаражат жинап алу үшін келгенмін. Маған тұрмысқа шықсаң қалаға алып кетемін. Мұнда не бар саған. Керек десең әке-шешенді де көшіріп алуға болады. Неге үндемейсің? Жауабыңды айтсайшы?

— Қайдам, білмеймін. Жіберіңізші!
— Уәдеңізді алмай босатпаймын.
— Басқа бір күні сөйлесейікші, қазір қоя беріңізші, ағатай.

— Қазір неге сөйлеспейміз?

Өмірінде бірақ рет көрген жігіттің осыншама жабысуын неге жорырын білмей Айша аң-таң. “Өлермен бе, ала аяқ па, әлде бары осы ма, жазғанның. Шыны ма екен? Не де болса қазір қоя берсе екен. Бұдан артық бойыма жақындатпайын. Қалай ғана байқамай қалдым. Айқай саламын деп қорқыттайын. Мына жерден дауыс та жетпейді ғой. Құдай-ай, не істейін...”

— Қазір неге сөйлеспейміз? Осы қазір несі бар? Екеуден-екеуміз. Ешкім кедергі жасап жатқан жоқ. Біз жұмыстағы адамбыз. Қайта-қайта жол түсе бермейді. — Жігіт бұған қарай таянып икемделе берді. Бұл шегіншектеп, тартынып, шыр-шыр етеді.

— Таянбаңыз, таянбаңыз... Қойыңызшы, ағатай... Айқайлаймын. Апа-а...

Анау оқыс ұмтылып, мұны қапсыра құшақтап алды. “Апа” деп айқайлай берген қыз ерніне түгі темірдей жігіттің еріндері оттай қарып қадала кетті. Бір сиқырлы күш қыз бойын қорғасындай балқытып, ерітіп әкетіп барады. Жүйке-жүйкесі босап әлсіздене берген ол кенет ішкі бір түйсіктің әсерінен селк етіп, бойын жиып алды. Өзінің мына тұрыс, мына күйінен зәресі ұшып шошып кетті. Тынысы тарылып, өкпесі алқымына келіп тірелді. Осы сәт өз бойынан тосын бір қуат тауып, ашқарақтана аймалап еңсеріп әкетіп бара жатқан жігітті қос қолымен кеудесінен тірей бере, ышқына итеріп кеп қалды. Қолға түскен киіктің лағындай монтаны қыздан мұншалықты қарулы қарсылық күтпеген жігіт шалқалақтап құлай берді. Құрсаудан босанған бойы қыз жан-ұшыра ауыл жақтағы тік беткейге өрлемей жөнелді. Артынан қуғанмен жете алмасын сезді ме, әлде айқай салар деп тартынды ма жігіт сол орнынан қозғалмады. Бұл ұзап кеткен соң ғана асықпай сайдың үстіне көтеріліп, арбасына мініп, артына қарап-қарап қойып, желдіртіп бара жатты...

Айшаның оны сонан кейін көріп тұрғаны. Бұған ренжіп қалған ба, бұрынғыдай өліп-өшкен қалып

танытпайды, сәлемдесті де қойды. Ал шалдың алды-артына бірдей шығып, көңілін табуда. Өзі шырттай киініп алған. Көңілді. Аяғында екінің бірінің қолына түсе бермейтін былғарысы жалт-жұлт еткен су жаңа қырым етік. Үстінде темекі түстес қымбат матадан галифе шалбар, гимнастерка.

— Ал, ақсақал, керегіңізді айта беріңіз. Женяның біраз саудасын жүргізіп кетуге келгенсіз ғой,—деді күліп.

— Ой, балам, керектің бәрін ала беретін шама қайда, кемпірге азын-аулақ қант-шай болмаса,—деді Мұсат.

— Айтпақшы, қәрия, сізге қайыс алып қойып едім. Ер-тоқым әзір түсе қойған жоқ, Кейінірек оның да ретін келтіреміз,—деп бұрыштағы десте-дестелердің арасынан білектей бір бума суырып әкесіне ұсынды.

Шал риза болып қалды.

— Көп жаса, шырағым. Нарқы қанша тұрады мұныңның?

— Бір құлаш қайысқа сізден ақша сұрап жатамын ба? Тегін ала беріңіз.

Шал тіпті қуанып қалды. Қайта-қайта рақметін айтты.

— Айшажан, сен керегіңді қарасайшы, не бар екен,—деді сол көңілді күймен.

Айша өзіне, үйдегілерге бір-бір көйлектік мата, ине, тарак, иіс сабын тәрізді майда-шүйде алып әкесінің қоржынының бір басына салды. Сонан соң ауызы шолақ, тұмсығы мен сіргелігіне былғары жүргізілген кенеп бәтеңкені қолына ұстап, айналдырып көрді. Аяғына өлшеп киюге мына тосын адамдардың алдында қысылып тұрған жайы бар. Әкесі сонысын аңғарғандай:

— Алайын деп пе едің, аяғыңа киіп көр,—деді.

— Киіп көріңіз, мә, мында отырып, аяғыңызға өлшеңіз,—деп сатушы әлденеден босаған ағаш жәшікті ұсынды. Жәшіктің шетінде отырып, Айша қысыла-қымтырыла аяғындағы көн етікті шешіп, бәтеңкені өлшеп көрді. Аяғына шақ екен. Бірақ киіп көрген ғұрлым, сұқтанып тұрған сырт көзден бе, ыңғайсызданып, терлеп-тепшіп бітті. Сол төмен қараған күйі:

— Дұрыс екен,—деп әкесіне ұсынды.

Әкесі оның ақшасын төлеп, қоржынына салып жатқанда Айша омырауында темір сыдырмасы бар көк шибарқыт кеудешені алып иығына өлшеді.

— Балам, сырт киім ғой, киіп көрсейші,—деді Мұсат.

— Көрдім ғой, көке, дұрыс.

— Е, дұрыс болса ал. Нарқы не екен?

Айша жапсырма қағазына қарап бағасын айтты:

— Жарайды. Ал енді алып болсаң, қайтайық. Жүр. Балалар сендерге де рақмет. — Мұсат қоржынын көтеріп, сыртқа бет алды. Әкесінің соңынан ілесіп шыға берген Айшаны есіктің аузында Қыдырбек кес-кестеді.

— Қарындас, не зат қалайсың, сыйлыққа алып берейін.

Қыз сасып қалды. Жігіттің ішіп-жей сұқтанған назарынан жасқанып төмен қарады.

— Рақмет, ешнәрсенің керегі жоқ,

— Әнеукүні айтқаным есінде ме, ойландың ба?

— Жоқ. Білмеймін. Әкемнен ұят болады қоя беріңізші.

— Жақында ауылыңа барамын. Ойланып, жауабын айтарсың.

Қыз үндемеді.

Есік алдына шығып, артына қарайлап тұрған әкесінен тайсалды ма жігіт мұны онан әрі бөгемеді. Кейін сырылып жол босатты.

Осыдан бір аптадай өткен соң "ауданға бара жатыр едім"—деп Қыдырбек үйлеріне соқты. Айша қашқақтап, оған қарамауға, оңаша кездеспеуге тырысты. Шай ішкен соң де жүре қоймай сипақтап бұған қарайлаумен болып еді, Айша байқамаған сыңай танытты. Екі күннен кейін қайтар жолында ол тағы түсті. Жалғыз өзі зерігіп отыратын әкесінің осындай өткен-кеткен кісі кезіге қалса әңгімелесіп жібермей қоятын әдеті. Жолаушының сәлемін алысымен "Әй, шай қайнат"—дейді кемпіріне. Көбіне үй айнала жайылып жататын қошқарларға мезгіл-мезгіл есіктен қарап қойып отыратын әкесі мұндайда, әңгімеге кіріскенде, малды Айшаға тапсырады.

— Балам, көз жазып қалмай малды сен айналдыра тұр,—деп міндетейді.

Айша есік алдына шықса жаңа ғана қарсы беткейде жатқан мал көрінбейді. Жағалай сай табанына зер салса ол жақта да жоқ. Сонан соң өрмелеп, тырмысып төңірек түгел көрінетін үй алдындағы биік шоқының иығына көтерілсе қошқарлар асудан жонға қарай кететін қара жолға

түсіп алып, желдеген бойы заулап барады. Қайтып ауылға барып әкесіне хабарлап жатқанша мал ұзап кететін. Осы жерден терең жыраны кесіп өтсе асудың бұрылысына келгенде бері таман қисаятын қара жол қашық емес.

Қыз төмен қарай құлдилай жөнелді. Жыраның табанымен біраз жоғары өрлеп барып, қарсы бетіне қарай тырмысты. Алқынып, аптығып қаратерге малшынып, өлдім-талдым дегенде қырқаға көтерілсе тура желдеп бара жатқан малдың өкпе тұсына шығыпты. Жыра ішінің қапырық тымырсығынан өкпесі өшіп, үні бітіп қалған еді, жон үстінің самалы аңқылдап тұр екен. Тынысы кеңіп сала берді. Шіркін, таудың самалы-ай!

Айша жүгіре басып малдың алдынан шықты. Тоқтатып кейін қайырған соң, тақтай тастың үстінде отырып демін алып, терін басты. Сәлден кейін орнынан тұрып, жолмен бұрылып, айналып жүрмей-ақ жаңағы келген ізімен төтелей қайтпаққа малды жыраның ішіне қарай икемдей берген. Кенет ат пысқырып, жол бойында келе жатқан арба доңғалағының тарсылы естілді. Артына бұрылып қараса Қыдырбек. Шай ішіп болып енді аттанған беті болуы керек. Мұны көріп сонадайдан бері бұрылды. Таянып келіп тоқтаған соң арбадан секіріп түсіп, бұған қарай жүрді. Айша әлденеден қарадай қарап тұрып дегбірі ұшып, өзін қоярға жер таппады. Көзі ойнақшып күлімдеген жігіттің жүзіне үрейлене, жәутең-жәутең қарап, шегіншектей берді.

— Әй, не деген тағы қызсың. Адамнан соншалықты қашқақтайтының не?

— Ағай, қойыңызшы. Таянбаңызшы.

Жігіт мұның сөзін керек ететін емес. Қол созым жерге жақындап қалды. Шегіншектенген қыз жалт бұрылып қашуға ыңғайланған, сөйтсе бір топ қалың тобылғыға келіп кептелген екен шыға алмай қалды. Жігіт келіп бас салды. Тобылғы түбінен пыр етіп, жалғыз бозторғай ұшып, шырылдаған бойы көкке көтеріліп бар жатты.

Ізінен селдір ғана жұқалтаң шаң өріп, асуда бүлкілдеп бара жатқан арбаның соңынан қараған күйі, Айша өз бойына өзі ие бола алмай, есеңгіреген қалпы, мелшиіп әлі тұр. Жас айғыздаған жүзі елі көшіп кеткен жұрттай әлем-жәлем.

Кештете малды ауылға айдап келген қызының түрін көрген шешесі шошып кетті.

— Қалқам, бір нәрседен қорыққаннан саумысың, өңің қашып тұр ғой. Ауырып қалған жоқсың ба?

— Апа, мазам болмай тұр, жатайыншы, — деді де үйге кіріп кетті.

Шынында да түні бойы ыстығы көтеріліп, ауырып шықты. Ұйқылы-ояу жатып әкесі мен шешесінің күбір-күбір сөйлеген сөздерін құлағы шалады.

— Ұшынып қалған емес пе өзі, ыстығы бар ғой.

— Білмеймін, бір нәрседен шошыған сияқты ма?

Тау жарықтықтың киесі бар зат қой. Қайдан білейін неден сескенгенін, — дейді уайымдап шешесі.

— Тау деген иесі бар нәрсе ғой. Кім біледі? Тәуекел, құдайға сыйын.

— Осы баланы малға жалғыз жібермейікші. Шиландай таудың іші. Төңіректе тірі жан жоқ, — дейді шешесі.

— Иә, сол дұрыс шығар, — дейді әкесі.

* * *

Қыдырбек сол жолы кетерінде “Келесі аптада қайтып соғамын. Әкеңе құда түсемін” — деген. Сонан бері бірекі апта өтіп кетті. Хабар бола қоймады. Айшаның екі көзі асудағы қара жолдың бойында.

Жазды күні осы төңіректе жайлауға шыққан малшылардың үйі отырады. Солардың біріне қыдырыстап қайтқан әкесі тосын, жайсыз хабар алып келді. Кеншілердің қалашығында қойма ұстайтын екі жігіт көп затқа “растрат” болған. Солар тексеруге келіп қылмысын ашқан кісіні қайтарында жолдан күтіп, ұстап өлтіргелі жатқанда тауда кен іздеп жүрген біреулер үстінен кезігіп арашалап құтқарып қалған. Ал ана екеуі ұрысып, қашып, қолға түспей кетіпті. Тау-таудағы үңгірлерді паналап, ұстатпай жүрген көрінеді. Соған бұл төңіректегі қойшыларға: “Сақ болыңдар. Малдарыңа ие болыңдар” деген хабар жеткен көрінеді.

— “Сақтансаң, сақтаймын” деген ғой. Бәленің беті аулақ. Ықтият болайық, кемпір, — деген әкесі. — Біздің де қолымызда колхоздың қыруар малы бар ғой. Кім біледі қандай ниетті адамдар.

— Ойбай, тағы не бәле айттың, — деп үрпиді шешесі.

Әлгі тосын хабарды Айша бір түрлі үрейлі қабылдады. Үнемі жалғыздықтан құлазып өскендікі ме өзіне осындай алып қашты суық әңгіме қатты әсер ететін. Осыдан кейін қатпар-қатпар тау жондарына, сұсты сірескен құз, жартастарға әлдене сұмдық жасырынып жатқандай сескене қарайтын әдет тапты. Көңіліне белгісіз үрей ұялап кетпей қойды.

Осы маңда отырған малшылардың бірінің ержетіп қалған баласы шетінеген екен, әкесі бірде сол үйге барып құран оқып, көңіл айтып қайтпақ болды.

— Намазына да бара алмап едім, ұят болды. Мына Мұсат мұсылманшылдықтан кеткен бе дер, кемпір, барып келе қояйын,—деді.

— Ойпырмай, мен де көрінуім керек еді,—деді шешесі қынжылып.

— Қой, өзі кешке қарай, ауылға Айшажанды жалғыз тастап кетуге болмас, қорқар,—деді Мұсат. —Басқа күні екеуің барып қайтарсыңдар.

— Мейлі онда,—деді кемпірі.

— Кешке қарай қошқарларыңды ана биік тас албарға қамандар,—деді әкесі. Әйтеуір ықтият болыңдар. Мезгіл-мезгіл қарап, зер салып тұрыңдар. Менде кешікпеуге тырысармын.

Соны айтты да әкесі төр алдында тұрған ескі қара мылтықты алып сүртіп, майлап, оқтап, қайтадан орнына ілді. Әкесі аңсақ кісі емес. Мылтықты қолына көп ұстай бермейтін. Анда-санда кездейсоқ қоян, кекілік, бұлдырық атып алғаны болмаса осы таудың өріп жүрген тығысынан қанжығасына байлап келген кезін Айша көрген емес. Кей-кейде шешесі:

— Еті қандай дәмді, жарықтықтың, арқар да атпайсың еркек болып,—дегенде:

— Ой, арқар аңшының аңшысына атқызады ғой. Маған не жорық. Арқар аулаймын деп жүріп тастан құлап, шалыңның сүйегін жинай алмай қаларсың,—деп кеңк-кеңк күлетін де қоятын. Бірақ: "білгеннің зияны жоқ, Айдалада жалғыз үйміз. Әр түрлі адамдар өтеді. Мен кейде үйде бола бермеймін. Мұны өзін қалай ұстауды біліп қойыңдар",— деп кемпіріне де, Айшаға да мылтық атуды үйреткен.

— Әй, Мөңкіш,—деді Мұсат жолға жүруге қамданып

жатып. — Қазір малға шыққанда мынаны мойныға сала жүр. Сен ешкімді атып құлатпағаныңмен мылтық деген нәрсе сес болады.

— Малды ешқайда ұзатпаспыз. Үйдің төңірегінде айналдыра тұрармыз, — деді шешесі.

— Ал енді ана төбетті байлап алып қал, — деді әкесі атына мініп жатып. Әйтпесе маған ілесіп кетеді. Біраздан кейін босатып жіберіңдер.

— Айшажан, итті байлашы, — деді шешесі.

Айша: "Құтжол, Құтжол, кә-кәлап" жүріп үлкен қара төбетті ұстап, есік алдында жатқан ескі арқанның үзігімен ат қазыққа байлады. Ит әкесі атқа мінгеннен қыңсылап, аласұрып әлек болды. Жайшылықта сақ та жүректі, аюдай үлкен қара төбеттің бір жаман әдеті әкесі атқа мініп ауылдан шықты дегенше соған ілеседі. Ол қанша күн жолда болса сонша күн қалмай ілесіп жүре береді. Қазір де жұлқынып босанудың әрекетін жасауда. Әкесінің қарасы ұзай бергенде:

— Ойбұй, мықтап байламаған екенсің-ау, босанып кетті-ау, — деп шешесі опынды да қалды. Аяғы әр жерден бір тиіп қара төбет әкесінің соңынан барады.

— Ал да арам қатқыр, — деді шешесі дәрменсіз кіжініп. — Ана шал оның соңынан ілесіп кеткенін байқамайды ғой енді.

— Байқағанда не істейді. Құтжол бәрібір енді ұстатпайды. Бара берсін, — деді бұл.

Әкесі кетісімен шешесі екеуі малға шықты. Қошқарлар үй төңірегінде жайылып жүрген. Енді ауыл алдындағы белеңге қайырып салып кеш түскенше сол маңайда айналдырды. Мезгіл екіндіге таянғаннан-ақ тау ішіне көлеңке ұялап қарауыта бастады. Бір еңкейген соң-ақ зымырап тоқтамаған қалпы, қатпар-қатпар тау жондарынан әрі асып, көкжиекке құлаған күн күреңіте қызарып, алау-жалау, өртеніп барып батты.

— Күннің батысы бүгін біртүрлі екен, — деді Мөңкіш әлденеге тіксінгендей.

Айша батыс көк жиекке зер салып еді, күн ұясына қонған тұстағы аспан белдеуінің суреті сұрапыл соғыс жүріп жатқандай аласапыран екен. Көк жиекке қонақтаған ұшпа бұлғтар қызыл, қара түспен боялып, өрт ішінде жүрген жанды бейнедей самсап көрінеді.

Сәлден соң өрт саябырлап, әлгі сурет бірте-бірте көмескі тартып, аспан белдеуі суыған күлдей күлгіндеп, төңірек қарауыта бастады. Тау ішін қараңғылық тұмшалап, төбеде жұлдыздар жанды. Төңіректегі құз, жартастар, жыра, сайлар белгісіз үрей шашып, тылсымдана қарауытып, шоқылар сиқырлы алыптардай сұстанып көрінеді.

— Апа, малды қоралаймыз ба?—деді Айша. —Қараңғы түсіп кетті ғой.

Қошқарларды айдап келіп албарға қамады. Есігін мықтап бекітті.

— Қап әлгі төбеті құрғырдың кетіп қала қалғанын қарашы,— деді Мөңкіш уайымдап.

— Көкем кешікті-ау.

— Е, оның барып қайтқаны сол ғой. Екі ара едәуір жер. Шай ішкенше келіп қалар енді. Қой бұл тұрысымыз не? Үйге жүр. Отыңды жақ, Мен бұлақтан су алып келейін, кешкі астың қамын жасайық,—деді Мөңкіш алға түсіп.

Әкесі келе қоймады.

— Көкем кешікті-ау,—деп тағатсызданды Айша.

— Кешікпеуі тиіс еді, барған үйі тамақ ішіп кет деп жібермеді ме екен. Қой шайыңды жасай бер, келер,— деді Мөңкіш қызына.

Енді кеселерін аузына ала берген, қора жақтан әдене дүр еткендей болды. Екеуі де елең ете түсті. Дүр еткен дыбыс тағы қайталаңды.

— Бұл қалай, албар ішінде мал үріккен тәрізді ғой,— деді кемпір сасып, қалбалақтап, орнынан тұра беріп. — Айшажан, жүрші қора жаққа барайық,

— Жүр, қалқам,—деді шешесі есіктен шыға беріп.

— Апа, мылтықты алайын ба?

— Ала сал. Биік албардан ит-құс түспесе керек еді. Бұл неге үрікті? Қап әлгі төбеті құрғырдың... Айт, айт... Әй! Бұл кім, әй!—шешесі үйден доң айбат жасап айқайлай шықты. Оның соңын ала Айша да сыртқа беттеген. Ай туып қалған екен. Дала жарық, Қора маңы көзге еркін шалынады. Бұлар жүгірген бойда есігіне барған. Жабық, жаңағы өздері бекіткен күйі тұр. Бірақ іштегі малдың пысқырынған дыбыстарынан әденеден үркіп, шошығаны байқалады. Екеуі енді айналып

қораның артына қарай беттей берген. Сол-ақ екен албар түбінен бүкеңдей шығып әрі қарай жөндей берген екі кісінің қарасын бірдей байқады. Алдыңғысы ауыл сыртындағы жыраға қарай салып ұрып барады. Кейінгісінің жүрісі баяулау, серігінің соңынан митың-митың әрең ілесуде. Иығына бір қошқарды салып алған. Тастар емес. Кемпір ә дегенде арттарынан қуа жөнелуге тәуекел ете алмай қалшыып тұрып қалды. Сол тұрған күйі жан даусымен:

— Агтан! Агтан! Ойбай тастап кет, ойбай! Қошқарды қайда апарасыңдар?!—деп айқай салды.

Мына көріністен Айшаның зәресі ұшып, шешесінің тасасына тығыла берді. Кемпір аналар сол бойы қара үзіп алыстай түскенде шыдай алмай ышқынып:

— Таста, ойбай, таста,—деп жүгіріп қуа жөнелді. Оларды ұстайын деп емес, шешесінен ажырап қалуға қорқып Айша да жүгіріп келеді. Үрейден даусы шықпай, үні бітіп қалған.

— Ойбай-ай, енді қайттік?—деп жанұшыра жүгірген бойы зарлап келеді шешесі.

Алдыңғы ұры төмен түсіп көрінбей кетті де соңғысы сайдың ернеуіне таяй берді. Алды терең жыра. Енді сәл кешіксе тасаланып үлгереді. Сайға ілікті дегенше көз жаздырып кеткені. Мына түнде бұл екеуі оған түсуге дауаламайды.

— Ойбай-ау, көріп тұрып айрылдық-ау? Не бетімді айттым? Айша-ау, мылтығың қайда, атсайшы, ат! Ойбай ат жылдам!

Ес-түсінен айрылғандай санасызданып қалған Айша ешнәрсені пайымдауға мұршасы келмей, тек шешесінің бұйрығымен қолындағы мылтықты көтере беріп, қошқар арқалаған кісіге кезеген күйі шүріппесін тартып кеп қалды. Өзінің ауыр соққыдан шалқалап құлай бергенін ғана сезді. Сәл сәтке есі ауып кеткендей болып, көзін ашып алса шешесі сүйеп тұрығызып жатыр екен. Мылтықтың дүмі ұрған иығы ауырып, шыдатпай барады.

— Не болды, байғұс бала, тфә-тфә деші...—Кемпірдің басқамен шаруасы болмай мұның асты-үстіне түсуде. Айша орынан түрегелгенде маңдай алдынан, арқан бойы жерден селтиген жалғыз қошқарды көрді. Онан әрегіректе ышқына ыңырсыған кісінің даусын естіді.

— Апа, не болды? Анау кім?—дегенді өзер айтты.

— Білмедім не сұмдық екенін. Білмедім. Жүрші үйге барайық, жүрші. — Дегбірі қалмаған шешесі мұны кейін қарай сүйреледі. Бұлар үйге жақындай бергенде кенет абалай үрген иттің даусы естіліп, таянып келіп қалған аттылы кісінің қарасы көрінді. Мұсат екенін таныған соң екеуі бірдей ағыл-тегіл дауыс салып, солай қарай жүгірді. Бұлардың мына пошымынан әлде не сұмдыққа кезіккенін сезіп тұрғанымен ол өзін-өзі ұстап, екеуін сабырға шақыра тіл қатты:

— Жаным-ау, не болды? Амансыңдар ма?

— Бір сұмдыққа ұшырадық, білмеймін, не болғанын. — Мөңкіш жүрегі талып кеткендей қолымен кеудесін басып жүрелей отыра кетті. Айша ағыл-тегіл жылаған күйі состиып тұр.

— Сабыр. Сабыр етіндерші. Жөндерінді айтшы.

Екеуі эзер дегенде болған жайдың нобайын баяндап шықты.

— Ана жатыр. Анау бір тұста,—деп сілтеді кемпір жыра жақты мезгеп.

— Жүр,—деді Мұсат кемпіріне. — Айшажан сен үйге бар берші. Қорықпа енді. Тәуекел бір бұйырғаны болған шығар. Кемпір мылтығыңды маған бер.

Әкесі мен шешесі ес-түссіз қанға боялған біреуді үйге көтеріп кіргізіп, оң жаққа сұлата салды. Айша жаралы кісінің жүзіне көз салған бойы:

— Қыдырбек!—деп шар етіп талып түсті.

Жігіт сол түні көп кешікпей дүние салды. Ертеңіне есік алдындағы таудың беткейінен Мұсат бір кісі сиятындай жер ойып оны соған жерледі.

Айналадағы жалғыз үйдегі үшеуі мылқау болғандай тіл-ауыздан қалған. Бір-бірінің жүзіне қарауға қорқатын сияқты. Ешқайсысында өң де, түс те жоқ. Құр сұлдері жүр. Не істеп, не қойғандарын білмейтін мең-зең, қаралы күйде. Осы күндері қас қылғандай бұл ауылға ат басын бұрған бір пенде болсайшы. Үшінші күн дегенде Мұсат:

— Қой, болмас, арыстай біреуді атып тастап, үн жоқ, түн жоқ қалай жата береміз. Бүгін болмаса ертең сұрамас дейсің бе? Сонда не айтамыз.

Ұры болып шықпаймыз ба? Ауданға барайын, мелисаға хабарлайын. Тәуекел бұйырғанын көрермін,—деді.

Кемпірдің зөресі ұшып, шошып кетті.

Өзің барып айтпақшысың ба? Сонан соңғы күніміз не болады?

— Енді қайтемін. Басқа не ылаж бар. Бірақ,— деді шал әлдене тәуекелге мықтап бел буған сыңайда қатқылдау үнмен. — Жігітті атқан мен. Қай-қайсыңнан да сұраса солай деңдер. Ұқтыңдар ма? Мал ұрлап бара жатқан ұрыны атқан мен. Онан басқа жол жоқ. Айшажан естіп тұрсың ба? Кім сұраса да осы.

Айша бұрышта бүрісіп отырған күйінен селт еткен жоқ. Мына әңгімені естімеген жан сияқты.

— Неге үндемейсің шырағым, естідің бе айтқанымды. Қылмысты болып сенің ұсталғаныңды көргенше шешен екеуміздің құздан құлап қарға, құзғынға жем болғанымыз жақсы. Ұқтың ба? — Әкесінің үні шарасыздықтан шыққанымен бұлтартпас бұйрықтай қатаң, сесті естіді.

Кемпір тағы боздап жылай бастады.

— Қой, — деді Мұсат сабырлы үнмен. — Құдайға да, пендеге де аян, қасақана істегеніміз жоқ. Жазмыш. Аққарасын айырар. Нақақ күйдірмес.

Осыны айтты да шал жинала бастады. Хош айтысып, шаруаның ретін тапсырып болған соң, Мөңкішті былайырақ алып шығып, оңаша сөйлесті.

— Ал, енді шаруаңа ықтият бол. Ана балаңды байқа, көз жазба. Назары тым пәс. Аллаға тапсырдым. Әлдеқандай жағдай болып мен орала қоймасам, — деді сонан соң күдігін жасырмай. — Ел ортасына көшіп барыңдар. Бұл жерде жалғыз отырмаңдар. “Бұйрықты іске дауа жоқ”. Айшажанға ие бол.

Әкесі кеткеннен екі түнде де бұлар сол баяғы көрер таңды көзімен атырумен болды. Күні бойы далада шошыып мал соңында жүреді. Кешке қарай төсекке де қисаймай, жинаулы жүкке сүйенген-сүйенген бойы бүрісіп отырғандары. Үшінші күні кешке салым Мұсат шал қайтып оралды.

— Ойпырмай, аман-есенсің бе? Шаруаның беті қалай? — деді шал сөз бастағанша шыдамы жетпеген Мөңкіш.

— Ауданға бардым. Болған жайдың хабарын айттым. Заң орныны бәрін сұрап жазып алды. Сонан соң: “Керек болсаңыз өзіміз шақыртамыз. Ауылыңызға қайта беріңіз. Алаңдамай жұмысыңызды істей беріңіз” деді.

Мөңкіш шалын қамап қойған шығар деп ойлаған. Сол ойдың әсерімен:

— Ауданда қайда қондың?—деп сұрады.

— Ақша бөлімінде қызмет істейтін ел жақтың бір жігіті бар еді. Көшеде кездесіп, танып сәлемдескені. Соның үйіне барғаным. Оның аузы дұрыс. "Ақсақал сіз уайымдамаңыз. Ол үшін жауапқа тартылмайсыз,— деді. —Сіз қоғам малына ара түстіңіз. Олар өзі қашып жүрген ұрылар екен. Кінә өзінде",—дейді. Оқыған, сауаты бар жігіт қой бір нәрсе білетін шығар.

Мұсаттың хабары да, қабағы да жаман емес. "Жеті нан құдайысын" айтып кемпір жылап жіберді. Біраздан бері бұл үйді жайлап алған қаралы күйдің азасы сәл сейілгендей болды.

Мұнан кейін бір-екі рет ауданға сұраққа шақыртқаннан басқа Мұсатты әурелеген ешкім жоқ. Бұл әңгіме ұмыт бола бастаған.

— Адамның баласы ғой, обал-ды. Басын қарайта салайық. Таудың беткейі—су ағады, қар көшеді дегендей топырағын тегістеп жоқ қылып жіберер,—деп Мұсат жалғыз мүрденің айналасына тас қалап, төрт құлақ тұрғызды.

Есіктен шыға келгенде тау бетінде сонадайдан көзге ұрып тұратын жалғыз мола Айшаға жасаған қылмысының өшпейтін таңбасындай бадырайып жанын жейтін.

Алғашқы кезде шешесіне:

— Апа, осы жерден көшейікші,—дейтін.

Өстіп жүргенде қыс түсіп кетті.

—Жазға қарай жер аяғы кеңігенде болмаса, қыстың көзі қырауда қайда барамыз. Жылы баспана, жинаған отын-су қайдан табыла қояды. Көктемге дейін шыдайық,—деп Мөңкіш басу айтты қызына.

Қыс аяғына қарай асудағы жалғыз үйде, бұлар керек етті ме, етпеді ме онымен санасып жатпай-ақ, табиғаттың өзіне жөн есебімен, бұйрығына сай, жас шарана дүниеге келді. Бұл жаңалыққа, бәлкім қуанған да, ренжіген де жан жоқ болуы ықтимал. Үйдегі үш ересек жанның ішінде не бары бір табиғаттың өзіне ғана аян сыр. Алайда жаңадан түлеп, қайта тіріле бастаған мына көктем күніндегі жаратылыспен бірге дамылсыз талпынып, тіршілікке ұмтылған жас өмір иесі өсіп келе жатты. Бұл жаңалыққа осы өзінің болашаққа деген талпыныспен, өмірге

деген құштарлығымен төңірегіндегі қоңырқай әлемге сыңғыр үн таратып, көңілді күй шертіп, ол әуеніне көңіл аудармауға болмайтынын сездіре бастаған. Бұрын сыр бермейтін шал жас нәресте өзіне қарай талпынған сайын жүзіне жылы шырай жүгіріп, жымиятын болды. Бір қыздан басқа төңірегінде тұлдыры жоқ, жан басына зәру қарт арттан ерер тұяқ, жұрағат санады ма оны бірте-бірте бауырына тарта берді. Алдына алып:

— Атасына дәрмен, қуат қой,—деп отыратын болды.

Ол бері қарап өскен сайын Айша да басын жерден көтере бергендей. Көңіліне жалғыз мола жақтан есіп тұрғандай сезінетін ызғар лебі саябырлап, жанын жеген азапты ойдың салмағы азаяйын дегендей. Осы бір жас өмірдің тіршілігі мұны жан азасынан арашалап алатын тәрізді. Кінәсін жеңілдететін тәрізді. Сонан соң да, аналық парызы өз алдына, оның өмірі үшін бұл енді қарыздар пендедей сезінген.

Дәрмен бір жастан асып апыл-тапыл аяқ басып жүргенде бүкіл елдің тұла бойын түршіктіріп, қабырғасын қайыстыра күйзелткен соғыс атты алапат басталды. Соғыс біткен соң, қырық алтыншы жылдың қысында, Мұсат ескілікті көкірек ауруы қозып, сонан дүние салды. Айшалар осында қыстап шығып, көктемге салым асудағы базды малымен басқа кісіге өткізіп, төменге, етектегі колхоздың қоныстануына көшіп келді. Екі әйел мен жұдырықтай баланың таудағы жалғыз үйде қалуының енді қисыны жоқ еді. Әрі Дәрменнің мектепке баратын мезгілі келген.

Көшерден бір күн бұрын Айша Дәрменді ертіп бейітке келді. Жерден бір уыс топырақ алып қабірдің үстіне салды. Дәрмен де Айшаның айтуымен солай істеді.

— Тәте, бұл кімнің моласы?—деп сұрады ұлы сонан соң. — Біздің туысқанымыз ба?

Айша не айтарын білмей тығылып қалды.

— Жоқ,—дегенді өзер айтты. Алқымына жұдырықтай тас келіп кептелгендей қинала жұтынып, арғы жағынан лықсып шыққалы тұрған көз жасын зорға тежеді. Осы жерде баяғыдан жатқан мола ғой. Бір бейшаранікі шығар,—деді ұлының жүзіне тура қарамай тайсақтаған күйі.

— Онда неге біз топырақ саламыз?

— Солай еткен сауап, айналайын. Үлкендер айтады ғой: “Қабір көрсең бір уыс топырақ салып, құдай рақмет қылсын деп өт. Тірі жанға ол парыз”—деп.

— Тәте, атамның басына да барып топырақ саламыз ба?

— Атаңның қабірі төмендегі ауылдың жанындағы көп қорымның ішінде ғой. Көшіп барған соң көресің. Алып барамын. Қариялардың біреуін ертіп алып құрған оқытасың. Атаң өзіңе үнемі солай деп тапсырып отырушы еді ғой.

— Иә,—деді бала төмен қараған күйі ойланып, жабырқау тартып. Сәлден соң бұған жүзін бұрып.

— Тәте, атам енді қайтып келмей ме?—деп сұрады.

— Келмейді ғой, қалқам.

— Әжең атаң келеді. Кейін өлген кісілердің бәрі тірілетін көрінеді деп отырады ғой.

— Кішкентай болған соң сені қорықпасын деп жұбатқаны ғой. Өлген кісі тіріледі деген жай сөз ол.

Дәрмен мұның айтқанына ықтияр болмағандай қабағын шытты. Атасын тап бір бұл қайтарғысы келмегендей көңіліне алып қалған сыңайы бар. Сонан соң баланы жұбата еркелетіп, басынан сипады.

— Сен енді үлкен жігіт болдың емес пе? Биыл мектепке барасың. Оқып азамат боласың. Оқушыға мұндай әңгіменің керегі жоқ, Әжең қартайған кісі айта береді. Өзің оқып үлкейген соң бәрін білесің, түсінесің әлі.

Айша осылай баланы көңілдендірген соң:

— Үйге бар енді, жүгір. Әжең жалғыз отыр. Сені іздер. Мен сәлден кейін барамын,—деп оны ауылға жіберіп, өзі сай табанына түсіп, биік боз талдың бір шыбығын кесіп алып келіп, моланың бас жағына екті.

Бойын жазып түрегеліп, өзі тұрған биіктің төбесіне қарай жүрді. Ең үстіне шыққанда көкжиек кеңейіп, көсіліп сала берді. Қаратаудың көз жетер жердегі қатпар-қатпар жондары, шың-құз, биіктері бәрі-бәрі алақандағыдай сайрап тұр. Сонау төменде, асудың бойындағы отырған үйі торғайдың ұясындай болып қана жұпыны қарауытады. Төбеде аспан, төңіректің бәрі тау. Бір-біріне мінгесіп, тіркесіп, көз жетпеске сіңіп жатқан тау шоқылары: қаттасып керіліп, созылып жатқан қоңыр жондар. Қай жағына қарасаң да ұшы-қиыры жоқ тау сілемдеррі. Тау. Тау. Тау... Түстіктен баяу ғана желпіп леп соғып тұр. Далада көктем күйі, көктем иісі. Жүзін жылы жас жуып, Айша тау басында ұзақ тұрды.

Орталыққа көшіп келген соң екі жылдан кейін шешесі

қайтыс болды. Оны шалының қасына қойып, аманатын атқарды. Үйде Дәрмен екеуі ғана қалды. Өзі колхоздың түрлі науқандық жұмысына шығады. Баласы мектепте.

Дәрмен үшінші класс оқып жүрген. Бірде көктемде күні бойы соқаның соңында жүріп дінкесі құрып шаршап келсе ұлы сора-сорасы шығып жылап отыр. Өзі бала болып көп жыламайтын. Еркелігі де аз. "Бұрын мұндайы жоқ еді, ересек балалардың бірі ұрып зәбірледі ме екен" деп ойлаған.

—Кім, кім тиді, құлыным?

Бала қыстығып, өксіп-өксіп егіледі, үндемейді.

— Байғұс-ау, саған не болған? Кім тиді, айтшы. — Айша дауыс көтеріп ашулана сұрады.

Бала жылағанын тоқтатып, мұрнын қорс-қорс тарта, бұған жапақтай қарады. Айша оны аяп кетіп, басынан сипап, бауырына тартты.

— Не болды, жаным? Неге жыладың?

— Тәте, менің көкем қайда?

Айшаның жүрегі тоқтап қала жаздады. Тұла бойы бақайшағына дейін-мұп-мұздай болып шымырлап кетті. "Тек құлап кетпейін, тек құлап кетпейін"—деп өзін-өзі әзер ұстады. Бір шама уақытта барып есін жиып:

— Оны неге сұрадың?—дегенді әзер айтты.

— Класта бір бала сенін әкең жоқ. Сенің әкең соғысқа қатысқан жоқ. Оны ешкім білмейді. Менің әкем соғысқа барып қайтпай қалған. Оны ауылдың бәрі таниды деді. Тәте, соның айтқаны рас па?

Айшаның өзегі от түскендей өртеніп, не істерін білмеді. "Суға кеткен тал қармайды". Қараптан-қарап отырып әшкере болсын ба.

—Ол қай жүгермек? Оттапты, өтірік айтады. Соған да кісі жылай ма екен,—деді баласын бауырына қысқан күйі аймалап. Қаракөлеңке үйде екеуден-екеу от та жақпай осылай ұзақ отырды. Күні бойы қыстығып, жылап, шаршаған бала шешесінің ыстық құшағына кірген соң маужырап ұйықтап кеткен. Анда-санда солықтап қойып, пыс-пыс етеді. Оны сол бауырына басқан күйі Айша ағыл-тегіл көзінің жасына ерік берген.

Дәрменді үйдегілер атасының баласы дейтін. Өзі де жасында сондай пиғылда болатын. Бері таман есі кіріп, әр нәрсені зерделей бастаған шағында Айша оған: "әкең соғысқа кетіп, келмей қалған" деп ұқтырған. Бала оған қалтқысыз сенген. Бұл сырды білетін ауыл адамдары да

осындай ыңғай танытатын. Осылай жүріп жатқан. Фамилиясы атасының атынан — Мұсатов. Баланың көңілінде басқа еш нәрсе жоқ еді.

Не болса да ауылдан, ағайын ішінен кетуге пейіл емес шал-кемпірдің ыңғайымен ел ортасына келгенімен Айша осыны әу бастан-ақ уайым ететін. Көз емес, құлақ естімес басқа жаққа кетіп қалуға әке-шешені тастай алмаған. Енді қарайлайтын несі бар? Бала мынау күн-күнге өсіп келеді. Әр түрлі әңгімеге құлақ түріп келеді. Неше түрлі адам бар. Кімнің аузына қақпақ болмақсың. "Қой, бөтен бір жерге қоныс аударған жөн шығар". Ойлай келе Айша осы шешімге бел бұды.

Таудың ішіндегі баяғы әкесімен екеуі атпен баратын жерде қазір үлкен рудник ашылып, қала салынған. Теміржол жеткен. Дүниенің түкпір-түкпірінен талай ел көшіп келіп сонда қоныстанып жатыр деп еститін. "Көпшілік жер ғой, бір жұмыс табылар. Сол көшіп келіп жатқан жұрттың біріндей үйренісіп кетермін", — деген ойға ат басын тіреді.

Жанашыр деген екі-үш жақын ағайынға осы шешімін білдіріп, ақыл салып еді, алғашқыда олар мұның қалай деп өкпе айтты.

— Шырағым, Мүсекеңнің бір баласын арамызға паналата алмасақ, несіне ағайын болып жүрміз. Неден тарықтың? Қандай жағдайың бар, бізден жасырма. Қолдан келген көмегімізді жасайық, — десті.

Бұл ағайынға, ауылға еш өкпесі жоғын айтып, жағдайын түсіндірген соң, олар да ойын шет көрмеді.

— Өзің біл, шырағым, — десті енді. — Әйтеуір ел ортасы деп бір-бірімізге қарайлап кете алмай отырғанымыз болмаса, қазір бізден гөрі қаланың тұрмысы, күн көрісі әлдеқайда артық қой. Денің сау, басың жас, бір кісідей күнелтіп кетесің ғой. Жолың болсын. Ағайынды, ел-жұртты ұмытпа, хабарласып тұр.

Екі-үш күннен кейін колхоздың ат арбасын алып, азын-аулақ жүгін тиеп, ауылмен қош айтысты.

Үркектей кіргенімен қалаға тез үйренісіп кетті. Келген бойда құрылысқа сылақшы болып орналасқан. Екі-үш ай үй жалдап тұрып, сонан соң өздеріне бір бөлме үй тиді. Дәрмен мектепке барды. Құрылыстың жалақысы тәуір. Қалада пұлың болса керегің табылады. Тұрмыстары оңала бастады.

Әйтеуір, еңбектен аянған жоқ. Сонан соң да ма үлкен,

кіші сыйлап, жүрген ортасының өзіне ниеті түзу болды. Жиналыста төрге шақырды. Мейрам, тойда екі кісіге сыйлық берсе бірі бұған тиді. Мінезі ашылып, ажары келісіп, толып-толысқан, бап-байсалды келіншек болды. Басынан тағдырдың бұйрығы солай ма, Айша ұлының тілеуін тілеп өмірін жалғыз өткізе берді. Бірақ көрінгеннің етегінен ұстай кетуге ықтияр болмады. Орайы келетін жан кездеспеді. Тұла бойы қызып, ыстығы көтеріліп, аласұрып ұйықтай алмаған кей түндері: "мені еркектің киесі ұрған шығар"—деген ойға қалатын.

Дәрмен онжылдықты үздік бітірді. Сыптай жігіт болып өсті.

— Талабыңнан қайтпа. Сені оқытуға шамам келеді. Қатарыңнан қалма. Оқуға бар. Алдағы несібеңді өзің білесің. Ал қазір жетімдігімнен болды-ау, сөйтетін едім деп жалтақтама. Денім сауда сенің керегіңе жараймын,— деді оған кесімді түрде.

Шешесінің жігерлі сөзінен қуат алғандай бала қуаныштан бал-бұл жанды. Сол жылы үлкен қалаға барып, кен іздеушінің оқуына түсті.

Тағдырдың мұнысына шүкір, баласы жүрдім-бардым біреу емес сап-салиқалы жігіт болып өсіп келе жатты.

Қуаныштың адам қадірін біле ме. Әдетте кісі жадында қайғы болмаса қуанышты сәт көп сақтала бермесе керекті. Алайда Айша сол бір күнгі қуанышын әсте ұмытқан емес. Сол қуанышты көңіліне ұялатқан Дәрменнің сол хатын әлі күнге бойтұмардай сақтап, жоғалтқан емес.

Сонан аз күн бұрын ғана Айшаның "Еңбек Қызыл Ту" орденімен наградталған хабары келіп, көп жиналып той өткізіп, баласынан хат алғанда өзі көңілді жүрген.

"Тәте, қымбатты тәте,— деп бастапты Дәрмен. — Алдымен орденіңізбен құттықтап қояйын. Бұл хабарды газеттен оқығанда қуанышымда шек болмады. Қасымда бір кісі келе жатыр еді. Жақын кісі. Сізге де бөтен болмайды..."—"Қыз екен ғой"— деп ойлады Айша. — Екеуміз бір-бірімізді құттықтап құшақтай беріппіз. Көшедегі ел күліп өтіп жатыр. Тәте, жанымдағы кісінің бүгін туған күні еді. Соны тойламақ болатынбыз. Оған мына жаңалық қосылды. Жолдастарымның бәрі қуанды. Сіз үшін тост көтердік..."—"Аздап ішкен екен ғой қуанышқа"—деп ойлады Айша. — Ішсе ішсін, жігіт болған жоқ па. Оң-солын таныды. Бұл бағып қасында жүре ме.

Өзі білер". Дәрмен бұрын хатты бұлай шешіліп жаза бермейтін еді. Сабағының барысын, өз жайын қысқаша ғана хабарлай салатын. Сонан да ма кейде "баласы өзіне салқын емес пе осы" деп іштей қауіптенетін. —Тәте, қазір Гүлнәрді жатаханасына шығарып салып келіп сізге хат жазып отырмын... — "Есімі Гүлнәр болды ғой. Аты жақсы екен..." — Бөлмедегі үш жігіттің үшеуі де ұйықтап жатыр. Терезе жақтағы менімен тұстас кереуетте жатқан Жолдас ұйқысырап әлденені айтып қояды. Оның сөйлеп ұйықтайтын әдеті. Онан кейінгі төсектегі Мұхан мен шам жағып столға отырғанда: "Дәрмен-ау, қыздарға хат жазатын кезден әлдеқашан өтіп кеткен жоқ па едік, мұның не?" — деп әзілдеп іргеде қарай аунап түсті. Ал Қалекеннің үстінен түйе ойнақтаса да оянбайды ол. Жатысы сондай жайлы. Пыс-пыс етіп төсекке қисайған жағынан азаңда бір-ақ тұрады. Бәрі де жақсы жігіттер... — "Өзі жақсы кісіге — елдің бәрі жақсы. Жолдастарыңмен сыйласып, тату тұрғаның дұрыс, айналайын..." — Тәте, бүгін газеттегі хабарды оқығанда сұмдық қуаныдым. Сіз де қуанатын шығар деп қуандым. Жалғыз өзіңіз жабырқап, шаршап жүргенде бір серіпіліп қалатын болды-ау деп қуандым. Сізге оңай болмағанын сеземін, тәте. Сіздің басыңыздан қандай күй, қиындықтар өтті, әрине, мен оның бәрін біле бермеймін. Менің білетінім — мені адам болса екен деп тіледіңіз. Қалайда мені адам етемін деп жаныңыз тынбады. Маған құрбан болуға пейілсіз. Тәте, сол еңбегіңізді, ықыласыңызды ақтауға тиіспін. Неге айтқанын ұмытып қалыппын. Бала күнімде әжемнің сізге: "Әкең тәрізді қайырымды, кісі аяғышсың, ол өзіңнің сорың" — деп ұрысқаны әлі есімде. Шынында сіз қайырымдысыз ғой, тәте. Өмірде сізді ренжітпеймін..." — Хаттың осы жеріне келгенде елжіреп өзін-өзі әзер ұстап отырған Айша жаулығының ұшын көзіне апара берді.

Мұнан кейін Дәрмен диплом жазып жатқанын, көктемде оны қорғаған соң, үйленетін қызын ертіп /ол да биыл институтты бітіреді екен/ ауылға баратынын жазыпты.

Айша қатты толқыды. Ертесінде жұмысқа сондай сергек, жайдары келді. Бірге істейтін әйелдерге қуанышын айтып бөлісуге асықты.

— Кешке біздің үйге жиналыңдар. Тойым бар, — деп шақырды оларды.

— Әй, балам келді деген жоқ едің ғой. Не той? Ордениңді әнеукүні ғана жуып едік қой,—деді біреулері.

— Ой, той көптік ете ме, тойға шақырса бара беру керек емес пе,—деді бірі.

— Әрине, әрине, барамыз,—десті көпшілік.

— Мен бүгін мұратыма жеттім,—деді Айша шын шаттанған кейіпте, мас кісідей толқып.

Елдің бәрі мынау не деп тұр дегендей аңтарыла қарап қалыпты. Әйелдердің қайсысы әзілдеп жатыр:

— Әй, сен ішпеуші едің ғой.

Айша күлді.

— Ішетін кезім келсе неге ішпеймін.

— Өзің жақсысың, әй. Жарайды онда. Әйтеуір бір нәрсеге қуанып тұрсың ғой. Құтты болсын. Қуанышың баянды болсын.

Әйелдердің бәрі осылай деп тілек білдіріп жатыр.

— Рақмет, маған керегі осы тілектерің. Осы тілектерің қабыл болсын,—деді бұл шын көңілмен тебіреніп.

Жазға қарай баласы оқу бітіріп, келін алып келіп Айша үлкен тойды сонда жасады. Ел тарап абыр-сабыр басылған соң Дәрмен шаруа жайын ақылдасты.

— Тәте, мені сол үлкен қаланың өзінде, министрлікке инженерлік жұмысқа жіберіп отыр. Келініңізді де сол өзі бітірген мұғалімдер институтында оқытушы етіп қалдырмақ. Келісім берсеңіз соны жөн көріп отырмыз. Барып жұмысқа орналасқан соң сізді көшіріп аламыз. Қалай қарайсыз осыған?

— Айналайын, қазір маған алаң болмаңдар. Дұрыс деген жұмыстарыңа бара беріңдер. Жерге қарап отырғаным жоқ. Үйім басымда, үйренген жұмысым. Таныс адамдар.

— Тәте, сонда біз ол жақта, сіз бұл жақта. Айналырған үшеуміз бөлініп жүрмекпіз бе?

— Шырағым, мен сендерден қайда кетеді дейсің.

Түбі сендерге барамын ғой. Әзірге мынау үйреніп қалған жұмыс, пенсияға шыққанша істей тұрайын. Оған да аз қалды ғой. Үлкені де, кішісі де туғандай бауыр басып кетіп еді. Қадырсыз емеспін. Тағы қай жерге барып кірме болып жүрмекпін. Тап қазір дайын тұрған үйлерің жоқ. Оған дейін пәтер алыңдар.

Дәрмен мен келіні бұл ақылын теріс көрмеді. Айша пенсияға шыққан соң, екі немерелі болған кезде ғана баласының қолына көшіп келген.

Біраз жыл болды Дәрмен Қаратаудың баяғы “Көктас” асуы аймағында зерттеу жасап жатқан партиясына бастық болып бекітілді де, көбіне сол жақта тұрып қызмет атқарып жүрген. Үйіне ара-тұра келіп кететін. Ол жерден сұмдық көп кен табылды. Қала салынып жатыр деген хабарға Айша көптен қанық-тын. Енді міне сол жаңа қалаға баласы бастық болып жоғарылапты. Бәрі көшіп бармақ. Айшаның туған жерді сағынған көңілі солай қарай бой ұрып, жүрегі қуаныштан лүпілдеп жатқандай. Түні бойы осылай ой жетегінде, көз ілмей шықты.

Поезд тура жаңа қалаға дейін баратын болыпты. Кілең таудың теріскей етегін бөктерлей салған теміржол бойына ана жерден де, мына жерден де ауыл қоныстанып, бұрынғы иесіз жатқан жапан дүз шиландай елге айналған. “Көктас” асуының төңірегі кісі танымастай өзгерген. Тауды ерсілік-қарсылы тіліп салған тас жолдар. Электр жүйесінің қанаттаса тізіліп, айқыш-ұйқыш кетіп жатқан биік темір бағандары, қызылды-жасылды сан түрлі машина. Арқарлар ғана жосып, жортып жүретін жан баспаған шоқырлардың үстінде төбесімен көк тіреп түгін атқан мұнарлар. Асу етегіндегі қойнаудың кең жазығында ол шетімен бұл шеті ат шаптырым қала жатыр.

Айша ертегідей мына көрініске таңқалды. “Ойрыпмай, не деген күш. Не деген құдірет”, —деп тамсанды. Адам емес табиғат та өзгереді екен. Бұл бұрын Айшаның зерделей бермеген нәрсесі. Асудағы көп бұлақ тартылып, ит тұмсығы өтпейтін қалың жыныс сиреген. Ұшқан құс, жүгірген аң көрінбейді. Өзгермеген тек ұшы-қиырына көз жетпей мұнартып қана жататын кәрі Қаратаудың қатпар-қатпар жондары, төбеге төңкеріліп төніп тұратын зеңгір көк аспаны ғана тәрізді.

Айша асудың төбесіне таянып келіп тоқтаған жеңіл машинаның жанында қалған. Жон үстінің кісінің жанын жадыратып, сарайын ашар саумал самалы аңқылдап соғып тұр. “О, шіркін, Қаратаудың самалы-ай! Сенің ауаңа не жетсін!”—дейді Айша ақ шәйі көйлегінің етегі мен жаулығының ұшы желге желбірей, терең тыныстаған күйі, жеңіл демалып.

Дәрмен мен Бақытжан қарсы беттегі биік шоқыға көтерілеміз деп сайға түсіп кеткен. Айша төңірекке көз жүгірткен бойы, сол қалпы ұзақ тұрды. Беткейдегі жалғыз моланың тастан қалаған төрт құлағы сонадайдан

көзге шалынады. Айша жүрелей отырып, өзінің білетін кәлимасын қайырып, дұға қылды. Осы сәт көңілінде бір ой жылт ете түсті: "Өзіммен бірге ала кетсем күнә болар, Дәрменге осы жолы шындықты ашсам қайтеді. Білгені дұрыс шығар. Айтпағаным обал-ды. Мен де енді қанша жүремін. Сонан соң әйел, балаларына сездіремін десе де өзі білер. "Жабулы қазан — жабулы" десе және ықтияр. Әйтеуір мен міндетімнен құтылсам қайтеді".

Осы кезде таудың басына қарай тырмыса өрмелеген баласы мен немересінің қарасы көрінді. Бақытжан алда, өршелене құнжындап барады.

"Әлде керегі жоқ па? Соны іздеп жатқан кім бар? Баяғыда жер құшағына енген әкесі мен шешесінен басқа ешкім білмейтін осынау көне сырды қайта қозғамай-ақ қойған жөн бе?"

Көңілі екі ұдай болып, қатты дағдарды. "Қой мойныма қарыз етпейін. Шындықты айтқан жөн шығар. Соны айтқаннан не бүліне қояр дейсің?.." Осы шешімге тәуекел еткендей, орнынан тұрып, етегін қақты. Аяндап асудың ернеуіне қарай беттеді.

Биікке шығып қайтқан екеу жыраның бойымен өрлеп, жақындап келе жатты. Айша тапа бір үкім алдында тұрған жаңдай дегбірі қалмай, мазасындана бастады. Олар таянған сайын тайталасқан екі сезімнің қыспағы тарыла түсіп, не істерін білмей шарасызданды. Қолы-басы дірілдеп, өңі қуқыл тартты. Шешесінің қажып тұрғанын аңғарған Дәрмен:

—Біз көп жүріп қалдық па, тәте, шаршағансыз ғой деймін. Шөлдедіңіз бе? Жүріңіз ауылға қайтайық,— деді машинаға қарай бұрылып.

—Жүрсек жүрейік,— деді Айша осы жерден кетуге асыққандай.

Машина қыз етіп, от алып, сырғи жөнелгенде үстінен бір ауыр салмақ сырылып түскендей бойы жеңілдеп қалды. Арт жағынан тезірек алыстағысы келгендей алға қарай ұмтылып, ентелей отырды.

Жол бойы келе жатып Айша осынау құпияны ұлына өзінің енді қайтып айта алмайтынын, ол сырды ашуға қашан да тәуекелі жетпейтінін түсінді. "Сол да жөн шығар", деп алға қарай түзеле отырды.

Машинаның әйнегінен ішке самал соғып тұрды...

ӘҢГІМЕЛЕР

КЕДЕЙДІҢ ТАМАҒЫ

— Мын-ау бір бұл төңіректе кездесе бермейтін соқпа қыс болды-ау, — десті екі-үш күннен бері қорада қамалып қалған бірер қара-құрасы мен азынаулақ жаңдықтарының астын тазалап, алдына шөп салуға ертелі-кеш еріксіз сыртқа шығып; темірдей қарып, жалаңдап тұрған қызыл шұнақ аяздан бүрсең қаға жүріп, ара-тұра дауыстай тілдескен көрші-қолаңдар.

— Иә, Жайылманың жазығында қырық градустан асқан суықты бұрын-соңды кім естіп, көріпті.

— Ауа райы да өзгере береді екен-ау.

— Өзі және беті қайтатын емес қой. Күннен-күнге сынудың орнына сақиып барады. Ақырзаман болмаса не етті.

— Иә, айтары жоқ, "Тфу" деген түкірігің жерге түспейтін сұрапылдың өзі болып тұр.

Жайшылықта сапырылысып жататын ауылдың көшелерінде тырс еткен бейсеубет жүргінші көзге шалынбайды. Әуіп еткен ит дауысы да естілмейді. Тіпті, үй-үйдің алдындағы, қорадан шығарылып тастаған кәшек шөптерді түртінектеп, күндіз-түні тықыр-тықыр кезіп жүретін есектер мен күні бойы күл, қоқсықтың "қырманын қыздырып" дамыл таппайтын тауық біткеннің де қарасы өшкен. Тапа бір жұт жайлап өткен тәрізді құлазыған көрініс.

Дорбадай-дорбадай қолғап киген қолдарын күрек, айыр саптары қарып шыдатпаған соң бір-біріне тынымсыз қаққыштап қойып; суық өткен аяқтарын бір-біріне сүйкектете соққылап, тыпыр-тыпыр тепкіленіп жүріп, мал жайлаған көпшілік әлгідей аз-кем тілге келіскен соң төңіректегі осы тым-тырыс, сүреңсіз көрініске көңілсіздеу көз жүгіртіп өтіп, суағарынан сүмелектей берген бозшаны тағы бір дың еткізіп, сілкіп

тастап, "ищай" деп зікірлене сілкінген бойы үйлеріне тапыр-тұпыр еніп кетіскен.

Айт-айтпаса да, текенің қызылымен қосақабат келген осы алапат аяз бұл төңіректегі шаруа баққан дала жұртының апшысын қуырып-ақ жібергендей еді. Әсілі қысы, жазыңда жауын-шашыны тапшы келетін шөлейіт өңірге биылғы қаңтар ат тізесін жапқан қалың қармен ілесе түскендей кебі бар-тын. Сол сірескен қарға енді мына қызыл сыйыр қияпат мінез, жалаңдаған жалмауыз сүрепет, қызыл шоқтай қарыма дем, үскірік аяз қосылып, шаруаны қырына алып қалғандай. Әзірге бұл ауылдың жаманаты шықпағанымен әр жер-әр жерде "мал шығыны бар екен" деген жайсыз хабар еміс-еміс естіле бастаған.

Осы қалың қар түскеннен кейін қыстаудағы малдың жиынтық отырған жері — Жал ішін, онан бергі Шабырды салт атпен екі-үш күнде аралап, жай-күйін көзімен көріп қайтқан колхоз бастығы Оспан енді мына суықтың беті қатайып бара жатқан соң орталықта қызмет ететін барлық активтерді жинап алып, тиісті тапсырмасын беріп, екеу, үшеуден жан-жаққа шұғыл аттандырған. Бастықтың малшаруашылығы жөніндегі орынбасары Сапарбек пен сыйыр фермасының меңгерушісі Зәмкен Шабырдың етегіндегі Исабай, Бәсембай жайылымының қалың қамысындағы қыстауларда отырған және онан бергі Қазоты, Үшназар жазығын жиіктей қоныстанған сыйыршылардың ауылына баратын болып белгіленген.

— Қазір, түскі шайларыңды ішіп алыңдар да кідірмей жүріңдер. Кешке дейін ел шетіне ілігесіңдер ғой. Бірақ Шоқат арқылы жүріп, жолай соғып, сонда отырған екі тоқты отардың жағдайын біле кетіңдер алдымен, — деп тапсырған.

Күннің түрі мынау — жолға, алыс сапарға шықпақ түгілі талай жұрт үй ішінде, ошақтың аузында отырып үрпиіскен. Бармаудың тағы жөні жоқ, Өмірін осы колхозды басқарумен өткізіп келе жатқан, абыройы аудан түгілі облысқа жететін, кәрі Шөңге Осекеннің сөзін екі ету — кісі ойына келе қоятын нәрсе ме. Керек десең Осекеннің айбарынан жасқанғаннан да емес, бұл екеуінің өзінің де қызметінің талабы, азаматтық парыз, борышы. Ауа райының мұндай әбігерінде шаруаға жаны ауыратын жан төрінің алдында шалжайып жата алар ма?! Шаруа қамы

бәріне ортақ. Жауапты істің жайын ойлағанда жандары тынбаған бұлардың да. Сонан соң бойға әл, қуат болсын деп соғымның жылы-жұмсағына сылқия тойып, бар қалың киімдерін үстеріне іліп, жолға шыққан.

Күнде кеңсеге барып қайтып жүргенде бұл аяздың ызғарының қаншалықты сұрапыл екенін бұлар да жұрт қатарлы пайымдайтын. Алайда ол сезінгендері, суық дегендері жайшылық болып шықты. Үй арасында бозда ойнап жүр екен, әшейін. Аяздың нағыз қызойнағын теріскейге бет алып, ауылдан қара үзіп, далаңқайға шығып алған соң ғана көре бастағандай.

Мына дала, дүние — төңіректі адам тәніне қарай бойлай атылған, көзге көрінбейтін, қолға ұстауға келмейтін, тозаң тақылеттес бір темір инелердің елестопаны кезіп жүргендей ме, қалай?! Әлгі темір инелерге ешнәрсе тосқауыл жасап, жан-тәңіңе қорған бола алмайтындай. Түйе жүнін салып сырған қалың кеудешенің сыртынан киген, етегі тобыққа дейін жететін қара тонының өзін мына даланың ызғырығы, әлгі миллиондаған, миллиардтаған, тіпті, санды әурелеп керегі жоқ шығар, сансыз темір инелер бұйым құрлы көрмегендей. Тұла бойыңа жаңағы сансыз инелер шымырлай қадалып, қаныңды, қуатыңды білдіртпей сорып, рәпетінді алып бара жатқандай бір күй.

Суыт жүрістен бусанған қос аттың көзінің аңғалағы мен қос танауы, алқымдығы мен артқы шаты, құйрық тұстың алақандай аламайынан басқа жерінің бәрі аппақ-ақ қырау. Оны айтасың аттылардың үсті-басына дейін қырау жапқан. Бұлардың бұл тұрпаттары жаңа әзірде колхоз кеңсесінің алдынан қауқылдаса аттанған екі бозым жігіттен гөрі мына даланы кезіп жүрген аруақ-елеске көбірек ұқсар еді.

Келе жатқан екі жігіт те жасы отызды орталаған, пошым, тұрпаттары да бір келкі — екеуі де қажыр, қайраты сыртына тепкен дембелше бойлы; қорғасындай шымыр денелі; мінез болмысы да ұқсас; білім, парасат, сабыр, салиқасы да деңгейлес; орнына қарай кіші де, кісі де бола білетін, сөзге тоқтамы, намысқа шабары бар — жігітім-ақ дерлік азаматтар болатын. Алайда табиғаттың мына дүлейінің алдында жаңқадай жеңіл, баладай қауқарсыз сезінбесі бар ма өздерін.

— Ау, елге жете алмай далада қалмаймыз ба?! Мына күннің сұры жаман ғой, — деді Зәмкен.

— Айтпа. Сұмдық. Менің де көңіліме қауіп кіріп келеді. Енді не болса да тәуекел. Тарта берейік. Бәрібір кейін қайта алмаймыз. Жарым ортаға келдік. Алға жүрсең де осы, артқа жүрсең де осы, — деді Сапарбек аяздан түтеп, сөнетін шоқтай қызуы қайта, ажарсыздана сығырайып, мұздаған сірнедей сарғыштанып кеткен күн көзіне көңілсіздене көз тастап қойып.

— Әй, жер ұтайық. Кел, аттың басын біраз жіберіп алсақ қайтеді?

— Мына ызғырыққа қарауға дәт шыдамай келе жатқанда, шапқан кезде қарсыдан соққан құйынға төтеп бере аласың ба, батырым? Дегенімен байқап көрейік, — деді Сапарбек те.

— “Оңып жатқан ауыз да жоқ, оңып жатқан жұмыс та жоқ” дегендей, ақыр жетісіп келе жатқанымыз шамалы. Әйтеуір, түсіп қалмасақ болар. Ал, кеттік, — деп Зәмкен тебіне берген.

Айтқандарындай сұрапылдың көкесін енді көрді. Ауыздықтарымен алысқан аттар әп деп ала жөнелгенде оттай қарып түскен үскірік соқпадан жасқанып, екі көзді тарс жұмып, басты аттың жалына төсей төмен салып, екі бүктеліп алған. Көзді ашып, төңірекке қарауға мұрша жоқ. Тапа бір қараңғы түнекке кіріп кеткендей. Қойны-қоныштарын сумаңдай кезген азынаған суық желден жандарын қоярға жер таппай келеді. Үстеріне қос-қостан қабаттай киген тон-торымдарының биттің қабығындай қауқары жоқ сияқты. Суықтан тұла бойлары сіресіп, мұз болып қатып қалғандай қозғауға келмейтін тәрізді. Ат тізгінін ұстаған қолдары да икемнен айрылып қалған. Осы күйде қанша уақыт шапқандарын өздері де пайымдай алған жоқ. Мұнан әріге төзімдері жетпей бара жатқан соң ат басын тартты.

— Әй, менің екі аяғымнан жан кетіп, ағаш болып, сіресіп қалды. Бұлай отыра берсек аттың үстінен домалап түсіп қалармыз. Біраз жаяу жүріп, қимылдап көрейік. Денемізге қан тарар ма екен, — деді Зәмкен.

Сақиып, илігуден қалған бойларын әрең жиып, жерге түскен. Ту сырттарын теріскейге беріп, бетін ыққа қарата тұрып, аяқ-қолдарын сілкілей қимыл жасап, секіріп, төпкі

леніп бойларына қан жүгіріп, денелері икемге келгендей болған соң аттарын жетекке алып, екеуі қатарласа жүрген. Жаңа, дегенмен, едәуір жерді өндіріп тастаған екен. Шоқаттың шетіне ілігіп қалыпты. Қалай дегенмен, құм аты бар ғой, мына жалтаңнан гөрі Шоқаттың ішінің ызғырығы алғаулау болатынын көңілге медеу тұта бастаған. Шамалы жаяулаған соң аттарына қайта мінді.

— Бүгін сыйыршылардың ауылына жете алмаспыз. Шоқаттағы тоқты отардың біріне ат басын тірейік. Күн болса мынау кешкіріп бара жатқан, — деді Сапарбек. — Бергі шетте таяулау отырғаны қайсысы еді. Сақаңдікі ме?!

— Иә, Сақаңның үйі таяулау. Сонау қарабұйраланып көрініп тұрған биік шоқаттың түбіндегі көңде.

— Сонда барайық. Ыстық ішіп жан шақырмасақ бүгінгі мына суық жеті атамызға жетіп кетті.

Екеуі аумағы әрі дегенде екі қозы көштей ғана жерді алып жатқан Шоқат атты шағын құмның жуан ортасындағы, беткейі мен төбесіне тұтаса өскен жыңғыл, теріскен, түйесіңірі, сан алуан қараусын бұталары бураның шудасындай ұйысып көрінген биік қара шоқыға қарай ат басын бұрды.

Қарабұйра шоқының ығындағы, шағындау көңде отырған қойшының қараша үйінің түңдігінен мына алапат аяздың салмағы мен сесінен басылып, жасқанғандай баяулай сыздықтап, әуеге әрең көтерілген, сол көтерілген заматта ауаға селдірей сіңіп жатқан көкшулан түтіні осына-ау тіршілік біткен мұздап, жансыз қалғандай, сұрықсыз кейіп, дозақ дүниеде екеуіне қанатымен су себелейтін қарлығаш пейіл жақындық таныта, сонадайдан көздеріне жылыұшырай көрінген. Бұлар таянғанда жыңғылдан тұрғызылған аласа, шалма қой қораның күнесіндегі қалың қорда үстіне төселген кәшек шөпке суықтан жансауғалап тығыла жайғасқан қара төбет марғаулау әуілдеп бас көтерді де, ит дауысынан елендеп қойшының кемпірі далаға шыға келгенде, “ал ендігісін өзіңе тапсырдым” дегендей тұмсығын екі бұтының арасына тығып, қайта жата кетті.

Екі аттылының сүреу-сүреу түрін көрген кемпір:

— Ойпырым-ой, балалар-ай, үсіп қалғаннан амансыңдар ма?! Қайдан келе жатырсыңдар? Тәріздерің

ауылдан мал аралауға беттегенсіңдер ғой. Мына құдайдың күнінің артын бағып барып шықпаған екенсіңдер де, — деді бәйек болып.

— Бәйбіше, жылдамдатып шай қойып жіберіңіз. Үйге кіріп сөйлесейік, — деді Сапарбек аттан түсуге оңтайланып жатып.

— Мақұл, балалар, мақұл. От жанып тұр. Қазір-ақ бұрқ ете түседі шәй. Сендер аттарыңды байлағанша қайнайды. Қазанға тамақ та салып қойып едім. Білгендей істеген екенмін. Күннің түрі мынау. Азаннан кешке дейін мал соңында далада жүрген соң суық сорып тастар, кешкілік шалға әл болсыншы деп кебеженің ішіндегі іске татарын асып жатыр едім. Сендерге бұйырған дәм екен, — деп кемпір пейілін кеңге салған қалпы үйге бұрылды.

Үйге кірген соң да бұлардың бойы жуық арада жылына қоймады. Отқа түсіп кетердей, қаланып-қаланып, ошақты айнала, итіне ентелеп-ақ отыр. Жүздерін, қолдарын жалын шарпып шыдатпай бара жатқан соң ауық-ауық шегініп қойып, сол сәтінде қайтадан отқа қарай тағы ұмсынады. Алдыңғы жақтары ыстықтың табын сезінгенімен тұлабойлары — жонарқа, бел, бөксе, желке тұстары мұп-мұздай. Денелеріндегі қалтыраған әлсіздік нышаны кетер емес. Қайта отқа қыздырылған сайын дір-дір етіп, еріндері-еріндеріне тимей барады.

— Бәйбіше дәміңіз бір қайнаған ғой! — деді Сапарбек үш таған темір ошақтың үстіндегі қара қазанда буы бұрқырап, бүлк-бүлк еткен сары ала сорпаны иегімен мегзеп.

— Қайнағанына біраз болды. Енді шамалы уақытта пісіп қалады. Біздің шалдың да қойын қораға қайырмалар уақыты таянды. Сәлден кейін нанын илей беремін.

— Нан илеуге асықпаңыз. Қария келсін. Әзірге екі кесеге сорпасынан құйып, қазан үстінен бір турам етінен алып беріңізші.

— Жарайды, жарайды. Шай қайнағанша бойларыңды жылыта тұрасыңдар ма? — деп кемпір екі тостағанға толтыра сорпа құйып, қос қабырғаның қыртысы қалыңдау тұсынан білемдеп кесіп, екеуінің алдына қойды.

— Зәке, атдорбаңыздағыны шығар...

Күн суықта керегі бола ма деп жолға екі-үш шөлмек ала шыққан жайлары бар-тын. Зәмкен керегенің басына іле салған ат дорбадан біреуін алып Сапарбекке ұсынды. Сапарбек екі шәй кесеге ернеулете бірдей етіп құйды. Көзді жұмып тартып-тартып салған. Қабырғаның майлы қыртысынан ауыз толтыра асап-асап жіберіп, ыстық сорпаны бабымен сораптаған. Ә дегенше маңдайдан шып-шып етіп ыстық тер шыға келмесі бар ма. Сіресіп қалған дене бусанып, қол-аяқтары жеңілейіп, "уһ" деп жан шақырғандай, өзіне-өзі келіп, жадырап сала берген екеуі де. Сол сәтте сырттан кіш-кіштеп мал қайырма-лаған кісінің дауысы шықты.

— О-о, біздің шал-ау деймін. Аман-есен жеткен екен ғой, мүшәпірім. Үсінбей-қабынбай келді ме екен, әйтеуір. Мен алдынан шығып, малын жайғасайын. Балалар, сендер, шайларыңды іше беріңдер, — деді кемпір апыл-ғұпыл шығуға жиналып.

— Қарияның таңертең кеткеннен оралғаны ма бұл? — деп сұрады Зәмкен.

— Иә. "Осы күнде малды өріске шығармай-ақ, ана азын-аулақ шөбіңнен шашып, ауыл төңірегінде ұстасаң қайтеді" деп едім, "Ой, жазған-ау, мына суықта өріске шықпаған, ашқұрсақ мал не болады. Қораға қамап қойып, қолдан қырмақпыз ба? Қоралы малға беретіндей шөбің қане? Атқа салып жүрген аз ғана пішен бір шашуға да жарамас" деп жаны тынбай, күндегі уақытында өргізіп кетіп еді. Қайбір жетіскен тіршілік дейсің. Құр сұлдері жеткен шығар сорлының.

Кемпірдің сөзінің ұшығы өздеріне тиіп кеткендей екеуі бір-біріне қараған. Шынында, қай-қайсы да жетіскеннің тіршілігі емес еді.

Бұл өңір шөлейтті дала. Ылғал тапшы. Сонан соң колхоздың азын-аулақ шабындығынан азын-аулақ пішен жиналады. Оны қыс түсісімен мал қораларының басына тасый бермейді. Негізінен қыс аяғының қиын-қыстауы мен көктемгершіліктің көкөзек шағының қысылшаңына сақтайды. Ерте бастан қора басына шөмеле-шөмеле етіп жинап тастасаң қыс аяғына жеткізбей жеп, тауысып қояды деп қауыптенеді. Қалай дегенде де көрініп тұрған шөпке қол тигізбей, жұмсамай кім отырсын. Сонан соң мініс аттарына ғана жетерліктей бірер арба шөп түсіріп

беретін. Әрі бұл төңіректе, әдетте, қыстың бұл уағында мал қолға қарамайды. Өрістен қалатындай қыс болмайтын. Кім білікті мұндай кездейсоқ сұрапыл кезігер деп. Тап қазір екеуінің Сағындық шалдың да, ол тәрізді бүгін мына үскірікте мал соңында ілесіп қайтқан сандаған малшы қауымның да көрген азап, бейнетін зерделерімен топшылап, арқаларына аяз батқандай сезімде шарасыздана қынжылған жайлары бар еді.

Осы сәт малды қоралауды кемпіріне тапсырып, өзі үйге бұрын бет алған Сағындық шал балалардың оқулығында жүретін Аяз атадай арсы-гүрсі басып, табалдырықтан ошарыла аттай берген. Шалдың түрі кісі қарауға аяғандай. Өңі қан-сөлден ада, үсіген пияздай бозарып, жансызданып қалған. Қос жанарынан жылу қашып, шыны көзденіп, ауыштанып кеткен. Қайратты, қапсағай денесі сексеуілдей секиіп, икемге көнетін емес. Сырт киімін шешуге әрекет жасап, қорбаң-қорбаң еткен болады. Үстіндегі томар бояу сары ала тонның жеңінен қолын шығаруға әлі келмей әуре. Оның осы күйін аужайлаған бойда екеуі екі жақтан ұшып түрегеліп, көмекке ұмтылған. Шалдың сырт киімдерін шешіндірісіп, оттың қасындағы бөстектің үстіне сүйемелдеп әкеліп отырғызды. Сонда барып Сақанның:

— Ә, жігіттер, амансындарманы, — айтуға шамасы келген.

— Аман. Аманбыз. Өзіңіз қалайсыз? — дескен бұлар.

— Шүкір.

— Аяқ, қолды шалдырып, үсітіп алғаннан саусыз ба? Ұзақты күн далада жүре бермей, бір мезгіл ыстық ішіп кетіп тұратындай ауыл төңірегінде неге жаймадыңыз. Алыс өріске бармай-ақ? — деді Сапарбек.

Шал еріндері әрең икемге келіп, тілінің тұтығы бар кісідей үзіп-үзіп сөйлеген:

— Ауылдың төңірегінде не от бар. Аяқ асты ғой... мына суықта тоя жайылмаған мал не болады...

Шалдың салалы тарамыс саусақтары түйесіңірдің томаршасындай буылтық-буылтық тарбиып әлі икемге келетін емес. Отқа қақталып, итіне отырғанымен жүзіне өзін қан жүгіре қойған жоқ. Жылына бастаған жанның нышаны байқалмайды. Мұздаған балықтай сұлық сүрей кейіпте.

— Суық қатты өтіп кеткен-ау. Қарияның өңі кіретін емес. Әбден жаураған екен, — деді Зәмкен.

“Несін айтасың” дегендей шал басын шұлғып, оның сөзін үнсіз мақұлдаған.

— Ауырып қалмаса де, — деді Сапарбек. — Жалғыз үй, жалғыздікті отырғанда сөйтіп қиын болмасын де. — Осыны айтты да ол әлдене шұғыл шешімге келгендей: — Жаңағының біреуін әперші, — деді. — Оншама-мұншама суықтың емі сол емес пе?!

— Ойбай-ау, қария оны аузына алмайды ғой.

— Алады. Алдырамыз, — деді Сапарбек кесімді түрде. — Ештеңе етпейді. Пейіш пен дозаққа бару сол бір стақан араққа қарап тұр дейсің бе?! Әкел.

Зәмкен көк шөлмектің тағы біреуін суырған.

Бұл екеуінің сөзінің ыңғайынан, мына қимылдарынан түйсігіне әлдене жеткен қария:

— Оу, жігіттер, мен пәнде болып жүріп, татып көрген затым емес бұларың. Мені әурелемеңдер. Ас болсын, өздерің ала беріңдер, — деген.

— Сақа, мұны біз қызыққа, көңіл көтеру үшін ауызға алып отырғанымыз жоқ. Суыққа мыңда бір ем бұл. Керек десеңіз дәрі орнына ішпекпіз. Сізге де айтарымыз сол. Суықтың уытын қайтарады. Бір рет алып қойыңыз.

— Қой, қой, Сапарбек, ол не дегенің. Мен қатарларың, құрдастарың емеспін. Бұл қалжыңдағандарың ба?! — деп шал шегіншектей бастады.

— Сақа! Қалжыңыңыз не? Мен сізбен қашан қалжыңдасып көріп едім. — Табиғатынан кесімділеу, бетгілеу, кісіге сөзі жүретін, мінезді жігіттің дауысы сесті шыққан. — Осыдан суық өтіп жатып қалсаңыз қайтесіз. Мына айдалада, жалғыз үйде, жалғыз кемпіріңіз не істейді? Сізге қарай ма, ана қоралы малға ие бола ма? Еріккеннен іш деп ұсынып отырғанымыз жоқ. Біз де осы үйге жаңа өліп-өшіп өрең жеткенбіз. Ол бетте мұрттай ұшып ауырып қаламыз ба деп уайымдап едік. Міне осыдан есімізді жиып, кісі қалпына келіп отырғанымыз. Айтқанды тыңдаңыз. Мә, мына кесені бір рет алып жіберіңіз.

— Сақа, шыны сол, әзіл емес, рас сөзіміз, — деген Зәмкен де Сапарбекті қоштап: — Мұнда тұрған не бар дейсіз. Ауырған кісілер доғдырдың ащылы-тұщылы, не

түрлі дәрілерін ішіп жатады ғой. Солардың қайсысы адал, қайсысы арам екенін кім ажыратып жатыр дейсіз. Сонан соң бұл арам ас емес қой, таза нәрсе ғой. Пайғамбардың сахабаларының өзі ішкен шараптың бір түрі.

Нәті жуас, кісі бетін қайтармайтын, бала мінез қалтарыссыз ақкөңіл, қауқалақтаған Сағындық шал мына екі бастығы екі жақтан әрі қолқалап, әрі қыспақтап қоймай бара жатқан соң тосылып, аңтарылып қалған. Ал екі жігіттің басында шынымен шалдың қамын ойлап бастаған осы әңгімесін енді, не де болса, аяқты етуге деген құштарлығы, аусарлығы оянғандай. Мүмкін іштегі қызғандықтың да желігі араласқан болар, ал кеп шалды ортаға алсын.

Лажы таусылған Сағындық қария кесе толы сұйықты емдік үзіріне мойынсұнғаннан гөрі екі жігіттің көңілін жыға алмаған пұшаймандық ыңғаймен сіміріп салған.

— О, міне жарадыңыз!

— Енді дұрыс болды, — десіп екі жігіт бірі қазаннан кесеге сорпа құйып ұсынып, бірі таба нанның шетінен сындырып беріп бәйек болып қалды.

Сөйткенше кемпірі де келіп, еттің нанын жайып, қазанға салудың қамына кірісіп кеткен.

Жаңағыдан кейін іле-шала ыстық сорпа ішкен шалдың табанда ажары кіріп, балбырап сала берген. Жүзіне күлкі табы үйріліп, екі жігітке жымың-жымың көз тастап, әлдене айтуға оңтайланғандай қуақылана қарағыштайды. Соны байқаған Сапарбек:

— Сақа, қалай, дұрыс болды ма өзі? — деді.

Шал қуақы жымыған қалпы:

— Әй, жігіттер, мыналарың кедейдің тамағы екен ғой! — деді. — Тоқтығы да өзінде, қызуы да өзінде. Көңіл жомарт. Нағыз кедейдің тамағы.

Шалдың мына сөзін естігенде екі жігіт күлкіден түйіліп қала жаздады. Естерін әрең жиып:

— Ойпырым-ай, Сақа, не дедіңіз?

— Кедейдің тамағы дейсіз бе?!

— Япыр-ай, қалай тауып айтылған сөз. Есіңізге қайдан келді, табан астында, мұндай теңеу?

— Әй, адам баласының таппайтын сөзі жоқ-ау, — десіп дабұр-дұбыр мәз болуда.

Аспай-саспай, майдалап, бабымен сызып сөйлейтін

Зәмкен, әдетінше, атызға жайылған судың дыбысындай жұмсақ сылқ-сылқ күлкісіне басып:

— Біздің Сақаңмен ойнайсыңдар, — дейді, көзінен аққан жасын дәс орамалымен сүрткілей түсіп: — Сөз-ақ емес пе. Өмір бойы ішіп жүріп қайсымыздың ойымызға келіпті осындай әңгіме. Ой, көп жасағыр, Сақа, күлкіге бір қарық қылдыңыз.

Мына қызойнақта отырғандай арқа-жарқа күлкі, дабырласқан әңгіменің төркінін алғашқыда неге жорығын аужайлай алмай дағдарған кемпір біресе шалының, біресе екі жігіттің жүзіне қайта-қайта қарағыштап, түйсігіне әлдене жеткенде қариясына бағжаия тесіліп:

— Көтек, мұнысы несі?! — деді.

Оның үріккен, тосын дауысының салмағын жеңілдетіп, жайластырғандай, беймарал қалыпта Сақаң:

— Шұрқ етпе, кемпір, — деді. — Гәбің ішінде болсын. Онан да ана наныңды салып, қазаныңды тезірек түсір.

Осы көңілді әңгімемен тамақ желініп, шәйі ішіліп, түннің бір уағына дейін отырып барып, сонан соң өздері қағидаға айналдырған "таңғы нәсіп — тәңірден" тіршіліктің тәртібімен жатуға ыңғайланған. Әдеттегідей ертеңге үміт арта: "Қыс бойы осылай тұрып қалмас. Біраз күн болды ғой суытқанына. Енді сынатын, қайтатын шығар", — десіп көңіл демдескен.

Жатарда көріктің көмейіндей қызу шашып жалындап жатқан оттағы баданадай-баданадай қызыл шоқтардың үстіне сексеуілдің мейіздей қатқан сары жігерлерінен тоғыстырып қойып, жұмақтың төріне шыққандай-ақ, рахаттана ұйқыға кеткен еді.

Жан-жаққа тым-тырақай аттанғандар екі-үш тәуліктің төңірегінде маңайдағы ауылдарды аралап, орталыққа оралғанша суықтың беті қайтып, аз күннің ішінде тарының қауызына сыйғандай тарылған дүниенің ә дегенше тынысы кеңіп, тіршілік үйреншікті сабасына түсіп үлгерген. "Енді қайтып заман түзелмейтіндей, ақырзаман орнайтындай қуырылып едік. Айналайын, жаратылысқа жарылқаймын десе қиын ба, көрген азабың бір күнгідей өте шықты. Құдайдың күні міне жарқырап тұр енді", — десіп, қабақтары ашылып, көңілденген жұрт пейілді кеңге сала бастаған.

Әр жақтан ат басын қайырған кісілер колхоз кеңсесінің төңірегінде тоқайласады. Барып-қайтқан жолдары, көрген-білгендері, шаруа жайы гу-гу әңгіме.

Түс ауа мектептен тараған балалар да мұндайда соларды төңіректеп, үлкендердің әңгімесін тыңдауға әуес. Осындай әңгімеге үйірсектердің бірі Серәлінің Бердені. Берденнің жетінші класта оқып жүрген кезі. Кеңсенің жанында топ кісі колхоз бастығының орынбасары Сапарбек пен ферма меңгерушісі Зәмкенді ортаға алып, аса бір көңілді, гуілдескен әңгіме үстінде екен. Сапарбек Зәмкен екеуінің кешегі суықтағы мал ауылдарды аралап қайтқан сапарларын әңгімелеуде. Балалары орталықта — оқуда, өзі кемпірі екеуі Шоқатта тоқты отарын бағып отырған Сағындық шалдың үйіндегі әңгімені майын тамыза баяндап, жұрттың айызын қандырып тұрған түрі бар.

Төңірегіндегілер ду-ду етеді:

— Әй, тауып айтқан сөз.

— Сақаңның ондай жатып атары жетеді.

— Ой, бәле шал ғой ол. Әшейін қой соңында салпақтап жүрген соң кісінің қадыры бола ма. Әйтпесе, сұңғыла шал ол.

Тұрғандар бірін-бірі қоштап, бірін-бірі іліп әкетіп, Шоқатта жатқан Сағындық шалдың құлағын едәуір шулатқан. Ал "кедейдің тамағы" деген теңеуді, бұрын өзі кезіктірмеген мына жаңа сөзді, Берден осы жолы тұңғыш есітіген еді. Бірақ сол сәт сол сөздің қуақы астарына, ұтымды орайтына, тапқыр түйініне бала зердесі бәлендей пайымды мән беріп, салмақтай қоймаған шығар. Сонан соң да болар әшейінде айтылып жататын көп сөздің біріндей қабылдап, кешікпей ұмытып та кеткен жайы бар-тын. Алайда осыдан аз жыл бұрын, ойда жоқта, осы әңгіменің есіне түскені. Түскенде де жәй әшейін емес, сон-оу елуінші жылдары дүние салған Сағындық шалдың "кедейдің тамағы" деген қанатты тіркесі мұның көз алды, сезім-санасында бар мән-мағынасымен жарқырай ашылып; уыт, астарымен, қорғасындай салмақты түйінімен тәнті ете, Берденді ойландырып, толғандырып кеткен еді...

Бұл кезде көптен үлкен қаланы мекен етіп, тұрақтап қалған Берден жігіт ағасы жасына иек артқан шақта. Тертеге көндіккен қой торыдай, тауқыметі таусылмай-

тын күн көрістің ығытына мойынсұнған қаладағы көп жұмыр бастының бірі ретінде өмір өткізіп жатқан жайы бар. Қызметтің өрісінде, от басының төңірегінде кездесіп қалатын әлдене кездейсоқтық, қайсы бір жаңалық тәрізді елең еткізер сәттер болмаса, көбіне үйреншікті тіршіліктің ауанымен өтіп жатқан белгісіз күндер.

Бүгін күн сенбі — демалыс болған соң ұйқыны қандырып тұрып, азанғы шәйдан кейін әдеттегідей төңіректі аралап жүріп қайтайын деп, көшеге шыққан. Мезгіл Май мейрамы тақап қалған кез. Табиғат ананың әбден түлеп, құлпырып, келісті көркіне кіре бастаған сәті екен. Кешегі төгіп өткен нәсерден кейін бүгін күн де ашық, жып-жылы. Жер беті, айнала төңірек көкторғынданып, қарасаң көз тоймайды. Үлкен қаланың өмірі еңсенді басып, тынысыңды жібермей тұратын, ауыр ауасы жел шайғандай жеңілдеп, көктем исі сарайыңды ашады. Соны қызықтап, көбірек жүріңкіреп қалып, түске қарай үйіне бет алып келе жатқан. Жолай азық-түлік сататын үлкен дүкеннің қасынан өте бергенде соңы көш жерге дейін созыла тұрған кісілердің кезегін көзі шалған.

“Е-е, арақ түскен болды-ау мына дүкенге. Мейрамға екі-үш-ақ күн қалды. Бізге де алып қою керек еді. Кезекте тұрсам, жетер ме екенмін”, — деп екі ойлы күйде жағалап келіп, амалсыз:

— Арты кім? — деп сұраған.

Мейрамға дайындықтың белгісі болса керек үстіне бір киерін іліп, омырауына әр түрлі орден-медальдарын тағынған, ақ шашты, мұнтаздай қария кісі:

— Соңы мен едім, — деп жауап қатты.

— Қашаннан бастап сатты? Көп болды ма? Бізге жетер ме екен, — деді бұл.

— Қайдам, — деді қария күмәнді дауыспен. — Сата бастағаны жаңа әзірде ғана. Үлкен “Камаз” машинасына сірестіріп тиеп әкеліп түсірген. Аз жәшік емес. Енді оның қаншасын, қалай сататынын кім білсін. Жұрт кезек сақтап, тәртібімен алса бізге жетіп қалар. Бірақ қазір жастар, студенттер бейбастақтанып алды ғой. Топырлап келеді де кезегіңе пысқырмайды. Алдынан кимелей кіріп, дорбалап алып жатқаны...

— Иә, қазір олар оқуды жинап қойып, арақ сатуға

шыққан, — деді қарияның сөзін қоштай, алдарында тұрған кемпір кісі запыста болған түрмен реніш таныта. — Жәшіктеп алады да әр шынысын екі бағасына өткізеді. Пайда деген қайда жатыр. Терлеп-тепшімей-ақ, бели ауырып, шаршамай-ақ, мыс-мыс ақшаны қалтаға басады. Әй дейтін әже, қой дейтін қожа жоқ. Сұмдық қой бұл, сұмдық. Көзбе-көз жасалып жатқан ұрлыққа көзқырын салып қарайтын ешкім жоқ.

— Бәсе десейші. Осы алып сатарлыққа неге жол ашып қойды. Бұған бір шектеу болмас па, — деп бұларға жақын тұрған орта жастағы бір еркек кісі әңгімеге араласты. — Сатсын — өзі қуырған тоқашы ма, тіккен көйлегі ме, тоқыған шұлығы ма, жасаған жиһазы ма, әйтеуір, өзі өндірген мүлікті сатсын. Неге мемлекеттің завод, фабрикасынан шығып, дүкенге не қоймаларға түскен, халыққа сатылуға тиіс дүниелерді, жолын тауып, елге жетпей тұрғанда қолға түсіріп, соны жұрттың көзін бақырайтып қойып, қымбатқа сатып, пайда табуға тиіс. Бұған неге жол беріледі, түсінбеймін. Қайта құрып жатырмыз. Халықты жарылқаймыз. Бар мақсатымыз, жұмсап жатқан күш, жігеріміз ел үшін деп ұрандатқандағы сонан көрген жақсылығымыздың алды осы ма?!

— Қалай айтсаңыз да, алды осы шығар, — деді Берденнен кейін келіп, кезек алған жастау келіншек кекесін үнмен мырс етіп: — Әйтпесе ит басына төгілгендей, сіресіп, босқа тұрған сасық арақ үшін бүкіл жұртты осылай телміртіп, әурелеп қоя ма.

— Телміртіп дейсің, шырағым, қырылыстырып де. — Мұны айтқан әлгінде студенттерден зәрезап болып тұрған кемпір еді: — Күнде басымыздан өткізіп жүрміз ғой. Қай жерде арақ сатылса сонда қырылыс, төбелес. Телевизордан көрсетіп жүр. Ресейде де сол. Тіпті, кезекте таласып, бірін-бірі таптап, кісі өлгенін де көрсетті. Қазір қараңдар да тұрыңдар, осы жерде де сол болады. Анау жатақханалар мен анау құрылыстағы жұмысшылар әлі бұл жерге түскенінен хабарланбай жатыр. Естіген бойда лап қояды, — деді кемпір сонадайдан көрінген биік-биік құрылыстар мен қатар тұрған үш-төрт зәулім ғимаратқа қауіп күткендей беймазалана қарап.

— Иә, олар келсе, ештеңеге иегің қышымай-ақ қойсын. Дорбаңды салбыратып үйіңе қайта бер, — деді

орта жастағы еркек: — Шынында, қайда барсаң сөрелерде сіресіп сыймай тұрған соншама дүниенің апат жоқ, соғыс жоқ, көзді ашып жұмғанша осыншалық зәрулікке шығуы, түсініксіз нәрсе.

— Не түсініксізі бар. Үкіметтің маскүнемдікке қарсы күресі, салауаттылық туралы Заңы бар емес пе. Сол заңды жүзеге асыру керек қой. Заңның аты Заң, — деді бұл кезге дейін сөзге араласпай, айтылып жатқан әңгімеге құлағын салып, маңғаздау тұрған ересек жігіт зиялылық танығта, жұртты мәмілеге, сабырға шақырғандай райда. — Сол заңнан кейін ішкілік шығару күрт азайтылды. Соның салдары.

— Ал, неге бас жоқ, көз жоқ күрт азайтылады, — деді орта жастағы еркек: — неге бірте-бірте азайтылмайды. Өмірі ішіп келе жатқан халық Заңды оқи салып, бір-ақ күнде ішкенін қойып салауаттылыққа келе салады деп кім айтады. Ол енді адамның табиғатына сәйкес келмейтін нәрсе ғой. Мұндай бүкілхалықтық, үлкен шараға рухани да, тұрмыстық та дәйекті дайындық, жүйелі жоспар, әбден ойластырылған хам-харекет арқылы ғана кірісу керек қой.

— Енді сіздің айтқаныңызға салса талай жылға созылатын шаруаға айналады да. Оған дейін кім бар, кім жоқ. Өздері ойға алып бастаған істі тез арада аяқтау керек шығар. Сол себепті шұғыл шараларға барған болар, — деп әлгі жігіт зерделілік байқатып, әлі де ара ағайындықтан кете қоймаған.

Орта жастағы еркек те өз дегенінен қайтқысы жоқ;

— Жоқ, соншама не асығыстық деймін ғой, от алып бара жатқандай. Жүріп-жүріп келіп, не шұғылдық, осы алды-артына қаратпай бара жатқан...

— Оу, жерлес, Үкімет қандай билікті қашан шығарады өзі біледі де. Сол үшін де Үкімет емес пе. Әркімнің көңіліндегісіне қарап отырады дейсіз бе?! Сіз бен біздің қалауымыз қайдан бола берсін.

— Ендеше, бұл Үкіметіңіздің қателігі де сонда, — деді анау өзеурей, қарсыласына сес көрсеткендей иығын беріп, таяна түсіп: — Есіңізде болсын, сіз бен біз халықпыз. Дәлірек айтқанда халық сіз бен бізден құралады. Ал халықтың көңіліндегісін табуға ден қоймаған, оның жағдайымен санасқысы келмеген, халықтың

тұрмыс-тіршілігінің болмысын аужайлай алмаған Үкіметтен не қайыр?!

— Ой, сіз әріге кетіп барасыз ғой, — деп жігіт енді әңгімеге кіріспеуге ыңғай таныта, теріс қарай берген.

— Жарайды, — деді орта жастағы еркек: — Менің де дау іздеп, тілім қышып бара жатқан жоқ. Бірақ сіз Үкіметтің жаңағы салауаттылық туралы заңына соншама ықтияр болсаңыз, мұнда неге тұрсыз? Заңның жүзеге асуына белсенділікпен атсалыспайсыз ба?!

— Бір маған қарап тұрған ештеңе жоқ болар. Сіз өйтіп қыжыртпаңыз. Мейрамға қарсы екі-үш шыны алғанның еш айыбы жоқ шығар.

— Ә-ә, солай ма? — деді екеуінің сөзіне мұқият зер салып тұрған әлгідегі жас келіншек: — Біз бәріміз бірдей ішкіштігімізден тұрғанымыз жоқ осы жерде. Сол сіз тәрізді екі-үш шыны үшін тұрмыз...

— Тұра беріңіз. Мен сізден неге тұрсыз деп сұрағаным жоқ қой, — деді жігіт шамдана. — Жалпы сізге ешнәрсе дегенім жоқ.

— Жоқ, сіздің сөзіңізге қарай айтып тұрмын. Сол екі-үш шыныны қазір еш жерден таба алмайсың. Осындай түсе қалса, мына қызыл қырман кезектен жетпей қаласың. Ана кісінің айтқаны рас — келіншек орта жастағы еркекке қарады. — Бірте-бірте бармасақ салауатылыққа табан астында қалай икемделе алайық. Күнделікті тұрмысымызға, тіршілігімізге, тіпті, санамызға әбден сіңісіп, кеткен әдет қой. Арыла салу оңай ма. Жолдасың бар, жораң бар, келе қалса, алдына мұны қоймасаң ол да, сен де ұялғандай пұшайман күй кешесің...

— Оның рас. Оның рас, — деп еркегі бар, әйелі бар тұрған кісілердің біразы дуылдай қоштады...

— Мен өзі күйеуімді ішкіш, араққұмарлардың санатына қоспаймын, — деді келіншек. — Жұмысында, жүрген ортасында бір кісідей қадыры, беделі бар. Сол азамат кейде, қызметте енді әр түрлі жағдаят болады ғой, ренжіп, қажып келгенде орта стақан арақ сұрайды, "шаршағанымды ұмытайын" деп. Ең оңайы сол. Енді оны әдет дейсің бе, басқа дейсің бе, әйтеуір қанға сіңген нәрсе. Оны айтасың, тіпті, жанға батқан ауыр науқас болмаса, ара-тұра соғатын тұмау-сұмаудан кейде ыстық

тамақпен осыны ішіп, терлеп, екі-үш күн күтініп, дәрігерсіз-ақ жазылып кетеді. Сол үшін де бірер шыны үйде тұруы керек сияқты. Ал, алайын десең мынандай сарсаңға түсіріп қойды.

— Бәрі бір, бұл заңнан ештеңе шықпайды, — деді орта жастағы еркек. — Мұнымен тоқтата алмайды. Қайта халыққа зәбір келтіреді. Қазір дұрыс ішікілікке қолы жетпеген кейбір жастар, байырғы араққорлар табылса әтірді, табылмаса неше түрлі зиянды қоспаларды ішуге шықты. Ол деген бірі уланып, бірі денсаулығын құртады деген сөз.

— Рас, рас. Оныңыздың жаны бар, — деп қоштады келіншек те, төңіректе таяу тұрғандар да.

— Өзі байқайсындар ма, — деп сөзін жалғай түсті орта жастағы еркек. — Осы заң шыққалы бергі бірер жылда ішетіндер көбеймесе азайған жоқ. Шарап, түрлі сусын, шырындар дайындайтын бүкіл жүзімдіктерден айрылды. Жайқалып тұрған халықтың байлығын жауды жайпағандай екпінмен отап салды. Енді азынаулақ спирттің сұранысты қамтамасыз ете алмайды. Сонан соң жасалатын араққа неше түрлі қоспаларды араластырып көз бояушылыққа көшеді. Сонан барып құрамы өзгеріп, сапасы төмендейді. Қара да тұр, бара-бара спирт емес, у ішесің...

Осы сәт:

— Әне, келе жатыр! — деген әлдекімнің үрейлі дауысы әңгіме желісін үзіп жіберді. Жұрт дауыс иесіне жалт қараған. Әлгіндегі зәрәзап кемпір екен, шабуылға шыққан әскердей жосын екпінмен салып ұрып келе жатқан бір топ жастарға қарай қолын шошайтып тұр. Кемпірдің жаңағы қауып күткен студенттері осылар тәрізді. Ішінде бірлі-екілі қыздары да бар.

Түрменікі тәрізді білем-білем темірден тор тұтылған терезенің кісі басы сыятындай тесігінің алдында қайыршыдай жамырай қол созған, тапа бір шілденің шаңқай түсінде шыңырау құдықтың аузына топырлаған қойдай бірін-бірі кимелей, иін тірескен жұрттың соңы айдаһар жыланның құйрығындай бара-бара жіңішкере түсіп, едәуір жерге дейін созылып жатыр. Онсыз да даңғазасы мен ду-дуы жетіп тұрған осы дүрмекті жаңағы тобыр келген бойда дауыл тигендей теңселтіп жүре берді.

Темір тордың алдында топырлап, тіресе тұрғандарды кісі екен-ау деген жоқ. Тұс-тұсынан иықтап, сыналай сұғынып, тұяқ іліктіріп алды да, сонан соң сіресе итермелеп, өңмеңдей ұмтылып, өршелене қайрат танытып, ақыры алапат тегеуріннің серпінімен алдыңғы жақтағыларды түріп шықты. Езілген аяқ, жұлынған түйме, жыртылған жаға, қаны басына шапшыған ызалы, кекті жүздер; бір-біріне кезенген оқты жанарлар; қарша бораған қарғыс; сүйексіз тілден тиексіз шыққан балағат сөздер...

Мына көрініс, мына нышанды Берден осы сәт түпкі сыр-сыйпаты белгісіз, мына кезеңнің өтпелі саясатының құйтырқысы тудырған алақұйынның әлегіндей сезінген.

Арғы жағынан сатушының басы көрінетін темір торлы тісіктің тұсына иық тірестіре сіресіп қатар тұрып алған екі жігіт арт жақтарынан бөгде ешкімді жібермейді. Ал өздерімен бірге келген бес-алты серігі бірінен соң бірі кезегімен алғандай-ақ терезенің көзінен кіл көк шөлмектерді қоралап уыстап тасуда. Қолдарындағысын оқшаулау тұрған екі қыздың қасындағы мес қарын қара қапшықтарға апарып сала салып, қайта жетеді. Бұларға "жаңа ғана алдың ғой" деп жатқан сатушы және жоқ. Оны айтасыз, басқаларға: "Бір кісіге үшеуден артық берілмейді", — деп жаңа әзірде қақсап тұрған үні де өшкен. Бесеу десе бесеу, он десе он — сұрағанын береді өздеріне. Онымен тойым білдіріп жатқан әлгілер жоқ. Анау түпсіз қара жылым тәрізді, мешкей қара қапшықтар толмай тоқтайтын сыңайлары байқалмайды. Елдің шыдамы таусылып, улап-шулағанын, қарғап-сілегенін, "милиция шақыру керек" деп дөнайбат шеккенін құлақтарына қыстырар емес. Алдарына кесекөлденендегендерді қағып өтіп, қара қапшықтар мен қара торлы терезенің арасында ерсілі-қарсылы шапқылап жүр.

Әсіресе, тәмпіш танау, төпелтек сара бала тым белсене қайрат көрсетуде. Шағыр көзі шатынап, еліріп алған. Өз ісіне өзі дән риза, шат. Ынты-шынтын сала танаурап, тау қопарғандай ентігіп болып жүр. Ессізденіп алған жанарында қытық жоқ, шыны көзденіп, шақшия қарайды.

"Япыр-ай, мына баланың соншама ереуілдеуін-ай. Бойындағы жастық жігер, қуат, қайратты сарқыла

жұмсар жерін тапқан екен, ә", — деп оның ештеңеден тайынбайтындай жанкешті әрекетіне Берден тіксіне көз тастаған. Жүріс-тұрысынан аса, масаң кісінің қалып, кейпі байқалмайды. Ал ана өзеуреген қимыл, жын буғандай екі иығын жұлып жеген сыңайын саудың да санатына қосу қиын. Табиғи түр-тұрпаты, обалы нешік, рәпәтсіз кісінің реңін танытпайды. Жасында мәйегі аузынан түскендей, сарғалдақтай, сүп-сүйкімді-ақ бала болғаны даусыз. Қазір де суретке түсуге дайындалса әп-әдемі жігіт кейпі шыға келері хақ. Бірақ, қайтерсің, мына пошымы жыртқыш тақылеттес. Үлкен, кіші, ұят-аят, обал-сауап дегендер мұның ұғымына мүлде жат сияқты.

"Сабаз осы бетінше кете берер ме екен?. Қортындысында кім болмақ? Не мұрат арқаламақ?"—деп Берден қынжыла ойлай бергені сол еді, "жылап келіп — еңірегенге тап боласыңның" керіндей онан да сорақысы алдынан шықты.

Бұлардікі де әбден шектен шығып кеткен болса керек. Оның үстіне күйгелек, шыдамсыз кісі ме, манағы зәрәзап кемпір кезекті олжасын қара қапшыққа сүңгітіп жіберіп, қайта жұлқынып келе жатқан әлгі сары баланың жолына көлденеңдеп, бажылдай бастады:

— Не деген ұятсызсыңдар? Жетпей ме енді? Сендерден басқа адам жоқ па?! Қайт деймін, қайт!..

Сары бала оны пәуеріне ілмеді. Итермелей, сүйреткен бойы темір тордың алдына бірақ барды. Мұның ыңғайын таныған кемпір онан күдер үзгендей тастай беріп, енді тесіктің алдында тұрған екі жігіттің бірінің қолына тырмысып, жабыса кетті:

— Кетіндер. Кетіндер! Сендер аларларыңды алып болдыңдар ғой. Құдайдан қорықсаңдаршы. Иман бар ма өздеріңде. Неге ұялмайсыңдар. Мендей кемпір шешелерің бар шығар...

— Әкенді, бұралқы күшіктей қаңсылатып лақтырып жіберейін бе, тоңқалаң асырып. Тіпті қоятын емес қой,— деді елірме сары онан сайын шатынай, сол айтқанына шынымен бел буғандай ыңғайлана.

— Әй, өліп қалып бәлесіне қаларсың. Тыңдама. Шажбаңдай берсін. Болмай бара жатса әрі қарай итеріп жіберерсің,— деді екі жігіттің бірі оны сабырға шақыра.

— Әкеңді, әбден басынған бұлар, қиып етсе бай- баламдап, қорқытып. Айқайласа болды құйрығымызды қысып біз тайып тұруымыз керек қой. Әбден мойнымызға мініп алған,— деді сары ашуын баса алмай, екі иінінен дем ала, өз-өзіне сыймай: — Әкеңді, өмір бойы құл болып өтуіміз керек екен ғой бұларға.

Соны айтып елірме сары кемпірге зәрін төге төне түсіп, кеудесінен итере:

— Кет, қазір бұл жерден! Енді алдымнан шықсаң ол дүниеге жүргізіп жіберемін,— деді.

Жігіттердің “еркіндігі” асқынып бара жатқан соң шыдай алмай Берден жандарына таянып келген. Көңілінде “қанша дегенімен өзіміздің балалар ғой, “бұларың қалай” деп батыра айтса, қарайлар” деген есек дәме жоқ емес. Сол бетпен:

— Ей, айналайындар, ұялсаңдаршы. Әке-шешелеріңдей кісілер кезекте тұр ғой, таңертеңнен бәрі сарылып. Бір емес, екі емес, бұларың не? Жігіт болғанда, жігерлі болғанда қайраттарыңды көрсеткен түрлерің осы ма?! Тоқтатыңдар енді,— деді.

— Ағай, осы мораль оқи жөнелгендеріңді қойыңдаршы. Ақылың көп болса өзіңді жарылқап ал. Бізге көк тиынға керегі жоқ оныңыздың,— деді темір тордың түбіндегі екі жігіттің бірі бұған бетінен салып жіберердей ажырайып.

— Өзіңізге қанша керек. Қазір әперейін,— деді екіншісі “соны ал да жөніңе тай, басқаны қайтесің” дегендей есіркеу танытып.

— Мен сендерден арақ сұрап тұрғам жоқ, жігіттер...

— Ендеше жұмысыңыз болмасын бізде. Аулақ кетіңіз!..

Әңгімені мұнан әрі созудың қисыны қалмаған. Маңдайын тасқа ұрғандай не істерін білмей, тұла бойын дәрменсіздіктің ызасы ма, жоқ әлде жігіттік намыстың уыты ма, түсініксіз бір қыжыл буып, қалшылдап кетті. Бірақ өзін-өзі ұстауға тырысты. Онан әрі барғаннан түк нәтиже шықпайтынын, абырой таппасын ақыл жүгіртіп емес, әлдене түйсікпен сезгендей кебі бар. Лажы құрып, төңірегіне ыңғайсыздана көз жүгірткен. Сөйтсе мұның осы сілейіп тұрып қалған қалпын табалап: “Ә, солай ма, сауап болды-ау өзіңе” дегендей қара

қапшықтардың қасындағы екі қыз мысқылдаған кейіпте, арсыздау жанармен айыздана қарап тұр екен. Бұл кейін қарай бұрылып жүре берді.

—Бекер бардыңыз. Олар сөзге тоқтап, ешнәрсеңіз қадыр-қасиетін білетін адамдар емес. Көздерін маскүнемдік пен арам сауданың шелі басып, тумай жатып көрсоқыр болған жазғандар ғой. Мен сіз шатысып қалар ма екен деп уайымдап едім. Қолыңызды бірақ сермеп бұрылып кеткеніңіз дұрыс болды,— деді бұл кезектегі өз орнына қайтып келгенде манадан бірге тұрған әлгі жас келіншек. — Бәрін арқалап кетпес. Қалар. Жетсек алармыз. Жетпесе құрысыншы.

—“Ел ішінде бір тентек жүрмеуші ме еді” дегендей адам болған соң араларында тентектері, шалдуарлары кездеседі ғой қай уақытта да. Ал мұншама қоралы жандардың қатарында біреуінің жібі түзу көрінбеуі, осымыз ұят-ау дейтін бас көтерер ешкімнің ұшыраспауы кісі шошынатындай тірлік екен. Бізде жас, біз де мас болып көріп едік,— деді Берден ренішін де, уайымын да сездіре.

— Ой, қазір біздің балалардың істейтіні осы — деді келіншек наразы кейіпте. — Бұрын өзге жұрттың жастарын кінәлайтынбыз, бұзақылық, жүгенсіздік солардан шығады деп. Ал бүгіндері мынандай әумесерлік, бейбастақтық жасауға келгенде бұлар олардың бәрін жолға тастады. Әулекі сүрей, әуейі топ кілең жүрген...

— Иә, қиын, қиын, — деді әйелдің сөзін мақұлдап, бұл жағдайды күнде өзі де көз алдынан өткеріп жүрген Берден.

— Және сөйтіп бұрқырап жүріп: “Біз бәленбіз, түгенбіз. Жер біздікі, ел біздікі, бәленшелерді қуу керек, түгеншелерді құрту керек” деп жалған ұрандатып, патриоттанып жүргендерін қайтесің. Естігенде ұяласың. Төңірегіндегі тұрғандардан ыңғайсызданасың. Әр нәрсеңіз өз орны, жолы, айтылар жері бар ғой. Арақтың кезегіне таласып тұрып, халықтың құлағын шулатқан несін алған. Халқыңды жақсы көрсең алдымен оқуыңды ойдағыдай оқып, білікті маман болып шық. Дұрыс отбасын құр. Сонан соң елдің азаматы болуды ойласаң жарасар. Ит қуып жүріп көсемдік жасағысы келген не соры...

— Ал, аз десең, аналары тағы келе жатыр!— деген жан даусы шықты осы сәт зәрзәп кемпірдің.

Жұмыс киімдеріне қарағанда құрылысшылар тәрізді, сойдауылдай-сойдауылдай, жас шамалары әрқилы бір үлкен топ бері қарай көктемгі көшкіндей құлап келе жатыр екен. Жақындаған бойда олар да ұзақ-шұбақ кезекке көз қырын салған жоқ, бірден темір тордың алдын қаумалай жөнелді. Қалың итеріспекте алдымен қолы жетіп қалған кейбіреулері олжа салғандай масайрап, екі езулері құлағына жете, қылта мойнынан қысқан көк шыныларын жарқ-жұрқ еткізіп, ойқастап шыға берді. Үш-төртеуі әріректегі биік талдың түбіне тұра қалып, олжаның алдын мүшелеп те жіберді. Шаң басып, қаңсып, қарауытып, түтігіп жеткен әлгіндегі шаршаңқы жүздері айбарланып, өзгеріп сала берген. Дауыстары жігерлі шыға бастады. Алғаш қолға іліккен екі-үш шыныны әп-сәтте жайғап тастап, енді темір торға қарай қайта бет алғандары да бар. Несін айтасың, әні-міні темір тордың алдында шаң-шұң шығып қалған. Сөйткенше толқын ұрып өткендей дүр етіп, апыр-топыр төбелес басталып кете барды.

— Ой, ужас!

— Ой, сұмдық!

— Ал да масқара-ай!

— Бірін-бірі өлтірер мыналар.

— Қырылсын, мейлі...

Аулаққа ысырылып шығып, одырая-одырая қарасып тұрған кезектегілер гу-гу.

Сол сәтте қайдан келе қалғанын екі қызыл жағалы жігіт сап ете түскен. Апыр-топыр, алыс-жұлыс пышақ кескендей сап тиылды. Төбелесшілер бет-бетімен жылыстап, үйді-үйді тасалап, жөнөп барады. Соны күтіп тұрғандай тап осы мезетте темір тордың арғы жағындағы қызыл бет, торсықтай сатушы әйел:

— Енді сатылмайды. Арақ таусылды. Бекерге тұрмай, тарай беріңдер, — деп жар салды.

Жұрт дуылдасып, иіріліп кетер емес:

— Таусылғаны несі, қалай таусылады? Таусылатын реті бола қойған жоқ. Біздің де көзіміз бар.

— Жартысын жасырып алып қалып отыр ғой. Ертең сыбайластарына таратып, саттырады да.

— Сөйтеді. Сөйтеді. Бұларда иман бар ма. Осы тапшылықты өздері әдейі қолдан жасап жүр. Бар бөле сауда орындары мен сатушылардың өзінде. Жұртпен санасу, есептесу дегенді қойған. Білгенін істейді.

— Дұрыс айтасыз, бар бөле осыларда. Бұларды тезге салмай дүние оңалмайды. Қайта құру, демократияландыруды осылардан бастау керек.

— Жә, бұлар бергі жағы. Тапшылықтың бәрін осылар жасап отыр дегеніңіз қате. Бұларды тәртіпке шақыру соншалықты қолдан келместей қиын шаруа емес, — деді ақ шашты, орденді қария. — Бұл тапшылықтың арғы жағында әлденені көздеген үлкен саясат жатыр. Мемлекетіңіздің керегесінің көгін ыдырататын әккі саясат. Ал мына араққа таластырып қою — бұл халыққа қысастық жасау, керек десеңіз қорлау. Бұл білместіктен туып отырған жоқ. Әдейі жасалған нәрсе... Берекесіздену мен тәртіпсіздіктің бастауы деңіз мұны.

— Қария, мына сөзіңізге қос қолымды көтеремін, — деді әлгіндегі орта жастағы еркек. — Түп-тура айтып тұрсыз. Халықты мазақ ету. Елді ішкіліктен құтқару үшін бұлай қысастық көрсетіп, жалаң ұран тастаудың қажеті шамалы. Ол үшін жүйелі түрде жүргізіліп отыратын жоспарлы шаралар болуы керек. Осы заңды шығарып, жария етіп отырғандардың өздері бізден аз ішпейді. Ал елге ішпендер деп өсиет хат жолдайды. Сонысына қоя салады деп ойлай ма. Алдымен өздері қоймай ма. Сонан соң елді-күнді бірлесіп, бұл қарғыс атқырды тоқтатудың шарасына кіріспейміз бе?!

— Шырағым, бұл ыру-дыру жасаудың әрекеті деп ұқ. Өзі қоңторғай мемлекеттің онан әрі құлдырауының, кедейленуінің басы бұл. Экономикаңның бір қабырғасын жауып, ұстап тұрған осы ішкіліктен түсетін қаржы екені еңбектеген баладан еңкейген кәріге дейін бәріне аян жәйт. Күнделікті миллиондап, миллиардап қазынаның қалтасына құйылып жатқан сол қаражат быж-тыжға айналуға. Оның қызығын енді ұрылар, сәудегерлер, ебін тапқан қулар көруде. Халқың мынау тапа-тал түсте ызы-қиқы болып жатқан. Айттым ғой бұл жұртқа әдейі жасалған қысастық. Ал оның түпкі зардабы мемлекеттік құрылым жүйеге, тәртіп-тәлімге барып тиеді. Соны әлсіретеді. Мұнан келер пайда жоқ. Қайта бұл бәленің басы деңдер.

Ақ шашты кісі әңгімесін осылай түйіндеп, айтқаным көкейлеріне қонды ма дегендей жан-жағына байыптап, маңғаздана зер сала қарап сәл тұрды. Сонан соң онсыз да тарақтан жаңа шыққандай жатық, жұмсақ, шалқалай қайырған ақ ұлпа шашын ыждағатпен екі-үш рет сыйпалап алып, асықпай аяңдап жүріп кетті. Тұрғандар да бірте-бірте тарай бастаған.

Міне осы жолы үйіне қайтып келе жатып, ойына қайдан сап ете түскенін, Берден сон-ау бала кезінде құлағына тиген “кедейдің тамағы” деген сөзді есіне алғаны... Және жай ғана алып қойған жоқ, таңдайын қағып, басын шайқай:

“Ойпырым-ай, қалай тауып айтқан сөз. Қандай келісті теңеу”, — деп таңдана тәнті болған.

Ойлап қараса, шынында, кедей мен кәріптің аулына қоңсы қонғандай болмысы бар екен-ау, бұл бәтшағардың. Әу бастан кедейлікпен өрісі қатар тәрізді ғой. Кім үйір — кедей қолды жұрт үйір. Кім үйір — не көңілінде алаңы бар, не тағдырынан теперіш көрген, жолы болмаған жан үйір. Ең арғысы кедей мемлекеттің артын жауып, күн көрісінің бір көзі болып келіпті. Керек десең қайсы бір кезде әлді жұрттың әлсіз жұртқа жүргізер қайсы бір саясатын іске асыратын айлалы қаруына айналған сәттері де бар сияқты мұның. Қалай дегенде де бұл өзезіл мына халықтың табиғатына әбден сіңісті болып, тұрмыс-тіршілігіне тереңдеп еніп кеткен екен ғой...

Берденнің бала күнінде естіген тағы бір әңгімесі бар еді. Мына ойдың сабағында сол есіне түскені...

Отызыншы жылдардың ашаршылығында Сарыарқаның Сарысу бойынан Қаратауға көшіп келіп, біржолата қоныстанған мұның ауылдары шаруаның, жердің ыңғайына қарай ата-атаға топталып, сол ретпен бөлек-бөлек шашырай отыратын. Ауданның бертінірек совхозға айналған біраз колхоздары ол кезде таудың ту ортасындағы Жон аталатын өңірде өзен-өзеннің сағасын мекен ететін. Тау ішіне тереңдеп кеткен ағайындарынан етектегі ауылдардың — жолда талай асу, терең-терең құз, жыра, сайлар бар дегендей — хабары қалыстау болатын. Арнайы жұмыс не қызмет бабымен жүретіндерді айтпағанда әрлі-берлі қатынасып жататындар көп кезікпейтін.

Тауға барып қайтқандардан жеткен хабарда осы елдің бетке ұстар азаматтарының бірі, өз қатарларының алды дерлік сөзі де, ісі де бар; үйіне жұрт ат басын тірер жігіт ағасы — Кенжебайдың Әбдірахманының науқастығы, көптен төсек тартып жатып қалғаны туралы жайсыздау әңгіме қайта-қайта жұрт құлағына шалынуда еді.

Жақсысын жамандыққа қимаған көпшілік қатынасқандардан:

— Науқасының беті қалай екен? Кеселінің түрі не? — деп сұрасатын.

— Не қалайы бар, жаратқанның өзіне ғана мәлім жай. Бәлен деп айту қиын. Сол әлгі аты жаман аурудың өзі. Түйірден қалған. Аздап сусын, шалап қана қорегі.

— Ой-бой, сол бәлеме еді. Ерім-ай, көштің бетін әрі қарай түзеген болды ғой.

— Иә, онан жазылған кісі жоқ. Бұл не ем қонбайтын, не қайдан жабысқанын жан білмейтін, түсініксіз, қиын дерт болып тұр-ау. Дәрігер де түк қайран жасай алмайды екен. Өзі жылдан-жылға етек алып, көбейіп барады осы.

— Айтары жоқ. Заманының ауруы болды бұл. Бала күнімізде, тіпті, ашаршылық пен соғыстың алдындағы жылдардың өзінде "қыл тамақ" деген ауру бар деп, онан кісі өліпті дегенді естіген де, көрген де жоқ едік. Соңғы кезде пайда болды ғой. Не сұмдық екенін.

— Е-е, құдайдың бұйрығы шығар, неден болды дерің бар ма. Әбдірахман жазғанға дерттің қиын түрі кезіккен екен. Ой, жігіт-ақ еді-ау, сабазым.

Етектегі ел ішіндегі көз көрген, қатар-құрбы замандас, сыйлас ағайын Әбдірахманның науқасы жайлы осылай жанашырлық таныта әңгімелеп, уайым жесіскен.

Айт-айтпаса да, кейінгі жылдары бұл өңірдегі жұрттың арасында бұрын кездеспеген әлгіндей дерттің белгі беріп, онан кісі шығыны болып тұрғаны шындық еді. Бұл бәлекеттің тамырының қайда жатқанын әлі ешкім бағамдай қоймаған. Әрлі-берлі көшіп-қонып, жыл сайын көктем, күз төсінен мал айдап өтіп жүрген, үй іргесіндегі Бетпақта күнде атыла бастаған зымырандар мен біреу біліп, біреу біле қоймаған Семейдегі сұмдық — ядролық жарылыстардың елге жеткен алғашқы "қарлығаштары" осы екенін ол кезде кім зерделеген.

Ал осын-ау кеселдің құтқармас құрығына ілініп жатқан

Әбдірахман азамат қой бастаған серкедей көптің ішінен мен мұңдалап көзге түсетін, ірі жаратылыс; әрі палуан, әрі әнші, ауыздыға сөз бермейтін орақ тіл, отты жігіт-тін. Қай-қайда да той, думанның көркін, ажарын кіргізіп отыратын, ашық-жарқын жан еді. Оның мұндай күйге түскенін естігенде шынымен қынжылғандардың бірі етектегі, аудан орталығында қызмет ететін Сердәлі болды. Сердәлі Әбдірахманмен жас шамалары қатар, бала күнінен бірге өскен, бірге жүрген үзеңгілес жолдасы. Өмірдің талай қызығын, қиынын бірге өткізген жайлары бар.

Соғыстың алдында, бұлардың балауса жігіт шағында, бұрын жұрт әдет етпеген, аузына алмаған арақ деген нәрсеге, не себептен екенін кім білген, әйтеуір, жастардың арасында әуестік пайда болды. Жаңа заманның кісісінің жарасты белгісіндей санап, адам болғанның алды осы деп танып, ішкілікке алғаш бас қойғандардың ішінде бұлар да жүрді. Онан кейін соғыстың аласапыраны келді. Майданға аттанды. Онда да мұздай окоптың ішінде жан шақырар жебеушісіндей көріп, құтысымен жанқалталарынан тастаған емес. "Қырық жыл қырғын болса да —ажалды өледі" деген. Дәм-тұздары таусылмаған шығар, екеуі соғыстан аман-есен оралды. Енді ішпегенде қайда ішесің. Шындығына жүгінсек, бұл елде науқанға айналып, жұрттың жаппай, ішкілікке ден қоюы осы соғыстан кейінгі кезеңде басталды ғой. Солардың көш басшысы іспетті жуан ортасынан бұлар табылды, әрине. Табиғат сыйлаған қажыр, қайраттың арқасында оншама-мұншамадан бет қайтып, жеңіліп көрген емес. Сүрінген жерлері жоқ. Қатар отырғандарды құлатуды мәре тұтса, керсен кеселеп тартты. Летірлеп емес, жәшіктеп ішіп келіп, ұйықтап тұрып алып, ертесіне шаруасын шаруалап кете беретін. Өкіметтің қызметін де, от басының қамын да қисайтқан жерлері жоқ. Сонан болар бұларға қарап қолын шошайтқан, әжуалап күлген ешкімді көрмепті өзір. Қадырын, сыйын жоғалтқан жайлары жоқ. Сол бетпен келе жатқан кептері бар-тын, кімсің — Әбдірахманмын, кімсің — Сердәлі болып.

"Ой, опасыз дүние-ай, сөйткен Әбдірахманның жатысы анау". Досының жағдайынан хабар алған сайын Сердәлі осылай қинала толғанып қалатын.

Арнайы барып, екі-үш рет көңілін сұрап қайтқанда Әбдірахманның сұлық қалпынан іш тартқандай еді. Қасқабағы ұнамаған. Сері көңіл азамат тағдырдың мына тауқыметіне налалы тәрізді көрінген. Сол көңіл, күйдің салқыны шығар мына дүние, мына тіршіліктен қазір-ақ баз кешіп, әдірә қалдырғандай; ештеңеге селт етіп, ешнәрсеге назар аудармайтындай сыңай байқатқан. Келген, кеткенмен сыпайылық үшін болса да шүйіркелесіп сөйлесейін деген ыңғай білдірмеді. Бұған да рай бермеген. Паңдық, тәкаппарлық дейтін де емес; құлап, құлдыраған күйреуік күйге де келмейді. Не болса — ол болсынға жүгініп, тәркі — талақ сазарған, салқын қалыптағы жатыс сияқты мұнысы. Мүмкін, табиғатынан қажырлы азамат жанға батқан ауыр науқастың зардабын сыртқа сездірмей, қиналғанын көрсетпей, осылай шыдап, көтеріп; басына түскен зобалаңды өстіп жеңіп жатқан жайы бар шығар. Ол енді бір өзіне ғана аян кеп.

"Екі аптадан бері нәр татпайды. Жағдайы қиын көрінеді. Өзі ешкіммен тілдеспей іргеде қарап жатып алыпты. Сонан бас көтермейді дейді. Қатын-баласымен де сөзге келмейтін көрінеді", — деп естіген соң Сердәлі барып қайтайын деп ертелеп атқа қонған.

Шалғыны үзеңгіге оралған, кең аңғарлы үлкен сайдың табанындағы бұлақ басында отырған киіз үйлі шағын ауылға Сердәлі күн бесінге таянғанда ілікті. Ат басын ауыл төріндегі Әбдірахманның алты қанат ақ ордасына тіреп, сәлемдесіп кіріп келгенде үй ішіндегілер мұны көріп, дабырласып, жадырап қалды. Ортасына ауыл молдасын алып жоғарғы жақта отырған екі-үш қария кісілер де қоюшуақ қабақ танытып, ықыласты үнмен:

— Төрге шық, төрге шық, — десіп қауқылдасты. Тек Әбдірахман ғана селт етпеді. Киізі белуарға дейін түріліп тасталған көлеңке жақ іргеде, салулы төсекте, теріс қарап жатқан қалпынан өзгермеді.

Үйдегілермен есендесіп, аз-кем тілдескен соң жылжып досының қасына жақындаған. Ұйқы да ма, ояу ма, әлде қажып талықсып кеткен бе, белгісіз, әйтеуір, қыбырсыз, сұлық қалпы. Еңкейіп жүзіне үңіліп еді, көзі ашық екен. "Ояу ғой" деп ойлады. "Қалың нешік? Жағдайың қалай" — деп жай-жапсар сұрап жатуды хош көрмеді. Оған сап-салғыдай етіп жауап қайыра қоймасын да

сезген. Сонан соң жанасып отыра беріп, солған жаужұмырдай босаңсып, арса-арсаланған, оң қолының еті қашып, қуаты қайтқан, сіңірлі, ірі-саусақтарын сәлемнің рәсімін аңғарта сыйпалай қысқан. Онысына да ыңғай беріп, мойын бұра қоймаған соң "кім екенімді білмей жатқан жоқ па" деген дүдәмал көңілмен:

— Әбдірахман, мен Сердәлімін ғой, таныдың ба? — деп бетіне төне түсіп, дауыстай айтқан. Айтуын айтқанымен бойын тез жыйып ала қойды. Құлаған құдықтың аузындай опырайып, сыйықсызданып, шүңірейіп кеткен қос аңғалағының тереңінен өзіне бала күннен таныс жанар бұған сестене жалт қараған. Табиғатынан уытты, өткір, көзінің қарашығындағы оты сөне қоймапты. Бұған сыздана суық қадалған. Бұл көз қарасында: "Сені танымай, мені қара басып па" деген кінәлау бар еді. Онысын Сердәлі анық аңғарды. Өзінің қапы жіберіп алғанын сезді.

"Ұялған — тек тұрмастың" кебі ме, жоқ әу бастан ойға алып, дайындалып келген шаруасы ма, осы сәт Сердәлі жағалай отырғандарды оқыс таңдандыра, түсініксіз бір тосын тіршілік жасады. Үнемі жанынан қалдырмайтын, бүйірлі, қара былғары портфелін жаңа үйге алып кіріп, босағаға таяу, керегенің басына іле салған. Апыл-ғұпыл түрегеліп барып ашып, ішінен көк шыны шөлмекті суырып алды. Мына қариялардың қайсысының немересі шығар, үйге кіріп-шығып ойнап жүрген, жеті-сегіз жасар қара домалаққа:

— Әй, бала, ана ожаумен анау бұлақтан су алып кел, — деді:

Көкейінде не істегелі отыр бұл деген күмәнді сұрау кілкіп тұрғанымен тырс деп үн шығармай, сыр бермеген қалпы, Әбдірахманның әйелі мұның бұйрығымен екі керсен кесені әкеліп алдына қойды. Көк шыныдағыдан екі кесеге жуан ортасынан бөліп құйды. Үстіне ожаудан су араластырды. Сонан соң досына бұрылып:

— Әй, Әбдірахман, есті пенде тәңірге өкпелемесе керек-ті, — деді салмақты дауыстап. — Жаратқанға ешкімнің өткізіп қойғаны жоқ, міндет артатын. Шыр етіп жарық дүниеге келгенде "енді ертеңгі күнімді мынандай етесің" деп онымен әуелбастан шартқа отырған ешқайсымыз және жоқ. Өзі бергенін өзі алады.

Біреу ерте біреу кеш. Ол енді бұйрыққа байланысты. Сен күпірлік жасама, көтер басыңды. Бері қара.

— Сөз-ақ, сөз-ақ,— десіп молда да, қариялар да мұның айтқанын қош ала құптасты.

— Батыр, бері қара,— деді Сердәлі әңгімесін жалғастыра түсіп. — Ренжіме. Шүкір де. Бір кісі өмірді сендей-ақ өткізсін. Елдің азаматы болдың. Кімсің — Әбдірахман атандың. Отыз екінің аштығында Бетпақта шашылған санаусыз көп сүйектің ішінде қалдырамын десе екеумізді құдіреті жетпеді дейсің бе. Бес жыл соғыстың қанды қырғынында баудай қиылған боздақтардың қайсысының жанынан жанымыз артық еді? Сенің мұның не, кімге өкпелеп жатырсың? Қой мұныңды. От басын, бала-шағанды қабаржытпа. Көтер басыңды. Саған бір шаруамен келіп отырмын...

Әбдірахман бері қарай аударылып жатуға ыңғай білдіріп, қозғалақтай бастағаннан әйелі ұшып түрегеліп, көмекке келген.

— Ауыл-аймақ аман ба? — деді Әбдірахман тіктеп, биіктетіп, қойған жастыққа сүйене жантайған күйі жүзін бұған бұрып, науқас дендеп қажыған, қарлығың-қы дауыспен сәл ентіге сөйлеп: — Дұрыс, айтқандарың. Солай екенін зерделеуге ақылым жетпей жатқан жоқ. Ет пен сүйектен жаралған пенде шығармыз. Әрі жан баласына жуыта көрме деп тілейтін дерт екен, шіркін. Не дерің бар ма... Басына түскен кісі ғана біліп қоятын кер екен де бұл. Иә, келген шаруанды айт.

Сердәлі Әбдірахманның бетін бері бұрып, қабақ беріп, тілге келгеніне іші жылып, әлденеге көңілін демдегендей, әрі өзі біртүрлі, толқып, сол сезімнің әсерінде шешіле, ағытыла, таусыла сөйлеп кеткен. Сөзінің орайты былай болып шықты:

"Әй, Әбдірахман, ойлап қарасам, екеуміз ауыры бар, жеңілі бар, өмірдің едәуір өткелінен өтіппіз. Шүкір дейтіндей тіршілік етіппіз. Мына жалғаннан көрген қызық, жинаған малдан ол дүниеге өзімен бірге ала кеткен пенде жоқ. Ал кетерінде алдағысын болжап білген, жұмақтың төріне түсе ме, тозақтың кәріне түсе ме, оған көзі жетіп аттанған адамзат баласы және жоқ. Бәрі алланың үкімінде. Жігіттің нары едің, еңсең түсіп, еңкейіп көрмеген. "Әбдірахман нәр жұта алмай жатып-

ты" деп естіген соң, бір іске бел буып "бұл да құдайдың өзінің жаратқан заты ғой, өмірдің талай кезеңінде бір кісідей қызығы мен шыжығын көрген пақырымыз еді. Осыны бүгін сенімен соғыстырып ішсем деп әдейі ала келдім. Тәуекел, не де болса осыдан жұтып көрші, жұтқаның өтіп аржағыңа барса, сәтін салып тынысың ашылар. Алда-жалда қиынына қарай бет бұрып, ауырына кезігіп жатсаң, "жазмыштан — озымыш жоқ". Онда екеуміздің қоштасып, кешу айтысқанымыз болсын осы. Мә, ұста!"

Сердәлі толғап-толғап келіп тоқтағанда үйдегілер наразы дауыспен шу ете қалған:

— Ой, Сердәлі бұл не дегенің? Ойының ба, шының ба?

— Ойбай-ау, Әбекең арақты науқастанбай тұрып-ақ осыдан бір жыл бұрын қойып кеткен еді ғой. Қой, ендігілеріңіз ұят болар.

— Шырағым, екі дүниенің арасында жатқан кісіге арақ ішкіземін дегенің қай кісілікке жатады. Обал мен сауапты ойлау керек емес пе. Тек, шырағым, өйтіп күнәһар болма, елді де күнәға итерме,— деп молда наразылық білдірді.

Әбдірахманның әйелі де бұл әңгімеге ықтияр емес қалыпта, төмен қарап, жер шұқылап, үнсіз қалған.

Үй ішіндегі осы жағдайдың бәрін бағамдап, зер сала қарап алған Әбдірахман кесімді түрде Сердәліге:

— Мыналардың бәрін далаға шығар,— деді. — Барған жағымда күнәмді салмақтай ма, сауабымды салмақтай ма, оның өз таразысы бар шығар. Өз істегеніме жауапты өзімнен сұрар. Сонда мына жүрген дүмше молдалар ғұрлы қайырап жауап, айтар уәж таппасам несіне Әбдірахман болып жаралдым. Құдыреті күшті жаратушы кешіремін десе кең шығар. Сөзіңді жерге тастамаймын. Әкел!

Сердәлі ұсына берген. Әбдірахман әлсіз, табиғатында ірі, салалы саусақтарымен құрсаулай қармап, қос қолымен керсен кесені ұстаған күйі көзін жұма, қинала толғай жұтып-жұтып қалды. Жұтқан беті сол қиналған, шыңыраудан қауға тартқандай қайысып, күшке сала ауырсынған қалпы кеседен басын көтермеді. Қаншасы ішке кетіп, қаншасы сыртқа төгіліп жатқаны белгісіз.

Екі езудің сулығынан сорғалаған сұйық омырауды жуып кеткен. Екі-үш рет шашалып та қалды. Сонда да тоқтамай бір қауым уақыттан соң барып бос кесені төңкере салып, жастыққа жантая кетті.

Сердәлі Әбдірахманның әйелін шақырып:

— Көйлегін ауыстыр, — деді. — Сонан соң ана қайнап жатқан жас сорпадан сапырып, демін басып, жылы қоңыр етіп жарты тостаған алып кел.

Жаңа қинала жұтқанға ауырлап, шаршап, көтере алмай қалды ма, жоқ әлде, ащы заһардың уыты ашқарынға түсіп кетті ме, талықсығандай сұлық жатқан Әбдірахманның басын қолымен демей көтеріп Сердәлі бәйек үнмен:

— Әбдірахман, әй, Әбдірахман көзіңді ашшы. Мына жас сорпадан бір-екі ұртташы, — деді.

Әбдірахман көзін ашып, еңсесін көтере отырып, тостағанның ернеуінен үзіп-үзіп екі-үш рет ұрттады. Сонан соң болдым енді, қалғанын алып кет дегендей қолын сілтеп еді, Сердәлі тостағанды ұстаған күйінен тастамады. Демалдырып-демалдырып, қоярда қоймай отырып, тағы біраз ішкізді. Сәлден кейін науқастың жүзі тершіп, қызылшырайланып, бір түрлі ажары кірді.

— Ойпыр-ай, шырағым, осы емің шипа болмасый кетті, — деді үйдегі қариялардың қайсысы әжептәуір емексіп.

— Уһ, ку жан-ай, — деді осы кез Әбдірахман аяқ-қолын соза төсегінде шалқалай жатқан бойы. Жаны жай тауып айтты ма, қиналып айтты ма ол арасы беймағлұм. Мүмкін, бір сәтке ауруын ұмыттырып алғаулау болды ма қайтты; мүмкін, сонан соң апталап нәр тамбаған асқазанды уылжытып, ірітіп, онсызда сағатын санап тұрған ажалдың келуін шұғыл шақырып, тездеткен де шығар; мүмкін айлар бойы ішті өртеп, күйдіріп, жандырған ғазабат дерттің тауқыметін, қиналысын басынан өткізіп жатқан жан ішек-қарынының удан іріп түскенінің зардабын алабөтен сезінбеуі де; сезген жағдайда да тағдырына әбден мойынсұнған, табиғатынан төзімді, қайратты жаратылыс бұл азапқа да қыңқ, демей шыдауы мүмкін-ау. Қалай дегенде де, сол күні намаздыгер, намазшам арасында

сол көнтерлі күй, салмақты қалыпта, сабырлы жатып, жан тәсілім етіпті.

Мұны естіген жұрттың біразы:

— Қайран ерім-ай, сабазым-ай! Шіркін-ай, кісі өлімге қиятын азамат па еді, қайтерсің...

— Ой бұл дүниеге кімдер келіп, кімдер кетпеген, — десіп аза тұтса, енді біразы:

— Сердәлінікі іс-ақ болған екен. Құдай иманды неден бұйыртады, оны кім білген. Қай тірлігіміз оң, қай тірлігіміз теріс; қай қылығымызбен сауап алып, қай қылығымызбен кұнаға баттық, қайсысына көзіміз жетіпті. Оның бәрінің төрелігін өзі берер. Әйтеуір, көріп, сезіп тұрып кісі ақысын жеп, қиянатқа бармасақ болды да. Басқа пендешілігімізді кешіре гөр деп тілейміз де.

— Оның рас. Ақыр есігін қағып келіп тұрған бір ажал екен. Қанша уақыттан кенезесі кеуіп жатқан жазғанның таңдайын жібітіп, сауабын алғаны дұрыс-ақ.

— Сердәлі мен Әбдірахманға жарасатын да тірлік өзі. Екінің бірі ондай жасай алар ма?!

— Е-е, ол не дегенің. Кімнің қолынан келе берсін ондай шаруа. Не айтатыны бар, екеуі де нар ғой. Бір-біріне сай еді енді өздері, — десіп марапаттасқан да...

Ойды ой қозғайды. Осын-ау естелік әңгімелерден Берден де қазір мынандай түйін жасап келе жатты.

Өмірде кездесіп жататын әр түрлі әлгіндей-әлгіндей жәйіттерге зер салып, көлгірсімей, шындықтың көзіне тура қарап айтар болсақ бұл құрғырың соғыста кейбір сәтте, шабуылға жетелейтін күш-қуаттың шақыртқысындай саналса; тұрмыста дастарханның сәніндей, той-томалақтың көрігін қыздырар әріндей қабылданып; жарым көңілге жұбаныштай, шаршағанға тірліктің тауқыметін ұмыттыратын демеушісіндей сезіліп; кейбіреуге тұмауратса да, суықтаса да емге ішкендей қажеттілікке айналып кеткенін өтірік дей аларсың ба?! Бірақ енді қай-қайсы да жетіскеннің тірлігі емес екені тәңірге аян. Осы әрекеттердің әрқайсысынан жоқшылық пен әлдене олқылықтың табы сезілері хақ. Адамзаттың соның орнын толтырамын деген далбасаның әсерінен барып ұрынған кілтипаны екенін аңғарасың. Дегенімен өмір-өмір, тарих-тарих. Оның бары бардай көрініс тауып, шежіре бетінен өз орнын алғаны керек. Бағасын

келер ұрпақ бере жатады. Ал мынау жақсы — тарих болып қалсын; мынау жаман — өшірілсін деп үкім айту адамзаттың өмір жолы — ғұмырнамасына суық қол сұғып, қиянат жасаумен пара-пар шығар. Осы орайдан келгенде белгілі бір кезеңде, дәуірде, шынында "кедейдің тамағы" дерліктей әжетке жүріп; тұрмыста әлгіндей-әлгіндей сыйпат алғанын жоққа шығара алармысың бұл түскірдің. Әсілі, тасы өрге домалап, билігі биіктеп, байлығы қаймақтанып тұрғандардан осы шіркіннің құрдымына құлағандарды өз көзі әзір көрмепті. Ілудешалу солардың бірінен мұның құрығына іліге қалғандар болса олардың өзі әлгі ұйыған тіршілігіне тас түскен не кенеуі кете бастаған жан деп біліңіз. Қай кезде де бұған көңілінде әлде қандай наласы, жүрегінде жарасы бар, немесе қыжыл-қиыншылықтың жиегіне, не сарыуайым ойдың әуеніне ерген жандар үйір келеді екен.

Сонан соң, бағы заманнан ақындар әуес. Жә, ол байқұстардың жөні басқалау... Ақын жүректі ө дегеннен махаббаттың отына қарып, жарық дүниеден шырқырап өтсін деп, өзі өмір сүрген жалғанның кем-кетігі үшін азап тартып, қайғырып өтсін деп, адамзат үшін алас ұрып, ауырып өтсін деп тәңірі өзі әу бастан жаралы етіп жаратқан. Сол үшінде мына әуре пәнидің қайғысы мен қуанышын, қызығы мен қасыретін жүрегiнiң елегiнен өткiзе жырға қосамын деп бiркем дүниенiң запыран татыған тоспасын көңiлiнiң түбiне тұндырып алып, сонан соң әлгiнiң бойына жайылған заһарын шаямын деп осыған бас қоятын кездерi бар. Әрине, не нәрсе де жазмыштың жазуына қарай. Бұлардың iшiнде алдамшы қызық, жалған әсердiң жетегiне жегiлiп, кейде сұлудың құшағындай шалқытқан, кейде мансаптың төрiне шығарғандай толқытқан бұл сикқыр судың өзезiл теңiзiне қарығып, қайтпай қалатындар да, онан аман-есен жүзiп шығатындары да бар. Бiрақ қай-қайсының да артында ұрпақтан ұрпақтың кедесiне асып, өшпес iз, өзiндiк мұра-бiрде сезiмдi шарпыған, махаббат сәулесiндей шұғылалы, бiрде өткiншi жалғанның өкiнiшi көп бейопа тiрлiгiндей мұңлы жыр жолдары қалады тiзiлiп.

XX ғасырдың сон-ау елуiншi жылдары Қаратаудың терiскейiндегi кең алқапта, Созақ пен Сарысу даласының

қойындасып, астасып, бірігіп кеткен тұсындағы Шоқат атты майда құмда, Жайылма ауылының бір қора тоқтысын бағып отырған Сағындық шал ішкілік атты өзезілдің адам баласының тұрмыс-тірлігіндегі әргі-бергі тарихына ой жібере, топшылау жасап барып, астарлы түйінмен айтты ма; жоқ әлде қазақы, қуақы алғырлықпен өзілдеп айта салды ма, не дегенде де қалай тауып айтқан — "кедейдің тамағы". Қайран қазақтың қара сөзі-ай. Қайран ауылының сұңғыла шалдары-ай.

Берден өз-өзімен осылай ой кешіп келе жатып, қорытындысында: "Шүкір,— деп — толғанған. — Сап тыйыла салмағанымен осының түптің түбінде адамзаттың болашағына зиянды нәрсе екеніне қазіргі жастың да, көрінің де сенімдері кәміл болып, көздері жете бастады. Саналарында саңлау, сәуле түсті. Енді мына имандылыққа ден қоя бастаған халқы алдағы өмірінде бай болар, кедей болар, бұйырғанын несібесінен көрер, бірақ осы "кедейдің тамағына" қилікпейтіндей, кіріптар болмайтындай қалып — дәстүр тапса екен. Сонысы баянды болса екен. "Өткенге — салауат", өткен — өтті. Жақсы да ішкен шығар, жаман да ішкен шығар, ол да бір тарих желінің ығытында өткен кезеңнің болмысына тән үрдісі делік. Оны енді әйгөпірлеп, таразылап, талқылап, алып-қашпа, қыру-қыру сөзге айналдыра берудің, тірінің құлағын шулатып, өлінің есімін әбестеу әңгімеге тиек етіп жатудың қажеті шамалы-ау. Тек енді тоқтам бер. Жақсылығына бастай гөр деп тілесек".

КӨҢІЛ ЖЫЛУЫ

Жұмыс аяғы. Бұл мезгілдегі қала ішінің әдеттегі сапырылысып кететін абылыққылығына қоса қара күздің еңсені басар сілбір, жайсыздау дымқыл лепті, жылбысқы жаңбыры бүркіп, төңіректен көңілсіз тіршіліктің суреті елес беріп, тұрмыстың тауқыметті әуені сезіліп тұрғандай кебі бар. Қаланың ортасындағы қызмет орнына өзінің жеке меншік машинасымен қатынайтын Берден қайтарында орта жолдағы азық-түлік дүкеніне соққан. Дүкеннің дәл алдына тоқтай қалғанда төменіректегі халық ығы-жығы аялдамадан оқшаулау, әріректе, асфальт жиегінде қос-қосынан қолдорба көтеріп, артынып-тартынған орта жастағы, бәйбіше болмыс, келісті пошым, жалғыз әйел бұған қарай асыға басып, таянып келді де мұның машинадан түсіп есігін жауып жатқанын көріп, қалт қайта тоқтады. Содан соң әрі бұрылып, өтіп жатқан жеңіл машиналарға қайтадан қол көтере бастады. Қол көтерді деген тек айтарға ғана. Әйтпесе, екі жағына теңдеп алған жүгінен саусағының ұшын босатар жағдайы жоқ-ау. Оң жағында буаз биенің ішіндей тырс-тырс бүйірленіп кеткен, дәу, қара былғары жол қапшық, сол қолында аузы-мұрынына дейін сықалған торшаны қарына іліп алыпты. Аспанға қарата жайған алақанында бірінің үстіне бірін киістіріп қойған қос тақта жұмыртқа. Қасынан өтіп бара жатқан машиналарға тоқта деген емеуірнді жалпы болмыс табиғатымен аңғартып, ұмсына ұмтылып қояды. Бүлдіргесінен оң қолының білезігіне қыстырулы қол шатыры милицияның резеңке таяғынша салақтап, санын соққылайды. Тіпті, әлгіні жазып, төбесіне тұтарға мұршасы жоқтай. Оның ебіл-себіл қалпына байыптап көз тоқтатқан сайын көңіліне бір мүсіркеу енгендей. Жалпы әйел табиғатына көп көңіл аудара бермейтін; бұл қауымға елпідеп құрақ ұша қоймайтын; "ескілеу", қазақылау

үрдісте тәрбиеленген Берденнің өзі — осы сәт: “Әйел жазғандардың бейнеті айрықша-ау”, — деп қалған.

Бұл дүкенге кіріп шықса, әйел жаңағы орнында әлі тұр екен. Машинасына таянған бұған жапақтап қарай берді. Аяп кетті. “Аса бұрылыс болмаса, апарып тастайыншы”, — деп ойлаған.

— Қай жаққа бармақ едіңіз?

Әйел мұның ыңғайын байқап қуанып кеткендей. Жүгіре басып жанына жақындады.

— Көп жасағыр, ала кетіңізші. Мына жауында мұншама жүкпен... — деді жалынышты дауыспен. Сонан соң баратын жерін айтқан. Жолының бұрыстығы жоқ, Бердендердің өзі тұратын мөлтек аудан екен.

— Бағытымыз бір болды. Ауылдас екенсіз. Жүріңіз, — деп есігін ашып мінгізіп алды.

Адам дегеннің өзі табиғатында әпенделік басым жаратылыс-ау, осы. Сәл нәрсеге қуанып, сәл нәрсеге кұлазып шыға келетіні сонан шығар. Қалай дегенде де көпшілігімізде бір тойынсақ қайтып енді ашықпайтындай кекие қалатын желөкпелік; ал сәл ашықсақ енді қайтып тойынбайтындай мойнымыздан су кетіп, сүмірейе түсетін тағатсыздық пиғыл жеткілікті ғой, әсілі. Пенделік деген сол болар тәйірі. Жаңа ғана абылып-сабылған, абыржулы кеспірдегі әйел осы әп-сәтте хан жайлаудың төріне көшіп қонғандай жадырап сала берген. Жаңбірдікі ме, тердікі ме, маңдайына, самайына шып-шып түзілген майда тамшыларды сүрткілеп, жүктерін реттеп, мәре-сәре болып отыр. Мына қалшында дүниенің уайымын тамамдаған жан. Тіршіліктің тауқыметінен біржола құтылғандай сыңайда.

“Мұншама артынып-тартынып... Ас-ауқатты көтергенінше алған енді, жазған. Үйжанды, шаруақор адам тәрізді. Мұндай әйелдер әдетте отбасының берекесі саналады... Бұл, байғұс, осынша мықшындап жүргенде күйеуі қайда екен? Берекесіз, жытқыр біреу ме? Сықдыртып, ыдыстастарымен сыра ішіп отыр ма? Қылжаңдап бөгде келіншектің соңында жүруі де мүмкін... Не әйеліне әбден иек сүйеп алған бойкүйез неме ме. Ал мынау тағдырына мойынсұнып, көндіккен, көнтерлі жан шығар. Мүмкін, күйеуі бұрыла алмайтын ауыр не жауапты жұмыстағы кісі ме? Сапарда, сыртта жүруі де кәдік. Қалай дегенде де шаруа басты әйел екені көрініп тұр...”

Берден болмайтын бір аусарлықпен мына келер-кетері жоқ бөтен әйел туралы осылай тон пішіп отырғанда машина межелі жерге жетіпті.

— Осында тоқтаңыз. Міне, мына үй біздікі,— деді ол сыпайы өтініп. — Сіз кезікпегенде әлі тұратын ба едім сол жерде. Рахмет...

Соны айтып болып, бейтаныс әйел асығыс әмиянын аша бастады. Екі көкала қағазды сурып ұсынған:

— Мінекейіңіз, алыңыз.

Жүрген жолының шамасы бір көкала қағаздың жобасы-тұғын. Ол екеуіне де аян. Біреуі рахметінің жоралғысы тәрізді.

Жалпы, адам тасып, кәсіп етіп көрмеген Берден кей-кейде, осындай-осындай себеппен, машинасына кісі отырғыза қалса олардың ұсынған ақшасын алмақ түгілі бетінен басып, ыңғайсызданатын. Сол әдетімен:

— Керегі жоқ. Түсе беріңіз, — деген.

Әйел мұның бұл ыңғайын түсінбей қалып, аңтарыла қарады. Азырқанып отыр деп түйсе керек, құнжындай қимылдап, әмиянынан тағы бір көк құлақты суырған.

— Мынаны қоса алыңыз, онда.

— Рахмет. Түсе беріңіз. Айттым ғой, алмаймын деп.

Бұған енді не керек дегендей әйел әрі шарасы таусыла, әрі кідіңкірей көз салды. Мұның жүзінен іш жиятындай бөтен ешнәрсе аңғармаған соң қайтадан сыпайы қалпына түсіп:

— Не үшін рахмет дейсіз. Оны сізге мен айтуым керек қой, — деп жадырай күлген. Сонан соң қолындағы үш жапырақ қағазды ықыластана ұсынды:

— Алыңыз. Азырқанып отырған жоқсыз ба?

— Жоқ, жоқ. Ол не дегеніңіз. Осы тұрған жерге... Менің, жалпы, әдетімде жоқ еді. Алмай отырған себебім сол.

— Жақыным, жуығым болсаңыз бір сәрі. Сіз енді мені тегін тасуға тиіс емессіз ғой...

— Ал, мен бұл жерге сіз үшін арнайы бұрылып келгенім жоқ. Өз жүрер жолым. Тек мына жауында мұншама жүкпен қиналып тұрған соң, аяп, бағытымыз бір екен, мінгізе салдым. Ол үшін қарыздар сезінбей-ақ қойыңыз. Түсе беріңіз.

Әйел әлденеге сенбегендей, ықтияр болмағандай, ықылассыздау жинала бастады. Жиналып жатып:

— Дегенмен бір түрлі, ыңғайсыз сияқты, — деді өзіне күңкілдегендей.

— Оқасы жоқ, Түсе беріңіз.

Түсіп бара жатып, таңданған кейіпте Берденге байыптай назар салып:

— Өмірімде ақшадан бас тартқан адамды көруім, — деді. Үнінде бұған деген ризашылықтан, рахметтен гөрі ақымақ па, әпенде ме деген ыңғай тап басым жатқандай еді. Әлде “әулие болып көрінгісі келген шығар” деген кекесін ой көңіліне оралды ма, әйтеуір, ол мұның бұл жомарттығына қошуақ сыңай байқатпаған.

Өзін кінәлап кеткендей болған әлгі әйелдің қылығы Берденді де бей-жай қалдырмаған. Көңіліне әр не оралып, қайдағы-жайдағылар еске түсіп, өмір, мына тіршілік, бүгін мен кешенің аражік айырмасы, болмыс, бітімі жайлы түрлі ойларға жетелегендей еді:

“Ойпырым-ой, адамдар қайда бара жатырмыз, — деп толғанған. — Адамзаттық парыздың әліппесі — кісінің кісіге жақсылық жасауы таңсыққа айналғаны ма? Сатусыз ештеңе қалмауы керек пе?! Сәл ғана нәрсе — жаңағыдай-жаңағыдайларды да есептей бергенде не болғанымыз. Жақсылыққа жетеміз, көсегемізді көгертеміз деп тынбай тыпырлап, қайсы біріміз алаөкпе — аласұрып өмір сүргенде барған жеріміз осы ма? Әсілі адамзат күннен күнге, жылдан жылға, ғасырдан ғасырға, заманнан заманға, қоғамнан қоғамға озған сайын саналы өмірге иек артуға тиіс емес пе. Сонда бүгінгі шыққан шыңымыз осы ма?! Кісіге кісінің қайрым етуі таңқаларлық оқиға”.

Берден назалана мырс етті. Сол сәт көңіл түкпірінде мұнымен екі араға елшілікке жүргендей бір көлпәл ой көлеңдеген:

“Бүкіл адамдардан күдер үзе торығуыңа не жөн. Мүмкін, ұлты басқа, салты басқа дегендей, олардың дәстүр, тәртібі солай шығар. Елдің бөрі сен, сенің кең шапан қазағың дейсің бе?!”

Бірақ бұл ойына жүгіне алмады. Жүгіне алмайтын себебі — Берден бұл халықтың да арғы-бергі тарихынан хабарсыз емес қой. Жақсыларының жазғандарынан оқысаң бұл халықтың да қайрымдылықты, мейрімділікті үлгі тұтқан үрдістері аз емес. Сонан соң да халықтың табиғатын, әубас болмыс, бітімін кінәлау әділдікке

жатпас. Бәленің басын бүтіннен, бүтінгі мынау тіршілік-тұрмысыңның ыңғай, сүреңінен; бет алған бағыт, ұстанған қағидаңнан; қала берді, әр әміршінің тұсында ат ойнатқан, құйтырқысы мол, зауал-зауал саясаттан іздестірген жөн болар. Олай деуге қисын — жаңағы мақтап отырған өз ұлты — баяғы қазағы; баяғы емес-ау күні кешегі — мұның бала кезіндегі қазағы бар деп айта алар ма екен тап қазір.

Осы жайлар есіне түскенде Берден тығырыққа тірелгендей аңтарылып: “Шынында, солардың — кешегі алдымыздағылардың бір-біріне деген түзу сәлемі; есеп, сатусыз ықылас пейілі; керек жерінде білек сыбана көрсетер қайыр-қызметі; өздері таршылық заманның тапшылық тауқыметінен шыға алмай отырып біреуден мейірім, шапағатын аямайтын имандылығы осы бүгін біздің арамызда кездесе қоя ма?! — деп тосылған. — Қазақ қазақ болғалы ел ұйытқысы, құт мәйегі саналған — береке басы — ағайыншылық ықыластың қалып-қаймағы, әдеп, үлгісі бүтіндері бұзылмай-жарылмай сақталып қалды ма?! Осынау халық дархандығының белгісіндей мінез-болмыс алдағы ұрпақтың өмір салтында да жоғалмай жалғаса беретіндей пәрмен күйде ме?! Қайдам-ау?!..”

Осы “қайдам-ау” көңіліне түйткіл түсіріп, жауап шешімі өзіне тіреліп тұрмаған; тірелгенді айтасың, бағыт-бағдары бұған беймәлім, табиғатына жат, тылсым болмысты замана ағымымен өтіп жатқан мынау тіршіліктің сүреңі туралы сан-сапалық ойға жетелеп әкеткендей еді...

Ұшығына жеткізбейтін малтыма сұраулардан шайлыққандай күпті көңілі қайта-қайта балалық күндеріне, сондағы көргендеріне оралып соға береді. Иә, онда Жаныңа жылу құяр жақсы елестер баршылық тәрізді. Сон-ау кездегі, қоңторғай тұрмысты десек те, дала жұртының өмірінің мәні қайырым, мейірімнен тұратын сияқты. Оған кепілдікке талай әңгімені көлденең тартуға болар еді, қайсы бірін айтып тауысарсың. Бәлендей таңсықтығы жоқ, ауылда екінің бірінде кездесіп жататын жәйт дәлірек мынау оқиғаның өзінде, байқаған кісіге қандай ғибрат жатыр...

Берденнің студент — үшінші курста оқитын кезі. Жазғы демалысын Шу бойындағы мекен-қонысынан

Бетпақ асып келіп, Сарыарқаны жайлап отырған шопандар ауылында өткізіп жүрген. Шілденің іші болатын. Әлдене себеппен жатқан үйінің иесі осы төңіректегі ең таяу тұрған үлкен елді мекен — Қаражал қаласына барып қайтуға жиналды.

— Жер көресің. Үйде босқа жатқанша менімен бірге жүрмейсің бе? — деген Берденге.

— Екі араның қашықтығы қанша? Бір күнде қайтып орала аламыз ба? — деді бұл қарсы болмай.

— Әрі кетсе жүз елу шақырым. Әйтпесе онан да жақын. Ертелеп аттансақ кешке дейін қайтып келеміз.

Үй иесінің алғашқы үлгідегі “Волгасы” талай жыл мініс бергенімен әлі де мұндай-мұндай сапарға жүріс көтеретіндей қауқары бар көлік-тін. “Шу-у” деп күн шыға тартып кеткен.

Машинада екеуі ғана. Рульдегі Құрбекең — жасы қырықтың үстіндегі Құрбан есімді жігіт ағасы — бейнебір тарих, аңыздағы батырлардың сарқыты сияқты немесе осы заманда апайтөс қазақ іздесең көр міне деп үлгіге жарата салғандай нар тұлғалы алпамсаның өзі. Кеменің якоріндей сом, шымыр, салмақты дене бітіміне сай қимылы, жүріс-тұрысынан қайраты сыртқа тепкен пошым, маңғаздық аңғарылып тұрады. Сол табиғатына орай мінезі де ауыр, орнықты. Бірақ қисыны келгенде езу тартқызарлық сыпайы әзіл тастап; керек тұста жүйесін келтіре, тарқатып айтар әңгімесі де бар; хошы түссе жұғымды, жайлы, әдемі қоңыр дауыспен шымырлатып, не бір тәтті әуенді нәшіне келтіре салатын әншілік өнерден де кенде емес; кәдуілгі “сегіз қырлы, бір сырлы” дейтіндей, жол үсті серіктікке таптырмайтын-ақ жан.

— Жарықтық, Арқа, несін айтасың, биыл мәйегінен жарығандай толысып, өзгеше түрленіп тұр. Көп жылдан бері мұндай шүйгін бітпеген еді. Биылғы даланың көрінісі бойжеткен қыздай көздің жауын алады, қарашы, айналаңа. Не деген байлық, Шіркін, Арқаға жетер жер қайда. Мұның ауасындай ауа болады дейсің бе. Мұның шөбіндегі құнарлы шөп бар дейсің бе. Жердің төресі ғой, бұл жарықтық, — дейді Құрбекең төңірекке толқи көз жүгіртіп, ұшы-қиырына көз жетпей көсіліп жатқан Сарыарқаның сайын даласын мына кең құшағына орап,

ана алып кеудесіне басып құшқысы келгендей қомдана түсіп. Жуас, байыпты қоңыр жанары нұрланып, сүйекті, зор қарасұр жүзіне шырай жүгірген оның қазіргі қалпынан шаруа адамының табиғаттың дархандығына тоғайған пейілін де; туған дала, туған жердің қадыр-қасиетін ардақ тұтатын біртума ұлдың азаматтық болмысын да аңғаруға болғандай.

Айтса-айтқандай, даланың келбеті көңілге қуаныш ұялатып, кісіні қанаттандырғандай да еді. Әр тұстан сағыммен тербеліп, көгілдір мұнартқан Арқа таулары мен мұңдалап көз тартады. Бетеге, бозы тұтасқан, селеулі дала біресе самал желмен ырғалып теңіздей толқып көрінсе; енді бір сәт тына қалып, көкжиектен жаңа көтерілген күн астында қақтаған ақ күмістей жарқырап, сәулеленіп жатқаны. Тақтайдай жазықтағы тастақ, дала жолында соңынан шаң ілеспей жүйткіген, төбесі дөңес, ақсұр "Волганы" сырттан қараған кісі қалың шалғыннан жоны ілуде-шалу, қылт-қылт бұлаңғытып, зымырап бара жатқан ақ бөкен дер еді. Тәңертеңгілік салқын — саф ауа сарайыңды ашып, жан сергітеді. Машинаның радиоқабылдағышы "Шалқарға" қосулы. Сапардың салтанатында еш кемдік жоқ.

— Сендер, журналистер, жер, су, аттарын білуге құштар халықсыңдар ғой. Жол бойы көрінген тау-таспен таныстыра отырайын, — деп Құрбекең ара-тұра әңгіме шертіп қояды.

— Ана-ау, оң жақ қапталдағы қалып бара жатқан "Қылшаның қызылы", — дейді жақпар-жақпар қызыл тасты, бәкенелеу тау сілемін нұсқап. — Бұл төңіректе Сарымсақтың ең көп, қалың, жақсы өсетін жері соның баурайы. Соңыра ерте қайтсақ бұрылып, соғып, бір-екі қабын ауылға теріп ала кетеміз. Қуырдаққа қосып, етке турасаң тәбетті қандай ашады.

— Сон-ау бұлдырайтын екі биік "Қулы", "Мұңылы", — дейді енді бірде, сол жақта, көз ұшында, сағым көтеріп, жазықтың төсінен көкке қарай шаншыла көрінген қос тауды сілтеп. — Бұрынғы замандағы сенің нағашыларыңның қоныс, жайлауы.

Осылай көңілді күйде межелі жерге мегзеген уақытта ақ жетіп келген. Мұнда көп аялдамай, шаруаларын бітірген соң, түс ауа жолға қайта шыққан. Келулері

жеңіл еді, қайтулары олай болмады. Қайта-қайта дөңгелектері жарылып, соларды ауыстырып, жамап салып, жол бойы далада ертеңді күнді кеш қалып, көп әбігерге түсті. Шілденің шығысы, оның үстіне қайтар күнге қарсы жүріс — бәрі қосылып қажытып тастаған. Әсіресе, шөл қинай бастаған. Жолға ала шыққан торсықтағы қымыз да, құтыдағы су да бұл кезде ішуге жарамай қалған. Ыстықтан бықырып ашып, жылып кеткен қымыз ұрттасаң зәр ішкендей өзегіңді тіліп, құсқыңды келтіреді. Жып-жылымшы су онан де жиркенішті. Тілдері аузына сыймай қаталаған күйлері бар. Әсіресе, Берденнің ұнжырғасы түсіп кеткен. Мына азапты жол таусылмастай шарасызданып, кесікке айдалған кісідей езіліп, құр сұлдері келеді. Оның бұл қалпын байқаған Құрбекең:

— Сәл шыда, — деді. — Енді аз қалды. Әрі кетсе жарты сағаттық жер.

— Ол не? — деген бұл не айтып келе жатқанын түсінбей, басы көңгірген мең-зең күйінен айыға алмай.

— Қазір бір бал қымызға суарамын сені. Сәл шыда.

Әзілдеп келе жатқан жоқ па деген күмәнді көңілмен қасындағы серігіне сүлесоқтау бұрылған:

— Ол қайда! Қайдағы қымыз?!

— Қашық емес, қазір барамыз. Мана “Қылшаның қызылынан” өткен соң бидайықты жазықта, жолдың оң жағында жалғыз киіз үй тұрды ғой, байқадың ба, байқамадың ба?! Сол мына көрші “Жайлаукөл” кеңшарының шопаны Исабек деген қариянікі. Бұл төңіректе ол кісінің ұстаған қымызына жететін қымыз, әй, кезіге қояр ма екен... Қазір, құда қаласа, сонан барып шөл басамыз...

Құрбекеңнің отбасы да шыж-мыжы мол, дастарханы берекелі, қазақтың кәдуілгі көңірсіп отырған дейтін қара шаңырақтарының бірі болатын. Көзін ашқалы жылқы түлігін көлікке мініп, етін жеп, сүтін ішіп өскен; ауылдың ас-ауқатының дәм-тұзын бір кісідей ажырататын Берден бұл маңдағы ең тәуір қымыз осы Құрбекеңнің сабасынікі деп санайтын. Ал енді бұл кісі бұлай тәңгі болып мақтағанда “ол қандай қымыз екен” деген ой өзі қаталап отырған жанның сілекейін шұбыртып-ақ жіберген. “Тек, тез жетсе екен?!...”

— Міне, келіп те қалдық, — деді Құрбекең мұның көңілін

жайластырғандай қошуақ дауыстап, төскейлеу белеңшеден асып түсіп, кең жазықтың шетіне іліне бере сонадайда қарайып көрінген шопан үйін көрсетіп. Үйдің алдында ауыл адамдары әдетте "көкқасқа" атайтын, үлкен, темір қорапты жүк машинасы тұр екен. Бұлар келіп тоқтағанда іштен қауға сақал, жүздері әбден күнге қақталған екі орыс жігіті шығып, кабинасына отырып жатты.

— Бұл жақта кен барлау партиялары да, шағын-шағын кеніштер де баршылық. Солардың жігіттері ғой, сусын ішіп аттанып бара жатқан шығар, — деді Құрбекең.

Үзігі қоңырқай тартқан алты қанат үйде кемпірі шүйке түтіп, иіріп; Исекең өзі тарқатылып кеткен қамшының ұшын қайта өріп, майда қадам тіршіліктің үстінде екен. Келіні тәрізді — жас әйел ыдыс-аяқ жинастырып, босаға жақта жүр. Ассалаумағалейкумді айтып, төрге озған бойда Құрбекең:

— Бәйбіше, сусыныңызды әкеле беріңіз. Қайта-қайта дөңгелегіміз жарылып қалып, қаталап, ұшып, әрең жеттік, — деді.

Бәйбіше жүк аяқтың астындағы беті дәкемен жабулы сырлы тегенеге қол соза бастағанда Исекең:

— Ой, оны қоя тұр. Келін, айналайын, құдыққа жүгіріп барып келші, — деді.

— Әй, мұны да жаңа ғана сол құдықтан әкеліп құйып едік қой. Әп-сәтте жыли қойған жоқ шығар, — деді кемпірі.

— Жоқ, құдайдың мына күні жылытпай қояды дейсің бе. Түстен кейін, тіпті күйіп кетті. Келін, шырағым, құдықтағыдан бер. Бір жұтса да мейірлері қанып жұтсын, — деді қария кесімді түрде.

Келіні барып, үй алдындағы ойпаңның табанынан қазылған құдықтың түбіне салып, салқындатып қойған, жобасы жиырма литрлік пластмасса канистраны көтеріп келді. Ыдыстың ортасынан төмен деңгейде сусынның мөлшері байқалады. Ірге жақтағы ыдыс-аяқтың ішінен бос, сырлы, сары тегенені алдырып, ортасына дейін кемпіріне қымыз құйдыртты. Сонан соң оны үлкен ожаумен сапыра түсіп, келініне қайта бұрылды:

— Айналайын, ана тегенедегіні үстіне құй да, мына ыдысыңды қайтадан құдыққа орнына апарып салып қой.

Салқындап тұрсын. Шөл басуға жақсы болады. Кешке дейін әлі сан адам соғуы мүмкін. Сауабын аласың, шырағым. "Қырықтың бірі — қыдыр" деген. Бірі болмаса бірінің батасы тиеді. Шарапатына кезігесің, — деді.

Алғашқы тостаған қымызды тастап жібергенде-ақ Берденнің көзі шарадай жанған. Мұрынының ұшына дейін шып-шып терлеп, күні бойғы шөл, шаршау, еңсені басқан дел-сал күйді тұла бойынан әлдекім сылып алғандай жеңілейіп сала берген. Қымыздың ашығуының айтары жоқ екен. Әбден бабына келген дәм. Оның үстіне сап-салқын. Тұп-тура бал жұтқандай құмарланып, құшырланасың. Жұтқан сайын таңдайыңа татып, тіліңді үйіріп, сарайыңды ашып, жаныңды жай таптырғандай.

Екінші тостағанды босатып жатып Берден ішкі көңілін, ризашылығын жасыра алмай, сілекейін жинап, түшіркене, рахаттана тамсанып, жұтынып қойып:

— Әй, қасиетті затсың-ау, жарықтық, — деген естірте. Содан соң әлденеге өкінгендей пейілмен: — Қайран "бетінен майы жүзген сары қымыз-ай". Сені біз пақырдың ернінен жырып әкеткен қай тағдыр екен, — деген.

— Ә, солай ма, — деп Құрбекең де көңілдене күлген. — Алматыдағы он екі ай тұрмысыңа осы Сарыарқадағы үш ай қымыз ішкен күнімізді Исекең екеуіміз айырбастай қояр ма екенбіз. Ал сен ше? Сен айырбастауға қалайсың?!

Берден табан астында еш нәрсе дей алмаған. Шарасыздау қозғалақтап, түрулі ашық есіктен арғы жақтағы кең далаға қарай берген. Бұған арашаға жүргендей осы сәт Исекең — жасы алпыстағы, көселеу жүзді, жылы қабақ, сары шал сөзге араласты.

— Заманы да. Талайларына жазылғаны шығар. Уақыттың үкімі солай да. Бұлардың қалада тұрулары керек шығар. Біреу мұнда, біреу онда дегендей. Екеуіміз барып тұрмаймыз ғой, енді қалаға... Бірақ сен қатарлы жігіттердің қалаға кетіп жатқандары жоқ емес қазір. Әлде сенің де ойың бар ма?! Шопырлығы, мейлі, құрылысы болсын, енесін ұрып, дөңгелентіп кетесің ғой. Оның қай-қайсысынан да артық істерсің, құдай біледі. Күшің бар. Не нәрсе де, әсілі, қайратқа келеді ғой.

— Ой, қайдан! Сіз екеуіміз байласа тұра алмаспыз,

Исеке. Қалаға да өзінің ыңғайлы адамы болады. Несібені осы даладан терген екенбіз; осында қалатын шығармыз. Мына балаға жәй, әзілдегенім ғой.

Қымызды сіңірген соң артынан шай ішіп, шөлді әбден басып, тер кептіріп, желпініп отырған сәтте таяудан машина дауысы естілді де, бірте-бірте жақындай беріп, үйдің жанына келіп, кілт тоқтады.

— Исекеңнің "жекжаттары" шығар. "Алдыңғы қонақты — кейінгі қонақ қуады" деген. Ал біз босатайық. Жақсы, Исеке, амандықта кездесейік, — деп Құрбекең орнынан көтерілген.

Бұлар машинасына мініп, келген жолдарына бұрылғанда Исекеңнің келіні үйден шығып, ауыл алдына қарай бара жатты.

— Қария келінді құдыққа тағы жұмсады, — деді Берден артына көз салған бойда.

— Исекең осы жерге, құдай біледі, мына жүргіншілер үшін қонады, — деді Құрбекең. — Бұл жұрттан және қара күзге дейін қоныс аудармайды. Әрі қашан Шуға қарай көшіп шыққанша биелерін ағытпайды. Жол бойымен әрлі-берлі өткендерге күн демей, түн демей, өстіп сусын тосып отырғаны. Кісілік-ақ енді мұнысы.

— Иә, қызық екен. Альп жатқан не бір тиын ақшасы жоқ. Не бұлардан көріп отырған инедей пайдасы жоқ. Осыншама бие, құлынды байлап сауған бейнеті өз алдына, енді оны құдыққа тасып салып, салқындатып бермесе шарты бұзыла ма. Үйіндегі қымызыңды Сабаңның аузынан құйып берсең де жетпей ме. Соншалықты не міндет, не қарыздарлығы бар. Ей, ақкөңіл, әпенде, әулие қазағым-ай, осы пейіліңнің өтеуі не екен?!

Бұл әңгімелерді Берден естірте сөйлегенімен, өзіне-өзі айтып, өз-өзінен толғанған жайы бар еді, ал Құрбекең менен сұраған шығар деп ойлады ма, бұған қарап:

— Әй, журналистер-ай, сәл нәрсеге де шұқшиып, мән беріп жүресіңдер-ау. Әйтпесе, несі бар таң қалатыңдай. "Қайыр қылсаң бүтін қыл" деген емес пе. Дұрыс қой онысы. Қаншама адамның сауабын алады. Жаңа өзің салқын қымыздан жұтып жібергенде қандай болдың? Қолдан келсе, зердеңнің жеткенінше, өстіп кісілік жасағаның өзі ғанибет емес пе, — деген...

Осы болған жай жадында жүрсе жүрген шығар, бірақ мұнан кейін Сарыарқаның сары жазығында сауын

байлап отырған сол сары шалды көрген де, кездестірген де емес. Онан бері ширек ғасырдан аса уақыт өтіпті. Қазір, тіпті, мына жарық дүниеде бар ма, жоқ па, кім біліпті... Алайда жаңағы әйелмен арадағы әңгімеден кейін осы оқиға ойына оралғаны. Осы жайды есіне алып, өткен күнді зерделей келіп:

"Қайрымдылықтың қарапайым ғана үлгісі дерлік мұндай-мұндай иманды тіршілік иелері, айналайын, ел ішінде аз емес еді-ау", — деп толқыған.

Сөйтіп отырып: "Япыр-ай, тап сол ауыл, сол далада осы бүгіндері әлгіндей жандар, әлгіндей құдайына қараған ниет-пейіл, бір-біріне шарапаты тиіп жататын көңіл жылуы жоғалып кетпей сақталған ба? Әлі де баршылық па осы?!" деген сұраққа тіреліп, аңтарыла тосылған.

Ақ-адал еңбек, бұйрық, несібе деген әдеп-заңнан, өмір қағидасынан қашықтап, обал-сауапты ұмыта, ашкөздене ентіккен, тиесілігі де, тиесізге де ұмтылысқан; сол беталысында адам түгілі құдайды алдауға бар, керек десең, "алдап та жүрген" қызылкөздер мен жымысқыларды кісі танып, өлшем, үлгі ете бастаған мына жұрт — жұмыр басты пенделер қай-қай жерде де көңіл жылуын азайтып алғандай көріне берген Берденге сол сәтте...

Осы оқиғадан кейін көп өтпей-ақ ойда-жоқта кезіккен мына бір жай бұл пікірінің негізсіз емес екеніне көзін жеткізе түсіп, тағы да ойға қалдырып кеткендей еді...

Қыстың алғашқы аязы түскен беті. Күн демалыс болатын. Түскі шайдан кейін көшеге серуендеп, ойда жүрген танысының үйіне соға қайтайын деп далаға шыққан. Үйінің артындағы аялдамада жаурағандай тықыршып, қозғалақтаған кісілердің қарасы едәуір екен. Бұл көптен автобустың келмегенінің белгісі. Көпшен бірге шыдамы жеткенше күтуге тәуекел етіп бұл да тұрғандардың қасына жақындаған. Келген бойда мұның назарын аударған үлкені тоғыз, ондардың шамасындағы; кішісі төрт-беске енді іліккен екі бүлдіршін қыз бала болды. Кішісі жайдақ, ойын шанасының үстінде отыр. Көгеріп жаурағаннан ерні ерніне тимейді. Өзінің сол күйін шағынғандай әпкесіне қарап қыңқылдап жылайды. Тұрып жүремін дей ме, тыпырлап мазасызданады. Шананың бас жібін қолына ұстап алған әпкесі өзінше сақтығы, тәртібі болса керек, оның орнынан тұруына ықтияр емес. Зекіп:

— Шыда! Тұрма! Отыр! Қазір автобус келеді. Соған мінеміз, — дейді үлкендік жасап.

— Ол қашан келеді. Жаурадым, — дейді балдырған кемсендеп, көнпестік танытып, қожасының әміріне мойынсұнған кейіпте. "Қожасы" "маған неғыл дейсің" қабақпен:

— Келеді, қазір, келеді, — дейді. Өзінің де көңірсіп тұрған жайы жоқ тәрізді. Ажар, әлпеті суық сорып, қаязданып, боп-боз тартып кеткен. Қолдары да сіресіп, икемге келмей қалған сыңайы бар. Сөйтседағы үлкендігін ұмытпай, бауырына қамқорлық жасау міндеті екенін сезінген сыңайда ара-тұра қалтасынан дәс орамалын шығарып, сіңілісінің жүзіне таман еңкейіп, танауын сүрткілейді.

Әркім өзімен-өзі тұрған жұрт, бұлармен ешкімнің шаруасы жоқ,

"Байғұс балалар суық өтіп, ауырып қалады-ау. Тіпті, мына қалыпта автобус кешіге түссе бір жерлері үсіп те кетуі кәдік қой. Ата-анасыз қалай жүрген жазғандар екен. Қыстың күні де балаларды осылай жібере береді, ә," — деп Берден жандарына барды. Күйлері кісі аяғандай. Әсіресе, кішісі көкбақа болып, әбден жаураған. Үлкеніне:

— Әй, балам-ау, бұлай отыра берсе сіңіліңді үсітіп аласың ғой. Тұрғыз. Былай-былай қозғалып жүрсін. Жүрсе жаурамайды, — деп қолтығынан көтеріп, аяғынан жерге қойды. Сонан соң қолдарын, екі бетін алақанымен ысқылап-ысқылап жылытты.

— Кел, — деді жетектеп. — Екеуіміз автобус көрінгенше әрлі-берлі аяңдай тұрайық.

Бұларға шанасын сүйретіп әпкесі де ілесті. Олай-бұлай қимылдап, жүрген соң балалардың өңіне қан жүгіріп, шырайлары кіріп қалған. Екеуі де жәудіреп, бұған ризашылық қабақпен күлімсірей қарағанмен: "Мұның бізге қандай жақындығы бар адам? Кім бұл? Бізді қайдан таниды?" — деген сұраулы кейпі басым еді.

Сәлден кейін автобус келіп тоқтаған. Шананы өзі көтеріп, балаларды сүйемелдеп ішіне енгізген. Қалтасынан үш абонемент алып, тестіріп, екеуін үлкенінің қолына ұстатты:

— Мә, жоғалтып алмаңдар. Тексеруші кезіксе көрсетесіңдер, — деді.

Баламысың деген, екеуі соған жерден жеті қоян тапқандай мәз болып, бір-біріне жымыңдаса қарайды.

Жаңа автбуска кірерде жөндерін білген. Осыдан үш-төрт аялдамадан кейін түспек. Бөлек тұратын әжелерінің үйіне бармақ екен. Автобус балалардың аялдмасына тоқтаған кезде Берден шанасын әперісіп, тағы да көмектескен. Екеуінің ризашылығында да, таңданысында да шек жоқ, Автобустың терезесінен бұған түскен көздері қуанышқа толып мөлдіреп әрі таңғажайып бір оқиғаға кездескендей аусар әсермен таң-тамаша жәудірей қарайды. Автобус қашан орнынан қозғалып кеткенше олар сол қалыптарынан тыбыр еткен жоқ,

“Бұл кім? Бұл қандай жақынымыз? Жақын болмаса бізге мұндай жақсылықты неге жасайды? Қай ағай екенін айтпай кете бергені ме, онысы несі?!” — деп елеңдей қалып бара жатқан сыңайларын Берден айқын аңғарған.

“Мейірімге таңсық ұрпақ қой бұлар. Көңіл жылуы азайған, ізгіліктен жат бауырлығы басым, сұрқай, сұрғылт кезеңді талайларына тап келтіруін қарасайшы”, — деп қынжыла ойлаған. Сол ойынан әлдеқандай көңілсіз күй иектеп, мына тіршіліктің аужайына үңілгендей сүреңмен біршама өз-өзі іштей толғанып кеткен жайы бар еді сол сәт...

“Адамгершілік, қайырым, жанашу тәрізді адамзат табиғатын көріктендірер қасиеттерді иіскеуге келмейтін сурет гүлдерді қолына ұстап көрген баладай ғана жалған малданып, шын рухын жан-тәнімен етене сезіне алмай өсетін болды ма осылар. Бұларға сол ізгіліктерді ұқтыруда, қанына сіңіруде не үлгі-өнеге көрсетіп жүрміз қазір. Қандай қам-қарекеттеріміз бар... Әсілі солардың алдында батпандай күнәміз болмасын. Солай да шығар. Құдай сүйер қылығымыз жоқ-ау осы. Сөйте тұрып, ең өкініштісі, жайымызға жүрмей мейірім, кісілік, адамгершілік парыз туралы қалай-қалай сайраймыз десейші. Әлгі қасиеттер жайлы кітап жазып, ғылыми еңбектер қорғап, баяндама жасап, мінбеден көсемсіп, сурыла сөйлейтіндер, ең құрымаса солар, сол айтқандарын өздері өмірлерінің қағидасына айналдырып, басқаларға өнеге көрсете білсе мына дүние мұнан гөрі тазалау, шуақтылау болмас па” — деп бір түйген.

Ойдан ой қашып; осыларды жетесінің жеткенінше зерделеп, таразылап, заман, адам, мына айнала төңірегі туралы топшылай келе:

“Әй, ол не дегенің, сорлатқанда, ең алдымен жаңағы

"зиялылардың" сөзі мен ісі жер мен көктей алшақ жатса, қайтпексің. Сонан соң да қанша қиыстырып, сүмірейтіп жазсын; көкірегі қарс айрыла, қазымырланып сөйлесің, мейлі, олардың өсиетінің мына тіршілікке қайдан киесі, жұғымы болсын" — деп қабаржыған.

Жалпы Берден кейбір "өзімнен басқа ешкім қарайып шықпаса; жалғанның жалпағы маған ғана тиесілі болса екен" деген қарау ниетті; тіпті, қара жердің үстіндегілердің бәрінің түбіне су құйып, жалғыз қалуға пейілі; "құрысын, жалғыз несі қызық, онан да көппен біргені..." Әсте ойына алмайтын, сөйте тұрып қарқарадай азамат көрінгісі келетіндерден жағасын ұстап шошитын. Бір түнгі төсектің қызығы мен бір ішер арағына ақылын, адамгершілігін қоса айырбастай салудан айылын жимайтын жыртақылармен; басқа басқа, досына, туысына өтірік сөйлеп, екіжүзділік жасаудан тайынбайтын жәһәл — жәдігөйлердің көкііп, кеуде көтере тұрып; ал жымысқылық пен пысықтықтың майын езіп ішкендердің тымпиып, кісімсіне қалып; сабаздарың сол бойы, шылп етпестен халқының қамын жей: "елім, жұртым, өнегем, өнерім, дәстүр-салтым" деп, ет жүрегі езілердей күңіренгенін көргенде шарасы таусылып, мына дүниеден қарадай-қарап түңілетін.

"Сыбырлағанымды құдайға естіртпеймін" деп есептейтін, өзінен басқаны бейшара көріп, ақымақ санайтын осы "бозымдар" түптің-түбінде зауалға кезігіп, көзім ағарып түспей ме дегенді ойға алмай ма екен, шіркіндер, — деп толғаған енді бір сәт. — Әй, қайдан алсын-ау. Епті бүркемелеп, ысқаяқ әрекеттеп, қара басының қамын күйттеген осы тірлігін күн көрістің көзіне айналдырған соң, "өзімдікі жөннен" басқаны ойлаушы ма еді. Ойламайтын шығар. Алда-жалда қайсы біріне наз қылып: "Мұның қалай?" деп — байқашы, құдай біледі, шімірікпестен: "Молданың айтқанын істе, істегенін істеме" — атаң қазақтан қалған сөз. Сондай-ақ, біздікі — айту міндет, жазу міндет. Керек қылғаны тыңдасын. Керек қылғаны оқысын. Қажет еткені алсын. Менің қара басымда шаруасы қанша", — деп тау қопарған кісідей ісініп шыға келер-ау. Иә, мұндай пиғылдан көңіл жылуы қайдан шықсын. Қайдан?!..."

Берден осылай-осылай ой кешкен. Ал автобус зымырып бара жатты.

СЫҢАР СЫРҒА

— Ертең келмей-ақ қой.

— Жоқ, келемін. Тура осы жерде күтемін.

— Айттым ғой мен енді келе алмаймын деп. Апам аңдып, қарап жүреді. Бүгін аудандағы ауруханадағы сіңілісіне кеткен. Ертең қайтадан менімен бірге жүгері собықтауға шығады. Ол кісі жүргенде қасынан ұзай алмаймын.

— Мейлі, мен келемін. Осы жерде күн батқанша болсын күтемін.

— Босқа әуреленбесейші.

— Енді сәл сәтке келіп кетуге болады ғой. Беліне сені байлап жүрмес апаң. Келесің ғой, ә... Келемін депші.

— Қайдам... Білмеймін...

"Білмейміні" "Келемін" дегендей болып естілді.

Қыздың ақ шәйі орамалдай үлбіреген балауса ажарында қиналыстан туған кірбің, әрі бұған деген ықыластың, қимастықтың нышаны кезек алмасқандай сыр аңғартып, жылы, қоңыр жанары тамшы болып үзіліп түсердей жәудіреді.

"Келеді" деп түйген бұл сол сәтте әлдене сеніммен...

Таңғы тыныштықтағы торғайдың шырылынан ба, жоқ иті үрді ме, жоқ шешесінің қыбыр-жыбыр үйге кіріп шыққанынан ба, әйтеуір, әлдеқандай дыбыстан оянғандай көзін ашып алған Жылқышының ойына бірден кеше Жаңылмен айрылысар сәттегі араларында болған осы әңгіме оралды.

— Келеді, — деді іштей күбірлеп, өзінің-өзі көңілін тыянақтағандай шешімді күйде.

Сол сенім жүрегіне шуақ құйып жібергендей тұла бойы жеңілдеп, көңілденіп қоя берген. Шалқасынан жатқан бойы аяқ-қолын соза құшырлана керіліп, есінеп алып, үстіндегі көрпесін серпіп тастай, орнынан сергек көтерілді. Осынау елгезек, жаймашуақ қалыпта соңғы кезде

радиодан айтылып, ел арасына тарала бастаған жаңа әуеннің сарынын ыңылдай жүріп, қайырма тұсына келгенде "Көгілдір көктем, көңілім менің" ... деген жолдарды естірте қайталап, әндеткен бойы атын ерттей бастады.

Сол бетімен кеңшар орталығынан қозы көші жердегі жазғы жайылымдық "Кеңсазда" отырған екі-үш үйлі шопан ауылынан күн шығар-шықдастан, ертелеп отарын өргізіп, сырғыта қаптатып келіп, екі аралықтағы қара оты мол "Қараойға" сары сәскеде іліккен. Жылқышы малды осы жерде қалдырып, сон-ау тұста ормандай тұтасып, мүлгіп тұрған қалың жүгерілікке қарай асығыс желдірте жөнелді.

Өз көңілінің ақжарқын, алып-ұшқан, жайдары қалпын қошуақ алғандай қабак танытқан мына айнала табиғат — Сары даланың осын-ау сары шуаққа малынған жайсаң күз, көрік-суреті де жанға жылу себелеп, жүрекке мейірім ұялатқандай. Төңірек алтынмен жеңіл ғана аптап өткендей сәулелі бір жібек шұғылаға малынған. Сары буалдыр тартқан әуеде де жеңілдік, жұмсақтық, тынысқа кеңдік айқын сезіліп, көңілді қанаттандырады.

Табиғаттың еркімен әр маусымға лайық реңкке еніп, аз уақыт боянып, түрленіп қалатыны болмаса әу бастан жаратылысы қара күрең түсті иемденген қоңырқай даланың бүгінгі маужыр, мамыражай күйіне, жасанған қыздай болмысты ашық ажар келбетіне Жылқышы емірене, елжірей көз жүгірткен.

Заңғар көктің төріне қарай тырмысқан алтын күн астындағы дүние әлемді шұғыласымен аймалап, шым-шымдай қыздырып, исіндіріп, балбыратып, береке мен тыныштыққа пейілдеп, тіршілік біткенді ризық, молшылыққа кенелтіп тұрған тәрізді. Әбден мәйектеніп, пісіп, гүл-қауыздары үп еткен леппен жамырай төгіліп кетуге құмбыл күз шөбі — жантақ, жусан, ебелек, қарасора, бұйырғұм теріскен, түйесіңір, изен... сан алуан майда оттар жаздың шаруаға жайлы, жақсы болғанынан хабар бергендей.

Жалғызаяқ жолдың жиегінде ара-тұра, әр тұста, шоқ-шоқ өсіп тұрған меңдуананың басы дөнге толып, қарашеңгелдің қоңырау қалбырлары жаңғақтай-жаңғақтай торсыйып кеткен. Ат алдынан пыр-пыр ұшқан торғайлардың да шырылы жаймашуақ, бейбіт қалыпты аңғартады. Күз көбелектері көлбендеп, мамырлай ұшады. Бүкең-бүкең орғыған ор қоянның қоңы ту сыртынан туарылып

көрінгендей. Анау тұста қоралы қойдай болып көзге шалынған бір топ тырнаның үйірі марғау жайылып жүр. Көңілге де, көзге де соншалықты ыстық, қимас көріністер...

Жазы әдетте аңызқты, ыстық, қысы ызғырықты келетін, шаң жұтқан шөлейт табиғатты бұл даланың да кей-кейде еш жердің жұмақ сурет, жұпар ауасына бергісіз осындай-осындай күндері, маусым сәттері бар-ау. Содан соң да бұл дала Жылқышы үшін “көк өгіздің мүйізіне қонақтаған” қара жердің ең қасиетті пұшпағы, дүние жаһандағы нелер ертегіге, аңызға айналған өлкелердің ешқайсысына теңгермейтін жерұйығы ғой...

Тапа бір осы даланы бүгін жаңа көргендей қызыға, құмарға қарайды. Алдағы, ауыл жақтағы, көлемі көз ұшын алып жатқан, ырғап, ығып тұрған жүгеріліктен күзгі көңілді тіршіліктің үні құлаққа жетеді. Сол үн Жылқышының тағатын тауысып, өзіне қарай шақыра жетелегендей атын тебіне түседі.

Сауыны келген мама биенің үрпіндей сыздап, тырыстырыс жарылып кететіндей торсыйып-торсыйып тұрған, сары сазан собықтарын көтере алмай қайыса ырғалған жүгеріліктің сырт жағынан келіп, жиектегі арықтың бойын қуалай өскен шырмауық, жоңышқаға атын арқандап қалдырды да, қалыңның ішіне жаяу еніп кетті.

Кешегі жүрген ізімен — жүгері атыздарын қақ жарып, қасқайып жатқан арықтың табанына түсіп алып — едәуір бүкектеген соң келіп-кеткен машиналардың гүрілі, самбырлай сөйлескен жұрттың дауыстары жақыннан естіле бастады. Сол тұсқа еміне таянып барып тоқтады. Жаңылдың қай шамада жүргенін көргісі-ақ келіп аңсары ауып, әрі оған өзінің осында екенін сездірмекке қанша оқталғанымен көзге түсуге тәуекелі жетпеді. Шешесінен қаймықты. Мұны байқап қалса аңдып, жібермей қояр деп қорықты. Сонан соң арықтың бойына бұрылып әріректегі жүгерісі биік те, бітік өскен, көлеңкесі қоюлау, қалың тұсқа қарай бұрылды. Кеше екеуі осы жерде кездескен.

... Он жылдықты бітіріп, малдағы әкесінің қолына көмекші шопан болып барғалы, осы соңғы бір жыл ішінде, Жылқышының Жаңылды көруі, онымен кездесуі мұң бола бастаған тәрізі бар. Бұрынғы мектепке баруда, қайтуда бірге жүретін, ештеңеден алаңсыз ойнап-күлген, шат-шадыман балауса күндер көзден бұлбұл ұшқандай. Себеп жоқ, салдар жоқ, сопайып мектепке қайта-қайта

бара берудің ретін таппай ыңғайсызданады да. Тіпті, келе беруге уақыты қане. Бұрынғыдай орталықта тұрмайды. Мал ішінде сыртта жүр. Мойнында міндетті шаруа бар. Соның ара-арасында, қалт еткен сәт тауып, салып ұрып жеткенімен Жаңылды кездестірудің әрдайым орайты бола қоймайды. Ілкіде бір мәнәйі себеппен, құдай жарылқап, жол үстінде не ауыл ішінде жалғыз келе жатқанда кезігіп қалып жүздеспесе, қызды оңаша кезіктіріп тілдесу бұл үшін кейінгі кезде қиямет-қайымға айналған.

Бұл қияметті орнатқан Жаңылдың шешесі. Қызын Жылқышыға жолықтырмаймын деп қия басқан қадамын аңдуға шыққан. Табиғатынан биязы, ұяң, құралайдай үркек, нәзік Жаңыл түгілі бір кісідей тентектігі, қайсарлығы бар Жылқышының өзі адуын, көкірек, тілі ащы, мінезі нойыс, кексе әйелдің жау қабак суық ызғар жанарынан жасқанып тайсақтайтын. Қарсы кездесуді қол көрмей ығыса жүретін. Ал, Жаңылдың шешесін қаншалықты жақсы көріп, сыйлайтынын бұл, әрине, білмейді. Тек онан қатты сескенетінін, айтқанын қалт етпейтінін сезеді. Соның салдары шығар қыз кейінгі кезде мұнымен кездесуден көпекөріне жасқаншақтайтын сияқты. Бұрын жанарлары ұшыраса кеткенде бет ұшына үлбіреп жұқалтаң қызыл арай лып етіп ойнап шыға келіп, жүзі жадырай, жылы күлімсірей қарайтын. Сол көзқарас мұның көңіліне қуаныш шапағын шашып өткендей шаттыққа бөлеуші еді-ау. Мынау жарық әлемнің бар қадыр, қасиеті сол сәттің ләззаты ғана сияқты-тын бұған.

Енді қазір өзіне деген сол ықылас, ниетті қанша елегізи, сағына іздегенімен оның ажарынан ұшырата бермейтін болып жүр. Қайта мұны көргенде біртүрлі мұңайғандай қабаржып, төменшіктеп, тұйықтана түсетін тәрізді. Бұл оның бойындағы осы өзгерісті аңғарып, соңғы жолыққанында неге екенін білгісі келіп қанша әрекеттенгенімен қыз ештеңе айтпай бұйығылана берген. Сөйтіп алып-ұшқан көңілі құлазып, еңсесі түсіп, салы суға кетіп қайтқан ауылына. Содан кейін оны жолықтыра алсайшы...

Ара-тұра Алматыдан не облыс орталығынан келіп тұратын әртістердің ойынына; ауыл ішіндегі той-томалақ, жастардың басқосуларына шешесі Жаңылмен ілесіп барып, бірге болады. Мектепке қатынағанда төменгі кластарда оқитын іні, сіңлілері, жақын-жуық көршілерінің балалары төңірегінен кетпейді. Тапсырыс мықты. Бір елі

ажырамайды. Олардың көзінше бойжеткен шүйіркелесіп, сөйлеспек түгілі бұған мойын бұрып, бас изеп сәлемдесуге тайсақтайды. Біраздан бері сырттай торып жүріп, ретін тауып, кеше осы жерде, осы жүгеріліктің ішінде жолығып еді. Енді “келе ме, келмей ме” деп біресе үміт жетегіне еріп, біресе күдікке бой алдырып, тырс еткен дыбысқа елеңдеп тағаты таусыла тосып тұр.

Күн түске қарай тырмысқан сайын нар қамыстай бой салып, биіктеп өскен жүгеріліктің іші қапырық тартып, ыси бастады. Сонан ба, жоқ әлде ішкі мазасыздық, көңілдің алау-жалауынан ба, пысынап, күйіп, шөлдегендей тілі аузына жабысып, тамағы құрғап кетті. Мұнда келіп бой тасалап тұрғалы темір қақпақты, шынжыр баулы кішкене қалта сағатының ұзын тілі өз өресін бір айналып шығуға таянғанда қобалжуы күшейіп, “келмегені ме” деген күдер үзген сезім иектей бастаған. Сол кезде жақын маңнан жеңіл сыбдырата, әлдекімнің келе жатқан дыбысы естілді. Жылқышы сақтықты қойып, өзін-өзі ұмыта, солай қарай тұра атылды. Сатырсұтыр қарғып, төрт-бес аттап, онсыз да үркектей, жан-жағына жаутаң-жаутаң көз жүгіртіп, елегізи басып келе жатқан қызды селк еткізе дәл алдынан ойқастай шыға келген.

— Ой, сен екенсің ғой... Соншама зәремді ұшырып...

Жаңыл жүзіндегі үрейін жасырып та үлгермей жатып, көңілдене сықылықтай күліп жіберді. Басқа біреу емес бұл болғанына қуанып кеткендей. Сонан соң ішкі толқыныстан ба, күннің ыстығынан ба бал-бұл жанып, алаулап тұрған ажарын жасырғандай ерке бір жеп-жеңіл, қылықты қимылмен таянып келіп, сүйеніп, жүзін мұның иығына басты. Оның жып-жылы, жұп-жұмсақ, сиқырдай әсерлі, жанына соншалықты жақын, жайлы тиген тыныс демі кеудесіндегі жалаңқабат көйлегінен кедергісіз өтіп, тұла бойына бақыттың шуағы болып құйылып кеткендей. Осын-ау рахат шақтың ләззатынан мас болып, балқып еріп жүре бергендей сезінген өзін. Өзі ғана емес-ау екеуі де еріп, кісі тек түсінде көретін ақкүміс сәулелі жұмақ дүниеде ақша бұлтқа айналып ұшып бара жатқандай ма, қалай, әйтеуір, өзгеше тосын әрі соншалықты қымбат, қимас күйді — өңмен түстей тіршілікті басынан өткеріп тұрғандай жайы бар. Өзі сол қараңғы қалың орман арасында адасып, тіршілігін құрдымға кеттіге санап, дүниеден баз кеше бастағанда алдынан ауыл оты жарқ етіп көрінгендей, немесе түнектің төрінен күлімдеп күн

шыға келгендей мына кезіккен оқыс сәтілікке сенер-сенбесін білмегендей аңтарылған қалпы:

— Мен енді келмейтін шығар деп едім... Мен енді келмейтін шығар деп едім... — деп қайталай берді... қуаныштан ба, қобалжудан ба аузына басқа сөз түспей.

— Көп күттің бе? — деді Жаңыл бетін сол иығынан алмаған күйі сыбырлай сөйлеп. Осы үзіле естілген үнімен бұған деген ықылас, пейілінің қандай екенін анық аңғарта. Онысын қапысыз түйсінген жігіттің жан дүниесін әлдеқандай ыстық леп шарпып, бойын тәтті діріл буып, езіле елжіреген. Жуан етіп өріп арқасына тастай салған жалғыз бұрымын жас нәрестенің тәніне қол тигізгендей еппен нәзік сипалады. Қыздың күн иісі, дала иісі, тер иісі, тағы-тағы қандай жағымды, сүйкімді жұпар араласып сезімді еліте бұрқыраған самай шашының қоңыр бұйра толқынына мейірлене бетін басты.

Жаңыл әдденеден қашып, бұған тығылғандай жабысып, іші-бауырына кіре түскен. Өзін мұншалықты жақсы көретінін, бұрын бұлай сездірген емес-ті.

"Мені сүйеді екен, сүйеді" — деп ойлады көңілі алабұртып, тасып, әуелеп ұша жөнелгендей, көктегі ақша бұлттардың арасында қалқып жүзіп жүргендей әсерге бөленіп, әрі мына шексіз бақытқа қалай кенеле кеткенін өзі әлі түсініп үлгермегендей тосын шаттықтан толқулы күйде. Жанына соншалықты жақын, жылы, мұндай сәтті бұрын өмірінде басынан кешіп көрмеген. Сол ыстық сезімнің жетегінде алаулап тұрып:

— Жаңыл мені сүйесің бе... Сүйесің ғой, ә... — деді құшағына қыса беріп.

Қыз мұның иығына сүйеген басын изеп, сол үн-түнсіз қалпы терең күрсінген...

— Неге күрсіндің?.. Неге үндемейсің?.. Айтшы...

Қыз жауап орнына анасының омырауына басын тыққан сәбидей бұйығы жабыса түсті.

Жылқышыға осы сәт екеуінің арасында табиғаты белгісіз әлдеқандай тылсым кедергі бардай көрініп кетті. Өзіне бір түрлі үрейлі сезілген. Бұрын аңғармаған нәрсесі, зерделемеген жайы.

— Жаңыл, ертең де, осы уақытта, осы жерде кездесейік, жарай ма.

Қыз сол үн-түнсіз қалпы оның реті келмейді дегенді білдіре басын шайқады.

— Неге? Келмейсің бе?

Жаңыл сол басын көтермеген бойы сыбырға таяу ұяң гана үн қатты.

— Өзің білесің ғой. Несіне меннен сұрайсың...

— Шешең бе? Шешеңнен шыға алмайсың ба?

Жаңыл басын изеді:

— Бүгіннің өзінде амалсыз... Әрең келдім. Қазір іздеп қалды ма деп зәрем ұшып тұр. Күнде бүйтіп кете алмаймын. Өкпелеме маған. Жарай ма. Ренжімейсің ғой... Ренжімейсің... Сен жақсысың ғой...

Ол еркелегендей қылық таныта мұның жүзіне күлімсірей қарады.

— Шешең мені неге сонша жек көреді, — деді Жылқышы шарасыз, торыққандай үнмен.

— Білмеймін.

— Жек көретіні рас қой, шыныңды айтшы?!

Қыз кінәлі кісідей төмен қарады.

— Рас... Бірақ мен не істеймін... "Ол тентек, бұзық бала... Неге маңайына таянасың" деп сені көрген сайын апшымды қуырады. Менің апамның ашуы жаман ғой. Мінезі қатты. Қорқамын... Саған кездеспесін деп аңдып жүреді кейінгі кезде.

Мына әңгімеге қапаланып, қорланғандай Жылқышының көңілі сұлық түскен.

— Мен бұзық, жаманмын ба, сонда? — деді әлде ызалы, әлде түңілген үнмен қыздан өзі туралы шынымен сұрап білгісі келгендей қабағын шыта.

Оның ренжіп тұрғанын аңғарған Жаңыл соны жуыпшайғысы келгендей құрақ ұшқан көңілмен іле жауап қатты:

— Жоқ, сен жақсысың...

Сонан соң құлағына наздана сыбырлай:

— Шын айтамын, сен жақсысың, — деді. — Мен үшін сен бәрінен де жақсысың.

— Онда апаң мені неге жаман дейді. Ол кісіге не жасаппын соншалықты?!

— Қайдам?!

Қыз ойланып қалған. Бұған әлдене айтуға оқталғандай, айтсам ба, айтпасам ба деп толқығандай аңтарылған қалпы бар. Бірақ ешнәрсе деген жоқ, Тұншыға күрсінді де қойды.

— Неге күрсіндің? Ойыңда бірнәрсе бар тәрізді. Неге айтқың келмейді маған. Айтсайшы.

Қыз қашқалақтаған:

— Нені айт дейсің?!

Оның бұл күйін қапысыз сезіп тұрған жігіт тосыла қоймады.

— Апаңның мені не үшін ұнатпайтынын айт, — деді.

— Оны қайдан білемін?

— Білесің, — деген жігіт дауысына салмақ түсіре, әлдеқандай сеніммен. Неге бұлай кесіп айтқанын өзі де зерделей қоймаған. Алайда ол осылай дегенде қыз қымсына, жүзіне лып етіп қызыл шашақ шашырай, жанары жәутендеп кетті.

— Әне, көріп тұрмын ғой. Несіне жасырасың, — деді бұл көзіне туралай қарап.

— Саған қалай... не деп айтарымды білмеймін, — Дауысы дірілдеп үзік-үзік шықты. Өзі қолға түскендей төменшіктеген, пұшайман күйде. Жүзіне мұң ұялап, жүдеп көрінді. Жылап жіберердей пәс, ұяң үнмен сөзін жалғады:

— Апамның басқаша, ішкі есебі, ойы бар тәрізді. Саған бұрын айта алмай жүрдім. Әрі ұялдым. Әрі есіме алғым келмейді, соны...

Жылқышы мына жүгеріліктің ішіндегі қамау, қапырықты ұмытып, тұла бойы әлдене салқындықты сезгендей көңілі көлеңке тарта, тітіркене тұрып:

— Ол не? Не ойы бар, — деді. — Демек мені ұнатпайтын себебі бар екен ғой...

— Иә, — деді қыз ерінін әрең қыбырлата сыбырлай сөйлеп. — Не істеймін білмеймін...

Жаңыл амалы құрып, қинала тұрып, мән-жайды баяндаған.

Шешесінің көрші ауданда немере інілері тұрады. "Ауқатты, бақуат, жаңды-жақты, шеттерінен қызметкер" деп апасы үнемі оларды мақтап отырады. Солардың біреулерінің баласы техникум бітіріп келіп, ауылда ферманың зоотехнигі болып жүрген көрінеді.

"Әлі үйленбеген жас бала. Өз сүйегі. Таныйтын, білетін жері, сыйласуға жақсы. Жаңылына түбі оңтайлы өріс сол болса керек. Анда-санда бара қалса інілері "апа-апалап" хан көтереді мұны, мұттем. Ішінен шыққан бір баласын қимайтын несі бар оларға. Олардан артық кімге бермек, олардан артық кімге бармақ. Ара-тұра араласып жүргенде көріп-біліп байқаған шығар: "Қыз-ау, Жаңылжан бой

жетіп қалыпты. Көлденең көк аттыға сайыста болып кете бармасын. Қыз дегеннен көз жазып қалу оп-оңай. Ықтият болғайсың. Бір-бірімізден қол үзбегеніміз дұрыс қой. Біз де анау оқу бітірген ұлды аяқтандырсақ па дейміз. Оныншысын бітірген соң Жаңылжанды өзімнің қолыма берсейші" деп жеңгесі анау жік-жаппар, қояр да қоймай жүрген. Құда қаласа, алдағы жазда ақ тілеу сапарға аттандырамыз ба, қайтеміз. Жаңылжанға бұл әңгімені құлақ қағыс еткеннің артықтығы жоқ. Біле берсін. Шешесінің бұл тірлігі қызының өзінің қамы. Сол жақсы болса екен, сол жыламаса екен түбі деген мақсат".

Шешесінің кейінгі кездегі әңгімесінің ұзын-ырғасы осылай келетін. Ой, Жаңылға бұл әңгімені есту қандай ауыр, қандай қолайсыз-ақ, Алайда апасының оның жай-күйімен шаруасы қайсы. Өзінікі өзіне жөн. Жаңылдың, тіпті, естігісі, ойына алғысы келмейтін; әлі күнге бір сәтке де емексіп, елестетіп көрмеген; өзі үшін соншалықты өгей, жат, беймәлім сезінетін осын-ау "болашақтағы қызығына" шешесінің-ақ тоғайып жүргені. Оған "қойыңызшы" деп тағы айта алмайды. Айтқанымен тыңдай ма.

Қыз жанына батқан бұл сырын шын торыққан көңілмен күйіне тұрып жеткізген.

— Осы жақын арада сол інілерінің қайсысы баласын сүндетке отырғызып, той жасамақшы. Соған мені ертіп барып қайтпақ, Әрі той сылтау, әрі мені көрсетіп, таныстыру жоспары бар сияқты, — деді Жаңыл ол аз болса дегендей кекесін аралас налыған үнмен.

— Ал, сен барма, — деді Жылқышы басқа айтар ешнәрсе таба алмай, мына тосын әңгімеден есеңгіреп қалғандай әрі-сәрі күйде дағдарып тұрып, өз сөзіне өзі жауап беріп жатпаған сыңайда.

Қыз назалана мырс етті:

— Қалай бармаймын. Шешеммен бірге туысқандардың тойына бармауым керек пе?!

Жігіт өзінің талабының жосықсыздау екенін жаңа аңғарғандай салы суға кетіп, аңтарылды. Тағдырлары тас тұйыққа тірелгендей кепті сезінген жайы бар еді екеуінің де.

— Әскерге қашан кетесің? — деді қыз мына көңілсіз үнсіздікті бұзып, мұның жүзіне мұңая қарап.

— Білмеймін. "Жүргізерде өзіміз хабар жібереміз. Ас-

ауқаттарыңды алып, біржола дайындалып келерсіңдер” деген.

— Бармай қалуға еш мүмкіндік жоқ па?!

— Қалай? Қайдағы мүмкіндік. Комиссиядан өттік. Жаратып қойды...

— Сен де армияға кетіп қалсаң, мен қайтер екенмін енді?.. Не істеймін?!

Дауысы қынжыла, қинала, мұнан әлдене дәрмен күткендей, жылармандай қалде құмыға шықты. Оның жан дүниесіндегі мазасыздық пен алаңдаудың жайдан-жай емес екенін шамалаған мұның көңілінде осы сәт әлдене тылсым үрейдің көлеңкесі сыз тебе бастаған. Болашақтың бұларға сыйлар қуаныш, шаттығын елестетуден гөрі алдағы күндердің үлесінде салқын бір белгісіздіктің, үмітсіздіктің кара ирім бұлты үйріліп жатқандай ма, қалай?

Жылқышы өзін шарасыз, дәрменсіз сезініп, көңлі қаяу тартты. Еңсесі түсіп, пәс, басылып тұрып, лажы таусылғандай үнмен:

— Оныншыны бітірісімен оқуға кетіп қалсайшы. Техникумге болсын түсе сал, — деді.

— Қайдам, — деді қыз батылсыздау. Оқуға мені жібере қоя ма дегені ме, түсіп кете қоятындай дайын оқу қане дегені ме, мүмкін екеуі де ойына тұрған шығар, ол жағының басын ашып айтпай күлбітелеп қана. — Қой, жарайды, мен қайтайын. Апам іздеп жатқан шығар, — деді содан соң мұнан рұхсат сұрағандай, кетуге ыңғайланып.

— Тұра тұрсайшы. Жаңа ғана келдің ғой.

— Айттым ғой, іздеп қалады деп.

— Ештеңе етпес, бір іздегенге. Өзің ертең келе алмаймын дейсің тағы. Енді кішкене тұра тұрсайшы. Сәл әңгімелесейік, құрымағанда.

— Сен мені аямайсың ба? Жаның ашымайды ғой, ә.

— Ол наз қыла еркелей қараған.

— Ал сен ше, сен мені аямайсың ба? — деді бұл шынымен өкпе артқандай оны бауырына қыса түсіп.

— Аяғанда не істейін?

— Кетпе. Кетпей тұра тұр.

— Менің еркімде болса ғой, — деді қыз күрсіне тыныстап. — Жарайды, енді тек үш минутке ғана. Онан артық қинама...

— Үш-ақ минут дейсің бе, жоқ ол болмайды, — деді бұл батыл қарсылық білдіріп.

— Айттым ғой, онан артық кешікпеймін.

— Ал, мен жібермеймін.

Қыз сықылықтай күлді:

— Мен кетемін десем, қалай жібермейсің?

Құшағындағы қыздың сұрауына уәж іздегендей жігіт аңтарыла тосылған. Сол сәт ойына әлдене түскендей өңіне көңілді күлкі табы жүгірді. Өзі сипалап, түрткілеп, күн сәулесіне тосып, жалт-жұлт еткізіп, қақпақыл ойнап тұрған тай табан, алтын сырғасын лып ағытып ала қойды. Өзінің бұл тапқырлығына дән риза күйде:

— Ал енді осыны тастап кетіп көрші, — деп нығызданды сыңар сырғаны уысына қыса түсіп. — Менің рұхсатымсыз кететін болсаң, бермеймін, алып қаламын.

— Ой, бәлесін-ай, алып қала ғой. Қорқытқаның сол ма. Ерегестірсең қазір-ақ жүре берейін бе? — деді қыз тап қазір кетіп қалатындай доқ көрсетіп. Бірақ құшағынан босануға әрекет жасамады. Сол жып-жылы, моп-момақан сүйенген қалпы тұра берді.

— Апаңа не дейсің онда?! Сырғаң қайда десе, не айтасың?

— Жоғалтып алдым дей саламын.

— Ұрыспай ма?!

— Ұрысса, ұрысар. Не, зат жоғалмай ма, адам өлмей ме?

Әрине, қыздың шындап келгенде, сырғасын тастап кетпесі; мұның ол сұрап, жалынып тұрғанда безірейіп, бермей қалмасы екі бастан белгілі жай ғой. Соны сезген екеуі де бір-біріне көзі түскенде еріксіз күліп жіберген.

— Жаңыл, мен армиядан келгенше күтесің бе? — деген жігіт осы кез көптен бергі көңіліндегі түйіткілін шығарар мұнан қолайлы сәттің жоғын пайымдағандай, енді шегінер жері жоқтай, әңгіменің турасына көшіп.

Қыз оқыс сұрақтан тосыла ойлы жанарымен бұған жаңа көріп тұрғандай, тұнжырай қараған. Көзінің қарашығы онан сайын қарауытып, суықтан бүріскен торғайдай діріл қағып тұрғандай көрініп кетті. Әрі мұның сұрағына жауап қайтара қоятындай ыңғай байқатпады.

— Неге үндемейсің? Мені қайтып келгенше күтесің бе деп тұрмын ғой...

— Білмеймін... — Қыздың үні тұншыға шықты,

сарынынан әлдене, құпия тылсымдықтың сызы ескендей жайсыз сезініп, жігіттің бойы тіксінді.

— Не? Не дейсің? Білмеймін?!

Қыз онан әрмен тұйықтана, жұмбақтана түскендей кепте бұған бұйыға тығылып, сыбырлағандай бәсең дауыспен қабаржи тіл қатып, сөзін үзіп-үзіп айтқан:

— Жылқышы, мен кейде өзімді-өзім түсінбейтіндей қызық сезімде жүремін... Бірде сені ойласам осы дүниедегі ең бақытты жан мен тәрізді көрініп, шаттыққа бөленемін. Жер бетінде екеуімізден басқа ешкім жоқ тәрізді. Екеуіміз ғана өмір сүріп жүрген сияқтымыз. Енді бірде қарасам осы қуанышым түс пе деймін. Сен бұл өмірде жоқ сияқтысың. Түсімде көрген сеннен өңімде айрылып қалады екенмін деймін. Сондайда өз-өзімнен зәрем ұшып, қорқып кетемін. Неге ғана сені көрдім екенмін деймін... Неге ғана екеуіміз бір ауылда болдық екен... Екі жақта болсақ қой, бір-бірімізді білмес едік. Кездеспес едік... Уайым да, қайғы да жоқ. Тып-тыныш, жөн-жөнімізде жүрер едік. Бүйтіп бір-бірімізді іздемес едік, сағынбас едік... Ту-у... Қайтемін енді...

Қыз басын көтеріп, аңғалағын жас тамшылары кіреукелеген жанарымен бұған шарасыз қалдегі жандай қинала жәутендеген. Оның еріп, елжірей тұрып айтқан мына әңгімесі Жылқышыны да қатты толқытып, қоса қиналғандай күйі бар. Үн-түнсіз сілейіп тұрып қалған екен.

— Жарайды, мен енді кетейін, — деді Жаңыл өтінгендей үнмен. Оның сөзінен оқыс селк етіп, бойын жиып алды. "Кетемін" дегені жұмсақ қана сыбырлай айтқанымен соншалықты жат, суық естіліп, бір жолата айрылып бара жатқандай ышқынғаны:

— Тұра тұршы, кішкене! Тұра тұршы.

Мұның жан-дүниесінің осыншама шыр-пыр болғанын сезген қыз мейірлене күлімсірей қарап, өрттей ыстық алаулаған жүзін жүзіне әкеп сүйеді. Оның бетіне тиген лебінен жігіттің тұла бойын жалын шарпығандай денесінде ду көтерілген ыстық толқын басына шапшып, жүрегі аттай тулады. Өзін-өзі ұмытқан дегберсіз, тағатсыз, бұрын басынан кешіп көрмеген тосын бір іңкәр, ыстық сезімге елітіп, қыздың қаны сыртына тырс-тырс теуіп, піскен шиедей үлбіреп тұрған от ернінен құштарлана, құмарта — алғаш рет балауса-бал ләззаттың дәмін тата — ынтыға, қадала сүйген. Ә деп өпкен кезде қыз ерні мына күйдіріп,

қаталатып бара жатқан от дүниенің арасында — көктен тамызықтата шыжғырған күн; лүп еткен леп өткізбес қалың жүгеріліктің ішіндегі қамау қапырық; құшағындағы бойжеткеннің өрт тәні; өз бойындағы алау-лапыл жалын — осының бәрінен жанына жалау болар, шөлін сусындатар жалғыз шарапатшыдай-ақ соншалықты жайлы, сап-салқын сезілген тәрізді еді; енді бір сәт шоқтай қарып, сол шоқтан бұрын-соңды сезінбеген шексіз бақыт шуағы кеудесіне асау ағын болып құйылып, көңілін қуаныш кернеп бара жатты. Көзсіз көбелектей үстіне түскен ессіздік еркін алып, басқа дүниені қаперінен шығарып; үздіге ұзақ аймалап қалған ба, немене, ол жағын ажыратып үлгермеді, кенет әлдене дәл қастарынан сатыр-сұтыр еткенде, екеуі де бастарын шошына көтеріп, алақтай қараған.

Жаңылдың шешесі жаңдарына төніп келіп қалыпты. Оқыс үрейден есі кете зәресі ұшқан Жылқышы қызды қоя бере салып, бет алды жанұшыра безіп бергенін өзі де байқамаған. Ә деп ытырыла жөнелгенде қыздың шешесінің:

— Әй, қар! Қап, сені ме! Шашыңды талдап жұлып... күйлеген шыбыш, күйеусіреп жүрсең, біржола көзіңді құртып тынайын... — деген зәрлі дауысын ғана құлағы шалған. Оған да зер салып қарайлаған жағдайы жоқ. Сол беті безіп отырып, арқандаулы атының қасынан шыққанда барып аңтарыла тоқтаған. Енді ғана есін жиып, өз өзіне келгендей әлгіндегі тірлігін ой елегінен қайта өткізуге дәрмені жеткен. Сол-сол-ақ екен, көңіліне "әттеген-айы" кетпес белгісіз бір өкініш орнап алғаны.

"Неге тастап қашып кеттім?" — деген.

"Қашпағанда не істемекпін?" — деп тағы қиналды.

Өмірі беті ашылып көрмеген балаң жігіт әлгіндегі "қылмысының" үстінен шыққан көкайыл әйелдің алдында безірейіп қалай тұра алсын... Дегенімен көңілінде өзін ақтаудан гөрі кінәлағандай түйіткілі басым. Доһы шешенің теперішінде қалған бейкүнә Жаңылды аяп жүрегі сыздағандай. Оған қол ұшын берер, қайран қылар еш лажының жоқтығына, дәрменсіздігіне опынды. Атына мініп жөніне кеткеннен басқа шарасы қалмағанын еріксіз мойындаған кепте ілби басып мес қарын торыға келген. Қолында, уысында жүрген Жаңылдың сыңар сырғасын сонда ғана байқағаны.

"Енді не істедім? — деп тағы тосылды. — қап, ақымақ

басым-ай. Жаңылға жығылғанның үстіне жұдырық жасадым-ау. Шешесінің алдында онсыз да кінәлі қызға мына сырғасының сыңары жоғалғаны қосымша бейнет болды ғой. Қап!..”

Жігіт өкініштен жылап жібере жаздады. Бірақ қанша күйіп-піскенімен тап қазір қолынан келер ештеңе жоғын сезді. “Бұл қателігін, аңқаулығын, жетесіздігін түзете алатындай шарасы қане?! Тап осы сәт қайтып барғанымен бүгін енді қызды кездестірмек түгілі қарасын көрер ме екен? Көрмейді, әрине, көрмейді...”

Ойлай келе: “Бүгін қайтып баруының қисыны жоқ, Бос әуре. Басқа бір күні аңдып жүріп жолығып, сонда берермін”, — деп шешкен.

Бірақ... Бірақ... Қойсайшы, бұл тағдыр дегенді. Жылқышы бұрын адамның еркі мен тілегінен тыс тағдыр деген әмір — құдірет барын біліп пе екен? Кісінің қуаныш, қайғысы, нәсіп, тіршілігі, бейнет-зейнеті соның жазуында; соның үкімінде болатынын ойлап көріп пе?! Сол тағдыр Жаңылды осыдан кейін қайтып көруте, кездесуге жазбапты бұған. Айтпақшы, мұнан кейін бір мәрте көргені бар екен... Жарайды, ол әңгімеге кейінірек айналып соғайық... Ал бүгін “Қаройдың” кең жазығында тарыдай шашылып, быттырай жайылып жатқан отарын жинап, қайырмалай үйіне жеткенде алдынан почта таситын шал шыққан. Қолына тез жетуін талап еткен әскери комиссариаттың шақыру қағазын ұстатты.

— Кешікпе, шақырған мезгілінен қалмай бар. Ауылсоветтің тапсырмасы солай, — деп нықтады.

— Ферма бастығын көрдіңіз бе? Ол бұл хабарды біле ме? — деп сұрады, “енді осы жолы жөнелтетін шығар” деген ойдағы Жылқышы.

— Саған шақыру келгенін біледі. Ертең малыңды тапсыратын адам жібереді.

Екі күндей жолға жиналып, отарын ферманың есепшісі келіп, санап, қабылдап, сондай-сондай шаруаның қамымен үйінен ұзап шыға алмады. Сол тірліктерін бітірген соң ауданға комиссариатқа жүрер алдында Жаңылға қалайда кездесіп, әңгімелесуге бел байлап орталыққа келген. Сөйтсе бүгін тәңертең шешесімен екеуі көрші аудандағы туыстарының тойына жүріп кетіпті. Соны естігенде тура төбесінен тас түскендей есеңгіреп сілейген де қалған.

Кездескен бойда өзіне табыс етермін деген жан қалтасындағы сыңар сырғаны бере сал деп біреулерге

қалдыруға — айдалаға тастап кететіндей қимағаны. Кейін амандық болып жолығысар күн туса өз қолымен табыстағысы келген арман-үміт те көкейінде қылаң берген. Сол дәмемен бет орамалға мықтап түйіп, жол қапшығының түбіне ықтияттап тығып, артына, қимастықпен қайта-қайта жауандай қарап, аттанып кете берген.

Әскерге барған бойда үсті-үстіне жазғандарына жауап — хабар ала қоймаған соң өкпеледі ме, әлде не қылса да бара көрермін деген қисынға тоқтады ма бұл да оған хат жазуды сап тыйған. Бірақ жатса-тұрса ойынан кеткен емес. Әсіресе, соңғы кездескенінде айтқан әңгімесі бұл үшін үлкен уайым болып, бітеу жарадай сыздап, көңіл түкпірінде жататын. Жат ойдан қашқақтап, қаншама жоламайын дегенімен онан құтыла алмайтын. Айналып-соғып, айналып-соғып, қаупі басым, күдікті сезім қинайтын. Сөйте тұрғанымен келер жылдың жазында ауылдағы жолдас баласынан келген хабардан Жаңылдың жақында көрші аудандағы бейтаныс, әлдеқандай жігітке ұзатылып кеткенін естігенде мына оқыс, тосын жаңалықтан төбесінен жай түскендей сезінген. Көпке дейін өзіне-өзі келе алмай, сенер, сенбесін білмей аңтарылған. Әңгіменің шындығы санасына жеткенде мына дүние, әлем, тіршілік көңілінде қараң қалғандай құлазып жүре берген... Сілейіп отырып, отырып бір кез төс қалтасындағы қағаздардың ішінде сақтаулы жүретін қыздың сіріңкенің қорабының көлеміндей ғана кішкене суретін қолына алып, ештеңеден алаңсыз, жаймашуақ, күлімсіреп отырған монтаны бейнесіне жылап жіберердей сағынышпен, өксікпен, өкпемен, қимастықпен қадала ұзақ қарады. Қараған сайын у ұрттағандай іші езіліп, удай ашып, қапалықтың бір қара жылым құрдым сезімі түпсіз иіріміне тартып бара жатқандай үмітсізденеді. Осынау шарасыз күйден ышқынғандай қыстығып, тынысы тарылып, түншығып кеткендей орнынан шұғыл ұшып тұра келіп, кеудесі қақ айрылып түсердей күрсіне дем алды.

Кенет әлденеге қорланған, әлдекімге ызаланған дүлей сезім бас көтеріп, ашудан қалш-қалш етіп, көз алды тұманданып, өзін-өзі ұмыта суретті пәршек-пәршек майдалап, жыртып, желге ұшырып жіберді. Ұшырылп жіберді де өзінің осы ісіне енді оқыс өкіне, жалырақтай бей-берекет қалықтай жөнелген сурет қиындыларының қайсысының соңынан қуарының есебін таба алмай, ұмсына тұрып қалды. Көз алдында алыстап, өшіп жоғала

берген қағаз тозаңы өз көңіліндегі әлдене қимас сезімді қоса ала кеткендей:

— Қап! Қап! — деді қинала күбірлеп. Қымбат бір затын жоғалтқандай қынжылды.

Әлгіндегі ашудың жетегіндегі көңіл күйдің ырқымен жол қапшығындағы сыңар сырғаны да қоқыс жинаған үйіндіге лақтырмақ еді. Енді әлгі сурет оқиғасынан кейін оған көңілі дауаламады. Алақанындағы тай табан, көлемі көздің жанарындай ғана алтын сырға күн сәулесіне жылт-жылт түрленіп, мұның қимас бір сәтінің куәсіндей, көңіліне қуаныш сәулесін себелеп тұрғандай көрінді. Сонан соң әрі-берлі аударып қарап елжірей сипалаған күйі қайтадан қалтасына сала салған. Мүмкін сол сәтте осын-ау асыл мүлкін кейін кездескенде бәрібір қайтып беруді ойлады ма екен кім білсін. Ол да бар шығар... Қалайда осы сыңар сырғаны жоғалтқан емес.

Бірақ мынау жастық пен жігіттіктің жәрмеңкесін артқа тастап, жер ортасы боз төбеге иек артқан бірқауым өмір соқпағының үстінде Жаңылмен кездесіп, ұшырасып, өкпесі бола ма, назы бола ма, кешуі бола ма азынаулақ шүйіркелесіп, сон-ау кезде қалтасында кеткен сыңар сырғаны қайтарып, өз қолына табыстаудың реті түспей-ақ қойыпты. Содан қайтып жолығуды тағдыр пешенелеріне бұйыртпапты. Тек ойда-жоқта, өң мен түстей кепте, шалашарпы, сыртынан ғана көргені бар... Бірақ бұл кезігудің ләззат, қуанышынан гөрі көңіліне кір тастап кеткендей, жабырқау сурет, жағымсыз әсері басым болды...

Әскерден босанған бойда институтқа түсіп, кен барлаушы инженер мамандығын алған Жылқышының шағын-шағын экспедицияларға басшылық жасап, таулы өлкені кезіп жүрген жылдары ол. Шілденің іші. Оңтүстіктің жанға жайсыз аңызқты мезгілі. Қайтар күн қарсыдан келіп мотордың ыстығымен қосылып, кабинаның іші, тіпті, ысып кеткен. Содан соң онан түсіп, төбесіне тұтас тұтқан кенеп жамылғының іргесін түріп тастап, аңқылдаған желге жалаңаш кеуделерін тосып дыбырласқан өз жігіттерінің ортасына шығып отырды.

Кешке салым машина тау бөктерлей жазық даламен есіліп жатқан үлкен жолдың бойындағы аудан орталығы — үлкен селодан шыға берістегі әрлі-берлі жүретін жолаушылар көлік тосып көлеңкелейтін аялдама жапшаның қасындағы шеген құдыққа тоқтаған. Жігіттер шөл басып,

шофер моторға жаңалап су құйып, енді жолға шығуға дайындала бастағанда қасына қолтығында екі-үш жасар баласы бар, қолында көтерген түйіншегі, өзі екі қабат жас келіншек жақындады.

— "Арқарлыға" дейін ала кетіңізші, — деді имене дауыстап, жалыныштты кейіпте. — Ыстыққа шыдамай баламның мазасы кетіп, қиналып тұрғаным.

— "Арқарлы" жолдан бұрыс қой. Біз оған соқпаймыз, — деді шофер жөнін айтып.

— Мейлі, ең болмаса, соның тұсынан түсіп қалсам. Ар жағы қашық емес. Әрі ауыл арасына қатынасқан көлік, кісілер болмай тұрмайды.

— Олай десең, өзің біл. Кел, отыр, — деді шофер бос кабинаның есігін ашып. Арып-аршыған кейіптегі аяғы ауыр келіншекке көмектеспек ниетпен баласын көтеріп, кабинаға отырғызбақ еді, жас бөбек бейтаныс адамды жатырқай даланы басына көтере бақырсын.

Алғаш мән бермеген ыңғайдағы Жылқышының осы кезде барып көзі түскен оларға. Аптап аңызақтан барлығып, түтігіп кеткен, елбе-делбе жас әйелдің жүзін көрген бойда шырамыттып, аң-таң күйде:

"Мынау... Мынау... Жаңыл... Жаңыл ғой..." — дей берген іштей қайталап. Солай деуін дегенімен келіншектің бас-аяғына, мына рәпәт, пошымына байыптай зер салған сайын:

"Әлдекімді ұқсатып, алғасып тұрған жоқпын ба осы" — деп те бір сәт ойлап қалған. Шынында көз алдындағы жүдеупәс бейненің мұның көңіл зердесіндегі көгілдір көктемі, сағыныш сағымы — Жаңылмен арасы жер мен көктей, жақындығы шамалы тәрізді еді. Мына берекесі ұшып, рухы түскен, шаршап-шалдыққан, тұрмыс басты, жасынан ерте сола бастағандай олпы-солпы келіншек пен сон-ау кездегі құралай табиғат, құлын сурет, сезімтал, биязы, балауса бойжеткеннің арасы тым алшақ жатқандай...

Неге екені белгісіз Жылқышы әлденеге қабаржып, табан астында көңілсіз тартқаны. Бұл кезде балалы әйел кабинаға кіріп, көзден жасырынып үлгеріп, машина орнынан қозғалып кеткен. Бірақ Жылқышы әлгі әсерінен арыла алмай-ақ қойды. Келіншектің жадау түр-тұрпаты ойынан шығатын емес.

"Япыр-ай, адам өзгере береді екен-ау. Аз жылда қалай

азып кеткен. Басында әлдеқандай жағдай болды ма, әлде", — деп тұспалдады.

Олай тұспалдағаны әлгінде оған зер сала қарағанда шаршаңқы жүзі, қажулы қалпында жолдың әлегі мен ыстықтың азабынан әбігерлену ғана емес, онымен қоса әлдеқандай тағдыр тауқыметінің табы жатқандай сезілген.

Қараңғы түсіп, көз байланған шақта машина жол бойындағы тұма — бұлақтың басына тоқтап, бұлар жуынып, шайынып, су ішіп, желдеп қайтқан. Сол кезде Жылқышы шоферді оңашалап, кабинасындағы әйел туралы сөз тартты.

— Қайда бармақ? Жас баласымен түнделетіп жол шығып жүрген не қылған жан? — деп сұраған.

Шофер жай-жағдай біліскен болды.

— Үйі "Арқарлыда" тұрады екен. Жарты жылға таяныпты күйеуі қамауда көрінеді. Жақында соты жүрмек. Сол үшін қаладан ауданға алып келген. Соған тамақ апарып, кездесуге барып қайтқан тәрізі бар, — деп мән-жайын баяндаған.

— Күйеуі қамауда дейсің бе? Не істеген адам екен?

— Совхозда жүн-тері қабылдап, өткізетін дайындаушы болып жүрген. Содан мойнына көп ақша мінген. Жазасы ауыр тәріді.

"Ә, бәсе, сондай бір кебі бар сияқты", — деп ойлаған Жылқышы. Бірақ басқа сөз шығармай, сол сыр бермеген қалпы:

— Е-е, сөйтіп басына іс түсіп жүрген жазған екен ғой.. Баласымен түнде жолға тастап кетпей-ақ, жақын жер ғой, бұрылып, үйіне апарып сал онда, — деп тапсырды.

"Жағдайы мәз емес болды ғой.. Бұлай жүдеп-жадау тұрмысы түзу жанның сыйқын аңғартпаса керек. Тағдырдан теперіш көріп жүрген қалпы бар-ау", — деп аяныш ұялап, әлденеге көңілі пәс тартып, опынғандай ма, қалай, не десе де, табиғаты түсініксіз, өгейлеу бір өксікті сезім иектеген:

"Адам басына іс түссе өстиді де. Күйеуінің жағдайы анандай болған соң азып-тозбағанда қайтеді, өзі табиғатынан ұяң, жуас болмысты жан оның үстіне. Әлде біздің ауыл әйелдері әлгіндей оқыс кезіккен ауыртпалыққа күйреуіктеу келе ме?! Солай да шығар. Мүмкін онысы еркекке иек сүйеп әдеттенген қалыптарынан болар", — деп әр түрлі ой қашырып отырып, кенет есіне өзінің жолға

алатын құрал-саймандарын салатын сандықшада жүретін сыңар сырға түскені. Сол шақ;

"Осы өзім жолығып, тілдесем қайтеді. Есен-саулық сұрасайын. Жағдайын білейін. Тіпті, сырғасын табыстайын. Сон-ау алып кеткеннен кейін кездесіп тұрғаным осы ғой" — деген шешім көңілінде қылаң еткен. Бірақ сараптай келе тартына бергені. Осы жолы кездесіп, тілдесуге ықыласы соқпай-ақ қойды. Осы көрмеген, білмеген күйі кеткісі келді де тұрды. Бір жағынан "Жаңыл үшін сөйткенім дұрыс" деген қисынға жүгінді.

"Мына жағдайына табалағандай болармын. Мені көргенде қуана қоймас. Ниетім бөтен болмағанымен, өз күйіне ыңғайсызданар. Тіпті, жасып, қорланар. Нем бар, кездеспей-ақ қояйын", — деген тоқтамға тірелген.

Сол күйі келіншек үйіне келіп, машинадан түсіп жатқанда бұл тым-тырыс қала берген. Алайда осы ұшырасуынан жан дүниесі соншалық жабырқап, аяулы әлдекімнен айрылғандай ма, әлде көңіліндегі қимас бір әдемі елес — бейнені өшіріп алғандай ма, әйтеуір түсініксіз, құлазыған көңіл күйде кете барған.

Тау ішіне тереңдей түскендікі ме қарсыдан соққан желдің аңызға лебі қайтып, тынысқа жеңіл, жанға жайлы салқын самал бетке ұра бастады. Айсыз түнгі қара торғын аспан да онан сайын мақпалданып, жыпыр-жырып жұлдыздары үзіле мөлдіреп, төбеге төңкеріле төне қалыпты. Төңіректің осын-ау болмысынан таныс сурет, таныс табиғат ыңғайын сезінгендей елегізген көңіліне осы өңірде өткен сон-ау балалық күндердің және бір елесі оралып жүрегін сыздатып, кетпей тұрып алғаны...

Маусымның басы еді. Мұның сегізінші класты бітірген жылы. Пішенге алғашқы шалғы түскен сәт. Мұның үйі әдеттегісіндей тауда, жайлауда отырған. Бірде шешесі мол етіп айран ұйытып, құрт-ірімшік жинап:

— Орталыққа қатынап жатқан арбалардың біріне мініп, мыналарды ағаңның үйіне апарып беріп, хабар алып кел. Көп болды ешқайсысы қатынаспай қалды ғой,— деді.

Тауда шөп жинап жүргендерге барып, әкесі төмен қарай қатынайтын көлік бар жоғын біліп қайтқан.

— Кешке таман Мұса шал үйіне шөп апарып тастамақ екен. Жолай соғып ала кетпек болды. Дайын отыр,— деп келді.

Бесін еңкейе кісі бойы қалдайынан асыра бұрқыраған

пішен тиеп алған, қос өгіз жеккен арба үстірт беткейден атқылап шығып жатқан қайнар бұлақтың басында отырған мұның үйіне тұмсық тірей тоқтаған.

Күнге күйіп жем-жемі шыққан ақ қалпағының астынан тұтқан үлкен шаршы ақсұр жамылғының ұшы жаурынына дейін жапқан Мұса шал арбаның алдыңғы жағында отыр екен де, таудай болып теңкиген шөптің орта тұсынан қызыл орамал тартқан әлдеқандай қыз баланың нобайы көрінер-көрінбес қарауытғады. Бұл арбаның үстіне шыққанда барып таныды. Өзінен бір класс төмен оқитын, мектепке бірге барып, бірге қайтып жүретін Жаңыл екен.

— Жаңылмысың? Сәлем!

— Жылқышы, сіз де орталыққа барасыз ба? — деп ықыластана сұраған ол бұған қасынан ысырылып орын босата беріп.

Екеуі мына ай-далада ұшырасқандарына, жолсерік болғандарына қуанғандай шұрқырасып қалған. Бұл "қайдан жүрсің" деп сұрамаған. Жаңылдың әкесінің ағасы қой бағатын. Осы тауда отырған сол үйден келе жатқанын айтпай-ақ білген.

Мұса шалдың да, жолға шыққан бұлардың да есебі бойынша осы өгіз аяңымен отырып түн ортасы ауа ауыл шетіне ілігіп қалармыз деген. Кісінің дегені бола бере ме. Жарым ортадағы қысы-жазы жалғыз орыс мекен ететін ескі баздың қасынан өтіп бара жатып, қай қасақының қалдырып кеткенін кім біліпті, қара жолда көлденеңдей жатқан әлдене машинаның белтеміріне кезігіп алдыңғы оң жақ дөңгелектің күпшегі шығып, шашылып қалғаны. Оны құрап, сала қоятын ұста қане. Мұса шал қанден итін шабалата, Иван шалдың терезесін тықылдатып жүріп, оятып әкелген. Ол да еш қайран жасай алмады. Ақыры ауылға барып дөңгелек алып келгеннен басқа лаж қалмай, Мүсекең бір өгізді қаңтарып байлап, бір өгізді салт мініп, орталыққа жол тартқан.

— Құда қаласа, таң атқанша қайтып ораламын. Сендер екеуіңдер ғой, қорықпассыңдар. Жаздың түні — жаурамайсыңдар. Осы шөптің үстінде ұйықтай беріңдер. Елегізсеңдер, не ана Ивановның үйіне жатқызайын, — деді Мүсекең кетерінде.

— Жоқ, ата, осында бола береміз, — деген екеуі бірдей

қосарлана орыс шалдың қапас, қараңғы үйінен гөрі аспан астының ашақ дала, салқын ауасын хош көріп.

Май тоңғысыз, жаздың мақпал түні. Тек ауық-ауық, әлеқайдан ана мейріміндей жайлы жұмсақ, жібек самал тұла бойынды ерке қытықтап, рахат бір сезімге бөлей, желпіп-желпіп өтеді. Мөддір тамшыдай көз арбап, шүп-шүп еткен қыз қылық жұлдыздары сиқырлы, әлдене құпия әлемге шақырғандай тылсым жымындасқан; өңіне жақұт шашылған барқыттай жайнаған, қараторғын аспан төбелеріне пейілдене төніп, қол созым жерге жақындап қалғандай. Еліктіріп, елегізтіп, қиялынды қытықтайтындай. Астарындағы арбаның қалдайын, нобайын көзден жасыра қауқайған аумақты шөмеле үстіндегі бұлар осы қазір әлдеқалай бір буда бұлтқа мініп, аспанмен жердің арасында асылып тұрғандай қиял-ғажайып күйде-тұғын. Кісі салмағымен ой түсіп шұңқырланған түбіт түк, масаты пішенге белуарынан батып, бастары ғана қалқайған екеуі ұядағы қос балапан тәріздес, үпір-шүпір.

— Жылқышы, әңгіме айтшы, — деген Жаңыл мына айсыз қараңғы түн құшағындағы үнсіздіктен зерікті ме, әлде иен дала, тым-тырыс төңіректен елегізді ме, ағасына жалынған баладай өтінішті үнмен:

— Не әңгіме айтамын? — деген бұл шынымен тосылып.

— Сен кітапқа құмарсың ғой. Кейінгі кезде қандай-қандай қызықтарын оқыдың, соны айтып берші.

Жылқышының кітапқа әуестігі бар. Кейбір өз көңіліне қатты ұнағандарын мектепке бару, қайту жолында балаларға ертегідей етіп айтып жүретін. Сонда ықыластана тыңдайтындардың бірі осы Жаңыл болатын. Оның қазіргі бұл қолқасы, сол есептен, қисынсыз емес, әрине. Әрі мына қай шама, қай мезгіл екені белгісіз, бейне бір орында тұрып алып, жылжымай қойғандай сезілген тас керең мылқау уақыттың да өтуіне жақсы. Сондықтан әңгімеге бұл да кетері құлық танытпаған.

Жайлаудағы, малшы ауылдың ішіндегі көшпелі қызыл отаудан жақында барып, жазғы демалыста, қой соңында жүріп оқуға жетеді-ау деген шамамен бір бума кітап алып қайтқан. Соның ішінен алдымен қолына тигені Пушкиннің "Евгений Онегинін" осы кешелі бері оқып бітіп, тың әлем, тосын тағдырлармен табысқандай, әрі бұрын бейтаныс, бірақ енді жанына жақын, аяулы жанлардын мұнын бірге мұндағандай әсерден арыла

алмай жүрген жайы бар-тын. Сол сезімнің жетегінде осы хикаяны шабыттана шертіп жөнелген. Әңгіме тыңдаушысын бей-жай қалдырмағандай. Айтып біткенше үн-түнсіз ықыластана құлақ салып отырған қыз бұл тамамдай бере сұрақты жаудырып кеткен. Жылқышыны қинаған осы сұрақтар болды.

— Ту-у, Онегин неге Татьянаны тастап кетті. Неге оған қосылмады. Екеуі қандай тең, бақытты болар еді? Қап... Неге Татьянаның махаббатын түсінбеді?.. Онегин қандай қатты адам?..

Бұл сұрақтың шешімі, Жылқышы "жігіттің" өзіне де бұлыңғыр. Дегенімен иіс алмас біреудей "қайдамды" көлденең тартып қалай отырсын, өз байып-байламын тұспалдайды. Жалпы өмірден өз орнын таба алмай жүрген, жиһанкез рухты жандар болатынын, олардың жандүниесін түсіну қиын екенін, сондықтан да өз басы Онегинді кінәлай алмайтынын айтады. Алайда бұл уәждері қыздың зердесіне қона кетіп, көңіліндегі аңдыздаған сұрақтардың басына су құйып, сабасына түсіре қоймағандай.

— Татьяна неткен тамаша адам. Онегинге онан артық қандай қыз керек? Сұлу десең сұлу. Ақылды десең ақылды. Ту-у!.. Татьянаға жаным ашиды. Тіпті, жылағың келеді...

Қыз шынымен жылап жіберердей қиналып, қараңғыда қара көздері онан сайын қарауытқа жәудірей қарайды бұған:

— Қандай бақытсыз, Татьяна, ә?! Бірақ сонда да жақсы. Маған өмірде кім болғың келеді десе, Татьяна болғым келеді дер едім...

Енді бірде Жылқышы тап сол ауылдан қазір ғана осында қайтып оралып тұрғандай:

— Татьяна кейінгі тиген күйеуін сүйе ме екен? — деп сұрайды. — Өзі генерал болса ол да жақсы жігіт шығар?.. Әйтпесе, Онегин қайтып барғанда неге қосыла салмайды. Қосыла салғанда қайтетін еді. Бәрі бір Онегинді жақсы көреді ғой... Енді Онегин не істер екен? Бір түрлі аянышты, ә...

Сұрақ... Сұрақ... Сұрақ?..

Сөйтіп отырып екеуі қай кезде, қалай талықсып қалғып кеткендерін байқаматты ғой...

Бұлар түндегі сол бір буда бұлтқа мінген қалыптары аспан мен жердің арасында асылып тұрыпты. Кенет

астарындағы бұлт дір етіп қозғала жөнелген. Жылқышы сол кезде барып оянып, көзін ашып алған. Ә дегенде қайда екендерін пайымдай қоймаған. Ең алдымен сезгені таңғы салқынмен сәл дымқыл тартқан жас пішеннің бұрқыраған жұпар иісі еді; сонан соң бір уыс болып бауырына тығыла пысылдай дем алған Жаңылдың жып-жылы, жұп-жұмсақ тәнінің қызуы еді. Шығыстан кемпірқосақтың желісіндей ғана жіңішке сызат беріп, таң қызылы көрініп келеді екен. Мұса шал мен Иван шал арбаның сыңған дөңгелегін ауыстырып жатыпты...

Арадағы уақыт ағынына шайылып, көмескіленбеген, ескірмеген, тап кешегідей-ақ ап-анық, әрі соншалықты жанына жақын, сағынышты сурет. Тап сондағыдай тау іші, тап сондағыдай қара торғын мақпал түн. Тек солардан алыстатып алақашқандай машина ғана зулап келеді.

Мұнан қайтып оны көрген емес. Бірақ санасынан сонау сары күздегі, сары жүгеріліктің ішіндегі сары қыздың елесі өшкен де емес.

Өткен өмірінде не қилы себеппен жоғалтып алған әлдене қымбаттысын — қайтып оралмас асыл сезімін іздеп, аңсап тұру адам баласының табиғатына тән мінез болса керек. Жастық кешуінің киелілігі, қадыр-қасиеті де сол сағыныш елесінің мәңгі өшпейтіндігінде шығар.

Жылқышы да кей-кейде осынау өткеніне ой жүгірткен кездерінде әуестікпен алтын сырғаны қолына алып, сипалай қарап, көңілі әлденеге қоңылтақсыйтыны бар. Сондайда жүрегіне мұң ұялап, өзін мынау әлемде жалғыз сезінетін сәттері жоқ емес. Қайсы бір кезде сол сезімнің ырқына беріліп:

"Мынау шиландай жұрттың ортасында жүріп те, мынау өз үй, өлең төсегінде отырып та кісі мынау сыңар сырғадай-ақ, сыңар өмір өткізе береді екен-ау", — деп күрсінетін.

“БІЛДІРІС”

— Кемпір, сандықтың түбіндегі қара пәпке мен қаламсапты әперші, — деді Бұқпа төр алдында жамбастай жантайып, түнере ойланып, тартпалы қара судай қарауытып, тылсым сазарған қалпынан, әлденеге оқталғандай, оқыс бас көтеріп, етек-жеңін жинай түзеліп.

— Қай сандықтың түбінде еді? — деді кемпірі күйеуі тап қазір аспаннан түскендей, соны көріп таң болып өзіне-өзі келе алмай отырған жандай аңтарылған кейіпте.

Бұқпа “неғып есіңнен танып қалғансың” дегендей әйеліне суық сұрғылт жанарын қадай, зәрлене бір қарап өтіп, назарын қабырғаға тірей-тірей қойылған құрсаулы, бетіне қаңылтыр ою-оймыш қапталған, үш-төрт әбдіренің ішіндегі ескілеуі, қақпағына томардай қара құлып қыстырылған қара жәшікке тіктеген.

Шалының сұраған заты сол сандықтың түбінде жатқаны енді ғана еміс-еміс саңылауына жетіп, сонау кездегі Бұқпаның өзінен басқа жан баласы ұстамайтын, “құпия қара пәпкенің” сұсты суреті санасында жаңа ояғандай қалпы бар. “Оны қайтпек” дегендей күйеуінің ылайытқан сызды жүзіне сұраулы кейіпте, қипақтай қарап қойып, қирелендей орнынан тұрды. Иә, кемпірінің бұлай күйбектеуінің жөні жоқ емес еді. Бүгін табан астында, есіне түсіп, іздей қалған әлгі мүлкінің мына қара сандыққа қамалып, ұмыт болғанына қай заман. Құрманьың сүйегінен тізілген қоңыр тәспі болмаса Бұқпаның қолына қалам ұстамағанына не уақыт. “Енді, мұнысы ненің жоралғысы, “қартайғанда кәрі боздың бұл қай жүріс ашуы” дегендей ықылассыздау сүйрегіліп жүріп, үстіндегі жинаулы жүктерді аударып, тот басқан топсаларын сарната ойбайлатып қақпағын шалқайта, кір сабынның әлде сақардың иісі аңның ба, малдың ба ескі тері-терсегінің иісіне араласа мұңкіп, қолқаны қапқан кебеже үшін қопарыстыра түртінектеп жатып, түп жағынан белінен майсінді қайыстың

бір тілігімен орай буылған, былғарысы ақ жолақтанып тозып, кей тұсы бөздей іріп тор көзденген, көне "қара пәпкені" тауып, шалының алдына әкеліп қойды.

Ұлдан жалғыз Басқармабек осы совхоздың бас зоотехнигі қызметін атқаратын. Баяғыдан үйлі-жайлы, балалары есейіп, ер жетіп кеткен ол ара-тұра отын-суына қолқабыс жасап, сырттай зер салып жүргені болмаса бөлек түтін түтететін. Ескі жұрттағы ескі тамда кемпірімен екеуі ғана. Екіндіге айналған күннің көзі үй сыртына тасаланып, қаракөленке тартқан төр алдынан терезеге қарай жылжып қонған Бұқпа:

— Сыртқы есіктің ілгегін салып қойшы, — деп тапсырды.

Бел шешіп осы беталған қалпы кейінге қаратпай-ақ, іске кірісіп кетпек ыңғаймен дәптердің ортасынан босатып алған қос парақты ұзына бойына жайнамаздай-ақ жайып салған. Сонан соң қаламын қисайта қысып, тапа бір жемтігінің үстіне қонжыған күшігенше өңмеңдей, өңіреңдей шұқшиған қалпы әлгі парақтың жоғары жағына өзінің айбақ-сайбақ жазуымен бадырайта "Білдіріс" деп қондырды. Қондырып болып, аппақ ақ қағаздың бетінде атой салғандай ереуілдеп тұрған, қазір ғана өзі таңбалап түсірген әлгі жалғыз сөзге назар тоқтата қарап, іштей ежелей екі-үш қайтара оқыған. Әр әрпі жалы күжірейіп, сес танытқандай күзірлі көрінбесі бар ма. Бір түрлі шабытын шақырғандай көлеңіткені, түскірдің. Сонан соң барып, жазылар жайдың ұзын ырғасын тағы да ықтияттап, елеп-екшеп, саралап алмақ ниетпен қайтадан ой қаузап кеткен... Ақыры ойды ой ала қашып отырып, өткеннің талай кебі еске түспесі бар ма...

Кезінде ауыл молдасының мектебін тауысқан, ескіше жап-жақсы сауаты бар Бұқпа алғаш жаңа өкімет орнап, "киіз пәпке" асынған белсенділер шыға бастағанда бұл да солардың санатына ілесіп, атқа мінген. Және мұның ә дегеннен жіті зерделеген нәрсесі — ендігі жерде кісіліктен үміт еткеннің "геріс" жазусыз тіршілігі жоқ екені еді. Соны байқаған соң қаламды қиялай ұстап, жаңа қаріптерді ежелей тізбелеп, дәптер бетіне түсіруге ыждаһаттықпен ықылас қойған. Сөйтіп жүріп ойындағысын жүргізіп жаза алатын, "көзит" танитын дәрежеге жеткен. Бұл еңбегі түбі "зая" кетпеді. "Жазудың" қызығын бір көрген кісі осындай-ақ шығар.

Жоғарыға астыртын хабар айдайтын науқанның дүрілдеп тұрған шағында оның "жемісін" аз татқан жоқ, Басқа әріптестерінен мойыны озық, орамы икемді екенін анық аңғартқан. Біреулері: "хабарлаймыз", "мәлімдейміз", "ескертеміз" деп тағысын тағы түрлі дабылдама — тақырыпша қойып жөнелтіп жатқанда, Бұқпа бұл атау-анықтамаларды таптаурын, жаттанды санап, өзгелерден өзінің құрық бойы жүйрік, зеректігіне жүгініп, өз мүмкіндігін іштей сезіне қазекеңнің аттың түгіндей қаптаған қалың қара сөзін қазбалай отырып, қолайына келіп, көңіліне конған осынау атауды — "Білдіріс" деген сөзді құп көріп, өзіне еншілеген.

"Білдірістің" атының өзі көзі түскен кісіні елең еткізер, мен мұңдалаған қиқулы, құйтырқылы көрінсе, заты да келісті келетін. Ішіндегі парақталған жәйіттердің қай-қайсысы қисынына шүбә келтірместей сүмірейіп тұратын. Соның "шапағаты" шығар кезінде Бұқпа көздегенін қапы жіберген емес. Мұның оғы тигендердің қайтып келіп қатарға қосылғандары және жоқ, Солардың ішінде — бұл төңіректегі отыз жетінің алғашқы "төл басыларының" бірі болған — жаңағы осы ауылға келіп кеткен Бақыштың әкесі Әкіш те бар-ды.

Ой, әсіресе, соғыстың алдындағы жылдары қанжығасы қызылмайланып, базары жүріп берді-ау. "Құпия бөлімге" хабар жеткізіп тұратын "құлақтардың" арасындағы сенімдісі, қырағысы, алғыры ретінде айырықша бағаланған, беделге ие-тін. Дәуірлеген тұсы сол ғой. "Саяси бөлімнің" өзіне тікелей басшылық ететін қызметкерінен басқа жан баласына бағынып, бас иіп, кісі деп көрдіме екен-ау. Аспандағы құдайыңды, жердегі өкіметінді де керек қылып, бар, жоқ, демеген шығар дәл сол кезде. Бірақ өлшеусіз дәурен қайда дейсің. Соғыстан кейінгі кезеңде, әлдеқалай, Бұқпа жүзі қайтқан ұстарадай көп жұмсалмай, ескерусіз, шет қақпай қала бергендей сезінген өзін. Әлде өзі бұрынғыдай құлшыныс танытпай, жасы ұлғайған сайын шау тарта бастады ма, қайтты; әлде алды-артына қарамай, обал-сауапты білмей, құдайдан қорқу, адамнан ұялу дегенді ұмыттып, ойына келгенін істеген арамза әрекеттерінің шетжағасы мынау елге әйгіленіп, сыры ашылып қалғандай болған соң кей тіршіліктен бопсалап, бой тартты ма, кім білсін, әйтеуір, әлденеге тайсақтай бұғынып, тұйықтанып, жұрттан бойды аулақ салғандай күй кеше бастаған. Әсілі, сара жолда сарнатқан

сары аяңынан табан астында жаңылғандай жалт өзгеріп, бұл қалыпқа түсуіне соғыстан кейінгі сол бір оқиғаның да әсері жоқ емес сияқты... Айт-айтпаса, сол оқиға садағын соңғы тартуы екен. Онан кейін бұл "кәсіптен" мүлде қол үзіп кетті десе болғандай-тын...

Бұқпалар "киіз пәпке" асынып алғаш атқа мінген тұста тек қана бай, болыстардың тұқымын ғана емес, сонымен бірге ел ішінде атақ-абыройы бар, белгілі әулетті де қоса қырына алатын үрдіспен бұл да сол кезде жеті аталарынан бері қарай табиғатына сіңген тәуіпшілік қасиеттері бар, араларынан діндарлық қуған пірәдар, халпе атанған кісілер көп шыққан белгілі бір атаның балаларының соңына ақысы кеткендей екілене түсіп, ақыры, несін айтасың, торғайдай тоз-тозын шығарған-тын. "Отырса опак, тұрса сопақ" көзге түрткіленіп, не жазғандарын білмей, не істердін, амалын таба алмай далбасалап, бас сауғалап, көпшілігі Бұқпалардың құрығы жетпейді-ау деген қиырға бой тасалап, Тәжікстан, Өзбекстан ауып, бұл жақтан қол үзіп тынған.

Соғыс біткеннен кейін екі-үш жылдан соң бұл ауылға сол әулеттің балаларының бірі қайтып келгені. Өзі соғысқа қатысқан, "пенге" түсіп шыққан да әңгімесі бар, жүзі төменшіктеу, жүдеу бастау жігіт екен. Осында қалған қадау-қадау жамағайындарын сағалап, ел деп аңсап, паналап келген жайын жұрттың бәрі сезген. Жетім, жалғыз байқұсты шет қақпай қылмай орталарына алатын қалып танытқан. Алайда оның ауылға мына келісі, жұрттың аңғартқан ықылас-ыңғайы, неге екені белгісіз, Бұқпаға ұнамаған. Келген-кеткен қарайғанға, тырс еткен сөзге құлағы түрік, қалт жібермей қадағалап жүретін Бұқпа аз күнде-ақ бұл жігіттің жай-жапсарына қанып, немістердің тұтқынында болғанын естіген соң, тіпті, айырықша қырына алғандай еді...

"Бұл қаңғып жүрген байқұс маған қандай қайрат көрсетпек, мұнан маған не келер, кімнің қорасына түсер дейсің осы" деген ойға жүтінген жоқ шығар. Әйтеуір, жеме-жемде бұл ауылға тұрақтатпай түріп тастағанды жөн көрген ниет-пейлі көңіл түкпірінде бас көтеріп, кетпей тұрып алғаны.

Жігіт, әкесі марқұм әу баста атын тауып қойғандай, Момын десе момынның өзі еді. Үлкенмен де, кішімен де қалтарыссыз ақтарылып сөйлесе беретін. Елге әңгіме керек.

Өздері көзбен көрмеген кешегі соғыстың алапатын ауыздарының суы құрып тыңдайды. Білмегенін сұрас-тырады. Момын айтудан жалықпайды. Басынан өткен нелер қым-қуыт жайларды, ертегідей ежіктеп отырғаны.

Сондай әңгіменің бірінде көптің ішінде жасы үлкен қария кісі, бәлеліктен аулақ, жай көңілмен:

— Момын, шырағым, осы немістің алғашқы қарқыны бет қаратпастай еді ғой. Әрмиясының өзі бастан-аяқ көк темірмен құрсауланған, солдаттары әскер ойынынын не түрімен жаттыққан, сұмдық деуші еді. Қалай жеңіліп қалды солар, — деп сұрағаны.

Ойында түк жоқ Момын өз білгенін тұспадасын:

— Біздің халық жансебіл, қиындыққа төзімді екен ғой. Өліп жатсақ та қайтпадық қой. Жеңбей қоймадық ақыры. Мен бір көргенімді айтайын, қария. Далада өліп жатқан немістің солдатының ақ көйлегінің жағасын қарасаңыз, кір шалмаған болады. Ал тірі біздің үстіміздегі битіміз тонымыздың сыртына шығып жүретін кездеріміз бар, — деген.

Осы сөз сол күні Бұқпаның құлағына тимей қойсын ба?! "Іздегенге сұраған" дөп келмесін бе, сөйтіп. Сол, сол-ақ екен Бұқпа шұғыл іске кірісіп, бұл жігіттің арғы-бергі өмірбаян, тарихынан қажет деген тұстарын тізбелей отырып: "Енді қазір ел арасына Совет Армиясы неміс басқыншыларын қаһармандықтың арқасында емес, өлермендіктің нәтижесінде жеңді" деген қауесет әңгіме, теріс үгіт таратып жүр", — деп "Білдіріс" түсірмесін бе.

Момынның ертеректе жарақаттанғаннан қалған іләсі бар. Денсаулығы келісіп тұрмаған жігіт екені кеудедегі сәл алқынса шыға келетін сырыл-сызатынан да, ілмиген жүдеу пошымынан да анық байқалатын. Жан күйттейтін жағдайы қане, елмен бірге таудан қоныстануға қарай тартылған канал қазу жұмысына қатысатын. Шілденің шырқырап тұрған шағы. Азанғы, кешкі салқында өндірмесе — кісі ыстықта істеп береке таппайды. Сол үшін күн шықпай бастайтын колхозшылар сары сәскеге таяу жұмысты тоқтатып, түскі демалысқа ауылға қарай бет алған.

Шілденің аптабымен жер қазудың бейнетінен барлығып, еріндері кезеріп, күреңітіп кеткен жұрт ұшып-кеуіп, бар мақсаттары бір аққұман шайға жетіп жығылу болып, ыңдындары құрып, келе жатқан. Тап сол сәтте алдарынан осы жақтың "учасковоймын" деп ауданнан жиі-жиі

қатынап, ауылды атпен аралап көріп тұратын милиция жігіт кезікті. Бұл өзі түр-түсі де, жүріс-тұрысы да суықтау, қалпы қатыгездеу жан еді. Сонан ба, жұрттың зәрулері қалмай қорқатын. Астындағы ақ сұр жорғасын тайпалта, ентелей келіп:

— Әй, Молдабеков, түс менің алдыма қазір! Ауданға жүресің! — деді көптің соңын ала ілби аяндаған Момынға зәрулене көз тігіп.

Ол, жазған, екі сөзге келген жоқ, “Қайда”, “неге” деген жоқ, мынаның көрінен қорғалағандай үн-түнсіз томпаңдап көптен шеттеп бөлектене бастаған. Милиция жігіт атының басын солай бұрып, таянып барып:

— Жүр жылдам, — деді қамшысын көтере.

Момын бүкеңдеп алдына түсе беріп, артына жасқаншақтай бұрылып:

— Қаталап, шөлдеп келе жатыр едім, ауылға соғып бір кесе су ішейінші, — деді.

— Әй, сенің тәрекуіңмен жүретін жайым жоқ, Асығыспын. Өлмейсің ауданға дейін жүр, жылдам, — деді зекіре, қамшысын үйіріп, атымен омыраулай қақтырып. Момын қайтып ләм-мим демеді, алдына түсіп бүкектей жөнелді.

— Құдай сорын ашпаған, Момын сорлы, құритын болды-ау. Мына ыстықта сонау “ит ішпестің ала көліндегі” ауданға жеткенше ұшып өледі ғой. Екі арада не ел жоқ, не тамшы су жоқ. Ойпырым-ой, адам баласы да мұндай мейрімсіз бола береді екен-ау. Мына сідік шаптырым жерде тұрған ауылға соға салса қайтеді, — деді көптің ішіндегі кекселеу әйел. Басқа жұрт тым-тырыс, үнсіз.

Сұр аттың жол жорғасынан қалмай бүкеңдей ілесіп отырып, екі арадағы жиырма шақырым қашықтықты артқа тастап, бесінге таяу аудандық “НКВД”-нің ауласына келіп кіргенде, Момынның етек-женінен сүмектей тер тамшылап тұрды. Өзі ең мен түстің арасындағыдай шала есті күйде еді. Санасында тек бір жұтым суды ойлаған ғана сезім бартын. Ауланың ішіндегі қауғалы құдықты көрген бойда ешкімнің рұхсатына да қарамай, ешкіммен жұмысы да болмай солай тартқан. Апыл-ғұпыл қауғаны құдыққа сүңгітіп жіберіп, шекесінен өткен тастай судан бас көтермей сімірген.

Бұл кезде кеңсенің кезекшісі бастыққа тиісті адамның жеткізілгенін мәлімдеп жатқан.

— Бүгін жауап алуға уақытым жоқ, Бір жаққа жүргелі

отырмын. Ертең сөйлесермін. Жалғыз кісілік “ерекше” бөлмеге қамай салындар, — деді ол.

Сол тапсырмамен кезекші аяғынан теңселіп әрең тұрған Момынды жетелеп келіп, асты-үсті цемент, көрдей суық, қап-қараңғы бөлмеге әкеліп “жайғастырған”. Мұз еденге жамбастай жантайған бетте тұла бойы қорғасындай ауыр тартып, ұйқы айналдырғандай өзінен иелік кетіп, әлдеқандай қараңғы дүниеге құлап бара жатқандай сезінген. Сонан ұйықтап кеткендей болған. Қайтып есін жия алмады.

Ертесіне әрі жұлқылап, бері жұлқылап тұрғызбақ болғанда көзін ашпаған, мына дүниемен шаруасы жоқ барып-келіп, сырылдап әрең демалып жатқан Момынды:

— Немістің абақтысын да көрген жырыңды емес пе. “Өнер” жасап жатпасын, — деп әрлі-берлі домалатып, тепкілеп те байқаған. Ақыры жағдайының жайшылық емесіне көздері жеткен соң барып, ауруханадан дәрігер алдыртты. Дәрігер:

— Өкпесі қабынып кеткен. Ұзамайды. Кешікпей үзіледі, — деп қорытындысын айтты.

Момынның дүние салғанын естіген ауылдағы ел біреу ұрып өлтірді ме, жоқ өз ажалынан кетті ме, ол жағын кімнен сұрап, кімнен анықтасын. Оның, тіпті, керегі бар ма, бірақ суық хабар жеткенде жағаларын ұстап:

— Ойпырым-ой, бұл адамның, оның өмірінің көк тиындық құны қалмағаны ма?! Неге осыншалық қәдірі кетіп барады адамзат баласының?! — деп қабаржыды.

— Бейшараның не кінә, не жазығы болды екен? “Қой аузынан шөп алмайтын” жазғанның өзі еді ғой, — деп таңданысты біразы.

— Ажалекенді қойсайшы бұл, — деп бас шайқасты. — Соғыстың қырғынынан, немістің тұтқынынан — бәрінен аман-есен жеткенде, аңдып тұрып кезіккен жерін қарасайшы.

Бұға-бұға, шыдай-шыдай, осы кезге дейін тырс етіп үн шығармай келіп, енді әбден іштеріне сыймай кеткендей; зардабы жандарына батып пісуі жеткен күбірткедей солқылдатып, сыздатқан ащы шындықтың шет жағасын шығара ашына-ашына айтылған сөздер де естіліп қалған көп ішінен.

— Байқұс бала, ел деп емексіп, өндіршегің үзіліп, несіне бұл жаққа келе қойдың екен. Бұқпаның қанды қақпанына өзіңді-өзің айдап нең бар еді.

— Иә, бұл жылымқұрт талайдың түбіне жетті ғой. Қанша кісінің қаны бар десейші мойнында. Қанша жұртты зар еңіретті. Сонда да араны бітелетін емес. Адамның нақақ көз жасы жібермейді деуші еді, қайда сол, қане? Бұған таянған бәле жоқ әлі. Осының сыйынған құдайы мықты екен де бәрінен.

— Е-е, оның рас. Жамандыққа өлім бар дейсің бе?! Қарау жанның қылмыс жасаған сайын семіретін әдеті ғой, — деген сөздердің сарыны еміс-еміс Бұқпаның да құлағына жетіп жатқан.

Жұрт арасында бүйтіп сөз қашқаны оған ұнамады. Әлденеден бой тартып, іш жия бастаған. “Сүмелек неменің өлімі” мұның да күтпеген нәрсесі еді. Өйте қояр деп ойламаған. Заманның аужайы басқалау. Бұрынғыдай кезенгендерін келмеске жібере беретін жағдайы жоқ, болса да, қазір. Ол заман қайда, шіркін. Әйткенмен “сонау кезде өзінің тұқымына мұның көрсеткен қысымын ұмытпа қойды дейсің бе, білмейді дейсің бе” деп ойлады ма, әлде жасаған қиянат-күнәсіне бір адам болса да куә, “көз көрген” азая берсін деген есебі бар ма, әйтеуір, сол “сүмелек” осы ауылға қайтып келгеннен жұлдызы қарсы болғаны рас еді.

“Тегінді ұрайынды, сабылдырып, сарсылтып, ауданға қайта-қайта шақыртып, басын сандалтып қояйын, сөйтіп, бұл жерден көз көрмес, құлақ естімеске кетіп тынатындай етейін. Қарасын батырсын”, — деп қана ойлаған...

“Сіңіріне сүйретіліп, ілініп тұрған неме, көрдің бе, жаласын бұған жауып, қисая салғанын”, — деп іштей кіжінді енді.

Дегенімен осы оқиғадан кейін Бұқпа біраз жыл тым-тырыс, тоң-торыс, елден жырақ күй кешкен. Сонан бірте-бірте тақуалыққа ат басын бұрғандай кебі бар-ды. Бұрын құрандай әспеттеп, түн баласына бас жағына жастанып жататын “қара пәпкені” сандықтың түбіне тықтырып, әйелі ақсұрыптан жайнамаз тіктіріп, шәждаға жығылып, қолына тәспі ұстай бастаған. Кейінірек ауыл ішіндегі қазалы жиын, бас қосуларда бой көрсетіп қалып жүрді. Сөйте-сөйте кей жерлерде нәшіне келтіре құранды созып, “құлқуалланы” қайыратын әдет шығарды. Мұнысын былайғы жұрт теріс көрмеген. Қайсылары:

— Мына кісі құранды тәп-тәуір оқитын тәрізді, — десе:

— Ой, бұл ескіше сауатты ғой. Мектебін тауысқан

емес пе. Уақыт басқа болып, ұстамай кеткен ғой, әйтпесе, мына оқып жүргендердің бәрінен бұл терең, — деп өткеннен хабары бар тұрғыластарының қайсысы қошаметтегендей көтермелеп қоятын.

Көп ішінде не әңгіме кездеспейді.

— Ой молда ғой бұл, молда, — деп тағы бірі әлгінің сөзін қоштап жатса, жұрттың арасынан:

— Қайдағы молда. Күні кеше “тыңшылық” жасап талайды зар қақсатыпты ғой. Барып тұрған жауыз емес пе, — деп сөз шығаратындар да болмай қалмайтын.

Мұндайда араға түсетіндер де сол көптің өзі:

— Тек, олай деме! Жасы үлкен кісіде нең бар. Қажеті не сондай әңгіменің. Ол кезде заманның ағымы солай болды. Кімді кім білгендей дүние. “Жаңылмайтын жақ, сүрінбейтін тұяқ жоқ”. Өткен-кеткеннің кемшілігін жамандығын тергеннен ағайынның арасы ашыла бермесе, қосылмайды. Олдағы тағдырдың салғаны шығар. Пенде күнәні жасайын деп жасай ма. Кісінің басынан не өтпейді. Қай-қайдағыны қаузамаңдар, — деп тоқтам-тұжырым айтатындар да бар.

— Иә, ол бір өткен заман ғой. Уақыт үкімі ме, қайтсін, әркім әр түрлі тіршілік кешті. Бас сауғалағаны шығар. Жастықта кісі неге ұрынбайды. Ұлғайғанда тәубасына келіп, өткенге кешу сұрап, жақсы қартайған адамды айтындар, онанда, Бүкең, дегенімен, есі бар жан ғой, бұрынғы-соңғыдан хабардар зерек кісі ғой. Жақсы қария болып келе жатыр, әсілі. Бес уақты намазы мойнында, тасибығы қолында. Дұрыс қой, дұрыс — деп жаңа алдында Бүкенді жақтаған замандасын қоштап, қуаттаушы да табылатын.

Қалай дегенімен Бұқпа — Бүкең болып, тәуір қария атанып келе жатқан. Кей тұрғыластары шынымен осы ыңғаймен, құп көріп, ілтипат сездірсе; кей қатарлары жаратылысынан қыртысы қалың, ішінің қатпары мол, зымыяндау, сұңғыла табиғат, безбүйрек шалдың әлі де сесті, тылсымдау қалпынан іш жиып, “бәледен машайық қашыпты” дегендей, ығысыңқырай жол беретін. Келе-келе Бүкең ауылдың қадырменді ақсақалы санатында кісі басы жиналған жердегі төрге алдымен шығатын дағды тапқан.

Сол үрдіспен кеше Әкіштің артында қалған жалғыз ұлы — Мәскеуде үлкен оқуда оқып жүр деп еститін Бақыш арнайы келіп сәлем бергенде бұл еш таңданбаған. Қайта ел аузына ілігіп, жақсы атанып жүрген жастардың құрметті ақсақал —

қарттарға сәлем беруі, елеп, ескеруі біліктілік, кісілік деп қабылдаған. Біқылас білдіріп, риза болып қалған.

Үлкен жер, үлкен оқуда жүрудің кісінің мәртебесін көтеріп, жүзіне ізгілік, парасат нышанын ұялатып, ажарына ажар қосатын бәлесі бар-ау осы. Баяғы Әкіштің жаман баласын төре дерсің қазір. Сып-сыпайы, сап-салмақты. Сөзі, үні қандай биязы. Сөйте тұрып кісіні өзіне жүтінткендей сесі анау. Жаңа ұйыған жас қатықтай әжімсіз, ашық ажары қандай жарқын, пайымды. Жұмсақ жымыш қойып, байсалды сөйлеген әңгіме мақамында, дауыс ырғағында соншалықты сенімділік, орнықтылық аңғарылады. Қасына ілесіп оны бұл үйге ертіп келген өзінің ұлы Басқармабек пен осы совхоздың парторгі еді. Жас шамалары құралыптас екі жігіт те мынаның жанында әлдеқайда қораш көрінгені көзіне. Жас қонағының айбыны асып жатқандай тәрізі. Оның бас-аяғына байыптай көз жүгіртіп, әлгіндей күйді көңіліне түйген Бұқпа кішік пейіл таныта құтты қадам, оң сапар тілей отырып, есіне алып сәлем бергеніне рахмет айтқан.

Бұл да ет пен сүйектен жаралған пенде ғой, ойына әлдене түсті ме, жоқ түбі жүйкені жасытпай қоймайтын кәрілік иттің нышаны ма, әлде мына қонағының мысы басып, не істерін білмей қалбалақтағаны ма:

— Әкең, марқұм, екеуіміз жасты едік, — деп көзіне жас алсын. — Сыртыңнан хабарыңды сұрастырып отырамыз. Тілеуқормыз. Дұрыс-ақ, ел-жұртты ұмытпай есіңе алып жүргенің. Келіп ағайын аралап жүргенің.

Амандық-саулық білісіп, жай-жағдай сұрасып, нан ауыз тигеннен кейін Басқармабек:

— Тәте, Бақышқа кешке үйге қонақ бол деп едім. Ауылдың активтеріне келіңдер деп айтып қойдым. Бірге отырыңыз әңгімелесіп, — деген. “Бәленшекендерді де шақырайын” деп әкесімен тұстас, екі-үш ауыл қариясының атын атаған.

Кешінде, осы отырыстың үстінде, Бұқпа Әкіштің баласының бұл жүрісінің жәй жүріс емес екенінен хабар тартқан. Қонақ күтіп отырған баласының сөзіне қарағанда, совхоз басшыларының ыңғай-емеурініне қарағанда Бақыш жуық арада осы ауданға екінші хатшы болып келмек көрінеді.

Мына жаңалық отырған жұртты айран-асыр қуанышқа бөлеген. Қазір пенсияға шығып есік алдында қозы, лақ

қайырғанымен, кезінде ауыла арасында атқа мініп, азды-көпті қызметің дәмің татқан көктұқыл шалдар жағының ішінен бұрынғы, соңғы әруақтардан қозғап:

— Ойпырым-ай, осы ауданның төріне отыратын біздің атаның баласынан да бір ұл шықты-ау. Бәсе, елдің қоры біз бе едік. Ой, азаматым, қыдыр шылауында жүрсін, — деп кемсендеп көзіне жас алғандарын қайтерсің.

Бұл ду-ду әңгімелер, әрине, Бақыштың ырқынан тыс өрістеген. Отырған жұрттың қайсысының аузына қақпақ қоя аласың... Тіпті, осы әңгіменің жұрттың құлағын шулатуының өзі мұның күтпеген жағдайы...

Институт бітіргелі бері осы облыстың аумағы дегенімен басқа аудандарда қызмет атқарып, бұл жақтан қол үзіп, саяқсып кеткендей күйі бартын. Кейінгі кезде облыстық партия комитетінің аппаратына жұмысқа ауысып сонда екі-үш жыл істеген соң, Мәскеудегі жоғарғы партия мектебіне кеткен. Биыл соңғы курсында. Аз күнде оқуын бітіреді. Жақында кезекті демалыстың ыңғайымен үйіне келген бойы мұндағы басшылық не ойлап жатыр екен, алдағы жұмыс жағдайы қалай деген тіршіліктердің қамымен өзі бұрын қызмет атқарған ұйымдастыру бөлімінің бастығына, обкомның тиісті хатшыларына кіріп шыққан. Ол жолдастар ақылдаса келе бұрынғы істеп жүрген жігіті осында ауыл шаруашылығы бөліміне меңгерушілікке шақырылып алдырылып, тап қазіргі сәтте бос тұрған орын — "Көкдала" аудандық партия комитетінің екінші хатшылығын ұсынған.

— Ондағы бірінші Әлекеңді білетін шығарсың. Көптен келе жатқан кісі. Тәжірибелі адам. Жасы бірқатарға таянғанымен сол іскерлігі үшін әзір қозғамай отырмыз. Дегенімен енді бірер жылда пенсияға кетеді ғой. Қайта оған дейін бірге істесіп, керек жерлерінен үйреніп, ауданның жағдайымен қаныға бер, — деп арғы жағынан әлдене сырдың ұшын қылтита емеурін аңғартқан обкомның бірінші хатшысының өзі.

Бұл келісімін берген.

"Көкдала" мұның туған ауданы болғанымен ол жақпен аралас-құраласы шамалы, хабары сырт еді. Сөйткенімен елім деп емексуден құр алақан емес, әрине. Әр кезде сол елдің аты атала қалса құлағы елендеп, бүйрегі бұрып тұратын әдеті бар. "Сыртта аз жүргенім жоқ қой. Барсам барайын" — деп түйген. Осы шаруаның иінімен обкомға кіріп-шығып

жүргенде жақында ұйымдастыру бөліміне нұсқаушылық жұмысқа ауысып келген, бұл өзі көп таныстығы жоқ, бірақ сол "Көкдала" ауданының кісісі екенін сырттай білетін бір жас жігіт сәлемдесіп, ізетті ыңғай аңғарта:

— Бәке, қайырлы болсын. Тілектеспіз. Іштей қуанып қалдық. Қалай дегенде де, ыстық-суығына күйетін, жай-күйіне жаны ашып, жүгіретін өз аулыңыз ғой. Дұрыс шешілген шаруа екен. Сіздің барғаныңызды ол жақтағы ел қуана құптары сөзсіз, — деп келіп құттықтағаны.

"Ой, не деп тұрсың? Қайдан естідің?" немесе: "ол әлі белгісіз, алдағы шаруа ғой. Шешілмеген әңгіме ғой", — деп бұлтарып, ыңғай бермей кетуге көшеде кезіккен біреу емес, сол бөлімнің қызметкері. Оның құлақдар болуы, тіпті, қатысты болуы екі бастан заңды. Сонан соң қашқалақтап, сырғытпалатып жатуды ыңғайсыз санаған. Ниетіне ниет танытып:

— Рахмет, інішек, — деп құп алған.

Түбі сол жігіттен сөз қашты ма, кім білсін, ол жағы беймәлім. Мүмкін оның да жаманшылық ойлап, қасақана жасаған шаруасы емес шығар. Сөзге құмар, сыбыс қуған заман болып тұр ғой бұл өзі. Әлгі естіген, білген жаңалығын ол да қаладағы ма, аудандағы ма жақын-жуық әлдекіміне жеткізуі кәдік. Сонан, айналайын, ел ішінің сымсыз телефоны арқылы аз уақытта-ақ жұрттың талайы құлақтанып үлгеру әжеп емес...

Демалысының бітуіне әлі едәуір уақыт бар-тұғын. "Қамалып үйде жата бергенше бірер күнге осы ауылға барып, үлкен-кішімен жүздесіп, елдің ақуал-ажарын көріп қайтсам қайтеді", — деп ойлаған. Көптен ол жаққа ат ізін салмапты. Әкесі мұның тәй-тәй басып жүрген кезінде "қажыға кетіп" сонан оралмапты. Ол жайдың шет жағасын шешесі марқұм, әредік-әредік айтатын. Шешесі, топырағы торқа болсын, ер кісідей қайратты, жарамды адам еді. Бұған бөлендей жетімшілік тауқыметін тартқызбады. Қатарынан кем қылмай есірді. Төңірегіндегі жұрт та "кешегі Әкіштің жесірі, Әкіштің баласы" деп сыйлайтын. Шет қақпай қылған жерін Бақыш өзі көрген жоқ, обалы нешік. Он жылдықты ауыл мектебінен бітірген соң Алматыға барып институтқа оқуға түсті. Оның соңғы курсында жүргенде шешесі қайтыс болды. Сонан кейін-ақ мұның ауылға қатынауы сирексіген. Ет жақын туыс-туманың да жоқтығы себеп шығар, жұмысының реті де солай шығар, кейінгі кезде,

мүлде бармаған екен. Енді сол есіне түсіп, қарадан-қарап аңсарының ауғаны. Таныстарынан сұрастырып көлік қарастырған, оның да реті келе кеткені.

“Көлеңдеп қыдырыстағандай жүремін бе сол” деп жолай аудан орталығын басып өткен кезде аутпарткомның кеңсесіне де бұрылып соқпай, аттың басын совхоз орталығына бір-ақ тіреген. Совхоздың парторгі кезінде мектепте, онан кейін Алматыда қатар оқыған, осы ауылдың жігіті екенін білетін. Оның да үйіне бармай, алдымен кабинетіне келді.

— Ой, Бәкесі-ау, қайдан жүрсіз. Сіздің де ел-жұрт іздейтін, ауылға ат басын бұратын кезіңіз болады екен-ау, — деп парторг жігіт қауқалақтап, шын қуанып қалды.

Дереу телефонның құлағына жармасып, совхоздың директорын және бәрі бала кезінде қатар өскен қазір осындағы бас зоотехник Басқармабекті шақырды. Олардағы қалтарыссыз көңілмен құшақ жая сәлемдескен. Алайда Бақыштың күтпеген әңгімесінің ө деп тап сол жерде алдынан шыққаны. Үшеуі бірдей жарыла жамырай:

— Бәке, хабарды ұзынқұлақтан естіп қуанып жатырмыз. Мұныңыз дұрыс-ақ. Жұртқа жасаған қызметіңізді өз ел, өз ауданыңызға жасасаңыз артық бола ма. Ауыл жаққа ат басын бұратын кезіңіз келген шығар, — деп арқа-жарқа құттықтаған сәтте таңырқап, не дерін білмей, сілейіп отырып қалған.

Мұның ыңғайсызданғанын аңғарғанымен онысын аналар кішіктікке, сыпайылыққа жорып, жеңіл-желпі жуып шаюға көшті:

— Бәке, біз өзіңізбіз ғой. Айып көрмеңіз.

— Біздікі тілек қой. Шын тілек. Құтты болсын.

— Естіген соң қуанышымызды жасыра алмай. Бөтен кісілер емеспіз ғой...

Мұнымен де қоймай қайта оралып соғып, еріксіз әңгімеге тартып:

— Дегенімен игілікті шаруа екен. “Жел тұрмаса шөптің басы қимылдамайды” дегендей бір әңгіменің ұшығы бар-ау тәрізі, — деп үндемей қалуға енді рет тастамай емінген.

Өздері бәрін біліп, ағынан жарылып отырған мыналарға “оңдай әңгімені естіген жоқ едім” деп жалтаруға дәті жетпеді. Амалы құрып:

— Сондай бір шешім бар сияқты, — деп төмен қараған.

Жалпы осы әңгіме көңіліне әлдеқандай түйіткіл ұялатып, табан астында облыс орталығына қайта қайтып кетуді ойластырып көрген. Келіп тұрып, ақай жоқ, тоқай жоқ тұра жөнелудің есебін таба алмағаны. "Жұрт не ойлайды. Бұл неғып жүрген адам дер. Жынды ма дер. Қой ең құрмаса көзі тірі ауыл ақсақалдарына сәлем берейін. Кейінгі кезде қаза тапқандарының өзім білетіндерінің от басына кіріп шығайын. Сонан соң ертелеп, жүріп кетермін" деп өзін-өзі тоқтатқан. Енді мына отырыстағы желпініп алған жұрттың әңгімесінің тұздығына айналып сол мәселе қайта-қайта ауызға алынған кездерде келіскендей бас шұлғи бергеннен басқа еш істер лажы қалмағандай.

Жиналған көп тойдан қайтқандай дабырласып, кештетіп барып тараған. Тараған бойда да жөн-жөніне жылыстап кетпей әлдене шаруаға кеңескендей шұқыр-шұқыр сөйлесіп, тағы едәуір уақытты өткізген. Ертесіне Бақыштың:

— Рахмет жігіттер! Жұмыстарыңнан қалмаңдар. Біз жүре береміз өзіміз. Шығарып саламын дегенді қойыңдар, — деген қарсылығына қарамай:

— Оу, Бәке, сіз күнде келіп жатырсыз ба?! Ол не дегеніңіз. Сіздің жаныңызда жүрген бір-екі сағатқа қарап қалып па совхоздың шаруасы. Ауылдың сыртына дейін аттандырып салайық ең құрмаса, — деп екі жеңіл машинаға тиеліп ілесіп отырып, совхоз бен аудан орталығының арасындағы асудың етегіне келіп тоқтаған.

Сол жерде жол жиегінен әріректегі жазыққа дастархан жайылды. Тағы да тілек, тағы да ыстық қауым ықыластар білдірілген. Хош айтысып, Бақыш өз машинасына отыруға оқталғанда парторг жігіт қолынан ұстап кідіргіп, әлдене әңгіменің ұшығын байқатып, толғана сөйлеп кеткен.

— Бәке, ауыл баласы болып ағайынға салмақ салған жігіт емессіз. Елдің елдігі, ағайынның ағайыншылығы деген бар. Ол енді атамыз қазақтың үрдісі. Қай заман, қай қоғам болса да ата салтымыздан безе алмаймыз. Өзіңіз тәрізді ауылдан тыс жерлерде қызмет етіп жүрген жігіттер ара-тұра соғып, бірі соғымын алып, бірі той-томалағына, қажет жағдайына ағайынның қолқабысын көріп жатады. Оның еш әбестігі жоқ. Азамат елім десе, елі азаматым демей ме, әсте. Соның жарастығы емес пе бұл. Сіздің қалпыңызды, пейіл-құныңызды, біреуден бір нәрсе дәмете қоятын жан емес екеніңізді сырт жүрсек те білеміз. Бұл жолы да бір нәрсе сұрай келді екен деген ойдан аулақпыз. Алайда

әрнәрсенің реті, жолы бар. Ағайынның ықылас-пейілі бар. Ал мынау — сол. Ауылдан ат мініп аттаныңыз, — деп келіп ақсұр конвертті ұсынған.

— Жігіттер, бұларың не?! Қойыңдар оны. Рахмет көңілдеріңе. Келдік, сәлемдестік. Осы ағынан жарылған пейілдеріңнің өзі не тұрады. Соған ризамын, — деп Бақыш ауылдастарының жасаған мезіретінен шын бас тартқан ыңғай байқатқан.

— Бәке, мұныңыз не?! Бізді кім дегеніңіз?! Манадан бері мен не айтып тұрмын, — деп парторг өкпе-наз білдірді.

Басқа жігіттер де:

— Ойпырым-ай, Бәке, бұл қалай? Бізді бөтен санағаныңыз ба. Азын-аулақ жасаған ілтисатымызды теріске жорығаныңыз ба?!

— Қазақтың "алмақтың да салмағы бары" бұл жерге, сіз бен біздің арамызға жүрмесе керек. Ол жағын түсінсеңіз керек етті. Мұныңыз қалай?! Біздің көңілімізді жерге қаратпаңыз, Бәке, бүйтіп, — деп ағайыншылық базына артып, қоршалай қаумалап қалған.

Мұнан өзге тағы талай өтінген, туыс-тумалықты пұлдай қоңырайған, қиылған әңгімелер айтылған. Жігіттердің шын ниеті еді, Бақыш оны сезбей тұрған жоқ, Сонан соң да ұсынған ықыластарынан қолын сермеп аттап өтіп кетуге дәті жетпеген. Соңы мәмілемен орайласып, алға қарай ат басын түзеген Бақыш та риза, топталып ауылға қайтқан көпшілікте риза күйде қорығтындыланған шаруа-ақ еді.

Бірақ қазір Бұқпаның қолына қалам ұстатып, ой қаузатып қойған да осы шаруа болып тұр-ау...

Әкіптің баласының өзіне сәлем бере келгенін ішкі теріс көрмей құп алғанымен, алла разы босын айтып, ашық қабақ танытқанымен, Басқармабектің үйіндегі кешегі әңгімеден ауданның екіншісі сайланғалы тұрғанын есітіп; кешелі-бері осы ауылдың бас көтерер азаматтарының оның төңірегінде құрақша жапырылғанын көріп; енді әспеттеп шығарып салудың қамында шабуылдап жүргенін сезіп Бұқпаның ішіне әлдеқандай қызғаныш енгені. Сонан көңілі сабындай бұзылсын. Баяғыда ұмытылған әр түрлі қарау ойлар бой көрсетіп, белгісіз бір қыжыл иектегені. Сонау кезде өзі келмеске жіберген жауы Әкіптің ұлы енді осы ауданды басқармақ, Қарай-гөр, бөлесін. Осыған қол ұшын берген кім бар дейсің. Өз бетінше тырбанып тіршілік етіп жүрген әрекеті.

Өлермен бе, жоқ есті бәле ме?! Мұның мына қатын бөксе жаман баласы ештеңемен ойы жоқ, соның шылауына оралып, жаны қалмай, пора-порасы шығып, шауып жүр. Әкесі базардан келгендей мәз, жетесіз. Намыс жоқ, Ол неме ертең ауданға келіп отырса, соның шашбауын көтеріп, боданыңда жүруге пейіл. Солай жүреді де ғой. Осы жетесіз үшін аянып қалған жері жоқ Бұқпаның. Дүниеге тірелер тіршілік болса қолын қаққан емес. Азды-көпті абыройын салып, аяғы жетер жеріне кіріп, сөзі жетер кісіге жанастырудай-ақ жанастырды. Сөйткендегі шыққан төбесі осы. Қойдың шуашынан ұзап ешқайда бара алмады. Енді мына шапқыласын қарашы, кісінің жынын ұстатып.

Бүкең осылай толғаннан сайын "кәрі әруағы" қозғандай шамырқана түспегенде қайтсін. Шамырқанған сайын әлденеге кектеніп, көңілі қараулыққа қарай тарта берген. Ақыры келіп, кемпірге қара сандықты аштырмасын ба...

Бүкең жоғарыға жолдар әңгіменің жүйесін оймен топшылап алған соң, ескі машықпен есілтіп отырып, ақ параққа түсірген.

"Мәскеудегі жоғарғы партия мектебін бітіргелі отырған Бақыш Әкішов — кешегі халық жауының баласы — осы күні "Сарыдала" совхозына келіп, осы "Көқдала" ауданына екінші хатшылыққа сайланғалы жатқанын мәлімдеп, совхоз активтерінен қаражат жинаған. Совхоз орталығында оның алдағы жаңа қызметке сайлануының құрметіне бағышталған екі күн, екі түн той-тамалақ еткен. Ақыр соңында совхоз активтері жұмысты тастап, қос-қос машинамен қора-қора шұбатылып ілесіп, "болашақ хатшыны" аудан орталығына дейін дырдулатып шығарып салған. Сол жерде Әкішовтің қолына ішіне бөленбай мың сом салынған конверт тапсырылған".

Бұл жолғы "Білдірістің" ұзын-ырғасы, яғни, Бүкеңнің тор көз дәптердің қос парағына сықпта толтырған әңгімесінде қамтылған үшбу жайлардың мазмұны осытұғын. Оны ықтиятап бүктеп, хаттап болып, осыны обкомның өзіне жолдасам қайтеді деп бір тұрды да, ол ойынан тез айныды.

"Қой, өздеріне бір қызықтысы болмаса, не сонда сол әңгімені аңдып отырған күтушісі болмаса, домалақ арызды кейде елемейтін де жындары бар. Ескерусіз етіп, домалатып тастай салар. "Ана" жердің өзіне жөнелтейін. Індеттірмей қоймас. Тиісті жеріне жеткізер" деп түйген...

Екі-үш айдан кейін оқуын бітіріп оралған Бақыш

обкомға кіргенде алдынан шыққан әңгімеге еш уәж, дау қайыра алмай, тіпті, айтар ешнәрсе таба алмай төбесінен жай түскендей сілейіп отырып қалған.

— Ақыр “Көкдалаға” бет алған екенсің, жүре бер. Не тауып береді ондағы жігіттер өздері шеше жатар. Ал бізбен әңгімең тамам, — деді қабылдап отырған хатшы.

Басқа жасар лажы жоқ, бармақты шайнай-шайнай, өзін-өзі жеп, өзін-өзі кінәлап, сүйретіліп “Көкдалаға” жеткен Бақыш сұқтанған көздердің табасынан кірерге тесік таппай, жасып, тайсақтай апта бойы сенделіп жүріп, ақыры аудан басшыларының осыған барасың деген ұйғарымына келісе салған.

Алғаш айтылмыш жұмыс орнына бас сұққанда сағы сынып, жігері мұндай құм болмас.

Қиюы қарс-қарс айрылып кеткен қарағай есігінде қаптама әйнегі шытынай сынғаннан әрең оқылатын “комуналдық шаруашылық бөлімінің инженері” деген жазуы бар; қысы-жазы күн сәулесі түспегеннен іргесі көгістеніп, борып, үгіліп жатқан; ішінен зәк иісі ұрған, сап-салқын, қара көлеңке бөлмеге кіріп барғанда тұла бойы тіксініп жүре берген. Тікесінен тік тұрған күйі отыруға да зауқы соқпай, күңгірт жалғыз терезеден арғы жақтағы көрінген кең далаға шағынғандай телміре қарап, ауыр күрсінген...

МАЗМҰНЫ

ПОВЕСТЕР

Құса	6
Алтын кездік	96
Қоңыр жон	183
Көгілдір қойнау	252
Қаратаудың самалы	354

ӘҢГІМЕЛЕР

Кедейдің тамағы	390
Көңіл жылуы	424
Сыңар сырға	439
Білдіріс	462

БЕРІК ШАХАНҰЛЫ

ТАҢДАМАЛЫ

1-том

Редакторы *Д.Сейлова, Ш.Рақымбекова*

Суретшісі *Б.Серікбай*

Компьютерде беттеген және

тех.редакторы *Қ.Қошамбаева*

ИБ 955

Басуға 15.05.2011 ж. қол қойылды. Пішімі 84x108 ^{1/32}. Офсеттік басылыс. Көлемі 30,0. Шартты баспа табағы 25,0. Есептік баспа табағы 25,0. Таралымы 2000 дана. Тапсырыс №565.

Бағасы келісімді.

ISBN 978-601-251-055-3

9 786012 510553

“Ана тілі” баспасы ЖШС, 050009, Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143 үй, тел: 394-38-20.

ЖШС РПБК «Дәуір», 050009,
Алматы қаласы, Гагарин д-лы, 93а.
E-mail: rpik-dauir81@mail.ru

